

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КІРОВОГРАДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Випуск 11

Серія:
ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Кіровоград – 2008

ББК 63
Н - 34
УДК 93

Наукові записки. – Випуск 11. – Серія: Історичні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В.Винниченка. – 2008. – 243 с.

Збірник наукових праць є результатом окремих наукових пошуків дослідників теоретичних та методичних аспектів історичних проблем.

ISBN 966-8089-44-8

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ВИПУСКУ:

1. Ачкаіназі Б.О. – доктор історичних наук, доцент.
2. Дротянюк Л.Г. – доктор філософських наук, професор.
3. Житков О.А. – кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар).
4. Казьмирчук Г.Д. – доктор історичних наук, професор.
5. Моця О.П. – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України.
6. Парсамов С.С. – доктор історичних наук, професор.
7. Рафальський О.О. – доктор історичних наук, професор.
8. Романцевич В.К. – редактор.
9. Троян С.С. – доктор історичних наук, професор.
10. Філоретов В.М. – кандидат історичних наук, доцент (відповідальний редактор).

Друкується за рішенням ученої ради
Кіровоградського державного педагогічного
університету імені Володимира Винниченка
(протокол № 6 від 25.02.2008 р.)

**Збірник зареєстрований Вищою атестаційною комісією при Кабінеті
Міністрів України як фахове видання зі спеціальності “історія”.
Постанова Президії ВАК України № 1 – 05/2 від 15.02.2007 р.**

*За достовірність фактів, дат, назв і т.п. відповідають автори статей.
Думки авторів можуть не збігатися з позицією редколегії. Редакція зберігає за собою право скорочувати текст і робити літературну правку. Рукописи не повертаються.*

ISBN 966-8089-44-8

© Кіровоградський державний
педагогічний університет імені
Володимира Винниченка, 2008

СТУДІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

ДО ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК ЗОЛОТОЇ ОРДИ В УКРАЇНІ

Тетяна ПОЗИВАЙ (Кіровоград)

У статті розглядаються наявні відомості про міста й городища періоду Золотої Орди в Україні.

The paper is view how the problem of research of archaeological monuments of Gold Horde is studied in contemporary archaeology.

Вивчення золотоординського періоду на території України залишається актуальним у сучасній науці. На особливу увагу заслуговує проблема дослідження археологічних пам'яток. В історіографії помітний спрощений підхід до археологічного вивчення пам'яток Золотої Орди в Україні. У радянський час розкопки велися переважно на Лівобережній Україні. В останні десятиліття вони помітно активізувалися. Метою цієї роботи є систематизація наявних на сьогодні день відомостей про археологічні пам'ятки періоду Золотої Орди в Україні, зокрема на Правобережжі, та ступінь їхньої вивченості.

Найбільше уваги в археологічному плані приділялося вивченню міст центрального регіону Золотої Орди – Поволжя. Поява в монголів у XIII – XIV ст. міст диктувалася певними економічними, політичними та культурними потребами розвитку держави. Визначення кількості міст і з'ясування їхнього розподілу по величезній території держави дає змогу говорити про ступінь поширення осілості, проливає світло на деякі сторони внутрішнього адміністративно-політичного устрою, відповідає на ряд питань, пов'язаних з економікою (виявлення центрів ремесла й торгівлі, караванних шляхів і т. ін.) Дослідники зазначають, що розробка цього напрямку має не лише практичне, але й велике теоретичне значення для загальноісторичного розуміння поширення містобудівництва в західному крилі Золотої Орди та зміцнення економічного і політичного впливу на підвладній території через посередництво міст [13, 45].

Проведені останніми роками археологічні дослідження значно доповнили вміщені в нечисленних писемних джерелах відомості про золотоординські міста. Поряд з цим нумізматичні дані й середньовічні географічні карти, що збереглися, уможливають конкретизувати отримані під час розкопок матеріали й ідентифікувати деякі археологічні пам'ятки з певними населеними пунктами. Прикаспійські та причорноморські степи здавна були опановані кочовиками й до приходу монголів не знали розвинутої містобудівної культури. Декілька міст, що з'явилися тут в часи Хазарського каганату, за своїм виглядом “дуже нагадували звичайні кочів'я” [16, 39]. Як виняток, можна назвати лише столицю Хазарської держави (Ітиль) та фортецю Саркел. На початку XIII століття ці степи являли собою великий кочівницький ареал, оточений з усіх сторін осілими цивілізаціями Русі, Волзької Булгарії, Хорезму, Північного Кавказу.

Утворена тут нова держава в короткий строк змінила попередню картину. Але в 40-х роках ситуація залишалася ще сталою: монголи спочатку використовували вже наявні до їхнього приходу міста, що розміщувались досить далеко від власне степових просторів. Найяскравішим прикладом у цьому плані може бути Великий Булгар, де вперше почалося карбування золотоординських монет.

За дослідженнями вчених, можна виділити наступні стадії містобудівництва в Золотій Орді: період відновлення і використання старих міст, що існували до приходу монголів у 40-х роках XIII ст. та початок містобудівництва в степах за хана Бату – перша половина 50-х років XIII ст. Із середини 50-х років XIII століття спостерігається

піднесення містобудівництва, яке уповільнюється в 70-х роках XIII століття. Новий розквіт містобудівництва припадає на час правління Узбека і Джанібєка – з другого десятиліття до 60-х років XIV століття. Зменшення і спад містобудівництва починається з 60-х років XIV століття, пов'язане з розпадом Золотої Орди [11, 78].

Кожен з цих періодів відображає основну лінію політичного й економічного розвитку Золотої Орди на певному етапі її історії. Початкова стадія виникнення міст пов'язана з формуванням внутрішньополітичної системи держави. У подальшому зростанні окремих міст і загальному розширенні їхньої мережі на перший план виходять економічні фактори, зумовлені розвитком зовнішньої і внутрішньої торгівлі, ремесла та формуванням певних господарсько-економічних районів.

В. Л. Єгоров стверджує, що життя переважної більшості золотоординських міст припиняється протягом дуже короткого строку, майже одночасно – внаслідок другого походу Тимура на Золоту Орду (60-ті роки XIV ст.) [11, 78].

Розглянемо міста, що цікавлять нас у межах цієї статті. В Пруто-Дністровському межиріччі В.Л. Єгоров виділяє наступні. Аккерман (Білгород, Маврокастро, Монкастро, нині – Білгород-Дністровський). Місто було на правому березі Дністровського лиману на руїнах давньогрецької Тіри. Археологічними розкопками відкрито й шари XIII – XIV ст. Виходячи із знахідок золотоординських монет, місто було залишене монголами в 60-х роках XIV ст. Протягом першої половини XIV ст. Аккерман був великим морським портом Золотої Орди, тісно пов'язаним з генуезькими колоніями Криму. Особливе значення з розкопок в Аккермані має дослідження жител рядового населення, що дає можливість визначити зв'язки міста з традиціями центральних районів Золотої Орди, які переконливо простежуються в окремих рисах облаштування житла: наявність печей (тандирів), лежанок (суф), умивальників у підлозі (тошна). Це засвідчує присутність у місті значної кількості власне монгольського та середньоазійського населення. Деякі побутові пристрої Аккермана були видозмінені з метою пристосування їх до місцевих умов (наприклад, система опалення приміщення) [17].

А.А. Кравченко приходять до висновку, що Білгород відзначається своєю архітектурою та матеріальною культурою в колі пам'яток зазначеного часу і, можливо, навіть репрезентує один з локальних варіантів золотоординської культури. Це підтверджує наявність відмінностей у єдиній культурі на величезній території Золотої Орди [17, 120].

Відомості про осілі населені пункти Золотої Орди в регіоні Дніпровсько-Дністровського межиріччя вкрай нечисленні. Зібрані матеріали дають змогу лише назвати окремі місцезнаходження залишків золотоординських городищ без опису їх через відсутність детальної характеристики матеріалів. Це – городище Маяки (поблизу гирла Дністра на лівому березі біля сучасного поселення Маяки), городище Велика Мечетня (на правому березі Південного Бугу біля сучасного с. Велика Мечетня), безіменне городище (на Південному Бузі, в районі злиття з ним річок Кодеми та Синюхи), городище Солоне на лівобережжі П. Бугу (біля с. Солоного на р. Солоній, правій притоці Гнилого Єланця), городище Аргмакли-Сарай (на правому березі р. Громоклеї, правої притоки Інгулу), городище Ак-Мечеть (на правому березі П.Бугу біля с. Ак-Мечеть), городище Баликлеї (у гирлі р. Чичаклеї).

Золотоординські назви цих міст невідомі, археологічні дослідження їх не проводилися. В. Л. Єгоров уважає описані вище залишки свідченням значного розвитку в регіоні в XIV ст. містобудівництва. Дослідник стверджує, що всі міста знаходяться в північній частині регіону і, очевидно, вирости на торговельному шляху, що з'єднав Прикарпаття з Кримом [11, 42].

У зв'язку з цим особливого значення набуло археологічне вивчення золотоординської пам'ятки біля с. Торговиці на р. Синюсі на Кіровоградщині [3, 4 – 18].

Торговиця – найпівнічніший на Правобережжі Дніпра населений пункт з виразними рисами золотоординської міської культури. Протягом 1997 – 2007 рр. археологічною експедицією Кіровоградського педагогічного університету досліджено кілька об'єктів середньовічного міста, у тому числі лазню та більшу частину ґрунтового могильника.

Некрополь розміщений на північно-східній околиці с. Торговиця за 1,3 км від центру села на північний схід, на схилі високого правого берега р. Синюхи. Обстеження пам'ятки засвідчило її щорічне руйнування ярами, що пролягли впоперек схилу, дощовими й талими водами. Контури й площа могильника остаточно не визначені (близько 5 тис. м²). За одинадцять польових сезонів досліджено 281 поховання. Здобуто цікавий археологічний та антропологічний матеріал [3].

Населення міста було багатоетнічним, що також цілком пояснюється загальною демографічною ситуацією на порубіжжі. Значними є монголоїдні домішки, і в жінок – більшою мірою, ніж у чоловіків. Відчутними є впливи салтово-маяцькі (аланські), болгарські, кочівницькі X–XII ст. на загальному фоні слов'янського населення [3, 5].

На місці, що назване жителями Торговиці як “монетний двір” за 400 м на південний схід від мосту, було зроблено шурф глибиною 1,6 м. Його заповнення складалося із суцільного чорнозему, змішаного із залишками каміння, перепаленого ґрунту, дерева та сажі, що являли собою виразний шар згарища. Серед знахідок – фрагменти середньовічної червоноглиняної та полив'яної кераміки, цегли, керамічних труб, кістки тварин тощо.

Поряд на одній із садиб місцевих жителів у господарській ямі було виявлено значний відтинок водогону з окремих секцій керамічних труб довжиною 0,5 – 1 м. На іншій садибі на глибині близько 2,05 м виявлено залишки трьох глиняних тандирів (печей) східного типу.

Одним з найцікавіших об'єктів Торговиці як міста є залишки цегляної лазні. До останнього часу на території сучасної України лазня була досліджена лише в районі Великих кучугур за 30 км на південь від Запоріжжя [14; 15, 184–187]. Торговицька лазня мала таку ж систему обігрівальних каналів, розміщених під підлогою. Лазні подібного типу, як і сама система опалення (канни), є елементами східного походження, притаманними золотоординській міській культурі.

Таким же східним елементом у системі функціонування населеного пункту в Торговиці були лінії водогону, виявлені на різних, досить віддалених ділянках по селу. Вони склалися із секцій керамічних труб, які вставлялися одна в одну й скріплювалися вапняковим розчином. На Правобережжі Дніпра та на території Молдови залишки таких глиняних труб відомі лише на пам'ятках золотоординського часу: на Кучугурському городищі [8, 187], в Старому Орхеї [4, 10] і в Костештах [19, 122].

Завдяки дослідженням складається враження про Торговицю як один з економічно і політично важливих центрів XIV ст. на Правобережжі Дніпра в золотоординський час. Традиційно в історичній науці склалася думка про запустіння Середнього та Нижнього Подніпров'я у результаті монголо-татарської навали. Але життя на городищах і селищах не припинялося. Тут і надалі мешкало місцеве населення, зберігалися риси давньоруської культури [22].

Про інші пам'ятки золотоординського періоду на Правобережній Україні в літературі відомі лише згадки [1; 2; 20].

Дещо краща ситуація, як уже зазначалося, склалася на Лівобережжі. Сучасні дослідники ставлять на порядок денний проблему активного дослідження цього регіону [13, 46]. Описи середньовічних городищ Нижнього Подніпров'я XVI – першої половини XIX ст. містять дуже суперечливі свідчення щодо характеру цих пам'яток і в більшості випадків визначаються як такі, що належали “татарам”, “франкам” (генуезцям), запорожцям або “кримському хану Мамаю” [13, 46]. Достовірність цих даних

неодноразово критикувалася в науковій літературі, окремі поселення зараховувалися або вилучалися з числа золотоординських городищ. Археологічні дослідження поселень періоду Золотої Орди, що розпочалися наприкінці XIX ст., були незначними, їхні результати опубліковані частково. Винятком є стаціонарні розкопки 1953 р. „татарського” міста в урочищі „Великі Кучугури” (власне й визначив його вперше як “місто” автор дослідження В.Й. Довженок) [8, 184]. Але більшість матеріалів і цієї пам’ятки залишилися неопублікованими.

Крім згаданих чинників, на з’ясування кількості городищ золотоординського періоду, на думку М.В. Єльнікова, вплинули й різні підходи щодо визначення характеру й типів поселень не лише для Нижнього Дніпра, але й для інших регіонів.

За спостереженнями В.Л. Єгорова, у пониззі Дніпра існувало три золотоординських городища або міста – Кучугурське, Таванське та „Кінські Води”. Перше з них було значним адміністративним центром великого регіону, можливо, місто Шехр-ал-Джедід (?). Крім того, дослідник зауважує, що напроти Таванського на правому березі Дніпра було ще одне городище, досліджене 1914 року В.І. Гошкевичем, ранні шари якого датуються XIV ст. Інші поселення регіону, на яких зафіксовані вали, вилучені з числа золотоординських через недостатню археологічну вивченість [13, 50]. Г.О. Федоров-Давидов фіксував на Нижньому Дніпрі одне або два міста чи городища – Запорізьке (Кучугурське) та „Кінські Води” (іноді замість останнього – Таванське) [22, 103].

За А.О. Козловським, яким засвідчено відсутність городищ у регіоні в IX – XIV ст., умовно поселення періоду Золотої Орди поділяються на два типи: поселення із залишками цегляних і кам’яних будівель (Кучугурське) та поселення з напівземлянками та легкими наземними житлами (не досліджувались).

Отже, в своїх роботах дослідники до числа золотоординських городищ (або міст) одностайно відносять поселення без укріплень в урочищі “Великі Кучугури”, де на площі понад 10 га відкрито мечеть з мінаретом, баню, багатокімнатний будинок та інші споруди [8, 185].

М.В. Єльніков вважає за доцільне виключити Таванське городище з кола золотоординських через відсутність археологічних досліджень даного пункту [13, 48]. Дослідник зазначає, що на Нижньому Дніпрі наявні сім поселень із залишками споруд, будівельна традиція яких характерна для пам’яток золотоординського періоду, при цьому дуже важливим є виділення городищ із їх кількості. Поряд з нагромадженням матеріалів вимальовується досить гостра проблема ідентифікації міст та їхнє виділення з-посеред відомих городищ. Необхідність розробки подальшого методологічного трактування понять “місто” і “городище” є очевидною.

Традиційне визначення в науці поняття “городище” – це поселення, укріплене земляними валами або стінами та захищене ровами. Можливо, городища виконували, ймовірно, захисну функцію. Міста, у свою чергу, є ремісничими, торговельними, культурними центрами з чіткими рисами міської архітектури (мечеті, громадські будівлі, лазні та ін.). Окрім того, усі міста Золотої Орди були не лише осередками ремесла й торгівлі, а й важливими адміністративними центрами. Відомі на даний момент матеріали уможливають характеризувати Золоту Орду як державу, де осіла містобудівна традиція стояла на високому рівні для тогочасного суспільства. Специфічні причини виникнення золотоординських міст наклали свій відбиток на їхнє планування й соціальну топографію, яка багато в чому відрізнялася від феодалних зразків того часу в Азії та Європі [10, 61].

До середини XIV століття, коли Золота Орда досягла найвищого розквіту, міста вже не були надзвичайним явищем у степах. Але, незважаючи на значний розвиток осілості, основна маса населення й надалі вела кочовий спосіб життя, що ґрунтувався на

скотарстві. Саме в результаті тісного союзу степу й міст, бурхливого розвитку ремесла та караванної торгівлі й утворився той специфічний економічний потенціал, що тривалий час сприяв збереженню потужності Золотої орди. Цей симбіоз забезпечував створеній кочовиками державі багато важливих для її існування умов. У цій ситуації ці компоненти доповнювали й взаємозабезпечували один одного [18, 39].

Отже, міста в Золотій Орді з'являються внаслідок низки економічних, політичних та інших причин. Серед факторів, що забезпечували існування й розвиток золотоординських міст, вагоме місце посідає наявність сильної централізованої влади. Саме вона створювала умови для виникнення міст, сприяла акумуляції засобів для їхнього розвитку, забезпечила розквіт зовнішньої торгівлі, розв'язала питання грошового обігу на великій території. У свою чергу, новостворені міста не протидіяли загальнодержавній політиці, а були провідниками її у всіх регіонах країни. Більшість міст були адміністративними центрами певних провінцій, де зосереджувався виконавчий, управлінський і податковий апарати, що забезпечували надійну опору центральній владі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Археологические памятники Одесской области: справочник. – Одесса, 1991. – 184 с.
2. Археологічні пам'ятки Української РСР. – 1966. – 464 с.
3. Бокій Н., Козир І., Позивай Т. 10 років археологічних досліджень золотоординської пам'ятки біля с. Торговиці на Кіровоградщині // Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV – XVI ст.). – Кіровоград, 2006. – С. 4 – 18.
4. Бырня П.П., Рябой Т.Ф. О некоторых ювелирных изделиях из Старого Орхея // Памятники древнейшего искусства на территории Молдавии. – Кишинев, 1989. – С. 97 – 102.
5. Галенко О. Золота Орда у битві на Синіх Водах. – Синьоводська проблема в новітніх дослідженнях. – К., 2005. – 172 с.
6. Греков Б., Якубовский А. Золотая Орда. Очерк истории Улуса Джучи в период сложения и расцвета в XIII – XIV вв. – Л., 1937.
7. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. – М.– Л., 1950. – 478 с.
8. Довженко В.Й. Татарське місто на Нижньому Дніпрі часів пізнього середньовіччя // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1961. – Т. X. – С. 184 – 187.
9. Егоров В.Л. Граница Руси с Золотой Ордой в XIII – XIV веках // Вопросы истории. – 1985. – № 1. – С. 16 – 29.
10. Егоров В.Л. Жилища Нового Сарая (по материалам исследований 1959 – 1965гг.) // МИА. – М., 1970. – № 64.
11. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII – XIV вв. – М., 1985. – 235 с.
12. Егоров В.Л. Развитие центробежных устремлений в Золотой Орде // Вопросы истории. – 1974. – № 8.
13. Сльников М. До питання про кількість золотоординських городищ на Нижньому Дніпрі // Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV – XVI ст.). – Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 10-літтю археологічних досліджень золотоординської пам'ятки в с. Торговиці. – Кіровоград, 2006. – 126 с.
14. Зиливинская Э.Д. Банные постройки в городах Золотой Орды // 60 лет кафедре археологии МГУ им. М.В. Ломоносова. Тезисы докладов. – М., 1999. – С. 192 – 194.
15. Зиливинская Э.Д. Средневековые бани Нижнего Поволжья // Сокровища сарматских вождей и древние города Поволжья. – М., 1989. – 280 с.
16. Карашевич І. Правобережні українські землі в золотоординський період // Середньовічні старожитності Південної Русі – України. – Чернігів, 2004. – С. 39 – 41.
17. Кравченко А.А. Средневековый Белгород на Днестре (к. XIII – XIV в.). – К., 1986. – 125 с.
18. Моця А.П., Халиков А.Х. Болгар – Киев. Пути – связи – судьбы. – К., 1997. – 192 с.
19. Полевой Л.Л. Поселение XIV в. у с. Костешты // ЗОАО. – 1967. – Т. II.
20. Ратнер І.Д. Довідник з археології України. Херсонська область. – К., 1984. – 103 с.
21. Рафальський О., Моця О. Центральноукраїнські землі в системі економічних зв'язків Золотої Орди // Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV – XVI ст.). – Матеріали міжнародної

наукової конференції, присвяченої 10-літтю археологічних досліджень золотоординської пам'ятки в с. Торговиці. – Кіровоград, 2006. – С. 110 – 115.

22. Федоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. – М., 1973. – 356 с.

23. Шабульдо Ф. Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації. – Синьоводська проблема в новітніх дослідженнях. – К., 2005. – 172 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Позивай Тетяна Дмитрівна – здобувач відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України, асистент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: давня й середньовічна археологія та історія України.

МОДЕЛЬ “ШЛЯХЕТСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ” ЯК ПРИНЦИП СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО УСТРОЮ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ XVI – XVII ст.

Дмитро МОРОЗОВ (Київ)

У статті розглядається процес складання “шляхетської демократії” як принципу станово-представницького самоуправління Речі Посполитої XVI–XVII ст. Підкреслюється, що децентралізація і конгресивність були головними критеріями їхнього утворення.

The process of forming of “worldly democracy” as a principle of social representative self-government of the Rzeczy Pospolity in the XVII-th century is regarded. It is underlined that decentralization and congressional were the main criterions of their forming.

Дослідження демократичних процесів у сучасному суспільстві не можливе без належного розуміння й оцінки характеру постання демократичних форм правління в минулому. Історія польського республіканського самоуправління відомого під словосполученням “шляхетська демократія” хоч і сприймається дослідниками неоднозначно, як “демократія для обраних”, але дає чимало наочних прикладів зародження й еволюції демократичних принципів у загальноєвропейському громадсько-політичному просторі.

Розгляд проблеми має два питання. Перше стосується причин, що викликали таку велику політичну вагу польського дворянства (шляхти) на відміну від станово-представницьких монархій західноєвропейських країн. Друге пов'язане з необхідністю відшукати причини “застою” та наступного занепаду моделі “шляхетської демократії”.

Наукову відповідь на це питання спробували дати ще раціоналісти XVIII ст. Зокрема, Ж.Ж.Руссо в знаменитому трактаті “Про самоврядування в Польщі” намагався пояснити процес на прикладі бездержавного становища польських земель і відсутності тривалої державної традиції [15, 321–325]. Подібних поглядів дотримувалась і польська історіографія: М.Борбжинський [2, 126], В.Смоленський [9, 211], С.Кутшеба [7, 79–81] та ін. На відміну від них, російські історики (М.Краєєв, М.Любавський та ін.) прагнули продемонструвати процес на основі аналізу внутрішніх закономірностей, підкреслюючи переважно риси одностановості та конгресивності шляхетського самоуправління [8, 137].

Цілком очевидно, що розвиток шляхетського станового устрою неможливо розглянути, не простеживши історію зародження самого шляхетського стану. Розглядаючи це питання, доведеться звернутися до періоду, що передував становленню шляхти як окремого стану.

У польській історіографії існує дві теорії щодо походження шляхти: *теорія завоювання Польщі іноземним племенем і теорія природної еволюції соціально-*

політичних відносин у житті польських племен.

Щодо першої теорії, то в кінці XIX ст. існувала гіпотеза Пекосінського, професора Краківського університету. Він намагався довести, що польська держава виникла внаслідок завоювання цих теренів полабськими слов'янами (лехитами), що переселилися сюди в кінці VIII – на початку IX ст. Із завоюванням Польщі прибульцями її населення розпалося на три класи: вождів завойовників, що належали до одного роду; простих воїнів (клас рядового рицарства – владик) та місцевого населення, що було обернене в рабський стан. Проте слабким місцем цієї теорії є той факт, що переселення полабських слов'ян на схід (на береги Варти, Вісли) не відмічене жодним історичним джерелом. Отже, запропонована Пекосінським теорія залишилася тільки гіпотезою [11, 72].

Прихильники теорії природної еволюції шляхти хоча й розходилися в поглядах на соціально-політичні фактори, під дією яких створювалася польська держава, проте згодні, що шляхетство виникло в результаті боротьби польських племен між собою. Серед дослідників існували розбіжності в питанні, чи мало рицарство землю. Наприклад, той же Пекосінський уважав, що польське рицарство до кінця XI століття перебувало на утриманні князів і своїх земель немало. Але інші дослідники стверджували, що рицарство було загалом землевласницьким. Рицар міг володіти маєтком за *спадкуванням (родова земельна власність)* або *в силу пожалування (особиста земельна власність)*. Родова власність збереглася серед шляхти ще в XV і навіть у XVI ст. Однак у процесі її розкладу з'являються юридичні норми, що показують виділення індивідуальної власності [11, 719].

У Польщу проникала західноєвропейська культура, хоча феодальний устрій і не встановився у повному обсязі. У Західній Європі в період Середньовіччя *феодалом* називалося земельне пожалування, надане сеньйором своєму васалу в спадкове володіння за умови виконання феодальних служб: військової, придворної тощо. Протилежністю феодала був алод – безумовне землеволодіння, не обтяжене феодальними повинностями, яке становило індивідуально-родинну власність з необмеженим правом розпорядження, відчуження, успадкування та ін. Алодіальне шляхетське землеволодіння в Польщі стало панівним уже наприкінці XIV ст. з консолідацією шляхти в замкнутий привілейований стан [1, 203–204].

На думку проф. Кутшеби, польський устрій формувався під впливом уже готових взірців із Західної Європи (феодальна система, магдебурзьке право в містах, сільські старости (солтиси) у сільських общинах), проте вони накладалися на ще не віджилі елементи родового устрою. Тому західноєвропейські установи в Польщі набули специфічного вигляду. З цього погляду Кутшеба пояснює і феномен численної *шляхти* [7, 58].

Кількість шляхти визначається усіма дослідниками, хоча щодо цифрових підрахунків немає однаковості. За свідченням Боплана, у Мазовії шляхтичі становлять 1/6 всього населення. Проте дані О.Павінського показують, що наприкінці 80-х рр. XVI ст. у Великій і Малій Польщі та Мазовії шляхта становила в середньому близько 12% населення. Уточнення цієї цифри по регіонах провів В. Куля. За його підрахунками, у Мазовії, де кількість дрібної шляхти була особливо значною, наприкінці XVI ст. вона становила близько 12% від загальної кількості жителів [1, 206].

У Польщі місцеве дворянство (шляхта) формувалося пізніше, ніж на Заході, хоча й таким же чином. Але організовувалася шляхта в той час, коли в Польщі ще існували родові відносини, поняття роду. Завдяки прийняттю гербів почуття родової єдності піднялося знову. В силу цього до складу шляхти увійшли цілі роди, а не окремі родини, як було на Заході. Таким чином, шляхетські права та привілеї, що супроводжували цей стан, випадали і на частку тих економічно та суспільно слабких елементів, єдиною

ознакою яких була належність до відомого роду. Саме через це в поляків й не утворилося різниці в ступенях дворянства і самих дворян виявилось більше, ніж в інших країнах [7, 55].

На Заході феоди та ар'єр-феоди (земля феоду, що передана васалами на тих же умовах своїм васалам) становили ряд підпорядкованих один одному носіїв власницьких прав на одну і ту ж саму земельну одиницю; це була своєрідна феодальна “драбина”, що стала основою титулярної системи [12, 291].

Проте, незважаючи на специфічні польські умови, перша градація серед рицарства все ж таки існувала. Загалом уже в XIII ст. з'являється т. з. стан рицарського права, за яким особа, що ним користувалася, вважалася благородною. Рицарство за законодавством Казимира Великого (XIV ст.) поділялося на *шляхту, рицарство рядове та рицарів, що походили із селян*, причому штраф за вбивство становив відповідно 60, 30 та 15 гривень. Останні дві категорії не мали гербів, отже, були простим, неблагородним рицарством. У подальшому ці дві категорії зіллються або зі шляхтою, або із селянством. Крім того, від рицарів, ще в удільну епоху відділився клас великих земельних власників (*можновладців*) [12, 320].

Період з кінця XIV ст. (Кошицький привілей) і до кінця XV ст. – початку XVI ст. можна назвати, за Кутшебою, періодом рівноваги станів. Хоча стани й не вважалися рівноправними між собою, але кожен з них має власні привілеї, своє власне коло діяльності, у межах якої вони можуть вільно розвиватися. Як зазначав Кутшеба, поляки, запізнившись, намагалися зрівнятися із Заходом і, дійсно, усе більше їх наближало до нього. Але у Польщі умови розвитку мали дещо інший характер, ніж на Заході [13, 29].

У цей період коло шляхти вже починає замикатися. Це замикання здійснюється головним чином у формі “засудження та очищення шляхетства”, яке в цей час отримує особливо широке застосування. Стосунки всередині шляхетства ще не встановилися остаточно, тому кожного, до кого виникали якісь сумніви, можна було “присудити” в тому, що він – не шляхтич. Тоді він повинен був “очиститися”, довести свою належність до шляхти. Завдяки цьому постійним засобом для проникнення в привілейований стан залишалися судові процеси із справ про образу шляхти, “виводи шляхетства”, “примовки про поштивість”, котрі іноді вдавалося виграти за допомогою підкуплених або зацікавлених свідків, надання далеко не безсумнівних документів, у тому числі посилення на опубліковані геральдичні видання та ін. [13, 104].

Юридичні відмінності (аристократичні спадкові титули), що існували всередині цього стану, поступово зовсім згладилися, залишилася тільки економічна та службова нерівність. Усі шляхтичі від народження вважалися рівними один одному. Князівські та графські титули було дозволено носити членам лише тих сімей, котрі носили їх на момент укладення унії 1569 р., але ці титули не давали ніяких переважних прав.

Переважні права надавалися тільки службою. Ось чому в польській чиновницькій ієрархії було безліч звань та посад чисто почесного характеру, не пов'язаних з відповідними обов'язками й тому аналогічні західноєвропейським титулам [8, 293]. Така обставина навіть дала Боплану підставу стверджувати, що в поляків немає іншого титулу, крім старости. Хоча формально він і помилявся, але все-таки точно підмітив тенденцію до зростання “титулярності” старостинських звань. На початок XVII ст. для самих старост цей уряд (посада) був почесним додатком до імені, а не обов'язком до служби [1, 100].

Шляхетська гідність розумілась як природжена та спадкова. Так, згідно з постановою сейму в Радомі 1505 р. шляхтичем міг стати той, чий батьки були шляхтичами; проте допускалося також, що мати могла бути неблагородного (низького) походження. Крім того, додатковими вимогами було те, щоб вони також “проживали у своїх маєтках, замках, містечках у відповідності зі звичкою шляхти” та “не виконували

та не виконують тих робіт та операцій, якими зазвичай займаються міщани” [14, 129].

Отже, до кінця XVI ст. шляхта утворила практично замкнутий рівноправний стан. Шляхетський стан набувався *за народженням* або *за наданням*. Для тих, хто хотів увійти до складу шляхти, було два шляхи: *адоптація* – усиновлення шляхетським родом та *нобілітація* – пожалування шляхетської гідності простолюдину як місцевому уродженцю, так й іноземцю. Першопочатково в XIV ст. нобілітація здійснювалася королем і була власне особливим видом усиновлення. Проте вже із середини XVI ст. (за конституцією 1578 р.) право пожалування належить тільки сейму. Ще одним різновидом надання (з’явився у XV ст.) був *індегенат* – своєрідна натуралізація через надання іноземним дворянам прав польського шляхетства. Проте під цією формою часто приховувалася фактична нобілітація, тобто надання шляхетських прав іноземцям неблагородного походження [7, 59].

Замкненість шляхетського стану не порушили навіть війни середини XVII ст., що призвели до значного зростання нобілітацій. Це викликало серед “природженої” шляхти прагнення до їхньої повної заборони. До цього справа не дійшла, проте побічним продуктом стало введення з 1689 р. скарбеляту – неповного шляхетства із заборною до третього коліна займати державні та посольські посади [3, 8].

Втрата шляхетства відбувалася внаслідок *втрати честі (інфамії) по суду, прийняття простолюдина в герб і рід без дозволу сейму*, а також *занять купецтвом та ремеслом*.

Звичайно, правова рівність була далекою від фактичної. Але при цьому саме право регулювало внутрішньостанові та міжстанові відносини. Оскільки до шляхти належали ті, хто має герб, то протягом цього періоду остаточно зникає обов’язковий зв’язок шляхетства із землеволодінням. Хоча шляхта-“голота” (“одарді”) і не могла користуватися усіма шляхетськими правами, вона все ж таки належала до шляхетського стану. Шляхетство обумовлюється належністю до роду; воно переходить через спадкування, незалежно від причетності до землі, з якої воно виростало. Зовнішньою ознакою шляхетства стає герб [7, 60]. Проте, незважаючи на економічну неоднорідність, шляхта болісно ставилася до будь-яких спроб зовнішнього розмежування стану. Так, наприклад, 1638 року сейм відмовився схвалити запропонований Владиславом IV орден рицарів Непорочного зачаття діви Марії під тим приводом, що вся шляхта рівна [3, 8].

Як бачимо, польська шляхта відрізнялася від західноєвропейського дворянства своєю порівняно більшою замкненістю та юридичною рівністю, що виражалася у відсутності ієрархії титулів. Першу ознаку можна пояснити прагненням шляхти зберегти завойовані права та свободи за собою та для себе; саме тому короля було практично позбавлено права нобілітації. Друга ознака є наслідком відсутності феодальної системи в “чистому” вигляді, її накладення на залишки місцевого родового ладу. Побічним наслідком цього була також передача шляхетського стану в спадок незалежно від наявності земельних володінь, а лише в силу належності до роду. У результаті численності шляхти та її юридичної рівності відбулося зростання її політичної ролі в Польщі: своєрідне “коливання рівноваги станів”. Це виявилось в тому, що шляхта згодом починає самостійно боротися за свої привілеї.

У XII–XIV століттях шляхта ще не мала політичного самостійності, підпорядковуючись волі світських та духовних можновладців. Проте як військова сила держави вона відіграла досить важливу роль уже на той час. Цей стан, що був відокремлений від інших, був проникнутий сильним корпоративним духом, енергійно відстоював свої станові інтереси, котрі часто перебували в конфлікті з інтересами інших станів. Уже в 1 пол. XIV ст. шляхтичі були присутні на загальнодержавних з’їздах можновладців, хоча і як слухачі без права голосу. Але події кінця XIV ст. [12, 347], пов’язані зі смертю короля Казимира Великого, прискорили політичну еволюцію стану.

Можна сказати, що об'єктивний процес зростання політичної ролі шляхти сильно прискорився внаслідок дії низки суб'єктивних факторів. Це такі події, як смерть Казимира Великого, котрий не залишив по собі наступника, вибрання королевою Ядвіги та наступні елекції (вибори) Ягеллонів [7, 60–61].

Казимир Великий належав до династії Пястів. Людовик Угорський, хоча й обґрунтовував своє право на престол волею Казимира та був його родичем, мав забезпечити права та привілеї шляхти *Будинським привілеєм 1355 р.*, який містив загальне підтвердження привілеїв. Оскільки чоловічого потомства в Людовика не було, йому довелося домовлятися із суспільством (тобто можновладством та залежною від нього шляхтою), щоб здобути права на престол для своєї дочки Ядвіги. Наслідком було укладення *Кошицького привілею 1374 р.* Він ліквідував відмінність між умовними земельними маєтками колишнього рицарства та спадковими (вотчинними) землями можновладців. Крім того, дворянство було звільнено від усіх державних податків. У разі необхідності зібрати кошти королівська адміністрація мусила звертатися до шляхти. Беручи участь у розв'язанні питання про податки, шляхта дістала можливість впливати на державні справи. Таким чином, було покладено початок обмеженню привілеїв можновладства на користь усієї шляхти [13, 177].

Згідно з польськими звичаями, жінки не мали права на успадкування престолу. Виходом з цієї кризи, пов'язаної з визначенням правителя, було укладення 1385 року Кревської польсько-литовської династичної унії. Проте вибір можновладцями литовського князя Ягайла (він став польським королем Владиславом II) був власне не вибором короля, а вибором династії: для польського суспільства він був не королем, а чоловіком королеви. Ось чому відразу після коронації Владислав II підписав Корчинські привілеї 1386 р. Привілеї установлював, що “порадльне” (земельний податок – 2 гроші з лану) надалі збиратиметься не із селянського лану, а “з голови кметя”. Отже, дрібна шляхта, що дуже часто обробляла землі нарівні із селянами, звільнялися від цього збору. Крім того, *Петрковський привілеї 1388 р.* сильно обмежував компетенцію королівських судів [12, 311].

Під кінець правління Владислава II шляхта, очолювана можновладцями, домоглася для себе нових привілеїв. Можновладство вміло скористалося тим, що в польському суспільстві бралися під сумнів права його синів на корону, адже шлюб короля Владислава з Ядвігою не дав наступника престолу, й лише в четвертому шлюбі в нього народився син. *Червинський привілеї 1422 р.* забороняв конфісковувати маєтки в шляхтичів; *Єдлінський привілеї 1430 р.* забороняв позбавляти шляхтичів особистої недоторканості, якщо їхня провина не доведена в суді [12, 315].

Як бачимо, саме за правління Ягайла закладається правове становище шляхти як стану юридично рівних. Першопочатково ці привілеї були на користь сильніших, тобто можновладців, тепер же добивається політичних прав і шляхта без титулів [7, 61].

У привілеях цього періоду можна виділити декілька напрямків захисту шляхтою своїх станових інтересів. Характерною особливістю цих привілеїв є те, що вони закріплювали права всієї шляхетської верстви; раніше (до смерті Казимира Великого) привілеї надавалися окремим особам чи містам.

Насамперед шляхта визначила свої обов'язки щодо держави, звівши їх до мінімуму. Шляхта зобов'язана була платити королю щорічно лише 2 гроші з лану (Кошицький привілеї 1374 р.), проте потім Корчинський привілеї 1386 р. відмінив і цей суто символічний збір. Але головним було те, що король міг отримати податі тільки тоді, коли шляхта була добровільно згодна на це. Крім того, шляхта відбуває військову службу (посполите рушення) за свій кошт лише в межах країни; у разі закордонної війни утримувати її повинен був сам король.

Іншим напрямком станових інтересів була *гарантія особистої свободи*.

Наприклад, Червінським привілеєм закріплювався принцип, за яким король не має права без суду конфіскувати майно шляхти. Наступні привілеї проголошували, що не можна без суду позбавити шляхтича свободи.

Нарешті, закріплювалися в привілеях і чисто *економічні пільги*: пониження судових платежів, полегшення умов участі в процесах, звільнення від митних зборів (спочатку це стосувалося тільки товарів, отримуваних з найближчого ринку для домашнього вжитку, лише з 1501 р. ця норма поширюється й на товари, призначені для вивезення), а також право отримувати сіль із “жуп” (соляних покладів) за нижчою ціною [7, 62].

Проте найбільш вагомими важелями впливу шляхти на короля були *елекція (право участі у виборах короля)* та *право вомувати податки*. При перших Ягелонах ці привілеї першопочатково слугували головним чином на користь можновладців, проте разом з ними розширює свої політичні права й численна рядова шляхта, на яку спиралося можновладство.

Загалом період кін. XIV – 1 пол. XV ст. характеризується стрімким зростанням політичної ролі шляхти, що дістало вираження у численних привілеях, які отримувало *все* шляхетство. На характерні особливості польської шляхти (численність та юридична рівність), викликані місцевими умовами, наклалися періоди безкоролів'я, пов'язані з припиненням династії Пястів та встановлення нової династії Ягелонів, становище якої було досить хитке. Цією ситуацією сповна скористалися можновладці – великі землевласники, що формально належали до того ж стану, що й дрібні та середні шляхтичі. Тому, захищаючи свої власні інтереси перед королями, можновладці закріплювали їх у привілеях, роблячи їх загальними для всього шляхетського стану [8, 271].

Лише на середину XV ст., коли ці великі пани прагнуть встановити своє верховенство в країні замість королівського, між ними та рядовою шляхтою починається розмежування. Саме в цей час королівська влада, прагнучи обмежити можновладство, починає спиратися на шляхту, підтримуючи її прагнення в більш широкому представництві.

На початок XV ст. у Польщі остаточно встановилася структура станово-представницьких органів. Органом політичної влади був вальний сейм Речі Посполитої. Звичайний польський сейм складався з трьох “станів” або чинів: *короля, сенату та земських послів (посольська ізба)* [8, 296].

Сейми тримають у своїх руках законодавство, хоча в основному в межах інтересів шляхетського стану. Проте сейми розв'язують також багато питань, що стосувалися адміністрації (про нобілітацію, індігенат і т.д.). Вони мають також повне право контролю за зовнішньою та внутрішньою політикою, а також право встановлювати податки [7, 159].

Генріхові артикули 1573 р. встановили черговість скликання сеймів – через кожні 2 роки, хоча королю надавалося право скликати їх *частіше* в разі необхідності. Відповідно до цього сейми поділялися на *ординарні (звичайні)*, які скликалися кожні 2 роки, та *екстраординарні* (надзвичайні), що скликалися частіше. За тривалістю засідань їх також називали відповідно шеститижневими та двотижневими. Відповідно до цього й посольські сеймики збиралися за 6 тижнів до звичайних та за 3 тижні до надзвичайних сеймів [9, 145].

Як завжди, у польській історіографії діяльність сеймів уважали неефективною та малорезультативною. Серед причин цього вони вказували на довгі проміжки між черговими сеймами, надто короткий строк сеймування (6 тижнів) та часті зриви сеймів [6, 19].

Такий устрій польського сейму суттєво відрізняв його від класичного станово-представницького органу, адже в Західній Європі становий сейм поділявся на такі

З чини (палати): духовенство, дворянство та міський стан (“третій чин”) [6, 20]. Н.Карєєв виділяв такі дві особливості польського сейму, як *одностановість* та *конгресивність*. По-перше, представницька палата польського сейму була тільки шляхетська. При виборі королів допускалися і представники міст, проте їхня участь в елекції була номінальною – право обирати короля мала лише шляхта. По-друге, вальному сейму так і не вдалося встановити свою перевагу над земськими сеймиками, хоча такі спроби робилися в середині XVI ст. Таким чином, вальний сейм перетворився немовби в міжнародний конгрес шляхетських республік, на якому запроваджувалося одноголосне прийняття рішень для дієвості постанов, що приймалися. Посли споряджалися інструкціями та звітували перед сеймиками, які їх послали; до того ж сеймики могли й не прийняти постанови, яка була прийнята сеймом.

З огляду на це в польському сеймі для здійснення будь-яких справ вимагалася *одноголосне рішення представників сеймиків*; більше того, він визнавав, що всі рішення сейму становлять одне ціле. Взагалі тенденція провінційних зібрань звільняти себе від підпорядкування центральному зібранню була характерна для всієї Західної Європи, проте саме в Польщі вона виявилася найбільш яскраво. Пояснюють це дослідники тим, що Польща вже на поч. XIV ст. стрибкоподібно вийшла зі стану удільного роздроблення, причому попередні удільні князівства (дільниці) одразу перетворилися у воєводства зі збереженням своєї старої організації. Крім того, у сер. XV ст. (наприклад, за Казимира IV) королівська влада була змушена питати в шляхти згоди на оголошення війни, збір податків, видання нових законів. Королю доводилося відвідувати окремі воєводства, збирати в них шляхту на сеймики й тільки пізніше стали збирати послів від окремих сеймиків в одному місці [6, 101].

Це призвело до того (навіть на поч. XVI ст.), що на момент остаточного сформування посольської ізби її послі продовжували бути зв'язаними сеймиковими інструкціями. Сеймики не допускали думки, що сейм міг вирішувати їхні власні справи краще них самих. Тому основна увага сеймиків була звернена на обмеження повноважень послів у встановленні податків. Часто, не звертаючи уваги на потреби держави, вони відкидали необхідність у нових грошових зборах або давали згоду тільки з умовою, що після сейму буде скликано сеймик для перегляду усього, що прийнято сеймом [13, 41].

Сеймики при Ягелонах внаслідок переваги сейму вже починають втрачати своє попереднє велике значення; проте надалі в результаті здобуття шляхтою все більших привілеїв починають набувати все більше прав, підриваючи тим самим значення сеймів.

Першопочатково було тільки 2 види сеймиків. *Передсеймиківі сеймики* скликалися королем для вибрання земських послів перед кожним сеймом. Однак, крім вислуховувань королівських “легацій” (послань) та вибору послів, ці сеймики займаються складанням для них інструкцій. Крім цих перед сеймових, існували т. з. елекційні сеймики, котрі скликалися воєводами для вибрання кандидатів у земські чиновники. Оскільки ці посади були довічними, то сеймики збиралися лише в разі необхідності, тобто досить рідко [7, 156].

Припинення династії Ягелонів принесло нові види сеймиків. *“Кантури”* – сеймики, що утворилися під час безкоролів'я у вигляді *конфедерації* з метою підтримання безпеки воєводства або землі. З тих пір вони з'являються при кожному безкоролів'ї, під час яких їм належить вища влада. Утворення за Стефана Баторія у 1578 р. коронного трибуналу, що складався з депутатів шляхти, викликав потребу в т. з. депутатських сеймиках для вибору цих депутатів. Особливо важливої ваги стали набувати *реляційні (післясеймові) сеймики*, які нерідко скликалися після сейму, для доповнення його діяльності (напр., для вотування окремих податків або для вибору збірників податків). На них же проходив звіт депутатів про свою діяльність на сеймі.

Нарешті, існували *господарські сеймики*, що займалися господарськими справами воєводства, його фінансами, військом. У результаті такої практики сеймики сильно вкоренилися у суспільстві, шляхта часто збирається самочинно, без скликання владою [7, 157].

Значення сеймиків особливо зростає з кінця XVI ст. При останніх Ягелонах траплялося, що в разі незгоди послів якогось воєводства з посиланням на сеймикову інструкцію королі одразу ж після сейму скликали сеймик цього воєводства, щоб він або прийняв рішення сейму, або додатково згодився на податі, призначені сеймом [13, 172].

Отже, сеймики підпорядковували сейми, не лише зв'язуючи ініціативу послів своїми інструкціями та вимогою звіту після сейму, але й втручанням їх у фінансові та військові прерогативи держави. Кутшеба вважає, що сеймик закріплюється внаслідок погіршення відносин у розподіленні суспільного багатства: “можні” (вельможі) захоплюють у свої руки всю владу на сеймиках, підпорядковуючи собі численну масу дрібної малоземельної шляхти [7, 159].

Однією з найважливіших проблем у роботі сейму був спосіб затвердження законів. Як відомо, у польському сеймі закріпився звичай затвердження закону одноголосно зі збереженням для меншості права спротиву закону та зриву його затвердження. Цей принцип утвердився в польській сеймовій практиці в кінці XVI ст. і лише з 2 пол. XVII ст. переростає у *liberum veto* – право кожного депутата своїм запереченням (*veto*) зупинити діяльність сейму за скасуванням усіх раніше затверджених цим же сеймом положень.

Принцип одноголосності зазвичай виводять із самої природи станового представництва: *всі* повинні прийти до одностайної згоди. Спротив одного може не тільки завадити прийняттю певної постанови, але й зірвати увесь сейм. Річ Посполита щодо цього була не єдиною державою, а федерацією маленьких шляхетських республік (воєводств, земель та повітів), а послы, що вибиралися цими округами, були представниками саме цих округів, а не всієї держави. До того ж у подачі голосу вони були пов'язані даними від виборців інструкціями, від яких не мали права відступити – протест їх був не протестом однієї особи, а всього округу. Тому польський сейм можна порівняти з конгресом уповноважених від шляхетських республік-воєводств. Крім того, існувала ще одна вагома причина запровадження принципу одноголосності. Таку повагу до протесту меншості пояснюють тим, що король за роздачею посад міг, по суті, завжди забезпечити собі **більшість** посольських голосів [8, 199].

Внаслідок зростання ролі сеймиків цей принцип у 2 пол. XVII ст. переростає у *liberum veto*, коли спротив одного з послів міг призупинити (“зірвати”) діяльність сейму.

Право недопущення (*liberum veto*) полягало в тому, що посол протестував проти діяльності сейму як проти незаконної та тої, що не забезпечує загальне благо, чим зупиняв діяльність сейму. Якщо він одразу ж виїздив з міста, то його вже не можна було змусити взяти назад своє “*nie pozwalam*” (“не допускаю”), і сейм вважався зірваним.

Перший випадок застосування *liberum veto* був зафіксований на сеймі 1652 р., хоча можна сказати, що це був не перший випадок, просто тоді цей принцип виявився найбільш яскраво. Раніше, у XV ст., ще не рахувалися з такими поки що рідкими протестами окремих депутатів, проте вже з 2 пол. XVII ст. таке право посла вже легалізується [7, 155].

Цікаво порівняти дані статистики польських сеймів з 2 пол. XVI по 1 пол. XVII ст. Отже, в 1550 – 1600 рр. із 40 скликаних сеймів 9 сеймів (22%) закінчилося невдало внаслідок протесту меншості. Наступні 50 років з 46 сеймів безрезультатно розійшлися 6 сеймів (13%). І лише в 2 пол. XVII ст. кількість зірваних сеймів зросло до 35%. Постає питання, чому до сер. XVII ст. більшість сеймів закінчувалася без проблем? Відповідаючи на нього, дослідники зазначають, що раніше теоретично обов'язковий принцип одноголосності не застосовувався надто строго. Неодноразово, застосовуючи

різноманітні способи, сейм схилив нечисленну опозицію до того, щоб вона відкрито не протестувала щодо рішень, які приймалися. Точно так само, коли опоненти були не надто настійливими, їх протести просто не бралися до уваги. Немалу роль відігравав також авторитет короля, який іноді прямо попереджав опонентів, що з більшістю голосів він затвердить “конституцію” навіть без їхньої згоди. Якщо ж сили опонентів були досить сильні, то більшість розривала акт з проектом “конституції” і переходили до прийняття рішень, проти яких не було протестів.

Сейм уважався зірваним тоді, коли значна меншість просто хотіла, щоб сейм закінчився нічим, тобто, щоб його було зірвано. Таким чином можна було змусити короля до проведення іншої, ніж раніше, політики.

Як бачимо, зрив сейму ніколи не був справою випадковою – він був результатом роботи меншості, яка свідомо прагнула такого результату. Ось як писав з цього приводу ще 1732 року французький посол: “Люди, які мало знані в політиці, вважають, що сейм зривається легко й без великих втрат. Дійсно, не треба багато платити послу, котрий зриває сейм, виходячи з палати та вписуючи свій протест у книги. Але цього мало. Треба мати за собою значну групу впливових магнатів, котрі підтримають такого посла...” [13, 111].

Підсумовуючи, зазначимо, що переростання принципу одноголосного схвалення рішень у право *liberum veto* виникло в результаті децентралізації політичного життя Речі Посполитої та неспроможності вального сейму встановити верховенство над місцевими сеймиками, які зв’язували своїх послів численними інструкціями.

Крім принципу одностайності, існував також ще один, екстраординарний спосіб розв’язання справ, який не допускав зривів за допомогою т. з. *конфедерації*. При федеративному характері Речі Посполитої *liberum veto* та конфедерація, можна сказати, доповнювали один одного.

Феномен конфедерації можна пояснити за аналогією з міжнародним правом. Коли інтереси більшості сторін, що домовляються, настійливо потребують прийняття того чи іншого рішення всупереч волі меншості або навіть одного з представників, більшість з них приходять до особливої угоди й зобов’язується привести його у виконання силою. Отже, шляхта збиралася в конфедерації, коли державні інтереси вимагали прийняття рішень у будь-якому разі, не звертаючи уваги на незгоду меншості.

Уважається, що сам феномен конфедерації був сформований при безкоролів’ї після смерті Сигізмунда-Августа необхідністю створити які-небудь форми, які замінили б відсутню верховну владу в країні. Конфедерації залишалися і надалі як принципова основа державного устрою країни *під час безкоролів’я*, а таку конфедерацію називали каптуровою (у перекладі з латини означає “ковпак”, у цьому разі вживався у значенні об’єднання, спокою). *Конвокаційний сейм*, що збирався під час міжкоролів’я, оголошував себе *генеральною (каптуровою) конфедерацією* і приймав постанови вже не одноголосно, а за більшістю голосів [8, 299].

На початок XVII ст. конфедерації почали формуватися за життя короля для досягнення певної мети. Вони були або союзами, яким треба замінити державну владу, коли вона виявиться нездатною виконати свої завдання, або обертається проти самого короля. Останні, що називалися рокошем, мали характер змови або заколоту проти короля.

Рокош (конфедерація проти короля) обґрунтовувався ідеєю повновладності шляхти. Політична література того часу формулювала їхню правову основу, визначала їхні прерогативи. За цими поняттями конфедерація як представництво сукупності шляхти, що охоплює усю державу (генеральна конфедерація), стоїть навіть вище короля, адже король згідно із сеймовими конституціями відповідальний за свої вчинки перед шляхтою. Тому конфедерації можуть притягнути до суду навіть самого короля.

Звичайно, на практиці значення конфедерацій залежало від їхньої сили. Іноді королі укладали проти них свої власні конфедерації, і тоді лише від співвідношення сил залежав результат боротьби: у результаті конфедерація могла або стати рокошем, спрямованим проти держави, або легалізуватися, якщо сам король приєднується до неї [13, 224].

Конфедерації могли утворюватися або знизу, або зверху. В першому випадку шляхта певного воєводства *утворювала місцеву (воєводську) конфедерацію*. Іноді конфедерація могла утворюватися і зверху, коли в певному місці утворювалася генеральна конфедерація, учасники якої закликали всіх інших приєднатися до них [8, 300].

Якщо під час конфедерації проходив черговий або екстрений *сейм*, то він ставав *конфедератським*, оскільки рішення на ньому приймалися більшістю голосів. Відрізнявся він від звичайного (неконфедератського) тим, що маршалками в ньому бували зазвичай маршалки генеральної конфедерації, а замість шляхетських послів могли засідати маршалки та радники окремих конфедерацій воєводств. Існували конфедерації до тих пір, доки не досягали своєї мети, після чого розходилися.

Сила конфедерацій була заснована на більш тісному згуртуванні конфедератів, яке нерідко супроводжувалося присягою. Вони часто були необхідними, проте завдавали державі більше шкоди, ніж користі, оскільки по суті передбачали можливість застосування насилля проти незгодних. Тому конфедерації часто загрожували державі міжусобицями та розпадом. Як образно сказав Кутшеба: “Конфедерації доповнюють парламентський устрій, вони – результат недоліків цього устрою” [7, 160].

Таким чином, здійснений у рамках статті аналіз дає підставу констатувати, що принцип “шляхетської демократії”, збудований на засадах децентралізації, є прообразом демократичного представництва з тією лише відмінністю, що посол сеймику представляв інтереси своєї землі, а не всієї країни, оскільки послі для прийняття рішень мали заручитися підтримкою місцевих територіальних сеймиків. З подальшим розширенням їхніх прав і демократизацією процесу цей принцип переростає у *liberum veto*. Конфедерації, що сформувалися як альтернатива сеймам, не могли виправити ситуацію, оскільки спиралися на силове запровадження рішень. Отже, можна зробити висновок, що в Польщі станові представницькі органи сформувалися досить рано, проте в оточенні абсолютистських держав “шляхетська демократія” зазнала деформації і не змогла розвинути в загальнодержавне парламентське представництво. Сусідні абсолютистські монархії своїми впливами деформували суспільний устрій Речі Посполитої, а згодом припинили її існування як самостійної державної організації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гійом Левассер де Боплан. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського від кордонів Московії до границь Транільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. – К.: Наук. думка; Кембрідж (Мас): Укр. наук. ін-т, 1990. – 256 с.
2. Борбжинский М. Очерк истории Польши / Пер. с пол. Н.И.Кареева. – СПб.: Изд-во Л.Ф.Пантелеева. – Т.1. – 1888. – 291 с.
3. Галенченко Г. “Шляхетская демократия” в Великом княжестве Литовском XVI – XVIII вв. // www.yabloko.ru/Themes/Belarus/belarus-33.html.
4. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.): Курс лекцій (ред. Віялового) – К.: Либідь, 2001. – 632 с.
5. Кареев Н. Поместье – государство и сословная монархия средних веков: Очерк развития социального строя и политических учреждений в Западной Европе. – СПб.: Тип. М.М.Стасюлевича, 1906. – 358 с.
6. Кареев Н. Происхождение современного народно-правового государства: Исторический очерк конституционных учреждений и учений до середины XIX в. – СПб.: Тип. М.М.Стасюлевича, 1908. – 496 с.

7. Кутшеба С. Очерк истории общественно-государственного строя Польши / Под. ред. Н.В.Ястребова. – СПб.: Изд. А.С.Суворина, 1907. – 232 с.
8. Любавский М. История западных славян / прибалтийских, чехов и поляков: лекции. – М.: Фотолиитограф. Т/Д Г.А.Леман и П.С.Филиппов, 1918. – 459 с.
9. Смоленский В. История польского народа (пер. с пол. Г.Ф.Львовича). – СПб.: Тип. Гольденберга, 1900. – 362 с.
10. Чаплинский В. Органы государственной власти в Польше XVI–XVII веков // Вопросы истории. – 1977. – №12.
11. Энциклопедический словарь. – СПб.: Типография Акц. общ. Брокгауз – Ефрон, 1903.
12. Topolski J. Historia Polski: od czasównajdawniejszych do 1990. – Warszawa, 1995. – 716 s.
13. Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainie 1569 – 1648. – Warszawa, 2000. – 282 s.
14. Tosbir J. Kultura szlachecka w Polsce. – Rozkwit – upadek – relikty. – Poznań, 1998. – 411 s.
15. Rousseau J. Uwagi o rządzie polskim. – Warszawa, 1966. – 397 s.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Морозов Дмитро Олександрович – пошукувач Інституту історії України НАН України.

Наукові інтереси: історія слов'янських народів, проблема складання політичних теорій.

ІСТОРИЧНО-ГЕОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XVII ст. З ПОГЛЯДУ САМІЙЛА ВЕЛИЧКА

Олександр МОЦЯ (Київ)

Автор статті аналізує історико-географічну ситуацію на українських землях XVII ст. з погляду канцеляриста Війська Запорозького С. Величка.

The author of the article analyzes the historical and geographical situation in Ukraine in XVII century. This analysis is based on the views of S. Velychko.

Матеріали до свого знаменитого Літопису канцелярист Війська Запорозького С. Величко, мабуть, міг розпочати активно збирати, починаючи з 1690 р., коли він поступив на службу до В. Кочубея, а початок підготовки власне тексту слід відносити до 1720-х років. Але крайня верхня дата при описі подій – 1700 р. [1]. Сама назва "Літопис", котра традиційно вживається, кабінетного походження. Своєю появою вона завдячує видавцям Київської тимчасової комісії для розбору давніх актів, хоча не відповідає ні автентичному заголовку джерела, ні його суті [2]. На титульній сторінці твору значиться: "Сказання про війну козацьку з поляками, що через Зіновія Богдана Хмельницького, гетьмана Військ Запорозьких, вісім літ точилася. А близько дванадцяти літ тяглася з іншими державами у поляків, якою він, Хмельницький при всесильній Божій помочі, з козаками і татарами з тяжкого лядського іга вибився і під великодержавне, пресвітлого монарха російського Олексія Михайловича володіння добровільно подався" [3].

У своїй відомій праці автор зібрав багато цікавої та важливої інформації, що належить до козацької офіційної документації, а також міжнародних договорів з приводу того, як іменувалися сучасні українські землі в те "буремне століття", як себе усвідомлювали предки сучасних українців у часи пізнього середньовіччя. Але власний досвід і знання, аналіз наявних даних, сприйняття тогочасних реалій дали змогу й самому Самійлу Васильовичу вивчити та певною мірою систематизувати історично-географічну термінологію та її похідні, що є важливим з погляду розробки цієї теми на сучасному рівні вітчизняної історичної науки. Тож якраз розкриття цього питання і є завданням пропонованої роботи.

На початку своєї оповіді Величко згадує ті часи, коли за польського короля Жигмунда, 1507 року, "козаки, знову розплодившись і примножившись в руських

провінціях та землях" (тут і далі авторські тексти Величка виділені нами – О. М.) почали розселятися на дніпровських островах нижче порогів. Самі ж поляки накладали великі тягарі й пригноблювати "Русь, що була під їхньою владою, і козаків у самій Польщі та на Україні, а вони жили тоді обабіч річки Дніпра". Продовжуючи оповідь про протистояння між польською владою і населенням сучасних українських земель, автор багато разів стосовно останніх згадує назву "Русь" (починаючи від часів Казимира Великого і далі до часів правління інших польських королів). Також використовуються вирази "Русь і козаки", "козако-руські вольності", "людей Русі і козаків", "русів і козаків", "русам і козакам україно-малоросійським", "руські землі і провінції", "козаки й малоросіяни", "малоросіяни", "малоросійська шляхта" (частина її мала королівські привілеї, а частина повинна була слугувати Запорозькому війську і всьому "малоросійському народові").

Ще декілька повідомлень з цього приводу маємо вже щодо часів діяльності Я. Барабаша, який 1636 року разом з молодим Б. Хмельницьким їздили до Владислава. Вони скаржилися новому королю на утиски, що їх чинили "на Україні" поляки й просили підтвердити "давні українські та козацькі права й вольності". Король надав Барабашеві "з усім Запорозьким військом і народом україно-малоросійським" такі привілеї, підтвердив усі "козацькі й малоросійські старожитні права і вольності", дозволив мати "на Україні гетьмана". Окрім того, Владислав звернувся до "українського народу" з відзначенням його заслуг перед Коронаю; осуджував поляків, що "панують на Україні" і не слухаються його, а також чинять кривду "козакам, як і всім малоросіянам".

З вищенаведеної інформації можна зробити таке узагальнення. Уже на перших сторінках Літопису маємо повідомлення про активізацію козацького руху за дніпровськими порогами на початку XVI ст. Його носіями були вихідці з "руських" (тобто східнослов'янських) територій. Певною мірою до цього причетні й поляки, які творили безчинства на Русі в тих районах, що перебували під їхньою владою; ще конкретніше – козаків пригноблювали як в Україні, так і в самій Польщі. До першого із вищеназваних регіонів віднесено землі по обох берегах Середнього Дніпра. Слов'янське походження жителів півдня Східної Європи підтверджується висловами "Русь і козаки", "руси і козаки україно-малоросійські", "малоросійський народ" і т. д. Панівна польська верства чинила негаразди, порушувала давні українські й козацькі права та вольності. А взагалі обриси окремих мікрорегіонів ще розмиті й неконкретизовані. Загалом йдеться про обидва береги Дніпра.

Це знаходить підтвердження й місцями поширення більш пізніших гетьманських універсалів Острянина (1638 р.) та Хмельницького (1648 р.). Тексти самих послань ми тут не аналізуємо (то тема окремого дослідження), але повинні відзначити, що в першому із названих випадків воно було передане "у малоросійську Україну, що лежить зобабіч Дніпра, а саме: в повіті Черкаський, Білоцерківський, Уманський, а з другого боку Дніпра – Переяславський, Ніжинський та Лубенський". Далі Величко робить ще одне зауваження з цього приходу: "в усю Малу Росію по обидва боки Дніпра". А в другому випадку Хмельницький розіслав свій універсал "в усю, що лежить обіруч Дніпра, Малоросію". При цьому гінцям межі його поширення: "з одного боку Дніпра від Білої Церкви аж до Полонного, Львова, Кам'янця-Подільського, а з другого – від Переяславля до Чернігова, Стародуба, Гомеля, за Дніпро до Борисова й далі – також до Бихова, Могилева і далі".

Тут незаперечно простежується поширення "української" або "малоросійської" території від придніпровських районів у кількох напрямках уже в перші десятиліття "гетьманської доби".

Зберігається такий стан речей і в перше десятиліття після смерті великого гетьмана, коли при характеристиці ситуації на цих теренах Величко використовує

терміни "Україна", Мала Росія", "Україна з козаками", "Мала й Велика Росія" (відрізняючи "росіян" та "козаків"), "єдина наша Мала Росія, що була тоді пообач Дніпра". Але вже з'являється й тенденція розподілу по берегах цієї ріки: 1660 р. польський король Казимир, який рушив з військами в Україну, намагався схилити на свій бік Ю. Хмельниченка, який жив у Чигирині, а наступного року до нього пристали "тогобічні, що від Чигирина" полки. Але "сьогобічні, що від Переяслава, полки" орієнтувалися на царя; на лівий берег прибув Я. Сомко з Білої Церкви після поразки "великоросіян та козаків" під Чудновом.

Далі ситуація ускладнювалася в історично-географічній термінології за часів гетьманування І. Брюховецького. 1664 р. король Ян-Казимир забажав відібрати в царя Олексія Михайловича "сьогобічну Малоросійську Україну з козаками", скинути самого гетьмана, а на його місце поставити "одного на обидва малоросійські боки" П. Тетерю. Він планував у зв'язку з цим рухатися від Остра на Глухів – "значне і міцне козацьке місто, прикордонне з московською державою" з метою "застрашити посполитий малоросійський народ" і "пригорнути сьогобічну Україну під свою владу". Це йому не вдалося зробити: Брюховецький розбив поляків під Глуховом та вигнав їх "зі своєї вітчизни Малої Росії". А далі Величко при описі згаданих подій підкреслює, що гетьман, "вигнавши з України" ворогів і зробивши велику шкоду супротивнику, знову повернувся до плану стати "єдиним малоросійським гетьманом по обидва боки Дніпра", а правобережного П. Тетерю вигнати "із тогобічної України".

Тож при збереженні ідеї загальнодержавної право-лівобережної території автор Літопису все ж частіше називає перший із дніпровських берегів "тогобічним", а другий, свій (за місцем проживання) – "цьогобічним".

Далі протистояння вже відбувалося між І. Брюховецьким та П. Дорошенком. Останній бажав перебрати під свою владу й "цьогобічну малоросійську Україну", а його супротивник, повернувшись із Москви, розіслав "на цьогобічну Україну в усі полки" свої універсали. Це призвело до незгоди в єднанні "Малої Росії". Та Брюховецький пішов ще далі: він на догоду цареві та зміцненню своїх позицій в його очах "знищив давні малоросійські вольності", дозволивши перебувати у "всіх малоросійських містах московським воєводам", котрі понаїхали "у Малу Росію" та почали тут розпоряджатися "з великим і непошанівним всенародним малоросійським утяженням". Дорошенко у відповідь заслав "на цей бік Дніпра, в Малу Росію" свої універсали. У відповідь лівобережний гетьман розіслав власні послання "на всю цьогобічну, єдиного рейменту, Малу Росію". Внаслідок таких демаршів "цьогобічний малоросійський народ" був збентежений та дезорієнтований.

Наприкінці свого правління "стуманілий розумом гетьман Брюховецький", зрозумівши, що "некорисно йому і всьому народові малоросійському було прийняти в Україну" московських воєвод, вирішив спровадити їх "з Малої Росії". Це й було зроблено – витіснено їх з багатьох лівобережних міст і, зокрема, з "Полтави, українського малоросійського міста". Московський володар розсердився на гетьмана "і на всю Малу Росію" та наказав своїм військам рушати "від Путивля й Білгорода до Малої Росії". А на протилежному боці Дніпра "гетьман Дорошенко, другий опікун бідної цьогобічної малоросійської вітчизни", вирішив відбити російські війська від "Малої Росії". Тож рушив з козацьким військом на лівий берег. Під Котельвою він, увійшовши "в середину цьогобічної України", отримав військову перевагу. Для безпеки "цьогобічних прикордонних малоросійських міст від московської сторони" в Ромнах залишив свої підрозділи.

Тут йшлося в основному про події на Дніпровському Лівобережжі, де мешкав "малоросійський народ", а "цьогобічні" землі часто означалися як "малоросійські" (з

"українською добавкою"). Хоча територіальна об'єднувальна ідея продовжувала жевріти.

У цей час у вищезгадане гетьманське протистояння втрутилася третя сила з дніпровського Низу: у союзі з кримськими ордами із Запорожжя на "цьогобічну Україну" рушив П. Суховій родом "з тогобічної, що од Чигирина, України". Знав він "козако-руське письмо", а тому увійшовши в "цьогобічну, що від Полтави, Україну", почав розповсюджувати серед місцевого населення свої звабні листи та універсали. Тому з московського боку "на Україну" знову рушили війська під проводом князя Г. Ромодановського. П. Дорошенко теж провів заходи для оборони "по всій тогобічній свого рейменту України"; розіслав "по всій Україні" – "тогобічній" свої звернення, викриваючи Суховія, який декларував бажання "не шкодувати свого життя за свою вітчизну, Малу Росію". Одночасно правобережний гетьман звернувся до нового польського короля, щоб той підтвердив "давні права і вольності Запорозького війська і всього малоросійського народу". М. Вишневецький у відповідь направив до Острога своїх комісарів для поточнення таких бажань і прохань Дорошенка й встановлення нових дружніх стосунків "з Запорозьким військом і українським народом". Але по обидва боки Дніпра, пише далі Величко, у зв'язку з діями Суховія та козаків, що пристали до нього "з українських міст", багато людей потрапило в татарську неволю. На підмогу цьому збурювачу спокою прибули із Запорожжя ще й І. Сірко та І. Улановський. Вони прийшли "в тогобічну, що від Чигирина, Україну". Одночасово татари, розібравшись у перспективі військових дій на Правобережжі Дніпра – в "тамтешній Україні" – забрали свою здобич "з тогобічної України" і вирушили до Криму. Не відставала й Москва: царські послы принесли звістку полковникам, старшині й "взагалі цьогобічному українському народові", що государ вибачає їм усім, а Дорошенко не може називатися гетьманом обох боків Дніпра, бо був відступлений "з тогобічною чигиринською Україною" полякам згідно з Андрусівським договором 1667 р.

З цієї інформації теж можна зробити певні висновки: "цьогобічні" лівобережні території все чіткіше Величком означаються як "малоросійські", а правобережні "тогобічні" – як "українські". І ще одна й досить важлива деталь – у розглянутий відрізок часу місцевий люд з обох берегів Дніпра кілька разів іменується "українським народом", а не лише "малоросіянами" (хоча ця назва продовжує використовуватися), як було в попередні періоди.

І. Брюховецький скінчив під московським тиском своє гетьманування, а його місце 1669 р. зайняв Д. Многогрішний, який продовжив разом із запорожцями конфронтацію з П. Дорошенком. 1670 року автор Літопису характеризує ці події таким чином: "Після нещасливої минулорічної української революції" (йшлося про заміну гетьманів – О. М.) відбулося нове розорення "козацько-руської вітчизни, тогобічної України". Це у свою чергу висунуло актуальним завданням повернути "тамтешньому козако-руському народові" їхні колишні права й вольності. Тоді ж за підтримки поляків в Умані з'явився ще один гетьман – М. Ханенко. "Від отакої дії й такого становища єдина, що лежить пообабіч Дніпра Мала Росія, бідна і занепала козако-руська вітчизна, розділилася того-таки 1670 року та всеконечний свій занепад і запустіння на три гетьманства і три частини", а самі гетьмани стали ворогами, – констатує із сумом Величко. Дорошенко "з усією тогобічною Україною" подався під протекторат Османської Порти, на що Туреччина пообіцяла йому "й всій Україні" свою військову допомогу. Такі події стали новою історичною сторінкою "простодушного козако-руського народу".

Остання назва стала ще одним новим найменуванням автохтонного населення поруч із вищезгаданими "малоросійським" та "українським" народами.

1672 р. Д. Многогрішнього змінює І. Самойлович і тоді ж на раді під Конотопом було піддано осуду Андрусівський договір 1667 р., статті якого затверджувалися без козаків, а це, в свою чергу, було пов'язано "з роздвоєнням єдності Малої Росії". Зафіксовано й те, що "на тому боці Дніпра поляки хитрими своїми способами розділили єдину козацьку Україну на три гетьманства, як вище писав, сподіваючись таким дійством досягти свого бажаного собі щодо тогочасної України". Під час такого протистояння "багато уманців й тамтешніх жителів інших українських міст" 1673 року перейшли на Дніпровське Лівобережжя й оселилися там, зокрема на землях Переяславського полку.

С. Величко знову повертається до проблем, що виникли після підписання Андрусівського договору, коли було розділено "надвоє рікою Дніпром єдину, старовічну, правдешню вітчизну Малу Росію"; про бажання поляків, щоб "їхній гетьман цього боку Дніпра Дорошенко" або ж зовсім не був гетьманом, "відкинувши всі давні військові й українські права та вольності", або ж гетьманував при малому козацькому війську; про те, як ті ж поляки Ханенкові бажали передати владу на "всю тогочасну Україну із Запорозьким військом". У вдячність за це останній робив багато чого, щоб чигиринського гетьмана зігнати "і лишитися під ляхами з усією Україною".

Цар Олексій Михайлович, як відзначав Величко, враховуючи небезпеку для "того православного українського, козако-руського народу", наказав використати "російську й козацьку силу". Противник біля Лисянки, що розміщена на Дніпровському Правобережжі, відійшов, "не доходячи й найокраїнніших українських міст". Та все ж не вдалося уникнути нової "української руїни й запустіння" – до цього призвели турецькі діяння поблизу Умані та інших околиць міст. Це знову призвело до переселення на лівий дніпровський берег: "вся цьогобічна Україна, що була перед тим малолюдна, відтоді поповнилася тогочасними українськими людьми і змужилася". А на правому боці поляки розпоряджались "на Україні" і в "тамтешніх українських містах" залишали свої військові залоги.

Наступного 1675 року турки, не вдовольнившись тим, що в попередній рік знищили Ладижин, Умань та інші міста (разом 17), і багато горя зробивши для "православного козацько-українського народу", здобули "українське місто Паволоч". А поляки не мали змоги захищати від них "свою так звану державу, тогочасну Україну". Протистояння між цими супротивниками тривало й далі: грабуючи "українських людей", турки вийшли на поляків, "або певніше кажучи, на Малу Русь, що лишалася під Польською державою". У серпні 1675 р., "ввійшовши в середину – Польської держави, в Малу Росію, – воював (турчин – О. М.) на руські міста, тобто Львів, Броди, Дубно; добував він й інші руські міста, і нарешті під Жовквою відправив знамениту баталію з польськими військами". Тоді відбулося "бусурманське нашествя на тогочасну Малу Росію".

Самійло Васильович "підводить ризик" під такими спустошливими військовими операціями "в тогочасній Малій Росії". Турки "здобували тоді в Малій Росії Львів, Броди та інші міста, а християнські польські війська їх боронили". Він наводить з цього приводу й свідчення отця Галятовського, який у книжці "Скарбниця" писав про Львів, Дубно, Броди та інші міста як про малоросійські. Тож він "ясно називає перелічені міста Малою Росією".

Таке підтвердження для Величка було необхідним, адже, окрім цього випадку, підкарпатський регіон як "малоросійський" ніхто не визначав. Він знову в цій частині свого Літопису говорить про роз'єднання "Малої Русі" – "єдиної козацької України" або ж про "єдину, старовічну, правдешню вітчизну Малу Русь"; про "цьогобічні" та "тогочасні" землі; про "давні військові й українські права та вольності"; про "православний український козако-руський" або "козако-український" народ – ще одне

нове найменування автохтонів. Новою також стала звістка про "так звану державу, тогочасну Україну, що була під Польщею", "або певніше кажучи про Малу Русь, що лишалася під Польською державою". Окрім того, автором певною мірою висловлюється симпатія до "християнських польських військ, котрі боронили Правобережжя від турків".

Цікавим й одночасно трагічним з погляду самоусвідомлення став епізод, у якому головну роль відігравав кошовий отаман І. Сірко – відданий захисник православ'я. Захопивши в Криму багато слов'ян-бранців, він запропонував їм йти на вибір: назад на півострів або "на Русь". Частина з них вирішила знову повернутися на чорноморські береги, а інша – рухатися "на Україну, в свою землю". Перші пояснювали це тим, що "у Русі" в них нічого не залишилося, а в Криму – маєтність та сім'ї. Легендарний Сірко "з Січі" дещо пізніше другу частину бранців відпустив "в Малу Росію", а перших велів наздогнати й усіх порубати (що й було зроблено молодими запорожцями).

Але для нас важливим є те, що давні батьківські землі кілька разів називаються старим "руським" ім'ям. Не останнє місце в цьому, мабуть, відігравала релігійна ідеологія (протистояння між християнською "руською" вірою, котру захищали запорожці, та ісламом кримських татар).

А на "материкових" землях протистояння між Самойловичем та Дорошенком тривало. Перший із них гнівався, що другий разом з татарськими ордами "шоліта плюндруючи Поділля й Волинь Польської держави, завше вторгались у цьогобічну малоросійську Україну", де чинили шкоду "малоросіянам", забираючи людей у неволю, а також розоренням "українських поселень та жител". Тому лівобережний гетьман разом з "великоросійськими військами" вирішив рухатися до Чигирин. Це не призвело до спокою у "Малій Росії", а до розорення Чигирин "й усіх решток тогочасної козацької України" турками.

1676 року відбулося "захоплення чи розорення тогочасної козако-руської малоросійської України". "Чигрин з усією Україною знову схилиться під турецьку владу", – думав Ю. Хмельниченко, який мріяв повернути собі гетьманську булаву.

З цього приводу козацький панегірист Бачинський-Яскольд писав (як його цитує Величко):

Суне сила велика, іде в Україну...

З всієї України – усе послушенство...

Вже турецька притисла нога Україну...

Та надії Ю. Хмельниченка не здійснилися: "великоросійські й малоросійські війська" здобули перемогу, а вищезгаданий О. Яскольд її у панегірику "Чигрин" оспівав так:

Бо відколи ще княжив у нас Володимир,

Ми з турками бились, змагалися з ними,

Князь той, Руську державу грудьми захищавши,

Наче скло, пиху гордих крушив, потоптавши...

Зараз Русь на дорозі своїх предків гордих

Гонить скоком лісами татарської орди...

Добре альфу читають тобі Греко-Русі:

Боже, вірять невірних нехай Русь примусить!

І омега тим стилем хай читана буде:

Хай тріумф Русь до решти над турком здобуде!...

Отчу віру підперши, славу України

Піднесеш над Кавказом винеслі вершини!...

Щоб безслідно кримчаків погнать з України...

С. Величко під 1677 рік у зв'язку із значною перемогою про "першу щасливу чигринську козако-руську війну з турками" процитував ще й уривок невідомого автора. Мабуть, їхні відчуття з цього приводу збігалися:

На Русі першим князем був Кий. Русин – б'ється;
Кий, щоб бити добряче, у руки береться...
Зрештою і Господь Бог може сам помститись
Знищить пишних гордяків, змусить примиритись.
Не іде наука в ліс, научила тогос
Русь татар та османів, має тож honores.
Добре, турче, собі радь, лапки стань лизати,
Іншим разом в Руський край краще не з'являться.
А коли спокуса ще, турчине, спокусить,
То побачиш, що візьмеш, те покажуть руси.
По пророцтва не ходи і до Магомета,
Від Русі тобі кінець, знай отож про це ти.
Врятували ноги раз, вдруге буде годі,
Втрапиш ти у власну сіть, що на нас лагодив.
Що без помочі візьмеш, кожен добре знає –
Україна лиш одну божу поміч має...
Теслярчук наш Русь на мечі переробить рала.
Не чекає вдо потесав труни на гвала,
Тож нехай ма їх, хай на турка піде,
І тоді побачить він, які вдарять біди.
Русь хоч зараз турку ще з примусу підвладна,
Та до царських вона військ доєднатись ладна...
Мудрий русин турчаку відшука управу,
Повесні над ним дізна іще більшу славу.
Буде турок немалу силу готувати,
Русин знає як йому вдома зустрічати.
Та зволяє краще він стрічі в його дому,
Не своє, його добро споживать при тому,
Не свої, його краї, густо кров'ю злити,
Буде краще, ніж би нас він почав губити...
Ваша матір, давня Русь, смак пізнала слави –
Хай за мужність вашу скрізь рицар світу з'явить.
Був би каменем хіба, щоб те не вчинити,
Руський рицарю, і гріх мав би ти носити!...
Надивитись пес не дав, хутко вдарив в ноги,
Іншим разом до Русі не знайде дороги!...
Цілуй землю, поякій ти біжиш турчине!
Каже Русь: коли живий, то напевне згинеш...

Тут знову, коли в протистоянні були задіяні й проблеми віри, з'являється стара назва країни – "Русь", "Руський край", "Руська держава". Згадується і стара велич, що простежується в цьому разі стосовно середньодніпровського регіону (ситуація у Прикарпатті була більш складною – там "руська" назва використовувалася і в географічному плані).

Але тріумф був недовгим: вже 1678 р. перемога дісталася "бусурманам". "Черкаси, Корсунь, Стеблів, Суботів та інші українські міста і села" залишилися пустими. Автор Літопису, проводячи аналогію з біблійним Вавилоном, пише: "Паде, паде Україна

тогобічна, малоросійська, козако-руська". Правобережна столиця Чигирин була знищена вщент.

1679 року турецький наступ мав головним маршрутом київський напрямок. Тому Самойлович відправив свої війська "для безпеки України від Криму у Полтавський полк і на низ до Запорозької Січі". Та й західний супротивник не дрімав: король Ян Собеський забажав перетворити "православну Русь, що була під державою Корони Польської, на унію". Щодо відношенні до сучасних західноукраїнських областей та їхніх жителів Величко фіксував такі назви й вирази, як "народ руський", "рукописний польський аркуш-частина руського діаріуша", "благочестива Русь", "унія й панувала на Русі 26 років", "православний руський народ", "православний руський бік", "руське духовенство".

Далі в Літопису коментуються діяння Петра I, який "вигубив з усієї Малої Росії старовічну польську монету... натомість наповнив Малу Росію своєю монетою"; полякам віддав "тогобічну Україну"; розмістив регулярні війська "на великоросійському порубіжжі з Малою Росією"; проводив "своїми й козацькими малоросійськими військами" операції в північнокавказькому регіоні. Йому один з "києво-малоросійських поетів" написав вірша (після укладення миру зі шведами), в якому, зокрема, відзначалося:

Царю Петру – монарху зичим у всі часи

Побід і слави, щастя ми, черкаси.

Назва "черкаси" стосовно до всіх тогочасних українців цікава тим, що ще на початку XVII ст. вона стосувалася лише запорожців [4]. Тобто на початок XVIII ст. вона поширилася в просторі. Окрім того, коли шведи увійшли "у Малоросію", Петро пообіцяв "малоросійському народу" багато пільг, що в майбутньому не було виконано. Більше того, він "знищив і вельми уярмив всіх малоросіян, як шляхетського козацького чину, так і посполитих". Було також встановлено новий кордон "землям полтавських і коломацьких жителів (не по тому кордону, який був у Малій Росії за Польської держави з Великою Росією)".

Ще пізніше, 1683 р., після "запустіння Чигрина та всієї решти тогобічної малоросійської козако-руської України турчин", бажаючи мати зиск, "віддав ту Україну" волоському господареві Дуці. Той купив собі "згадану порожню козацьку Україну" і "хотів володіти обома землями – Українською і Волоською"; також обіцяв великі пільги переселенцям сюди. "Нетямущий цьогобічний малоросійський народ" повірив у ці обіцянки й почав переселятися "з цього боку за Дніпро". А волоський господар заволодів повністю "тогобічною Україною". Порта ще й наказала йому запрошувати на військову службу козацькі війська "на тогобічній Україні". Пізніше Правобережжя було передане Ю. Хмельниченку, який став "турецьким гетьманом на Україні" з проживанням у Немирові.

Але поляки бажали "пригорнути від турків ту Україну до Польщі" й поставили гетьманом "якогось Куницького". Тоді ж за згодою гетьмана Самойловича "та усього взагалі духовного й мирського малоросійського народу" на Київську митрополію обрано Гедеона Святополка, князя Четвертинського. Він став на місце Йосифа Тукальського, який помер у Чигирині за гетьмана Дорошенка. Сталося це через постійні "малоросійські завірюхи" та через запустіння "тогобічної України".

Зірка Самойловича закотилася 1687 року, коли відбувся "марнотратний похід християнських російських військ на Крим". Викликано це було тим, що "сарацини", "окрім західних окраїн, обернули своє жало на Польщу й Малу Росію, причинивши Короні немалий ущербок розоренням Поділля та інших міст і провінцій". Тому "великоросійський і малоросійський Марс" виступив у похід. Але "у московських та

козацьких військах" зародилася підозра про причетність Самоголовича до провалу походу у зв'язку з чим його й було зкинуто.

Цей відрізок часу в Середньому Подніпров'ї не значився в історично-географічному плані якоюсь кардинальною новизною. Для Величка лівобережні території – це в основному "цьогобічні" землі, а правобережні – "тогобічні". "Малоросійська" та "українська" термінологія використовується на рівних, хоча все ж лівий берег частіше іменується першою назвою із них, а правий – другою. Чіткіше власне "руська" назва використовується для західних, підкарпатських земель щодо протистояння православ'я з іншими релігійними системами (іслам, католицизм), а також під час звернення до старих києворуських часів.

1687 року гетьманом став І. Мазепа. Із самого початку свого правління він почав співпрацювати з Москвою в освоєнні південноукраїнського регіону, для чого часто виступав туди з "малоросійським військом" і де заселення відбувалося "малоросійськими людьми". Для оборони нових пунктів там залишалися "московський та козацький" гарнізони. А на українському заході й далі існували старі проблеми: там порушувалися питання про "вольності як польського, так і руського народів"; про "святу греко-руську віру східного обряду" або ж про "визнавців греко-руської східної неуніатської віри", яких там притискали.

Усе частіше лівобережні події висвітлювалися в "малоросійському" ключі. Тут проводилася охорона в "околичних малоросійських місцях" або "на малоросійських рубежах". У зв'язку з цим "всі малоросіяни" могли жити спокійно, хоча на "малоросійську Україну" іноді приходила сарана. Вона вчиняла "малоросійським людям", "на Україні" великі втрати або ж пересувалася далі "через усю Малу Росію" – "на Волинь і в Польщу, так само і в Литву". За переказами, на її крильцях "руськими літерами" було написано "гнів божий".

Є і конкретне повідомлення про самого С. Величка, який 1690 р. почав служити "в Запорозькому війську в поважнім домі малоросійських панів" – у генерального військового писаря В. Кочубея", якому гетьман, цей "талановитий послідовник Макіавелі, не вірив ніколи... І не лише не вірив, але й знав про його таємні мрії про булаву"[5]. Тому тільки можна здогадуватися, як "описувачу та повістяру літописних діянь" – так іменував сам себе Самійло Васильович – було працювати в такій ситуації. Ускладнювалося це й діями Петрика (а з ним мав таємні зв'язки Кочубей), який "прожив у Січі ледве рік і пішов до Криму, де збурих хана з усіма кримськими ордами до війни на Російську державу".

Підтримував гетьман церковнослужителів, зокрема новопоставленого київського митрополита Варлаама Ясинського, який, об'їжджаючи всю свою "малоросійську єпархію", зупинявся "в усіх малоросійських полках та монастирях". Але "душевний противенець, котрий завжди ненавидить православний християнський козако-руський рід", бажаючи запустіння "малоросійської України", а ще конкретніше – "сьогобічної малоросійської України" через повставленого в Криму гетьманом вже згаданого Петрика, розпочав нову військову кампанію у "Малій Росії". Запорожці відмовили йому йти на "вітчизну свою малоросійську", а сам Мазепа "зібрав до себе полки свого малоросійського рейменту, одні, а саме: Миргородський, Гадяцький, Прилуцький та інші, послав за Ворскло супроти ворожого наступу, а з іншими станув під Гадячем, надчікуючи до себе великоросійських військ". Ворога було відкинуто, але ненадовго: через певний час "на Малу Росію з кримського боку" знову прийшов супротивник, і взявши здобич, а першу чергу в "Полтавським українським полку", повернувся додому. Як тоді висловився один жовнір (а його процитував наш автор): "Біда Україні – і відтіль гаряче, і відтіль боляче".

Під час опису наступних подій часто трапляються назви "купці малоросійські", "купецький приїзд з Малої Росії у Волоську землю", "малоросійські люди, котрі йдуть у Січ", "малоросійські війська". А під час бойових дій з кримцями йшлося про похід "на Малу Росію, що лежить по обидва боки Дніпра"; про "околичні великоросійські та малоросійські міста"; про напади на Київ та інші центри, підпорядковані цареві; про те, як "від Запорожжя уже приходити сюди, в Малу Росію". Взагалі "малоросійська" термінологія явно превалює над "українською", особливо коли йдеться про Дніпровське Лівобережжя. "Малоросійські та великоросійські війська" й далі взаємодіяли під час спільних операцій для ефективного розв'язання "великоросійських та малоросійських незгод і великих змагань з Отоманською Портою та Кримською державою". Зокрема, так відбувалося в боях під Азовом. Після перемоги цар відпустив "усе козацьке малоросійське військо з-під Азова в Малу Росію". Полонених, котрі хрестилися добровільно, відпускали "з Січі на Русь в Україну". А самі запорожці захищали й надалі "святую церкву та вітчизну православно-російську".

З "руською" термінологією пов'язані й церковні події 1694 – 1695 рр., коли "вся руська волинська шляхта" забажала вибрати луцьким та острозьким єпископом "також волинського шляхтича" Дмитрія Жабокрицького, який обіцяв лишатися вірним "нерушимому греко-руському православ'ю". Слід зазначити, що якраз вони були "в Русі старожитними єпархіями". А 1695 р. гетьман Великого князівства Литовського К. Сапега просив в І. Мазепи дозволу "українським людям" возити своє збіжжя до Литви. Продовжуючи "польську" тематику, слід відзначити, що 1697 року ханський посланець переконував у Львові поляків, щоб ті "мали мир з Кримом та турками, оглядаючись на українську подільську, а також у воєводствах Руському та Волинському і на Покутті руїну". А дещо пізніше пішло "з Кракова в Малу Росію" повідомлення, що в Константинополі постало морове повітря.

"Кримський напрямок" залишався актуальним і далі для жителів Дніпровського Лівобережжя. Зокрема, "для оборони України та слобідських міст" залишали військові залоги в прикордонних районах, бо від "язиків" стало відомо про планування нового кримського вторгнення "в Малу Росію". А про "північний напрямок" згадується під 1700 рік, коли було описано за гетьманським наказом суходільний та водний шлях, "який лежить з Малої Росії від Стародуба й Чернігова до Кролевця Прусського і до Риги". Тоді ж "деякі польські панове на тому боці Дніпра" почали переманювати на постійне проживання "цьогобічних малоросійських людей. А купцям малоросійським почали бути діятись у Польщі численні ошуканства і образи". Але конфлікт було замирено.

Цим роком і закінчуються повідомлення в Літопису С. Величка. Можна ще раз констатувати, що в часи І. Мазепи превалювала назва "Мала Росія" із різними похідними від неї. Україна "взяла гору" пізніше й поступово, починаючи з часів І. Котляревського. "І Шевченко то, можна сказати, й рішив се питання, як мають себе називати його земляки" [6].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Самійло Величко. Літопис. Том перший. Том другий. – К., 1991. – С. 5–8. Цитування автора буде зроблено за цим виданням.
2. Українська культура другої половини XVII–XVIII століть // Історія української культури. У п'яти томах. Том 3. – К., 2003. – С. 111.
3. Самійло Величко. Літопис. – С. 25.
4. Флоря Б. Н. Польско-литовская интервенция в России и русское общество. – М., 2005. – С. 382.
5. Таирова-Яковлева Татьяна. Мазепа. – М., 2007. – С. 200.
6. Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С. 111.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Моця Олександр Петрович – доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, завідувач кафедри давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України.

Наукові інтереси: давньоруська й середньовічна археологія та історія України.

ПОЛТАВСЬКИЙ МАГІСТРАТ XVII – XVIII СТОЛІТТЯ

Оксана КОВАЛЕНКО (Полтава)

У статті розглядаються основні етапи існування міста Полтави як центру адміністративно-територіальних утворень. Основна увага приділена дискусійному питанню магістратського чи ратушного управління в Полтаві в XVII – 1-й половині XVIII ст.

In the article the main stages of the Poltava-town existence, as the administrative center, are considerate. Also, grant attention to debatable question – magistrate's or administration was in Poltava in the 17 – half of 18 cc.

Полтава є центром Полтавської області від часу постанови Центрального Виконавчого Комітету СРСР від 22 вересня 1937 р. Проте, місто з часу свого заснування неодноразово виступало центром різного роду адміністративно-територіальних утворень. У цілому в історії адміністративного устрою Полтавщини виділяють дев'ять періодів.

Більш детально розглянемо третій період існування Полтави як центру Полтавського полку та діяльність Полтавського магістрату в XVII – XVIII століттях.

Питання, чи мала Полтава Магдебурзьке право та відповідно була магістратським містом у XVII – 1-ї половини XVIII ст., є дискусійним. Дослідники, починаючи з Г.Ф.Міллера, зазначають, що полтавські міщани користувалися Магдебурзьким правом [12, 59]. А.Ф. Шафонський, поділивши міста на дві категорії: магістратські та ратушні, до першої категорії, яка охоплювала 11 міст, відніс і Полтаву [3, 5; 18, 36, 60, 87, 91 – 92]. На основі цих відомостей дослідники XX ст., зокрема В.В. Панашенко, серед 17 міст Лівобережної України, яким у XVII – XVIII ст. надавалося або підтверджувалося магістратське правління, наводив і Полтаву [7, 12]. В.В. Румянцева також увела Полтаву до переліку міст, що вже в 1-й половині XVII ст. мали Магдебурзьке право [14, 82]. В.А. Дядиченко, спираючись на “Экстракт из указов..., собранных в правительствующем Сенате ... 1786 года” та за судовими книгами XVII ст., стверджує, що в місті адміністративно-судові функції виконував магістрат [8, 184 – 216].

Самі ж сучасники – мешканці Полтави XVII – 1-ї половини XVIII ст. – вживали в актових книгах назви “вряду меского Пултавского” – магістрат або ратуша паралельно, наприклад: “ратуш Полтавкая” (1670 р.) – “вряд маестрату Полтавского” (1668 р.) [2; 3, 126, 204; 8]. У цілому ж, із 163 судових актів за 1672 – 1680 рр. М. Бужинському вдалося виокремити лише п'ять, у яких міський полтавський уряд названий магістратом [5, 172]. У неопублікованих актових справах за 1704 – 1730 рр. нам удалося відшукати лише три справи, в яких зустрічається назва магістрат [6]. Таким чином, збірка показує, що назва ратуша в справах 2-ї половини XVII – 1-ї половини XVIII ст. кількісно переважає.

О. Левицький пояснив паралельне вживання цих термінів тим, що традиційно в містах Лівобережжя ратушею називали власне будинок, у якому засідав магістратський уряд. Тому, припустив дослідник, полтавські книги полтавського магістрату названі ратушними, що й заплутало архівістів [9, 193 – 196]. В. Барвінський прийшов до висновку, який ми підтримуємо, що назви ратуша та магістрат у Полтаві в 2-й половині XVII – XVIII ст. вживалися без відмінності [4, 105].

В обох варіантах назв ратуша чи магістрат в актах зазначається, що міський уряд керується Магдебурзьким правом. Наведемо лише два приклади посилань міських

урядовців на закони: зі справи 1666 р.: “угледівши в справи Майдебурские.” [2, 73] та зі справи 1667 р.: “... и прихиялючись до права посполитого з прав Маербурских..., а також з Саксону тих же справ и артикулов 63 ... и статуту Литовском” [2, 95]. Такі записи, безперечно, доводять, що судова система спиралася на Магдебурзьке право, проте не дають відповіді на питання про наявність саме магістрату в місті до 1752 р.

Показником магістратського управління виступає також склад управлінців, що входили до уряду. Як відомо, за „Правами, за якими судиться малоросійський народ”, міста поділялися на привілейовані та непривілейовані. Перші управлялися магістратом у складі вйта, бурмистра, райців, лавників; ратушні складалися з вйта, трьох бурмістрів [10, 39]. Адже в магістратських містах вйт і лава (виборна міська судова колегія) – становили єдиний орган, очолюваний вйтом. Також при магістратському уряді перебували міські слуги. У Полтавському урядові, за визначенням Д.І. Багалія, було 12 осіб урядників, проте на засіданнях обов'язково присутніми були: вйт, бурмістр, два райці, двоє лавників, писар або ж вйт, бурмістр, два райці, 1 лавник, писар [3, 36]. Окрім того, при урядові фіксуються троє “слуг мескіх”: “сторож арматний”, “воротний замковий”, “асаулець” [9, 176]. Отже, такий склад полтавської адміністрації більш характерний саме для магістратських міст.

Єдиним відомим на сьогодні документом про надання місту магістратського самоврядування є датований 25 серпня 1752 р. універсал гетьмана Кирила Розумовського [16, арк. 22 – 23]. Принагідно зауважу, що це останній гетьманський універсал міщанам [20, 169]. В універсалі є згадки про наявність у минулому магістрату: “испрежде в томъ городе магистрат был”, а документи погоріли “во времябывшой подь Полтавой з шведом войны” [9, 22]. Проте, посилення на колишню наявність магістрату в цьому документі може бути лише підтверджувальним аргументом “старини” такого звичаю, права. Думку, що Полтава отримала Магдебурзьке право лише 1752 р., поділяє А.К. Швидько, яка відзначала, що на цей час воно вже стало явним анахронізмом, оскільки вже не забезпечувалося реальними умовами міського життя, та, власне, й політичним устроєм Лівобережної України [19, 10]. Зокрема, вже 1769 року Полтавська полкова канцелярія звернулася до Малоросійської колегії з клопотанням про абсолютне підпорядкування їй магістрату полковій канцелярії, та стягнення штрафу за невиконання її приписів [13, 48].

Таким чином, доказами того, що Полтава була магістратським містом є: згадки в судових актах міського уряду саме у формулюванні магістрат; базування судової системи на засадах Магдебурзького права; володіння селами, підтвержене універсалами Івана Скоропадського 1710, 1718 рр., що є ознакою магістратських міст; посилення міських урядовців та полковника в проханні до гетьмана Кирила Розумовського про поновлення магістрату від 14 січня 1752 р. на наявність у минулому в місті магістрату та втрату документів під час військової кампанії 1709 р.

Натомість на користь того, що Полтава була ратушним містом, свідчать: назва “ратуш Полтавський”, яка переважає у судових справах 2-ї половини XVII ст.; універсали Івана Скоропадського, котрі підтверджували володіння селами саме за ратушею; документи, які підтверджували б магістратське правління навряд чи погоріли, як на це посилалися в 1752 р., оскільки Полтава не була захоплена під час подій 1709 р., а особливих пожеж у центрі міста (де була канцелярія) під час облоги не було; характеристика урядових будівель міського голови 1770 р., що називає магістрат колишньою ратушею.

До адміністративних або урядових будівель полкових міст можна віднести приміщення: магістрату або ратуші, шпиталів, судів, полкової канцелярії, в'язниці, аптеки, гостинний дім, полковий архів [16, 103]. Зважаючи на те, що полкове місто одночасно виступає сотенним центром, на його території розміщуються сотенні урядові

будівлі – канцелярія та суд. Полтавські адміністративні приміщення XVII – XVIII ст. були подібними до інших полкових приміщень Гетьманщини. Найбільше урядових будівель Полтави розміщувалося на Соборному майдані.

Будівля магістрату розміщувалася на південний захід від дерев'яного Успенського собору на Київській вулиці (нині територія Соборного майдану). Спробуємо відтворити його вигляд. На початку XVIII ст. – за планом Івана Бішева, на якому будівля позначена як двоповерхова, поділена на дві половини з чотирисхилим дахом, що завершувався двома шпилями. Другої половини XVIII століття за "Генеральним описом Лівобережної України": магістрат дерев'яний старий, у ньому житлових покоїв п'ять та поряд один для канцелярії. Для приїжджих генералітетів покоїв нових чотири та для караулень старих покоїв два і дві старі для поклажі комори [14, арк. 2]. Отже, магістрат, за винятком наявності в ньому житлових та гостинних покоїв, може бути віднесений до п'ятого типу, виділеного С.А. Таранушенком, урядових будівель Гетьманщини кінця XVIII століття [16, 106].

Спорудження кам'яного будинку магістрату припадає на межу XVIII – XIX століть, оскільки за Топографічним описом 1798 – 1800 років у Полтаві було три адміністративні міські будинки, з них два – дерев'яні. В одному розміщувався магістрат, міська дума, сирітський та словесний суди. В іншому – караульня ("шелваг") [8, 298]. Третій кам'яний будинок на цей момент був ще недобудований.

На гравюрі Стадлера 1804 року зображено вже мурований двоповерховий будинок магістрату [23]. Його зовнішній вигляд та розміщення цілком відповідає споруді, що збереглася до сьогодні, котра використовується як житловий будинок. Позначений він і на планах 1803 року як будівля, де містилися: "городская дума, магистрат, гоубвахта" [21], а на плані 1827 року – "присудственные места в ихъ корпусахъ" [22].

Слід відзначити, що цим планом передбачалося облаштування трьох корпусів для "Присудственных мест", які віялоподібно повинні були розміститися на майдані, оскільки вже на початок XIX ст. будинок став затісним для місцевих урядовців. Тому, одночасно, був розроблений проект його розширення. Однак, ці проекти не були реалізовані через побудову нового комплексу урядових будівель у стилі класицизму на території, яка стала новим центром і де й сьогодні розміщується міський уряд.

Таким чином, констатуємо наявність ситуації, коли юридично в Полтаві в XVII – 1-й половині XVIII ст. не було прав на магістратське управління, проте фактично після виходу міста з приватної власності, та набуттям ним статусу полкового місто має ознаки магістратського управління та керується Магдебурзьким правом. Зважаючи на такий стан справ, міський уряд правомірно називати магістратом.

Отже, розвиток міста, у тому числі і його соціальний склад та топографічна структура, сліди якої наявні в сучасному розплануванні, у різні періоди визначався його функціонування як адміністративний центр.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1648 – 1941 рр.) / Упоряд. Жук В.Н., Суховська З.М. – Полтава: "ЕНТ", 2002. – 205 с.
2. Актовья книги Полтавского городского уряда XVII ст.: Справы поточныя 1664 – 1667 годовъ / Ред. и прим. В.А. Модзалевского. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1912. – Вып. I. – 216 с.
3. Багалій Д. Магдебургское право въ Лъвобережной Малороссии // Журнал Министерства народного просвещения. – 1892. – № 3 – Отд. 2. – С. 1 – 55.
4. Барвинскій В. Крестьяне въ Лъвобережной Украйнь в XVII – XVIII вв. – Харьков: Тип. и литография М. Зильбербергъ и с-въ, Донець-Захаржевская ул. с.д. № 6, 1909. – 269 с.
5. Бужинський Михайло З історії полтавського магістрату за перші роки його існування (1752 – 1767 рр.) // Записки історично-філологічного відділу. – К.: Друкарня Української академії наук, 1927. – Кн. XI (1927). – С.171 – 184.

6. Выписки из книг меских ратуши Полтавской 1704 – 1730 гг. Арх. А.Кистяковского // Фонди ІР ЦНБ. – Ф.61 (Фонд Кістяківського). – Спр. 825. – 253 арк.
7. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Зб. документів / АН України. Ін-т археографії та ін. Упоряд. В.Й. Горобець. – К.: Наукова думка, 1993. – 392 с.
8. Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кін. XVII – поч. XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1959. – 532 с.
9. Левицький О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII в. // Киевская старина. – 1901. – №2 (Т.LXXV). – С. 424 – 471 і
10. Левицький О. По судах Гетьманщини // Нариси народного життя Гетьманщини 2 пол. XVIII в. – К.: РУХ, 1931. – С. 191 – 199.
11. Литвиненко М.А. Джерела історії України XVIII ст. – Харків: Вид-во ХДУ, 1970. – 204 с.
12. Миллер Г.Ф. Сокращенное уведомление о Малой России (географическое описание) // ЧИОДР. – 1846. – Кн. 4.(Смесь) – С. 58 – 68.
13. Пашук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII – XVIII ст. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1967. – 179 с.
14. Показания жителей в городе Полтаве разного звания людей ревизорам поданные на их владения. 1765 г. // Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАУК). – Ф. 57 (Румянцевский Генеральный опис Малороссии). – Оп. 2. – Од. зб. 1.
15. Румянцева В. В. Эмблемы земель и городов Левобережной Украины в период феодализма. – К.: Наук. думка, 1986. – 128 с.
16. Таранушенко С.А. Урядові будівлі на Гетьманщині XVIII ст. // УІЖ. – 1971. – №2. – С. 103 – 107.
17. Універсал гетьмана Кирила Розумовського. // ЦДАУК. – Ф.51(Генеральна військова канцелярія). – Оп. 3. – Од. зб. 12794.
18. Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оно наместничество составлено, сочиненное Действительным статским советником и Кавалером Афанасием Шафонским, с четырьмя географическими картами – К.: тип. Имп. Ун-та св. Владимира, 1851. – 697 с.
19. Швидько А.К. Источники по истории городских поселений Левобережной Украины в отечественных архивохранилищах (2 пол. XVII – сер. XVIII вв.). – Дніпропетровськ: Промінь, 1986. – 84 с.
20. Швидько Г.К. Універсали гетьманів, як історичне джерело з історії українських міст // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ: Промінь, 1997. – Вип.1. – С.169–175.
21. Російський державний історичний архів м. Санкт-Петербург (далі – РДІА СПб). – Ф.1488. – Оп. 73. – Од. зб. 629. – 1 арк.
22. РДІА СПб. – Ф.1293. – Оп.168. – Спр.20. – 1 арк.
23. Фонди Полтавського краєзнавчого музею. – Інв. № Ж 54327 (Стадлер Г. Успенський собор. Гравюра за малюнком О. Кунавїна. 1804 р.).

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Коваленко Оксана Валентинівна – старший викладач кафедри історії України Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка.

Наукові інтереси: історія Лівобережної України XVII – XVIII століть; археологія доби бронзи.

ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ВАСИЛЯ ДОМАНИЦЬКОГО

Наталія ТОКАР (Кіровоград)

У статті висвітлюються громадсько-політичні позиції В.Доманицького та його участь у провідних періодичних виданнях України кінця XIX – початку XX ст.

In this article is analyzed the work of V. Domanuzkiy in the periodicals at the end of XIX – the beginning of XX centuries and his social positions and political preferences.

Межа XIX – XX ст. ознаменувалася значним піднесенням громадського руху в Україні, визначну роль у якому відіграла інтелігенція. Серед провідних громадських

діячів цього періоду помітне місце належить Василю Миколайовичу Доманицькому (1877 – 1910) – історику, етнографу, літературознавцю, журналісту, редактору.

Історіографія досліджуваної проблеми презентована як працями науковців кінця XIX – початку XX ст. (С.Єфремов [1], О.Лотоцький та Є.Білоусенко [2]), так і працями дослідників радянської (П.Мохор, П.Пожарський, М.Мандрика [3]) і пострадянської доби (І.Фареній, Ф.Ленченко та Е.Палій, А.Болаболъченко [4]). Однак, аналізуючи громадську діяльність В.Доманицького, більшість дослідників основну увагу приділили характеристиці його практичного доробку у сфері української кооперації. У пропонованій статті висвітлено інші аспекти громадської діяльності науковця, а саме – його участь у провідних періодичних виданнях України, роботу у видавництві “Вік”, а також зроблена спроба визначити політичні позиції громадського діяча.

Громадська діяльність В.Доманицького почалася рано. Ще гімназистом та студентом у Києві він брав діяльну участь в українському гуртку разом із Д.В. Антоновичем, П.І.Холодним, К.А.Мацієвичем, І.М.Руденком та іншими студентами. Ще тоді почали яскраво виявлятися дві характерні риси вдачі В.Доманицького – глибокий інтерес до науки й разом з тим потужна громадська активність. Близький друг молодого вченого О.Лотоцький згадував з цього приводу: “...Громадська рухливість його просто дивувала. Університет одвідував він з паками книжок під пахвою і в антрактах між викладами розсовував ті книжки чи членам свого гуртка, чи стороннім людям, – бо завжди він когось загітовував до української справи...” [2, 4].

Активна громадська позиція В.Доманицького виразно виявилася під час його роботи в редакції журналу “Киевская старина”. Значний вплив на формування громадсько-політичних позицій В.Доманицького справили погляди редактора “Киевской старины” й старшого товариша В.Науменка. Характерною особливістю публікацій “Киевской старины” в період редакторства В.Науменка була їхня українофільська спрямованість. Через упереджене ставлення царського уряду до будь-яких видань націоналістичного спрямування випуск українознавчого часопису був нелегкою справою. Знаючи, що особливих перешкод з боку цензури зазнавали матеріали, пов’язані з іменами прогресивних громадсько-політичних діячів України – М. Драгоманова, Хв. Вовка, І. Франка – В. Доманицький завзято популяризував їхні праці у своїх рецензіях [5].

У кінці 1890-х рр. “Киевская старина” стала своєрідним центром шевченкознавства в Наддніпрянській Україні, популяризуючи на своїх сторінках твори Кобзаря й друкуючи джерела до його біографії. Саме на сторінках журналу вперше було надруковано фундаментальне дослідження В.Доманицького “Критичний розслід над текстом “Кобзаря””, а також численну кількість наукових статей і заміток, присвячених видатному українському поетові [6]. Долучення молодого дослідника до популяризації творів Т. Шевченка засвідчило його справжній патріотизм і сприяло поширенню української національної ідеї серед широких верств українського суспільства.

Усвідомлюючи нагальні громадські потреби українського народу й глибоко ними переймаючись, з 1899 р. В.Доманицький, перебуваючи на посаді секретаря редакції, заснував і поступово поширив в “Киевской старине” відділ “текущих известий и заметок”, в якому містилися всі новини українського життя. Створення цього відділу коштувало йому дуже дорого не лише через те, що воно вимагало багато часу й праці, а й через погляди керівників редакції, які часто відмовлялися публікувати інформацію, що виходила за межі археологічних, історичних та етнографічних новин. О. Лотоцький з цього приводу писав: “Живий жаль було дивитись на убиту постать Василя Миколайовича, коли він, бувало, прийде з того редакційного аутодафе і розгорне свій рукопис, немилосердно пошкальований рукою своїх власних цензорів. Але такі невдачі

не могли спинити хоч і надзвичайно м'яжку та делікатну, але непохитну натуру В.М.” [2, 6]. І своєю твердістю і наполегливістю йому врешті-решт вдалося схилити на свій бік провідників “Киевской старины”, і відділ української хроніки поступово посів важливе місце в журналі, сіючи зерна української національної свідомості.

Під контролем цензури перебували не тільки матеріали часопису, але й зв'язки редакції із закордонними виданнями й товариствами. Окремим циркуляром заборонялася передплата, розповсюдження і реклама галицьких часописів [7, 68]. В.Доманицький, незважаючи на заборони, не тільки продовжував знайомити читачів “Киевской старины” із західноукраїнськими виданнями та роботою наукових товариств і спілок Галичини, а й брав активну участь у їхній діяльності.

Так, В.Доманицький тісно співпрацював з редакцією однієї з провідних наукових установ цього періоду – заснованим у Львові М. Грушевським Науковим товариством ім. Т. Шевченка (далі – НТШ). Саме на сторінках друкованого органу товариства – Записках НТШ – публікувалися україномовні дослідження В. Доманицького з історії, етнографії, літературознавства та інших галузей української науки [8]. Крім того, з метою ознайомлення читачів східноукраїнського регіону з науковими доробками дослідників західної України В.Доманицький писав рецензії на чергові збірники ЗНТШ, які регулярно публікувалися на сторінках “Киевской старины” [9]. Така робота дослідника, безперечно, сприяла пошвавленню взаємозв'язків між науковими громадами західного і східного регіонів України.

Принагідно відзначимо, що після революції 1905 року у сфері української видавничої справи та книгодрукування сталися істотні позитивні зміни. Внаслідок царського маніфесту від 17 жовтня 1905 року та наступних указів від 24 листопада 1905 року та 26 квітня 1906 року українській народ нарівні з іншими недержавними націями Росії отримав право на свою пресу. Вже в жовтні 1906 р. на теренах Російської імперії діяло 15 українських видавництв і виходило близько 20 українських видань [10, 85]. Статті й дослідження В.Доманицького регулярно з'являлися майже у всіх українських періодичних виданнях – “Україні”, “Літературно-науковому віснику”, “Новій громаді” та ін.

Великий вплив на формування громадсько-політичних позицій В. Доманицького справив визначний діяч українського соціал-національного руху Є. Чикаленко. Підтримуючи і поділяючи погляди цього політика, В. Доманицький брав активну участь у видавництві його газет “Громадська думка” та “Рада”.

Загалом, самовіддана робота В. Доманицького в провідних українських періодичних виданнях кінця XIX – початку XX ст. сприяла формуванню в молодого вченого системи прогресивних політичних поглядів і свідчила про його глибоку переконаність у необхідності політичних змін.

Щире бажання реформувати життя країни виявилось під час опосередкованої участі В. Доманицького в роботі Першої і Другої Державних дум Російської імперії. Незважаючи на те, що він не був обраним членом Державної думи, В. Доманицький разом з М. Грушевським, Д. Чижевським та І. Шрагом розгорнув активні дії, спрямовані на консолідацію українських депутатів. З цією метою була створена українська думська фракція під назвою Українська парламентська громада, яка започаткувала свій часопис “Український вісник”, до роботи в якому одразу запросили В. Доманицького. Він переїхав до Петербурга й саме завдяки його зусиллям загальноросійська спільнота знайомилася з українськими національними вимогами.

Але найбільш яскраво громадський темперамент В.Доманицького виявився під час його роботи в друкованому органі української парламентської фракції у Другій Державній думі, якій мав назву “Рідна справа – Думські вісті”. Керівники фракції на чолі з М. Рубісом запросили В. Доманицького на місце редактора, і він виконав цей обов'язок

блискуче: “Рідна справа” була справжнім голосом української думської фракції, здобула собі популярність в Україні й мала великий вплив на маси. Гострі політичні статті, вдало підібрані та професійно опрацьовані редактором, сприяли формуванню політичної культури українського народу, викликали інтерес до політичної долі своєї країни не лише в освіченої інтелігенції, а й у широкого загалу.

Незважаючи на таку активну участь у політичному житті України, погляди В. Доманицького в цій сфері окреслити з точністю досить важко. Відомо, що він брав участь у київських гуртках молоді, які відігравали активну роль у політичній боротьбі. Представники влади вважали В. Доманицького соціал-демократом або членом “Украинской национально-демократической партии, члены которой в общежитии именуют себя украинофилами” [11, арк. 119]. А у зв’язку з тим, що під час обшуку членів “Української спілки” (революційної організації, яку начебто заснував у Колодистому В. Доманицький) було вилучено друковану продукцію партії соціал-революціонерів, у довідці зі справи Київського охоронного відділення зазначалося, що саме В. Доманицький був головним поширювачем серед селян Колодистого антиурядових ідей [11, арк. 121]. Крім того, відомо, що В. Доманицький разом з Б. Грінченком, С. Єфремовим та іншими громадськими діячами розробив програму Української радикальної партії [1, 59], яка напередодні революції 1905 – 1907 рр. презентувала український ліберально-демократичний рух. Безперечно, що, спілкуючись з провідними українськими політичними діячами І. Шрагом, М. Левицьким, Є. Чикаленком, Д. Чижевським, П. Стебницьким та іншими, В. Доманицький не міг залишатись осторонь проблем політичних.

Політичні погляди В. Доманицького були розкриті в його праці “Про сільську кооперацію (Про товариства, потрібні на селі)”. Він виступав за встановлення демократичного ладу, скасування станової соціальної системи; за вільне пересування по країні й вільне місцепроживання; пропагував свободу слова й друку; наголошував на необхідності введення презумпції невинності; наданні українській мові статусу державної; уведенні восьмигодинного робочого дня; запровадженні системи соціального захисту та передачі землі селянам, які на ній працюють, а фабрик і заводів – робітникам [12, 37 – 38].

Стосовно самої суті політичної влади, він зазначав: “Треба, щоб управа і по городах, і по селах була виборна, і вибирали її усі вселюдним і рівним голосуванням, а ті урядовці (чиновники), котрих буде ще держава настановляти, або призначені будуть вибраними радами, – щоб усі були під наглядом тих рад, перед ними відповідали й могли бути під суд ними дані, коли що не по правді вчинили” [12, 38].

Щодо державного статусу України, то В. Доманицький ідеальним варіантом вважав автономію у складі Росії, яка б “мала осібну народну раду, вибрану вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням, і та рада давала закони для українських земель, всякі справи рішала для своїх країв, наглядала за порядком та управою і грошима та податками розпоряджалася. Для тих же справ, які належать до цілої держави, щоб була Державна Дума, і до неї вибирати послів так само, як і в народню раду України...” [12, 38].

Таким чином, можна стверджувати, що В. Доманицький симпатизував національно-соціалістичному руху й підтримував ліберально-демократичні ідеї. Однак конкретних відомостей про належність громадського діяча до певної політичної партії автором виявлено не було. Ймовірніше, політичний момент у нього, як і в багатьох науковців і просвітителів, був на другому плані.

Головну проблему українського народу В. Доманицький вбачав не в політичній інертності, а в низькому рівні освіти та в глобальній русифікації українського населення. Усвідомлюючи необхідність розповсюдження масової україномовної книжки для

послідовної боротьби з русифікацією, В.Доманицький енергійно взявся за справу українського книговидавництва. Ця ідея набула чітких рис ще під час його навчання в університеті, 1897 року, коли серед членів студентського університетського гуртка виникла думка заснувати українське видавництво. З ініціативи В.Доманицького було вирішено, що кожен з членів видавничого гуртка здаватиме по 20 коп. щомісяця на потреби видавництва, а щоб мати й більше грошей та більше людей до роботи, до гуртка запросили декого з семінарської академічної громади та “й з людей “сторонніх” [13, 427]. Так було покладено початок відомому в Києві видавництву “Вік”, діяльність якого в контексті українського книговидавничого руху можна розглядати як один із чинників, що сприяв виробленню національних форм книгодрукування, започаткуванню й подальшому розвитку книговидавничих принципів і традицій [14, 10].

В. Доманицький, працюючи у “Віку” з перших днів його заснування, поступово сформував навколо себе міцний осередок колективу, до якого входили В.Дурдуківський, С.Єфремов, О.Лотоцький, Ф.Матушевський, А.Ніковський, В.Прокопович та багато інших представників прогресивної української молоді.

У 1890-х роках українська громадськість збиралася відзначити 100-річчя нової української літератури, яка бере початок від першого видання “Енеїди” І.Котляревського. Тоді ж у “віковців” при найактивнішій участі В. Доманицького, виникла думка випустити антологію нової української прози й поезії за сто років їхньої історії. Ця антологія була видана в 1900 – 1902 роках, мала три великі томи й називалася “Вік”. Головна мета укладачів “Віку” полягала не лише в ознайомленні пересічного читача з надбаннями української літератури, а і в тому, щоб ретельним відбором творів показати оригінальність кожного автора.

Фактично цю роботу виконував саме В.Доманицький. О.Лотоцький з цього приводу зазначав: “Крім тих функцій, що були у його (В. Доманицького – авт.) спільні з іншими організаторами сього видавництва, він спеціально одвоював собі коректуру. Дійсно, серед усіх нас, учасників видавництва, він найбільше був досвідчений в сій справі по своїй попередній роботі в “Київській старовині” і ми йому без бою уступили сі обов’язки, а він виконував їх з якоюсь містичною любов’ю, використовуючи для того кожную вільну хвилину: і ждучи трамвая, і в самому трамваї, і за обідом, і в кожному інтервалі якої будь роботи” [2, 9]. Таким чином, можна цілком справедливо стверджувати, що саме В.Доманицький був головним упорядником антології “Вік”.

До першого тому антології, присвяченого українській поезії, увійшли відібрані В.Доманицьким твори Т.Шевченка, І.Морачевського, М.Щоголева, М.Манжури, П.Руданського, О.Забіли, М.Шашкевича, М.Гулака-Артемівського, Є.Гребінки, І.Головацького, Б.Глебова, О.Кониського, Д.Федьковича та багатьох інших вітчизняних митців. Саме завдяки вдало підібраним редактором творів, це видання мало надзвичайний попит – більша його частина розійшлася за передплатою, а вже через півроку в книгарнях та в книжкових крамницях не можна було знайти жодного примірника [15, 567].

Перший том антології “Вік” отримав схвальні відгуки сучасників [16]. Але Доманицький не зупинявся на досягнутому і, працюючи над виданням другого й третього томів, намагався ще більше їх удосконалити. Так, редактор вирішив подати до наступного видання деякі супровідні матеріали, які пояснювали б принцип відбору творів, що увійшли до антології. До того ж В.Доманицький вважав за необхідне виділити в окрему частину твори західноукраїнських письменників, значно збільшивши їхню кількість, оскільки читачі східних і центральних регіонів України були з ними малознайомі.

Таким чином, завдяки наполегливій праці редактора наступні два томи антології містили, крім творів, біографії та портрети авторів, у тому числі й тих, хто перебував

тоді в політичному засланні в Сибіру (зокрема, Павла Грабовського). На сторінках цього видання поряд з творами Т.Шевченка, Г.Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, Панаса Мирного, І.Нечуя-Левицького, М.Коцюбинського, Лесі Українки містилися оповідання й уривки з повістей М.Шашкевича, Ю.Федьковича, В.Стефаніка, І.Франка.

В.Доманицький розумів, що робота видавництва повинна спрямовуватися не лише на прогресивну національну інтелігенцію, а й на широкі народні маси, рівень освіченості яких був набагато нижчим. Тому з урахуванням специфіки такої різної читацької аудиторії він палко підтримував принцип серійності випусків видавництва, який став однією з характерних рис українського книговидавання кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Головну увагу, на думку В.Доманицького, необхідно було приділити серії “Селянська бібліотека”. Він завжди переймався потребами українського села, тому головною метою “Селянської бібліотеки” вбачав у тому, щоб “допомогти освічуватися тим людям, що їм не пощастило вчитися по великих школах”, і тому “як чоловік попрочитує оці книги, що тут заведено, то тоді легше вже йому буде братися й до трудніших наукових книг” [17, 4]. За переконанням В.Доманицького, залучення простого українського народу до українського літературного слова, прищеплення йому любові до знань було головною умовою формування національного світогляду. Тому, формуючи черговий випуск цієї серії, редактор намагався відібрати нескладні, доступні оповідання, казки, вірші (“У тісної баби” О.Кониського, “Без праці” та “Абу-Каземові капці” І.Франка та ін.).

Принципово іншу читацьку адресу мала серія “Українська бібліотека”, яка призначалася для більш підготовленого читача, в основному – для поміркованої інтелігенції. Ураховуючи її інтереси та потреби, В.Доманицький увів до цієї серії більш складні речі, як-то: “Писання” Б.Грінченка, “Оповідання” М.Грушевського, “Твори” І.Котляревського, “Історія українського письменства” С.Єфремова.

Для високоосвічених і компетентних читачів 1908 року була започаткована ще одна серія видань під назвою “Наші справи”, більшість випусків якої являли собою передруки статей з періодичних видань, переважно з “Ради”, “Літературно-наукового вісника” та “Киевской старины”. У видавництві цієї серії В.Доманицький безпосередньої участі не брав, оскільки з 1907 року, рятуючись від заслання, перебував за кордоном. Але навіть перебуваючи далеко від України, він не припиняв працювати у видавництві, неодноразово звертаючись до С.Єфремова та інших працівників “Віку” з вимогою вислати йому тексти для редагування [2, 9].

Отже, підсумовуючи діяльність В. Доманицького у видавництві “Вік”, варто відзначити, що найбільш активний період роботи видавництва припадав на 1898 – 1905 рр., коли Василь Миколайович виконував обов’язки головного редактора. За цей період було видано 91 книжку, зокрема “Енеїду” І.Котляревського, “Народні оповідання” Марка Вовчка, “Оповідання” М.Коцюбинського, альманах “На вічну пам’ять Котляревському” та багато інших. Також, працюючи у “Віку”, В.Доманицький став одним із фундаторів його власної концепції книговидавання, а саме – розподілу книжок на три серії, що уможливило якнайповніше врахувати потреби строкатої читацької аудиторії.

Долучення В.Доманицького до справи українського книговидавання стало виявом його активної громадської позиції і, безумовно, сприяло піднесенню загальноосвітнього рівня широкого читацького загалу та поширенню провідних демократичних ідей і переконань серед різних верств українського суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Чистому серцем. Пам'яті Василя Доманицького. Біографія, спомини, похорон / Упоряд. С.Єфремов. – К., 1912. – 49 с.
2. Василь Доманицький (3 нагоди 15-ї річниці його смерті). – Подєбради, 1925. – 150 с.
3. Мохор П. Од Баліна до Леніна. – К., 1924. – 149 с.; Мандрыка Н. Как шло развитие кредитной кооперации на Украине // Муравейник. – 1916. – № 38 – 39; Пожарський П. Нариси з історії української кооперації. – К., 1919. – 236 с.
4. Болабольченко А.А. Побратими: Сергій Єфремов, Василь Доманицький – нариси життя та творчості. – К., 2003 – 87 с.; Доманицький Василь Миколайович / О.Палій (ред.), Ф.Ленченко (упоряд.). – К., 2000 – 46 с.; Фареній І.А. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні. – Черкаси, 2003 – 123 с.; Фареній І.А. Кооперативна діяльність В.Доманицького // Краєзнавство Черкащини. – Черкаси, 2004 – С.36 - 42; Фареній І.А. Українське селянство та національні тенденції у кооперативному русі на початку ХХ ст. // Українській селянин. – Черкаси. – 2003. – Вип.7. – С.153 – 157.
5. Доманицький В. Дорошенко Д. Народная украинская литература. Сборник отзывов на народные украинские издания» и ясборник отзывов библиотечной комиссии Киевского Общества Грамотности о книгах для народного чтения “Народная литература. Выпуск второй” // Киевская Старина. – 1904. – Т.87. – № 12. – Отд.2. – С.184 – 186; Доманицький В. Комаров М.Т. Шевченко в литературе и искусстве. Библиографический указатель материалов для изучения жизни и произведений Т.Шевченко // Киевская Старина. – 1904. – Т.85. – № 5. – Отд.2. – С.79 – 90; Доманицький В. Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство. Т.І // Киевская Старина. – 1900. – Т.68. – № 3. – Отд.2. – С.169 – 172; Доманицький В. Slovansky prehled. Rocnik 1, cislo 1 // Киевская Старина. – 1898. – Т.63. – № 11. – Отд.2. – С.67 – 69.
6. Доманицький В. Некоторые данные для биографии Т.Г.Шевченка // Киевская Старина. – 1901. – Т.72. – № 2. – Отд.2. – С.65 – 68; Доманицький В. Как читается Шевченко // Киевская Старина. – 1904. – Т.86. – № 7-8. – Отд.2. – С.18 – 19; Доманицький В. До бібліографії літератури про Т.Шевченка // Киевская Старина. – 1906. – Т.94. – № 9. – Отд.2. – С.5 – 10.
7. Палієнко М. “Київська старовина” у громадському та науковому житті України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – К.: Видавництво “Темпора”, 2005 – 328 с.
8. Доманицький В. Равита-Гавронский Ф. Droga do niewoli. Ustep z dziejow kozacko-polskich zatargow // ЗНТШ. – Т.LXXXII. – 1908. – С.223 – 228; Доманицький В. Признания Н.И.Костомарова в III Отделении (По неизданным данным) // ЗНТШ. – Т.LXXXV. – 1908. – С.225 – 229; Доманицький В. Піонер української етнографії (Зоріан Доленга-Ходаківський) // ЗНТШ. – 1905. – Т.LXV. – С.1-43; Доманицький В. Невідомі вірші еромонаха Климентія: З початку ХVІІІ ст. // ЗНТШ. – Львів, 1908. – Т.LXXXI. – С.51-126; Доманицький В. Авторство Марка Вовчка // ЗНТШ. – Львів, 1908. – Кн.1. – С.111-171.
9. Доманицький В. Записки наукового Товариства имени Шевченка // Киевская Старина. – 1900. – Т.71. – № 10. – Отд.2. – С.34 – 43; № 11. – Отд.2. – С.83 – 87; № 12. – Отд.2. – С.165 – 171; Т.72. – № 2. – Отд.2. – С.92 – 97; Т.74. – № 7-8. – Отд.2. – С.54 – 57; КС. – 1902. – Т.78. – № 9. – Отд.2. – С.156 – 159; КС. – 1903. – Т.80. – № 3. – Отд.2. – С.179 – 185; Т.82. – № 9. – Отд.2. – С.134 – 139; КС. – 1904. – Т.84. – № 3. – Отд.2. – С.135 – 141.
10. Грицак Я. Нарис історії України. Формування української модерної нації ХІХ – ХХ ст. Друге видання. – К., 2002. – 169 с.
11. Центральний державний історичний архів в м. Києві (ЦДІАК). – Ф.1235. – Оп.1. – Од. зб. 25.
12. Доманицький В. Про сільську кооперацію (Про товариства, потрібні на селі). – К, 1906 – 37 с.
13. Доманицький В. Пам'яті незабутнього учителя // Син України. Володимир Боніфатійович Антонович. У 3-х томах. Т.1. – К.: Заповіт, 1997 – 473 с.
14. Хоню В. Організаційно-методичні засади роботи українських видавництв кінця ХІХ – початку ХХ ст. (На прикладі київського видавництва “Вік”). – К., 2000 – 39 с.
15. Єфремов С. Історія українського письменства. – К., 1995 – 582 с.
16. Науменко В. Вик (1798 – 1898) // Киевская старина. – 1901. – Т.72. – № 1. – Отд.2. – С.40 – 46.
17. Каталог книжок для народного читання. 3-є вид. – К.: Вик, 1910 – 16 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Токар Наталія Миколаївна – асистент кафедри історії України КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: українська біографістика та історіографія кінця ХІХ – початку ХХ ст.

БІЛЯ ВИТОКІВ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ РОЗРОБКИ ВАСИЛЯ КРАВЧЕНКА ТА ЇХНЄ ВТІЛЕННЯ ПРИ ОРГАНІЗАЦІЇ ВОЛИНСЬКОГО ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ (1900–1929)

Тетяна ЛОБОДА (Київ)

У статті розглянуто діяльність В.Кравченка з організації Товариства дослідників Волині, Волинського науково-дослідного музею; проаналізовано його внесок у розвиток вітчизняної етнології, фольклористики, краєзнавства, музеєзнавства.

The article deals with the activity of V.Kravchenko in the Community of the researchers of Volyn and Volyn scientific-research museum; his role in the development of Ukrainian ethnology, folklore, country study and museum study.

Український вчений-народознавець, фундатор Товариства дослідників Волині та один із засновників Волинської фольклорно-етнологічної школи Василь Григорович Кравченко свою наукову діяльність та, до певної міри, свідоме життя тісно пов'язав з музейними установами. Плідна багаторічна робота Василя Кравченка розпочалась у цей царині ще 10 листопада 1900 року, коли загальними зборами “Товариства дослідників Волині” він був обраний на посаду завідуючого етнографічним відділом щойно зорганізованого Волинського музею [1], і тривала до його примусового звільнення з роботи в часи політичних переслідувань кінця 1930-х рр.

Власне, відлік часу існування Волинського науково-дослідного музею розпочався лише з 15 лютого 1901 р., коли Товариство дослідників Волині приєднало до себе вже наявний, але надзвичайно бідний краєзнавчий музей, що розміщувався у приміщенні Житомирської російської публічної бібліотеки [2, 178]. Колекція музею аж ніяк не вражала своїми масштабами, отож і всі його експонати розміщувалися лише в одній бібліотечній кімнаті. Завдяки енергійній праці членів Товариства дослідників Волині впродовж короткого часу відбувається швидке зростання кількості експонатів, позитивні зміни спостерігаються і з погляду показників їхньої якості. Зокрема, уже 1909 року антрополого-етнографічна збірка музею містить уже понад 354 одиниць зберігання [3, 62]. Ще через два роки зусиллями членів Товариства дослідників Волині музей отримує у своє розпорядження окреме приміщення [4, 3]. Самостійною установою Волинський музей стає з 1911 року, коли він отримує власну управу [5, 225], хоча формально він і надалі вважався власністю Товариства. Кошти на утримання музею, для поповнення його колекцій частково надавало міське врядування, частково – губернське земство чи департамент хліборобства. Лише з 1921 р. музей, його штатний розклад (116 осіб) переходить на утримання комісаріату народної освіти [5, 225].

Дослідники-музеєзнавці відзначають, що вже в перше пореволюційне десятиліття Волинський науково-дослідний музей стає провідним науковим закладом України [3, 150]. Особливо вигідно вирізнялася етнографічна колекція музею. У ній стараннями керівника Василя Григоровича та під його безпосереднім керівництвом ішов неспинний процес зростання та вдосконалення експозиції, яка ілюструвала такі галузі та явища етнографічної науки, як духовна культура, фольклор, культи, народне мистецтво, музика, матеріальний побут. Але при цьому не залишалися поза увагою і старі експозиції, над якими увесь час ішла робота з удосконалення та формування на їхній основі нових, більш придатних для використання в просвітницькій діяльності.

Сучасники В.Кравченка справедливо зазначали, що “відділ не обмежує себе в своїй роботі, виконуючи якесь одне завдання. Він ув’язує дослід матеріальної культури з духовною, експонати свої набуває поруч з дослідженням певного явища, так, щоб вони не були в музеї випадковими” [6, 68].

Велику увагу приділяв В.Г.Кравченко й науково-дослідній роботі відділу, серйозно та відповідально підходив до процесу побудови музейної експозиції, прекрасно розуміючи її важливу роль, оскільки саме музейна експозиція безпосередньо звернута до широких верств суспільства. Науково-дослідна робота етнографічного відділу Волинського музею, як видно з його звітів, була спрямована на збір етнографічного матеріалу про духовну культуру окремих районів Волинського краю [7, 92 зв.], дослідження певних галузей виробництва, народних промислів (кушнірства та рибальства по р. Тетереву [7, 83 зв.], солом’яного виробництва на Смолянщині, ловецтва пташок, ткацтва, гутництва тощо) [8, 12 – 13]. Крім того, співробітники відділу працювали над завершенням об’ємної роботи з комплектації експозиції “природа невдуховлена” [8, 8 зв.]. Відділ детально й комплексно обстежував райони компактного проживання представників національних меншин в Україні, зокрема євреїв, німців, поляків [9, 57]. Особливо плідною була пошукова робота із збирання та опрацювання фольклорно-побутового матеріалу, отриманого від гуртка робітників-євреїв м. Житомира. За результатами обстеження В.Г.Кравченком було розроблено програму “Єврейський календар” [10, 15], планувалося також створення при етнографічному відділі Волинського музею “Кутка єврейства” [10, 10].

Варто наголосити, що активна науково-дослідна діяльність В.Кравченка, у сфері вивчення побуту, звичаїв, вірувань представників національних меншин Волині в цей час була абсолютно співзвучна державній політиці коренізації. Крім того, значним стимулом активного розгортання місцевими музеями комплексних етнографічних досліджень у цій сфері стала постанова Головнауки за вересень 1928 р. про активізацію музейної роботи серед національних меншостей [11].

Реалізуючи державну програму в цій сфері, етнографічний відділ Волинського науково-дослідного музею також активно займався вивченням культури національних меншин Волині, проводячи монографічне обстеження фабрик і заводів, на яких працювали здебільшого саме представники національних меншин. Зокрема, відповідно до розробленого В.Кравченком плану, було здійснене монографічне вивчення культури та побуту польського, чеського, німецького [12, 108], єврейського [13] населення краю через дослідження Биківського та Мар’янівського гутних промислів [12, 108], процесу виробництва на фаянсовому заводі в Кам’яному Броді, тваринницької і торфорозробної галузей на Марфлевщині [14]. На початку 30-х років етнографічний відділ Волинського музею здійснив обстеження побуту в сільськогосподарських колективах артіль с. Дзікунки та м. Пулинок, де компактно проживали представники німецької, єврейської, української та польської общин. 1931 року було також проведено монографічне обстеження чеського сільськогосподарського колективу с. Крошні Житомирського району та Мар’янівської скляної Гути Мархлевського (польського) району [15, 32].

Практичному вивченню особливостей побуту, виявів духовної культури національних меншин, які проживали у Волинському краї, передувала серйозна підготовча робота відділу. Зокрема, В.Г.Кравченко розробив деталізовану програму, яка передбачала дослідження природно-географічних умов досліджуваної місцевості, процесів виробництва та збуту готової продукції, побуту та відпочинку місцевого населення [16]. У процесі дослідження проводився також запис місцевих легенд, переказів, замовлянь, прикладів народної медицини; обов’язково складалися різноманітні креслення, виконувалися акварельні ілюстрації та фото, що наочно

демонстрували місцеві особливості процесу виробництва, окремі його елементи, знаряддя праці чи зразки продукції.

Етнографічний відділ, здійснюючи монографічні дослідження культурно-побутових особливостей того чи іншого району краю чи певної етнічної групи, надавав перевагу вивченню насамперед кустарних промислів та різноманітних місцевих ремесел. Окрім суто етнографічного інтересу, такий підхід зумовлювався й необхідністю дослідження продуктивних сил краю для більш повного та раціонального використання місцевих природних ресурсів.

У контексті етнографічного вивчення національних меншин Волині Кравченко підтримував стале листування з Кабінетом нацменшин при Етнографічній комісії ВУАН: надсилав туди відомості (звіти) про результати експедицій, малюнки, креслення, а також написані на їхній основі наукові праці [17, 137, 140, 140 зв.]. Крім того, в архіві вченого містяться дані, що вказують на факт фінансової підтримки Кабінетом нацменшин етнографічних досліджень В.Г. Кравченком національних меншин Волині, що проводилися етнографічним відділом Волинського музею [17, 134, 134 зв., 137].

При дослідженні діяльності В.Г. Кравченка в царині музейної справи звертає на себе увагу факт тісної його співпраці з іншими музейними установами країни, його безкорислива допомога менш досвідченим колегам, а то й маститим вченим-теоретикам. Зокрема, Харківському музею українського мистецтва Василь Григорович сприяв у збиранні писанок [18, 9]; ляльки й шопка-вертеп з колекції Волинського музею, набуті в експедиціях В.Кравченком, зацікавили фахівців Українського театального музею ВУАН, де вони певний час експонувалися [19, 90]; на прохання Науково-дослідного інституту порівняльної історії літератур та мов заходу та сходу при Ленінградському державному університеті В.Кравченко "...вказував сприяння Комісії в укладанні порівняльного етнологічно-діалектологічного словника при Лінгвістичній секції" [20, 98]; на прохання етнологічно-краєзнавчої секції Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури вчений надсилав відомості про всі свої видані програми та анкети [21, 83]; на запрошення кабінету радянської літератури при науково-дослідному інституті Тараса Шевченка в Харкові Василь Григорович брав участь у роботі Фольклорної комісії, яка займалася збиранням "Живого народного слова доби революції" [22, 113].

Окрім наукової та збирацької роботи, В.Г.Кравченко чимало сил віддав організації нових музейних осередків Житомирщини, справедливо вважаючи їх важливими виховними та культурно-освітніми центрами, що природно приведе до пожвавлення фольклорно-етнографічних інтересів широкого загалу, бо ж для серйозного глибокого вивчення краю "потрібна спільна і цілком сумлінна праця широких кіл громадянства" [32,67]. Зокрема, один з "найрезультативніших" окружних краєзнавчих осередків Житомирщини, який пізніше ввійшов на правах філії до складу Волинського науково-дослідного музею, – Коростенський музей краєзнавства (почав функціонувати з 1924 р.) – своїм виникненням завдячував саме В.Кравченку та його аспіранту К.Черв'яку [3, 142].

В результаті плідної роботи В.Г.Кравченка та двох інших його аспірантів – Ю.Герасимчука та Н.Дмитрука – було закладено сільський краєзнавчий музей при школі в селі Дідковичі, районний музей у місті Лугинах [3, 142]. А Бердичівський соціально-історичний музей, що виник 1925 року, був також організований учнем В.Кравченка – аспірантом Ю.Герасимчуком [24, 36 – 37].

Не оминає своєю увагою В.Кравченко й такого важливого аспекту просвітницької діяльності, як лекційна робота. Науковець регулярно виступає з лекціями перед населенням, на базі етнографічного відділу Волинського науково-дослідного музею організовує семінари, активно займається перепідготовкою учителів та культосвітніх

працівників. Василь Григорович протягом 1900 – 1920 рр. прочитав близько 40 лекцій; а в період 1920 – 1927 рр. ця цифра вже зростає до 800, а за іншими даними – до 1000 [25, 25]. Серед програмних лекцій науковця варто згадати такі з них, як: “Етнографія” [26, 1 – 36], “Завдання науки етнографії” [27, 75 – 101], “Звичаєве право на Україні” [28, 105 – 115], “Суспільно-економічне життя людини і культ”, “Матеріальний бік народного побуту”, “Походження віри й свята”, “Краєзнавство в натурі”, “Утворення краєзнавчих місцевих музеїв побуту” [25, 25], “Культ різдвяних свят” [29, 2]; “Походження свята Різдва й колядок” [30, 19]; “Про народне право” [31, 125 зв.] тощо.

Багатолітня праця В.Г.Кравченка в музейних установах України, сповнена духом творчості та наукового пошуку, дала змогу йому не тільки залишити після себе добрий слід у практичних справах Волинського музею, а й сказати своє вагоме слово в теорії музеєвістики. Надзвичайно важливе місце в теоретичному доробку В.Г.Кравченка займали проблеми організації музейної справи, якій він віддав більшу частину свого життя. На думку вченого, музей мав являти собою цілісний комплекс, відбивати зв’язок людини із суспільством. Відштовхуючись від такого розуміння призначення музейних установ, Василь Григорович протягом усього життя невтомно працював над поповненням і вдосконаленням колекцій етнографічних відділів Волинського, а згодом – Дніпропетровського музеїв.

Будучи одним з перших у пореволюційній Україні теоретиків етнографічної та краєзнавчої музейної справи, вчений спеціально присвятив тематиці розвитку музейної справи та музеєзнавства ряд наукових розробок: “Утворення музею”, “Історичний огляд походження музеїв взагалі”, “Про організацію сільських музеїв”, “Соціалістичне будівництво і наука”, “Програма з улаштування етнографічного музею”, “Лабораторна обробка речей, що вступили до музею”.

Наскрізною думкою, яка проходила майже через усі праці вченого, була теза про те, що “...Музей – то саме життя! Щодо краєзнавчого музею, то це – інституція, яка собою повинна всебічно репрезентувати певну країну, чи то невеличку її галузь з боків: а) природничого, б) суспільного, та в) культурно-історичного” [32, 2].

Багато цінних теоретичних порад, настанов і практичних рекомендацій стосовно організації музейної справи містить розробка В.Кравченка “Утворення музею”. У ній автор наголошував на тому, що музей повинен являти собою комплекс, але комплекс не механічний, а діалектичний, тобто має розкривати зв’язок людини із суспільством. У цій же праці він докладно зупиняється на понятті структури місцевого краєзнавчого музею.

Заслуговує на пильну увагу фахівців і наукова праця В.Кравченка “Історичний огляд походження музеїв взагалі”, де автор дає огляд музейної справи від античних часів до першого історичного музею, що був закладений наприкінці XV ст. Всебічно й глибоко розглядає питання закладення музею, детально зупиняється на передумовах, з яких треба виходити, і вимогах, яких слід дотримуватися, розпочинаючи цю важливу та відповідальну справу. Зокрема, науковець наголошує на тому, що “...всі культурні нації дивляться на музей, як на одну з своїх вищих культурно-просвітних інституцій, яка мусить їхнім мешканцям навіч показувати, як все те, що минуло, так і те, що існує, а також все те, з чого складається їхнє сучасне життя” [33, 4].

В архіві вченого зберігається ще один рукопис, дотичний до проблематики – “Про організацію сільських музеїв”. У цій роботі (а це одна з його лекцій, прочитаних перед учителями) В.Кравченко докладно зупиняється на різних, з його погляду, найбільш важливих практичних рекомендаціях стосовно цього процесу. Розмірковуючи безпосередньо над процесом формування сільського музею, науковець наголошував на абсолютній необхідності проведення серії лекцій етнографії на учительських курсах для закладення основ етнографічних знань, оскільки закладення музею “...вимагає певного досвіду від самого керівника-учителя...” [34, 18 зв.]. Крім того, він підкреслював

необхідність залучення до участі в процесі організації музею та набуванні необхідних експонатів широкого загалу місцевого населення [34, 20 – 22]. Не оминав увагою учений і такого суттєвого та важливого аспекту, як правильна та грамотно виконана каталогізація музейних надходжень, зазначаючи, що “...це річ дуже серйозна...” [34, 23]. “На каталог треба дивитись, як на річ першорядну і за нього треба братись одразу, і то, уміючи”, – відзначав Василь Григорович [34, 24]. Не повинні, на думку вченого, майбутні організатори місцевих музеїв нехтувати жодною з трьох складових обліку музейної колекції: первинної обробки експонатів (актування та реєстрації в книзі первинного обліку), інвентаризації (що є основним видом документальної та юридичної охорони експонатів), та складання допоміжних форм обліку (картотек, додаткових покажчиків, описів, і т. п.). Не випускає науковець з уваги і важливість шкільних екскурсій під керівництвом вчителя. Зокрема, він радив по завершенні її давати учням завдання з виготовлення макетів, малюнків, детальних описів процесу виробництва і т. п. “Потім, – продовжував свою думку Василь Григорович, – краще має вступити (після спільного з учнями обговорення) до шкільного музею” [34, 31 – 36].

Багато плідних думок та практичних рекомендацій стосовно музейної справи містить і вже згадуваний раніше цикл праць В.Г.Кравченка “Соціалістичне будівництво і наука” [35]. “Музейна справа досить велика та складна, – зазначає науковець, – не можна створення музеїв залишити на поталу долі. В музейному будівництві має існувати загальна струнка система” [35, 9]. “Краєзнавство без керівництва з боку місцевих краєзнавчих музеїв неможливе, – читаємо в тій же роботі. – Музеї навіть часто з’являються якимись пасинками в справі... будівництва держави” [36, 1]. Зазначаючи, що важливою ланкою роботи музею є його науково-дослідна робота, Василь Григорович умовно поділяв її на три основні складові: експедиції, виставки та організація музею [36, 21]. Причому, вчений наголошував на тому, що в її процесі треба не тільки фіксувати статистику, але й простежити динаміку досліджуваного об’єкта. У вступному слові до цієї праці В.Кравченко зазначав, що довгий час праці у відділі етнографії Волинського науково-дослідного музею вже тоді показав йому, що “...сама постановка справи взагалі в краєзнавчих музеях поставлена стереотипно-кабінетно, так як вона не мала ув’язки з побутом сучасної живої людини” [35, 3], робота краєзнавчих музеїв на той час була сконцентрована на здобуванні експонатів. І саме тоді, як згадує Василь Григорович, у нього зародилася принципово нова думка: “...науково-дослідну роботу краєзнавчого музею проводити колективами учнів, робітників і т. д.” [35, 3зв.] Підкреслюючи надзвичайно важливу роль музею у вихованні людини та розширення її кругозору, В.Кравченко помічає, що “...людина скоріше засвоює... матеріал тоді, коли на власні очі бачить його на реальних предметах” [35, 9]. І саме краєзнавчий музей, на думку вченого, у своїх стінах має відображати “як усі місцеві ресурси природних багатств, так і боротьбу людини з природою на підкорення її собі на користь” [35, 9]. “Краєзнавчий музей, – наголошує В.Г.Кравченко, – повинен являти собою вищий науково-дослідний інститут. Тут молоді покоління...повинні черпати для себе натхнення, шукати широкі шляхи до самостійності – власної творчості” [35, 13]. А для того, щоб дійсно добитися найвищої результативності у науково-дослідній роботі, краєзнавча практика місцевих навчальних закладів, підприємства та місцевий краєзнавчий музей, на думку вченого, мають утворювати ланки єдиного цілого механізму [35, 20].

Працюючи над проблематикою розробки наукових принципів організації музейної справи, В.Кравченко написав і детальну “Програму з улаштування етнографічного музею”. У вступному слові до цієї програми науковець зазначав, що діяльність всякого етнографічного музею передусім має бути спрямована на розробку етнографічних знань про конкретну місцевість, а також підвищення загального рівня освіти місцевих жителів через наочний огляд зібраних речей [37, 1].

Про процес опрацювання нових надходжень до музейної колекції у стислій формі вчений розповідає у роботі “Лабораторна обробка речей, що вступили до музею”. У ній, зокрема, Василь Григорович зазначає, що правильний та грамотний облік та інвентаризація музейної колекції є необхідною умовою для нормальної роботи музею у цілому [38].

Таким чином, можна з впевненістю констатувати, що В.Г.Кравченко зробив вагомий внесок у розвиток вітчизняного народознавства, його фольклористично-етнологічна діяльність перебувала в тісному зв’язку з розвитком тогочасної української науки, а отже, відбивала як безперечні успіхи, так і певні недоліки, спричинені проблемами становлення молоді наукової галузі, а також ідеологізацією суспільного життя країни в часи становлення тоталітаризму.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАНУ ім. М.Рильського (даі – ІМФЕ), – ф.15, – оп.1, – од. зб. 2, – арк. 99зв.; М.Ю. Костиця та Г.П. Мокрицький (у статті “Народознавець і ворог народу (В.Г. Кравченко)” // Репресоване краєзнавство. – К., 1991. – С. 86), посилаючись на архівні матеріали ДАЖО, стверджуючи, що В. Кравченко “влаштував з 1907 р. при Волинському музеї етнографічну секцію”.
2. Крайко К.А. Коли було засновано Житомирський краєзнавчий музей? // УГЖ – 1979. – № 2.
3. Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток. – К., 1989.
4. Збірник Волинського науково-дослідного музею. Передмова. – Житомир, 1928. – Т.1.
5. Гнатюк В. Наукова праця на Волині в 1914 – 1924 рр. // Україна. Науковий двомісячник українознавства під ред. М.Грушевського. – К., 1926. – Кн. 2 – 3.
6. Дмитрук Н. 45 років етнографічної діяльності В.Г.Кравченка // Народна творчість та етнографія. – 1990. – № 3.
7. ІМФЕ, – ф.16. – Од. зб. 4.
8. Центральний державний архів вищих органів влади (далі – ЦДАВОВ) – ф.166, оп.3, од. зб.415.
9. ІМФЕ – ф.16. – Од. зб. 6.
10. ІМФЕ – ф.16. – Од. зб. 5.
11. Еженедельник НКП. – 1928. – № 39.
12. ІМФЕ – ф.15. – Оп.1. – Од. зб. 2.
13. ІМФЕ – ф.15. – Оп.3. – Од. зб. 157.
14. ІМФЕ – ф.16. – Од. зб. 40.
15. ІМФЕ – ф.15. – Оп.1. – Од. зб.1. – арк. 32.
16. ІМФЕ – ф.15. – Оп.2. – Од. зб. 102. – “Програма по дослідженню німецьких колоній”, нім. мовою.
17. ІМФЕ – Оп. 4. – Од. зб. 484.
18. ІМФЕ – ф.15. – Оп. 4. – Од. зб. 460. – Лист з музею Українського мистецтва м. Харкова від 8 квітня 1925 р.
19. ІМФЕ – ф.15. – Оп. 4. – Од. зб. 469. – Лист до В.Кравченка з Українського театрального музею від 16 вересня 1927 р
20. ІМФЕ – ф.15. – Оп. 4. – Од. зб. 471. – Лист до В.Г.Кравченка з науково-дослідного Інституту порівняльної історії літератур та мов заходу та сходу від 23 вересня 1927 р
21. ІМФЕ – ф.15. – Оп. 4. – Од. зб. 466. – Лист з Етнологічно-краєзнавчої секції Харківської науково-дослідної кафедри Історії української культури, датований 1927 р
22. ІМФЕ – ф.15. – Оп. 4. – Од. зб. 474. – Лист до В.Г.Кравченка з науково-дослідного Інституту Тараса Шевченка у Харкові від 3 березня 1928 р.
23. Кравченко В. З побуту й обрядів північно-західної України // Збірник Волинського науково-дослідного музею. – Житомир, 1928. – Т. 1.
24. ІМФЕ – ф.16. – Од. зб. 19. – арк. 36, 37.
25. ІМФЕ – ф. 16. – Оп.1. – Од. зб. 1.
26. ІМФЕ – ф.15. – Оп. 2. – Од. зб. 137а.
27. ІМФЕ – ф. 15. – Од. зб. 137б. – арк.75 – 101.
28. ІМФЕ – ф. 15. – Оп.2. – Од. зб. 137в.
29. ІМФЕ – ф.16. – Оп. 2. – Од. зб. 20.

30. ІМФЕ – ф.16 – Оп. 2. – Од. зб. 6.
31. ІМФЕ – ф.16. – Оп. 2. – Од. зб. 4.
32. ІМФЕ – ф.15. – Оп. 2. – Од. зб. 68.
33. ІМФЕ – ф.15. – Оп. 2. – Од. зб. 88.
34. ІМФЕ – ф.15. – Оп. 2. – Од. зб. 91.
35. ІМФЕ – ф.15. – Оп. 2. – Од. зб. 77.
36. ІМФЕ – ф.15. – Оп. 2. – Од. зб. 76.
37. ІМФЕ – ф.15. – Оп. 2. – Од. зб. 28.
38. ІМФЕ – ф.15. – Оп. 2. – Од. зб. 29.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Лобода Тетяна Михайлівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Наукові інтереси: історія Волині кінця 19 – початку 20 ст., проблеми краєзнавства та музеєзнавства.

БОРОТЬБА ПРОФЕСІЙНИХ ОБ'ЄДНАНЬ УЧИТЕЛІВ В УКРАЇНІ ПРОТИ ПАНІВНОГО ЛАДУ ПРОТЯГОМ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1907 РОКУ

Лариса ФІЛОРЕТОВА (Кіровоград)

У статті розкривається антиурядова діяльність українського учительства в другій половині 1907 року, форми легальної боротьби проти самодержавства за політичні й національні права українського народу.

The article deals with the movement of the Ukrainian teachers against the government in 1907, forms of legal struggle for political and national rights of Ukrainian people.

Початок ХХ ст. характеризується значним поживленням суспільно-політичного руху на українських землях, складовою частиною якого є антиурядова діяльність українського учительства. Значна частина опозиційно налаштованих учителів брала найактивнішу участь у боротьбі прогресивних сил проти державної системи Російської імперії, за національні права українського народу. Без з'ясування ставлення учителів до тогочасних проблем України неможливо комплексно відтворити розстановку основних рушійних сил суспільно-політичного руху, визначити їхню роль у боротьбі з царизмом.

Проблема опозиційної діяльності вчителів України в міжреволюційний період не була актуальною у вітчизняній історіографії. Одними з перших до неї звернулися безпосередні учасники суспільно-політичного руху цього періоду, у тому числі С.Петлюра [19], В.Винниченко [10], В.Дорошенко [15]. У працях радянських істориків, зокрема з історії середньої школи та педагогіки, М.О.Константинова, Є.М.Мединського і М.Ф.Шабаєвої [17] та Є.Ф.Грекулова [12] про церкву, народ та самодержавство в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. наводилися лише окремі факти із зазначеної проблеми.

Наприкінці 80-х – на початку 90-х років починається новий етап у дослідженні суспільно-політичного руху в Україні початку ХХ ст. Однією з найбільш наближених за тематикою пропонованого дослідження публікацій стала стаття С.Я.Фарини [20] в збірнику наукових праць з історії української культури на Полтавщині. У ній окреме місце відведено аналізу урядових репресій проти українофілів на Полтавщині після поразки першої російської революції. Окремі дані про опозиційну діяльність учителів та учнівської молоді України в другій половині 1907 – 1917 рр. наведені в узагальнювальній праці про Україну першої половини ХХ ст. зарубіжного вченого Т.Гунчака [13].

Місце учительської інтелігенції у соціальній структурі населення, причини її опозиційності до влади, подвижницьку діяльність учителів у галузі середньої та спеціальної освіти розкрито в монографіях Г.Васьковича [9], Г.Касьянова [16], Л.Вовка [11], І.Добрянського та В.Постолатія [14], у нарисах з історії української інтелігенції [18].

Пропоноване дослідження презентоване також значною джерельною базою, основу якої становлять документи ЦДІА України в м. Києві та суттєво доповнюються документами обласних державних архівів, зокрема Житомирської та Полтавської областей.

Оригінальним джерелом з теми дослідження є газетна преса України початку ХХ ст. Окремі матеріали про опозиційний рух учителів та учнівської молоді України друкувала тижнева газета УСДРП "Слово", що видавалась у 1907 – 1909 рр.

Таким чином, проблема опозиційної діяльності учителів України в міжреволюційний період залишається нерозв'язаною і потребує ґрунтовного та спеціального вивчення.

Революція 1905 – 1907 рр. внесла суттєві зміни в становище народної освіти. Насамперед, збільшувалася кількість початкових шкіл різних відомств та учнів у них. Розширювалася мережа середніх навчальних закладів. Боротьба прогресивних сил суспільства, у тому числі й вчителів і шкільної молоді, за свої права дала практичні результати. Зокрема, царизм рядом своїх указів і циркулярів послабив поліцейсько-бюрократичний режим внутрішнього життя середніх навчальних закладів, удосконалив навчальні програми. Були відмінені обов'язкові раніше при вступі до навчальних закладів витяги з журналів про поведінку учнів. Розширювалися права педагогічних рад навчальних закладів, послаблювалися жорсткі обмежувальні правила при формуванні шкільних бібліотек [17, 100 – 102].

Учителі перебували під невсипним наглядом різних чиновників. За ними пильно стежили шкільне начальство, часто законовчителі й священники, сільські старости, силові відомства і, звичайно, добровільні інформатори з числа захисників панівного режиму. Часто досить було народному вчителю вийти у своїй навчальній роботі за межі встановленої Міністерством освіти програми, як на нього сипалися доноси в різні інстанції, що супроводжувалися відповідними покараннями. Серед них досить часто вживалися звільнення з роботи, переведення з однієї школи до іншої, причому інколи по кілька разів на рік. Зрозуміло, що за таких умов ні про яку нормальну роботу вчителя не могло бути й мови, а тим більше його ближче знайомство з батьками учнів і з тим середовищем, у якому йому доводилося працювати.

Матеріальне становище переважної більшості вчителів, особливо сільських, було досить тяжким. Їхня заробітна плата була досить низькою і не давала змоги покрити витрати на найнеобхідніші життєві потреби. Більшість з них не мала власного житла й мусила тулитись або в пришкільних квартирах, або в непристосованих приміщеннях. Досить часто селяни, знаючи про злиденність наставників своїх дітей, просто підгодовували їх своїми нехитрими харчами.

Під впливом тяжкого матеріального та соціального становища частина учителів була вороже налаштована до уряду, панівної політичної системи й готовою до боротьби за її зміну. У цих умовах не припинявся революційний рух українського вчительства, який виявлявся у кількох формах – боротьбі професійних об'єднань учителів проти панівного ладу, їхня участь в діяльності партій та в особистих антиурядових виступах. Звичайно, ці форми інколи поєднувалися між собою або видозмінювалися, вносячи значне розмаїття в боротьбу громадськості з урядом.

Досить поширеною формою боротьби вчителів проти самодержавного ладу в другій половині 1907 року залишалась антисамодержавна діяльність Всеросійського

союзу вчителів, його філій на місцях, а також учительських українських спілок. Усі вони не були визнані законодавчо і їхня діяльність переслідувалася законом.

Значний вплив на учительський рух 1907 року справив Всеросійський учительський з'їзд, що відбувся на початку року в Санкт-Петербурзі. Ще 28 січня 1907 року директор Департаменту поліції Трусевич розіслав начальникам губернських жандармських управлінь та охоронних відділень таємний циркуляр про його роботу й політичне спрямування. Крім прагнення до розвитку чисто професійної діяльності, наголошував директор, союз має також цілі політичного характеру й набуває все сильнішого впливу в масах через розповсюдження літератури, яка останнім часом набула великої кількості. Успішно ведеться пропаганда теорії соціалістів-революціонерів. Для залучення нових членів визнана необхідність читати різноманітні реферати, знайомити широкі верстви населення із завданням і метою союзу, почати масове поширення його програми і літератури, доручити членам центральних організацій через особисту агітацію сприяти створенню груп на місцях, проводити, по можливості, частіше вчительські з'їзди – всеросійські, обласні, а особливо повітові [3, арк.2]. Зміст циркуляра свідчить про те, що поліція мала детальні дані не тільки про безпосередню роботу з'їзду, але й про його стратегічні цілі та методи роботи серед учительської маси, що уможливило їй виробити й власну стратегію боротьби з ними.

Поліція встановила прізвища делегатів з'їзду від українських губерній, і директор департаменту розпорядився встановити за ними стеження та доповісти про його результати. Від Харківської губернії делегатами з'їзду були Н.С.Соболева і П.Ф.Любачевський, Чернігівської – П.П.Євдокимов, Полтавської – Н.М.Куракін і Ф.П.Селіванов, Київської – М.Н.Дубнов, Катеринославської – М.С.Спиридонов, Херсонської – Л.Н.Струмиліна, від Одеси – С.С.Калачов [3, арк.3]. У наведеному списку відсутні представники від Подільської та Волинської губерній. Але це не означає, що їх не було на з'їзді. Вірогідніше, що поліції або не вдалося встановити їхні імена, або вони фігурували в інших циркулярах. Взагалі ж антиурядовий рух учителів у цьому регіоні України був досить активним і не міг не бути презентованим на вчительському форумі.

Порівняно з попередніми учительськими форумами січневий з'їзд мав чіткіше виражений політичний характер. Ухвалена ним постанова передбачала боротьбу за конкретну реорганізацію освіти в Росії на принципах свободи, демократизації і децентралізації: уведення загальної безкоштовної та обов'язкової початкової освіти; вжиття заходів, які б створили умови для загальної доступності навчання (безплатне забезпечення учнів початкових шкіл підручниками, навчальними посібниками, одягом, харчуванням і т.п.); викладання рідною мовою у всіх типах шкіл; загальноосвітня школа вищого типу мала становити продовження шкіл нижчого типу; безкоштовність навчання в школах всіх рівнів; визнання викладання релігії приватною (особистою) справою, вилучення цієї дисципліни із шкільного курсу; свобода обрання програми навчання в кожній ступеневій школі; відміна цензури підручників, посібників і книг для читання учнів; а також усіх обмежень і привілеїв у галузі освіти, пов'язаних зі статтю, національністю, віросповіданням; ліквідація переваг випускників різних навчальних закладів; спільне навчання в усіх навчальних закладах; визнання свободи особистої ініціативи в галузі шкільної та позашкільної освіти, вільного відкриття навчальних закладів та організація освітніх організацій усіх типів; передача справи народної освіти органам місцевого самоврядування й національним установам, створених на засадах загального, рівного, таємного й прямого голосування; обов'язковість для органів, що керують народною освітою, задоволення освітніх потреб дорослого населення; боротьба за правові, культурні та економічні інтереси вчителів.

Для досягнення поставлених завдань союз брав на себе такі зобов'язання: поширення серед населення ідей, покладених в основу союзу та втілення їх у життя (створення навчальних закладів і загальноосвітніх установ, які відповідають принципам союзу, видання педагогічної літератури, підручників і т.п.); критика шкільного ладу та урядової політики в галузі народної освіти; організація учительських з'їздів, колективних протестів учнів проти дій адміністрації, шкідливих для освіти; сприяння задоволенню матеріальних потреб учнів; організація кас взаємодопомоги, бюро для підшукування робочих місць, каси взаємного страхування в разі втрати роботи внаслідок громадської та суспільної діяльності; сприяння підвищенню освітнього рівня учнів; організація юридичної допомоги учням; захист учителів та учнів від свавілля шкільного начальства й адміністрації [2, 458].

З'їзд виробив структуру організацій і керівництва союзу: місцеві групи (районні, повітові й губернські); обласні організації (за правилом – район не менше трьох губерній); особливі відділи союзів у формі професійних, національних, партійних організацій [2, 459].

Статут визначав функції вищих органів союзу. Вищим законодавчим органом союзу визначався з'їзд делегатів, що мав відбуватись у червні кожного року, та "екстренні" з'їзди залежно від потреб. З'їзд мав право ухвалювала обов'язкові для виконання резолюції з приводу подій і питань політичного життя країни. Вищим виконавчим органом союзу залишалось Центральне бюро, залежно від потреб скликалися конференції у складі двох представників від кожної обласної організації та особливих відділів з можливою участю представників інших установ й організацій союзу. При союзі вчителів створювалися суди честі, які діяли за особливо затвердженими правилами. Статут передбачав особливе становище окремих колективних членів союзу. Зокрема, партійно-професійні організації, що входили до його складу, зберігали право діяти у всіх випадках політичного життя країни відповідно до своїх політичних настанов і партійних директив [2].

Вплив Всеросійського союзу вчителів на суспільно-політичне життя країни мусили визнати й царські чиновники. 21 липня 1907 року товариш міністра сенатор Макаров розіслав губернаторам і градоначальникам таємний циркуляр, у якому повідомлялося про те, що члени союзу вчителів присвячують себе політичній агітації, а для об'єднання і координації їхніх дій, вироблення партійної тактики "центральне бюро" союзу організовує нелегальні з'їзди, на одному з яких було ухвалено рішення посилити пропаганду принципів вільної демократичної школи й закликати сільське населення до захисту цих інтересів і посилити боротьбу з "помісним дворянством" [3, арк.3]. Керівникам губерній ставилося завдання звернути більшу увагу на боротьбу з посиленням політичного руху вчителів.

Як один з методів поширення впливу на учнівську молодь, у циркулярі наводилася копія проекту резолюції IV з'їзду Всеросійського союзу вчителів і діячів народної освіти. "Беручи до уваги, що одним з найголовніших завдань учительства є увага суспільства і діяльність в середовищі підростаючого покоління і маючи на увазі те, що в деяких країнах Західної Європи та Фінляндії мета ця з успіхом досягається при посередництві організації гуртків молоді, з'їзд визнає бажаним організацію подібних гуртків у нас у селах серед сільської молоді й підлітків, які закінчили народну школу" [3, 3]. З цього документа випливала й вказівка поліцейським органам посилити увагу до нагляду за гуртками, що створювались учителями серед учнівської молоді та вихованців народних шкіл.

Пізніше в доповнення свого попереднього циркуляра Макаров писав на місця: "Через серйозний характер Всеросійського союзу вчителів і того впливу, який він може виявити в особі своїх членів, як на справу народної освіти взагалі, так і на селянське

населення і на учнів зокрема, і, беручи до уваги, що про особистий склад місцевих організацій союзу надходять у Міністерство внутрішніх справ від місцевих властей лише часткові, обмежені дані, я вважаю за необхідне, в доповнення до циркулярної пропозиції від 21 липня 1907 р., знову просити Ваше Превосходительство звернути найсерйознішу увагу на діяльність цього товариства і за домовленістю з начальником місцевого жандармського управління, вжити всі необхідні заходи для встановлення особистого складу місцевих груп й організацій, часу і місця виборчих зборів, конференцій і з'їздів і до припинення подальшого їхнього існування через притягнення до законної відповідальності й звільнення встановлених членів союзу від викладацької діяльності" [2, 459]. Такі розпорядження поліцейського керівництва були адекватними тій ситуації, що склалася на літо 1907 року в імперії. У багатьох містах і містечках помітно активізувалась діяльність місцевих організацій і груп учителів, спрямована на досягнення не тільки професійних, а й політичних вимог. Не становила винятку в цьому плані й Україна.

Зокрема, влітку 1907 року помітно поживавилась антиурядова діяльність Катеринославської групи Всеросійського союзу вчителів. Відбулося кілька зібрань з активним обговоренням ситуації, що склалася в країні після третьочервневого перевороту. 21 жовтня в приміщенні приватного жіночого комерційного училища Юргена в Катеринославі відбулось засідання 88 учителів народних училищ. У приміщенні було багато літератури партії соціалістів-революціонерів, друкованих примірників статуту Всеросійського союзу вчителів і діячів народної освіти, гектографованих запрошень "тимчасового бюро Катеринославської групи Всеросійського союзу вчителів" [2, 9].

Маючи відповідні агентурні дані, поліція того ж дня провела обшук у квартирі вчителя двокласного училища Г.О.Дегтярова, у ході якого було виявлено протокол зборів делегатів від районів Бахмутської групи Всеросійського союзу вчителів 8–9 вересня 1907 року, протокол її засідання 20 вересня, статут і постанову союзу. Все це було віддруковано на гектографі та скріплено печаткою "Бахмутської групи Всеросійського союзу вчителів". Крім того, поліція знайшла список учителів, що бажали записатися до союзу, брошури "Один за всіх, всі за одного", "Как должны расходоваться народные деньги", "Как в Пруссии народные представители избираются", "Какое нам нужно земство", "Объявление прав человека", "Что такое земский собор", лист на ім'я Дегтярова з проханням зібрати кошти для підтримки політичних в'язнів, програму Всеросійського союзу вчителів, багато книг і серед них "Фабричне законодавство", "З верховної влади", "До питання про революційну тактику", "Селянські потреби", "Історія соціалізму і комунізму", а також 26 револьверних патронів [2, 19–20].

Знайдені в Дегтярова матеріали свідчать про те, що діяльність Катеринославської групи Всеросійського союзу вчителів виходила за межі професійних інтересів. Агітаційна література мала відверто політичний характер і спрямовувалася проти панівного ладу царської імперії. Вона концентрувала в собі багатобарвну палітру тогочасної політичної дійсності.

Поліція арештувала й кинула в катеринославську в'язницю Дегтярова, Ніколаєву, кількох інших учителів залізничного училища, у тому числі П.М.Швайку, Г.Малтапара. Через поганий стан здоров'я Дегтяров і Малтапар були пізніше звільнені з ув'язнення [2, 21, 23, 32, 70, 113, 116, 124]. Решта зазнали різних покарань.

Численною була Бахмутська група Всеросійського союзу вчителів, що мала безпосередні зв'язки з катеринославською групою. Список членів бахмутської групи вчительського союзу поліція вилучила на квартирі Дегтярова, який, напевне, був керівником чи одним з керівників революційного вчительства Катеринославської губернії. До неї входили учителі Скотоватського двокласного училища Бахмутського

повіту А.Д.Макаренко, М.Т.Федоренко, Г.В.Бондаренко, Горлівського двокласного училища – А.С.Гречнев, В.Ф.Ворожинський, Г.О.Дегтяров, П.О.Яровський, М.О.Дегтярова, Л.Іванова, Петровського двокласного училища на Петровських заводах – Ф.Є.Сухиненко, В.С.Маркін, І.М.Ольховський, А.Д.Ольховська, П.М.Кашуба, Л.Ф.Сухиненко, П.І.Волошин, Григорівського народного училища – Ф.С.Шевченко, Ново-Ясиноватського початкового училища – І.Ф.Ткаченко, Казенно-Терського Олексіївського училища – Д.І.Коліно, Обіленського земського училища – В.Д.Пупу, Веровського рудничого училища – Любенко, Н.В.Волошина, М.І.Вознесенський [2, 164]. Правда, у списках чомусь не виявилось учителів Т.І.Бортник і М.І.Андріанової, хоча вони й притягалися до слідства та зазнали різних покарань. Тому вважаємо, що бахмутська група Всеросійського союзу вчителів налічувала 25 осіб. Це свідчить про те, що ідеї об'єднання сил для боротьби з царизмом захопили широкі кола вчителів цього промислового регіону України.

Слідство над членами групи виявило, що окремі з них належали до певних політичних партій. Так, Гречнев був членом партії есерів (такий висновок зробила поліція), брав участь у збройному повстанні в Горлівці, а потім зумів зникнути з поля зору властей. Жандармерія віддала наказ розшукати й арештувати його, чого зробити їй так і не вдалося. Решту членів групи викликали на допити, їхні житла обшукували, одних арештували й кинули у в'язницю, інших звільнили з роботи, але всіх їх було віддано під нагляд поліції [2, 317 – 381].

До Всеросійського союзу вчителів належав учитель с. Туркенівки Олександрівського повіту Катеринославської губернії Феодосій Лутай. Одержавши такі дані, поліція 11 жовтня 1907 р. арештувала вчителя й провела відповідне дізнання. Звинувачення було підтверджено відповідними речовими доказами, свідченнями свідків, і власті кинули вчителя за ґрати Олександрівської повітової в'язниці на підставі ст. 21 Положення про Державну охорону [2, 1].

Осередки Всеросійського союзу вчителів діяли і в інших губерніях. У липні 1907 року полтавський губернатор отримав агентурні дані про те, що в підвідомчій йому губернії знову почав створюватися Всеросійський союз учителів і діячів народної освіти під егідою РСДРП. Губернатор розпорядився виявити вчителів, які могли б увійти до союзу. Серед таких осіб у Переяславському повіті жандармерія назвала І.Н.Волошину, О.А.Ярошевську і Д.К.Карманову. З решти повітів Полтавської губернії надійшли заспокійливі повідомлення про те, що таких учителів у них немає. Правда, називалися прізвища учителів, що в попередні роки належали до різних політичних партій чи співчували їм [6, 8, 11]. Насправді, окремі філії Всеросійського союзу вчителів діяли й надалі в Полтавській губернії, незважаючи на всі переслідування властей. Багатьох їх учасників було звільнено з роботи, а то й ув'язнено. Тільки у в'язниці потрапило 66 шкільних наставників, у тому числі О.П.Григоренко, П.Д.Лашко, Л.Г.Ковінька, С.Д.Бакало та інші [6, арк. 34].

Не припинявся рух за розширення Всеукраїнської учительської спілки, яка найповніше б виражала інтереси українського народу. Її філії у другій половині 1907 року збереглися в ряді українських губерній, а розгромлені намагалися відродитися, ширився рух за поповнення рядів спілки окремими вчителями-патріотами. У Полтавській губернії він був досить активним й успішним. 17 листопада 1907 року газета УСДРП "Слово" повідомляла своїм читачам, що на Полтавщині було створено спілку українських учителів. Вона ставила перед собою завдання боротися за демократизацію та націоналізацію школи в Україні й виховувати національно свідомий український люд. Крім того, спілка мала дбати про духовний розвиток, матеріальний добробут і краще соціальне становище самих учителів [8].

Подібне відбувалося серед частини вчителів і Київської губернії, які жваво обговорювали це питання на літніх педагогічних курсах. 20 з них на своєму спеціальному засіданні ухвалили таке рішення: "зважаючи на сумне й безправне становище учителів народних шкіл в Україні, зважаючи на те, що до гніту адміністративного приєднується ще й гніт національний – з'їзд визнає за потрібне заснувати українську спілку народних учителів і приєднується до всеукраїнської спілки" [7].

20 вересня 1907 року відбулись установчі збори із створення Союзу сільських учителів Радомишльського повіту Київської губернії. Була обрана рада товариства в складі І.Садовського (скарбничий) і студента університету Св. Володимира в Києві О.Мизерницького (книгар і писар) [1, 36 – 37].

До складу союзу увійшли учитель з с.Камінець І.Терещенко, с.Заредне – Ф.М.Федоренко, с.Заньки – Сидоренко, с.Краснобірка – О.Роговченко, с.Торчин – Ф.Зарницький, с.Радомишль – О.Мизерницький, с.Котовка – Ф.Ковальчук, с.Вільня – В.Цюра, с. Борщів – Я.Селинський, с.Верлоока – М.Марченко, с.Чайківка – С.Козлюк, с. Березівка – Д.Міщенко, с. Вишневе – І.Стеценко, с.Оранне – П.Стеценко, с. Острог – В.С.Дудич та ще кілька прізвищ, яких поліція чомусь не називала [1, 16–31].

Керівництво союзу планувало широко пропагувати свою діяльність. З цією метою було надруковано 43 примірники звіту про установчі збори для розсилання їх в інші повіти та губернії України. Такі дії вчителів не могли залишитися непоміченими ні поліцією, ні жандармерією. Дізнавшись про них, поліція провела в Радомишльському повіті масові обшуки та арешти. У Садовського під час обшуку було знайдено 34 примірники прокламації "Народу від народних послів", 12 – "Народу от народных преподавателей", 23 – "Товарищи крестьяне", а також 4 примірники брошури "Хто з чого живе", 8 – "8 годин праці", 8 – "Всенародня Установча Рада" та звіти про установчі збори вчителів [1, 1 – 9]. На особливу увагу заслуговує наявність серед нелегальної літератури брошура "Всенародня Установча Рада", назва якої свідчить про прагнення сільських вчителів добиватися створення в Україні чогось подібного до Державної думи в Російській імперії. Таке нововведення неминуче мало зруйнувати панівний лад і надати Україні державного статусу, чого, звичайно, влада не збиралася допустити за будь-яку ціну.

Бібліотека союзу зберігалась у Садовського, до якого приходили по книги вчителі Роговченко, Зарницький, Федоренко і, напевне, використовували їх у своїй практичній революційній діяльності. Значну кількість нелегальної літератури зберігав вдома Дудин [1, арк. 35 – 75].

Поліція арештувала й кинула за ґрати Зарницького, Козлюка, Роговченка, Марченка, Федоренка, Сидоренка, Цюра, Міщенка,

Існували подібні групи і в Волинській та Подільській губерніях. Але даних про існування єдиного центру, який керував би діяльністю Всеукраїнської вчительської спілки в другій половині 1907 року, виявити не вдалося. Очевидно, його й не існувало на тому етапі становлення національних організацій, коли воно відбувалося в жорстокому протистоянні з антиукраїнською політикою царизму.

Пожвавився національний рух єврейського вчительства. У м. Острозі Волинської губернії влітку 1907 року активізував свою діяльність "професійний союз учителів", до складу якого входили особи єврейської національності Арон Глейзер, Азріель Толпін, Перель, Блиндер, Трубач, Зац, Гінкер, Фінкельштейн, Судак, Резник, Шейнфайн, Епель, Барк, Беренштейн, Сегаль, Штерн, Юхеліс, Ойцер, Вайншток, Вайскранц, Тейтельбойм, Тильчин, Соскис, Штарман [5, 17]. Революційний зміст діяльності цього союзу невідомий. Можемо висловити припущення, що він входив до складу української спілки вчителів або ж був собою окремою професійною організацією. В останньому випадку

одне з визначальних місць у його діяльності мало займати єврейське національне питання, насамперед здобуття широких політичних прав для євреїв.

27 серпня 1907 року, у день свята єврейського нового року, на дверях єврейської синагоги в Острозі невідомі особи наклеїли два повідомлення за підписом "комітету професійного союзу вчителів". У ніч на 6 вересня ще два таких повідомлення поліція знайшла на одній з міських вулиць. Маючи відповідні агентурні дані, жандармерія провела обшуки в Глейзера й Толпіна. У першого з них було знайдено список домашніх учителів, що входили до професійного союзу, а в іншого – дві брошури з робітничого питання й одне повідомлення. У ньому, зокрема, писалось: "комітет професійного союзу вчителів повідомляє Вас, що через наближення місяця "Тишре", серед якого є святкові дні, за яких у колишні часи господарі відмовлялися платити учителям тепер допустимо не буде: кожен господар повинен платити своєму вчителю за місяць "Тишре" і не має права відмовити йому в платі за місяць" [5, 3]. Тут же містилася помітка, що повідомлення зроблено згідно з третьою статтею статуту союзу вчителів.

Крім того, повітовий справник повідомляв жандармське управління, що домашні вчителі Гінкер і Глейзер 4 вересня 1907 р. збирали в єврейській синагозі пожертвування на користь якоїсь таємної організації [5, 4]. Винуватці в цих діях зазнали відповідних покарань, зокрема Гінкер і Глейзер були ув'язнені на три місяці. Але за цей час дістати нові докази належності підозрюваних до професійного союзу вчителів слідчим не вдалося і начальник Волинського губернського жандармського управління виніс рішення про закриття судової справи щодо них [4, 19].

Таким чином, опозиційний рух учителів України у другій половині 1907 року відбувався під впливом революції 1905 – 1907 рр. Урядові структури держави посилили наступ на ті поступки, які вирвала в них хвиля революційного піднесення народу. Шкільна влада та силові відомства розгорнули боротьбу за нейтралізацію рішень січневого 1907 р. з'їзду Всеросійського союзу вчителів, які були спрямовані не тільки на демократизацію навчального процесу, але й торкалися основ панівного суспільно-політичного ладу держави.

Незважаючи на переслідування, українські вчителі у боротьбі з царизмом і надалі консолідували свої сили у Всеросійському союзі вчителів і у Всеукраїнській учительській спілці, діяльність яких мала чітко виражений опозиційний до уряду характер. Він виражався в критиці освітньої політики уряду, вимогах її кардинальної зміни, самовільному використанню в практичній роботі з учнями української мови, підручників та посібників.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІА України в м. Києві). – Ф.274. – Оп.1. – Спр.1920.
2. Там само. – Ф.313. – Оп.2. – Спр.1871.
3. Там само. – Спр.1873.
4. Там само. – Ф.1335. – Оп.1. – Спр.799.
5. Державний архів Житомирської області (ДАЖО). – Ф.70. – Оп.1. – Спр.897.
6. Полтавський обласний державний архів (ПОДА). – Ф.83. – Оп.1. – спр.71.
7. Слово. – Щотижнева газета. – 1907. – 15 вересня.
8. Слово. – 1907. – 17 листопада.
9. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905 – 1920 рр.). – К.: Вид-во "Мандрівець", 1996. – 358 с.
10. Винниченко В. Відродження нації. – Київ – Відень: Вид-во політичної літератури, 1990. – Ч. 1. – 348 с.
11. Вовк Л.П. Громадсько-педагогічне сподвижництво в Україні (етапи і особливості). – К.: ТОВ "Міжнародна фінансова агенція", 1997. – 178 с.
12. Грекулов Е.Ф. Церковь, самодержавие, народ. – М.: Изд-во "Наука", 1968. – 182 с.

13. Гунчак Т. Україна. Перша половина ХХ ст. Нариси політичної історії. – К.: "Либідь", 1993. – 286 с.
14. Добрянський І.А., Постолатій В.В. Громадська та приватна ініціатива в розвитку освіти України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – Кіровоград, 1988. – 143 с.
15. Дорошенко В. Українство в Росії. Новіші часи. – Відень: "СВУ", 1917. – 116 с.
16. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ – ХХ ст. Соціально-політичний портрет. – К.: "Либідь", 1993. – 176 с.
17. Константинов Н.А., Медынский Е.Н., М.Ф.Шабаева. История педагогики. Учебник для студентов пед. ин-тов. Изд. 4. – М.: "Просвещение", 1974. – 447 с.
18. Нариси з історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.): У 3 кн. – Кн.1. – К.: Ін-т історії України, 1994. – 138 с.
19. Петлюра С. З українського життя в минулому році // Петлюра С. Статті. – К.: "Дніпро", 1993. – С. 54 – 63.
20. Фарина С.Я. Український національно-культурний рух на Полтавщині в другій половині ХІХ – в перші десятиліття ХХ ст. // Наш рідний край (З історії української національної культури на Полтавщині). Збірник наукових праць. – Випуск 13. – Полтава. – 1992. – С. 3 – 39.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Філоретова Лариса Мартіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: суспільно-політичні рухи в Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст.

УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА: БІЛЯ ВИТОКІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Вікторія СОЛОВЙОВА (Бердянськ)

Розглядається процес відродження української державності за часів Центральної ради. Досліджується автономістсько-федералістична позиція українського соціалістичного провладу.

The process of regeneration of the Ukrainian state during the period of the Central Council is regarded. The autonomous federative position of the Ukrainian socialist leadership is researched.

Проголошення ІІІ універсалом Центральної ради Української Народної Республіки започаткувало процес відродження української державності. Згідно з ухвалою будапештського мирного договору 1896 р., 12-та стаття якого твердила, що "існування кожної нової нації (держави) має бути подане до відома всіх інших націй шляхом повідомлення нею самою про її конституцію, про границі території, на якій вона оформилась, та про склад її уряду", УНР здобувала право на незалежність [1, 105]. Водночас весь попередній період функціонування Української Центральної ради яскраво засвідчував, що її провідники міцно трималися за лозунг федерації з Росією. У ІІІ універсалі однозначно вказувалося на те, що новий державний організм залишається складовою частиною демократичної федеративної Росії. Домінантою акту було не творення української національної державності, а турбота про збереження Російської держави. „Прокладаємо шлях до федерації! – закликав друкований орган УСДРП – „Робітнича газета”. – Цією своєю роботою ми рятуємо єдність російської держави, зміцнюємо єдність всього пролетаріату Росії і міць російської революції” [2, 12–13].

Одним з найбільш дражливих питань для російського суспільства після Лютневої революції була проблема міжнаціональних взаємин та перспектив її державного устрою у цьому контексті. Ані консервативні російські політики, ані так звана революційна демократія не бажали йти на будь-які поступки національностям, відстоюючи унітарність російської держави. Відомий український громадсько-політичний діяч і

дипломат М.Галаган підкреслював, що коли в українських політичних колах підносилося питання про необхідність творення української республіки, то російські політики трактували це як вияв „сепаратизму”. У свою чергу, провідні українські діячі із Генерального Секретаріату вважали за свій обов’язок навіть офіційно спростовувати „подібні „провокаційні” поголоски про намір України відділитися від Росії” [3, 283]. Ця оцінка М.Галагана об’єктивно віддзеркалює фактичне небажання соціалістичних лідерів Української Центральної ради перейти на ґрунт послідовного творення державної незалежності України навіть після проголошення УНР. Для них головною метою було намагання будь-що втілити в життя свою класову доктрину, хоч би всупереч загальнонаціональним інтересам. Більшість українських політиків була вихована на драгоманівських принципах федералізму й не бачила існування України поза межами російської державності

Разом з тим в Україні існували громадсько-політичні сили, які намагалися долати не лише федералістичні настрої в українському проводі, але й великодержавницьку позицію російської демократії, яка мала більшість у радах та інших революційних установах в столиці та губернських містах України. Представники Української партії соціалістів-самостійників, “Братства самостійників”, “Союзу української державності”, позапартійної фракції самостійників у Центральній раді, не обмежувалися вимогами “територіальної автономії України в межах етнографічної більшості населення українського з цілковитим забезпеченням прав інших націй”, а прагнули, не чекаючи проведення Установчих зборів проголосити незалежність України [4, 60]. Фракцію самостійників в українському парламенті очолював відомий українських правник і майбутній дипломат С. Шелухін – один з найпослідовніших прихильників української незалежності та консолідації українського громадянства на основі національно-історичних традицій самостійництва [5, 192]. В цей період він активно працював над теоретично-правовими засадами відновлення державної незалежності України. Він зокрема, у своїх наукових дослідженнях “Переяславський договір України з московським царем Олексієм 1654 р. і нинішні події”, “Історико-правні підстави відновлення української самостійності незалежної держави по власному праву народу в зв’язку з зреченням царя од престолу і звільнення ним громадян від присяги підданства”, “Що таке держава і які бувають форми її устрою (класифікація держав)” він сформулював головні правові підстави української незалежності [6, 38]. На засіданнях Центральної ради С. Шелухін виголосив історико-правові умотивування державної суверенності українського народу, починаючи з моменту зречення царя. На його думку, відновлення незалежності України відбулося саме 28 лютого 1917 року, оскільки скасовувалася присяга підданства цареві у 1654 року. В результаті, на думку вченого, відбулося “повернення нам прав, визначених Переяславською конституцією 1654 року з розширенням її впливу на цілу територію українського народу в Росії” [7, 4]. Дещо згодом, коментуючи свої виступи, С.Шелухін писав про нерозуміння політичної ситуації лідерами Української Центральної ради, які залишилися вірними федералістичній ідеї, що “взагалі робило існування Української Держави й самостійності безґрунтовним з правного боку і спірним” [8, 73–74]. У праці “Переяславський договір України з московським царем Олексієм 1654 р. і нинішні події” він констатує, що “Україну московський народ не завоював, а сама вона по своїй волі прилучилася до Московії, чи на умовах унії, чи умовах васалітету.., шляхом єднання через царя” [9]. За словами С.Шелухіна, “увільнившись революцією од царя і не будши в підданстві у великоросів, Україна тепер повернула собі всі попередні свої суверенні права, які були над нею у царя, і стала, як була до акту 1654 р., суверенною демократичною республікою. Політичний зв’язок встановлений між Росією і Україною через персону Олексія Романова, з його абдикацією розірвано і Україна фактично повернула свій суверенітет” [10, 2].

Однак, лідери Центральної ради віддавали перевагу федералістсько-автономістській концепції. Слід зазначити, що проголошення III універсалом Української Народної Республіки, на думку авторів цього документа, з погляду правового, ще не означало повної державної незалежності України. Один з провідних діячів української соціал-демократії, дипломат УНР М.Галаган констатував, що в середовищі українських лідерів не було чіткого уявлення як саме мав реалізовуватися автономістсько-федеративний принцип державного устрою в майбутній Росії. Він, зокрема, зауважував, що мало хто тоді “здумувався над тим, чи не містить у собі внутрішнього протиріччя оце гасло, написане на жовто-блакитному прапорі; власне, чи „автономія” і „федерація” неуможливлують одна одну”. Це питання розглядалося в українських політичних колах, писав М.Галаган, „але його розв’язували якось дуже легко, бо загально беручи, здається, мало хто вглиблювався в дослідження цієї справи” і “не всі ясно собі уявляли, яка ж властиво Україна має федеруватись з іншими „автономними” краями чи областями: чи має вона бути окремою державою, яка добровільно зрікається частини своїх суверенних прав на користь цілої федерації, чи й інші члени майбутньої федерації мали б перед її утворенням декларувати свою державну суверенність; чи майбутня федерація і мала б повстати через вільний договір рівноправних державних одиниць, чи навпаки, автономію окремих країв мала б обкроювати центральна російська влада” [3, 282].

Так, діяч Української партії соціалістів-федералістів О.Шульгин, один з перших керманічів зовнішньої політики УНР на V Загальних зборах Української Центральної ради різко виступив проти спроб конституювати Генеральний Секретаріат як уряд України. “Створити свій уряд ми могли б тільки у тому випадку, якби у нас була самостійна українська держава або хоча б тактично здійснена федерація; – зазначав О.Шульгин, – але ми тепер тільки створюємо автономний лад і тому організувати свій уряд не можемо” [11]. Створення уряду, на його думку, було неможливим, оскільки це було б насильством над національними меншинами, які не брали участі у формуванні Центральної ради. До того ж висловлювалася думка, що Генеральний Секретаріат не мав достатнього апарату для функціонування в урядовому режимі [12, 117]. Проте така позиція О.Шульгина не завадила його призначенню 15 червня 1917 р. заступником генерального секретаря міжнародних справ, а 15 липня 1917 р. він був затверджений Малою радою на посаді генерального секретаря охорони прав національних меншин [5, 199]. Улітку 1917 р. О. Шульгин разом із В. Винниченком визначав характер діяльності Генерального Секретаріату. Автономістсько-федералістична орієнтація О. Шульгина яскраво виявилася під час проведення в Києві З’їзду поневолених народів Росії (8–15 вересня 1917), у якому він узяв активну участь [12, 290]. Він не погодився із заявою офіційного представника Тимчасового уряду на з’їзді М. Славинського про те, що Україна фактично вже автономна. О. Шульгин зауважив, що завданням Генерального Секретаріату є створення фундаменту, на якому ґрунтуватиметься національно-територіальна автономія України “без штучних скорочень її території” [12, 290].

Після проголошення Української Народної Республіки О.Шульгин й надалі активно відстоював автономістсько-федералістичний принцип побудови майбутньої Росії і водночас докладав чималих зусиль для утвердження нового державно-правового статусу України. Його діяльність у галузі охорони прав національних меншин змістилася в площину зовнішньої політики. За його ініціативою було підписано угоду з Національною радою Чехословаччини про перебування чехословацьких частин на території України, проводилися пошуки способів для встановлення контактів із демократичними урядами окремих республік і територій, які утворилися в межах Російської держави після більшовицького перевороту в Петрограді. Він був одним із авторів відповіді Генерального Секретаріату на ленінський ультиматум Центральної

радї від 4 грудня 1917 р. 5 грудня 1917 р. О.Шульгин підписав ноту Генерального Секретаріату урядам республік, утворених на території Росії, а також кілька інших документів, які висвітлювали позицію УНР у питанні про мир [5, 200].

Складна внутрішньополітична ситуація, продовження більшовицької агресії щодо України вимагали від українського проводу дати чітку відповідь, як він уявляє собі конкретну працю для впровадження висунутого ним гасла про „федеративну Росію”. Як відомо, 9 листопада 1917 р. Генеральний Секретаріат після обговорення питання про центральний уряд Росії прийняв рішення, що такий уряд може бути створений лише на федеративній основі [12, 404–405]. Він також затвердив постанову про необхідність негайного підписання мирного договору. Одна з резолюцій цього документа була присвячена укладенню миру з країнами Почвїрного союзу. Від Росії його мав згідно з прийнятою Генеральним Секретаріатом постановою, підписати уряд, визнаний всіма народами країни, тобто утворений спільними зусиллями урядів України, Дону, Кавказу, Кубані та інших областей Росії.

Наприкінці листопада 1917 р. М.Галаган та Є. Онацький одержали доручення Генерального Секретаріату й голови Центральної ради М.Грушевського провести переговори з Південно-Східним Союзом, який об'єднував автономні утворення Кубані та Області Війська Донського, про утворення загальноросійського федеративного уряду. Невдовзі від генерального секретаря міжнаціональних справ О.Шульгина М.Галаган одержав детальні інструкції щодо завдання делегації, текст ноти до всіх нових державних утворень й автономій та необхідні повноваження. 6 грудня разом він з Є.Онацьким виїхав до Катеринодара і Новочеркаська для проведення переговорів з регіональними урядами [5, 80].

Першою була їх зустріч з головою автономного уряду Кубані Л.Бичом. М.Галаган з великою симпатією описує цю людину, зовнішній вигляд якої в його уяві символізував “кубанську відрубність”. Своєю особою Л.Бич викликав у свідомості представника УНР думку про відмінність революційного руху на Кубані “від галасливого й занадто претензійного руху “русской революционной демократии”, що із самого початку революції все намагалась “шапками забросать” всяке прагнення національностей і країв до будування свого життя власними своїми силами” [3, 298].

Виконуючи місію посла, М.Галаган вів переговори про майбутній державний устрій, під час яких намагався з'ясувати позицію кубанського уряду. Зрештою, він приходить до висновку, що, на відміну від провідників Центральної ради, політичні кола на Кубані „вважали московських большевиків за насильних захватників і узурпаторів влади, і тому творення загальноросійського уряду з їх участю не могло тут зустрінути прихильного відношення”. Проте це питання мав розв'язати уряд Південно-Східного Союзу, з регіональними представниками якого М.Галаган та Є.Онацький повинні були ще провести зустрічі та обговорення як у Катеринодарі, так і Новочеркаську. За словами першого, Л. Бич допускав можливість „контрпропозиції з боку союзного уряду про утворення федерального уряду без большевиків” [3, 300].

М.Галаган, зокрема, зазначає, що серед кубанців була певна кількість козаків-чорноморців та провідних політиків, які свідомо ще задовго до революції 1917 р. стояли на ґрунті україно-кубанської єдності й соборності. На думку деяких з них, „Українська Центральна рада повинна б була вважати Кубань за одну з частин цілої української землі і відповідно до того провадити свою акцію так, щоб Кубань стала під повний вплив України і йшла цілком по лінії її політики” [3, 300].

У Новочеркаську делегація українського парламенту зустрілася з представниками уряду Великого Війська Донського та головою уряду Південно-Східного Союзу, які висловили свою принципову згоду щодо створення федеративного загальноросійського уряду, але, як і очікувалося, висловилися проти представництва Ради Народних

Комісарів, у яких вони вбачали відвертих узурпаторів влади. Водночас вони заперечили необхідність створення „однорідно-соціалістичного” загальноросійського федеративного уряду, який взагалі міг поставити під сумнів саму ініціативу Центральної ради.

Пізніше на слідстві в НКДБ УРСР 1945 року М.Галаган констатував, що його поїздка на Кубань „не дала ніяких результатів” – він „привіз ухильну і нічого не означаючу відповідь” [13, 326зв.]. Швидкий наступ більшовицьких військ в Україну фактично унеможливив подальше проведення переговорного процесу про федеративний устрій Росії. Повернувшись до Києва наприкінці 1917 р., М.Галаган зрозумів, що його місія була марною, події в Україні поставили на порядок денний більш нагальні завдання. „В першу чергу слід було подумати не про утворення федеративного уряду разом з більшовиками, а про організацію оборони своєї батьківщини перед більшовицькою навалою, яка вже сунула з півночі, – констатував він. – З другого боку, треба було зайняти певне становище в справі миру з Центральними державами” [3, 324]. Отже, саме життя змушувало лідерів Центральної ради відкинути автономістсько-федералістичну політику й перейти на ґрунт самостійності України.

Разом з тим дипломатична місія М.Галагана та Є.Онацького на Кубань і Новочеркаськ мала позитивні наслідки для поглиблення дипломатичних стосунків України з цим регіоном. 4 січня 1918 року у Новоросійську відбулися загальні збори представників 29 політичних, національних, громадських і професійних організацій, скликані Чорноморською Українською радою. Резолюції, прийняті зборами, продемонстрували повну підтримку цими організаціями Української Центральної ради та проголошеної III Універсалом УНР. Збори постановили „просити Українську Центральну Раду про приєднання і включення нашого краю в Українську Народну Республіку” [14, 275–276]. Після утворення кубанського Крайового уряду на чолі з Л.Бичем процес зближення Кубані з Україною набрав більш динамічного характеру. 16 лютого 1918 р. Установчі збори Кубані проголосили самостійну Кубанську Народну Республіку. І вже через декілька днів Крайова рада прийняла рішення „про прилучення Кубані на федеративних основах до України, коли стало відомо, що вона відокремилась від Росії” [15, 28].

Автономістсько-федералістична позиція українського соціалістичного проводу вже від проголошення III універсалу мала певну правову колізію. Пізніше в еміграції, аналізуючи прорахунки лідерів Української Центральної ради, С.Шелухін закидатиме М.Грушевському правовий непрофесіоналізм і, що той “у державно-правових питаннях обходився без правників” [10, 1]. На думку С.Шелухіна, відсутність у провідників “юридичного думання” та їхня „політико-правова некомпетентність” зробили універсали Центральної ради „актами неясними” [16, 153]. Так, згідно III Універсалу Україна брала на себе почин і завдання створити всеросійську федерацію, що заздалегідь було явно „непосильним і непотрібним для України завданням” [16, 153]. Питання про федерацію, за словами С.Шелухіна, не повинно було навіть розглядатися українськими депутатами, оскільки не належало до їх компетенції і тому не мало жодних правових підстав. Аналізуючи зміст I, II та IV Універсалів, він констатує наявність „кричущого парадоксу”, оскільки в текстах цих актів вживається термін „однині”, тобто самостійність починається з дати проголошення універсалів, але водночас із проголошенням самостійності йдеться про федерацію з Росією. З одного боку, таким чином, декларується повний суверенітет України, а з іншого – він тут-таки заперечується згадкою про федерацію [17, 164]. Натомість учений високо оцінює зміст III Універсалу Центральної ради. У статті “Про державний устрій на Україні після Лютневої революції” С.Шелухін констатує, що “універсал уявляє собою синтез всього, що було зроблено українством до його видання і накреслює шлях

майбутньої праці Української Народної Республіки, уряду і суспільства”. За його словами, саме із проголошенням III Універсалу “Україна стала набувати собі права суб’єкта міжнародного права” й одночасно було окреслено три головні засади державотворення: народ, територія, влада [17, 164].

На VIII Загальних зборах Центральної ради (12–17 грудня 1917 р.) С.Шелухін виступив з гострою критикою федералістичного курсу лідерів уряду і парламенту, представників національних меншостей за їхнє небажання визнати реальний стан речей у Росії після більшовицького перевороту та здійснювати заходи для реалізації самостійності України: “У Переяславі ми заявили, що “волимо під царя восточного”. Значить під кого ми йшли? Під царя, а не під народ. Царя скинули і під ким ми? Ні під ким!” За його словами, Україна втрачала шанс стати самостійною державою: “І якби одразу стали були на такий ґрунт, то тоді б з нами рахувалися і Франція, і Англія, і інші держави” [18].

11 грудня 1917 р. Генеральний Секретаріат вислав ноту “до всіх воюючих і нейтральних держав”, уперше заявивши про себе як уряд на міжнародному рівні. Фактично нота Генерального Секретаріату, авторами якої були В.Винниченко та О.Шульгин, стала наступним кроком у здобутті Україною незалежного міжнародного статусу, незважаючи на обмеження його проголошенням федеративних стосунків із Росією. Цей документ, на думку історика українського державного права О.Юрченка, передбачав у повному обсязі участь України в “міжнароднополітичній акції” й після ймовірного утворення сильних федеративних установ [19, 104].

На думку американського генконсула у Москві С.Медіна, яку він висловив у своєму звіті державному департаменту США, до ноти Генерального Секретаріату УНР треба поставитися „як до дуже важливого чинника у відбудові Росії”. За його словами, цей документ продемонстрував, що „українські політики таки стоять вірно при ідеї федеративної Російської Республіки” [14, 201].

Нота починалась повідомленням про утворення УНР і констатацією, що “цим актом поставлено її в інтернаціональне положення”, а також твердженням, що “аж до часу, коли в Росії буде встановлене федеративне правительтво і аж поки міжнародне заступництво буде поділене між правительством Федеративної Республіки та правительством України, вступає Українська Республіка зі своїм правительством – Генеральним Секретаріатом – на дорогу самостійних міжнародних відносин”. Одночасно автори ноти закликали воюючі сторони до початку переговорів про мир і викладали умови їх проведення [20, 95–96]. Такий зміст ноти уряду УНР, яка була подана представникам Почвірного союзу, за словами С.Шелухіна, засвідчував, що “контрагент (українська сторона. – авт.) сам визнає себе не правоздатним і тимчасовим” [16, 1–2]. Лише після додаткових пояснень В.Голубовича про історико-правні підстави відновлення самостійної Української республіки з моменту абдикації царя і звільнення всіх від присяги підданства, відповідно до концепції С.Шелухіна, 13 грудня 1917 р. уповноважені представники країн Почвірного союзу проголосили свою відповідь на ноту Генерального Секретаріату 11 грудня 1917 р. із запрошенням делегації УНР узяти участь у мирних переговорах у Бересті. Це, на думку С.Шелухіна, стало першим офіційним кроком до міжнародного визнання Української Народної Республіки [16, 153], оскільки зазначене запрошення визнавало Українську Народну Республіку стороною, що воює (recognition of belligerency). Фактично цим актом, на думку окремих дослідників, Українська Народна Республіка набула деякі права та обов’язки суб’єкта міжнародного права [1, 105–106]. Це дає підстави стверджувати, що нота країн Почвірного союзу від 13 грудня 1917 р. була визнанням України *de facto*.

Для репрезентації України на міжнародній арені й проведення дипломатичної діяльності необхідно було створити в складі уряду відповідний інститут. З цією метою

13 грудня 1917 р. Генеральне секретарство міжнаціональних справ, згодом – охорони прав національних меншостей, яке займалося зв'язками з іншими поневоленими народами Росії, було перетворене на секретарство міжнародних справ. Посаду генерального секретаря протягом 23.06.1917 – 17.01.1918 р. обіймав О.Шульгін. У своїх спогадах він, зокрема, зазначав, що коли був зорганізований уряд, “секретар міжнаціональних справ мав займатися тільки питанням національних меншостей України і загально справами взаємин з іншими народами імперії. Тоді, принаймні, офіційно ще не було мови про властиві закордонні справи” [21, 29].

Перед загрозою більшовицької інвазії і внутрішньої деструкції Українська Центральна рада, незважаючи на зовнішньополітичні симпатії до країн Антанти, змушена була шукати миру з Центральними державами. На відкритій 12 грудня 1917 р. VIII сесії Української Центральної ради О.Шульгін поінформував парламент про ноту уряду в справі миру. Він підкреслив, що Генеральний Секретаріат у справі миру йде іншим шляхом, ніж більшовики, які “згодні заключити з Германією та Австрією сепаратний мир”, тоді як “українське правительство вважає, що треба миритись всім разом” [22, 18].

Напередодні переговорів у Бересті теорія С.Шелухіна про історико-правові підстави відновлення української державності була використана в дипломатичній практиці УНР. Питання про мир та участь у Мировій конференції української делегації розглядалося на засіданні Генерального Секретаріату 11 грудня та Центральної ради 12 грудня 1917 р. Доповідав з цього приводу О.Шульгін [22; 13, 18]. Його виступ у Центральній раді викликав широку дискусію, яка точилася навколо питання про відрядження делегації до Берестя. Думки з цього приводу були кардинально протилежними. Представники національних меншостей пропонували не відряджати делегації, а якщо й їхати, то тільки з інформаційною метою, а не для участі в переговорах. С.Шелухін, Є.Неронович та Н.Григорієв наполягали, що делегацію треба обов'язково послати і надати їй повноваження виступати від імені Української Народної Республіки [22, 18]. У дискусії, що виникла на VIII сесії Української Центральної ради, перемогли прихильники участі української делегації на переговорах в Бересті. До її складу увійшли В.Голубович, М.Левитський, М.Любинський, М.Полозов та О.Севрюк [22, 13].

Резолюція Центральної ради, прийнята 15 грудня 1917 р., мала суперечливе з правового боку положення, що “мир від імені всієї Росії повинен бути укладений тільки федеративним урядом усіх республік бувшої Російської імперії, однак рахуючись з тим, що федеративного уряду нема, а Рада Народних Комісарів не є таким урядом і що це не може бути причиною дальшого відволікання мирних переговорів, – Центральна рада постановляє взяти участь у мирних переговорах від імені Української Республіки”.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гец М. Українська держава 1918 р. як предмет міжнародного права // За велич нації. – Нью-Йорк, 1955.
2. Терещенко Ю.І. До 85-річчя Української Держави – Гетьманату Павла Скоропадського // Український консерватизм і гетьманський рух: Історія, ідеологія, політика. – К., 2003. №2.
3. Галаган М. З моїх споминів. – К., 2005.
4. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр.: В 2-х. т. – Т.І. – Ужгород.
5. Верстюк В., Осташко Т. Діячі української Центральної ради: Біографічний довідник. – К., 1998.
6. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОУ). – Ф.3695. – Оп.2. – Од.зб. 6.
7. Осташко Т. Сергій Шелухін // Історія України. – 2001. – №25-26.
8. Шелухін С. Україна - назва нашої землі від найдавніших часів. Прага, 1936.
9. Інститут рукопису Національної академії наук України. - Ф.ХІ. - №.67.
10. ЦДАВОУ. - Ф.4465. – Оп.1. – Од.зб. 972.

11. Вісті з Української Центральної ради. №13. – Липень, 1917.
12. Українська Центральна рада: Документи і матеріали.: В 2-х т. – Т.1. – К., 1997.
13. Державний архів Служби безпеки України. – Ф.6. – Од.зб. 69840-фп. – Т.1.
14. Верига В. Визвольні змагання в Україні, 1914-1923рр.: В 2-х т. – Т.1. – Львів, 1998.
15. Іванис В. Боротьба Кубані за незалежність. – Мюнхен, 1968.
16. ЦДАВОУ. – Ф.3695. – Оп.1. – Спр.37. – Арк.153.
17. Осташко Т. Оцінка Центральної ради державницькою школою української історіографії // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. – Вип.6. – К., 2002. – С.159–166.
18. Нова Рада. – 19 грудня. – 1917.
19. Юрченко О. Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правному аспекті: З приводу десятиріччя смерті О.Юрченка. – Мюнхен, 1971.
20. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції, 1917-1920 рр. – Т.ІІ. – Відень, 1921.
21. Шульгин О. Початки діяльності міністерства закордонних справ України // Український самостійник. – 1957. – Ч.4. – С.29–34.
22. Українська Центральна рада: Документи і матеріали. – Т.2. – К., 1997.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Соловйова Вікторія Вікторівна – доктор наук, проректор з наукової роботи, завідувач кафедри історії та теорії держави і права Бердянського університету менеджменту і бізнесу.

Наукові інтереси: історія України, проблеми державотворення.

ВИБОРИ ДО УКРАЇНСЬКИХ УСТАНОВЧИХ ЗБОРІВ ЗА ДОБИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (ГРУДЕНЬ 1917 – ПОЧ.1918 рр.)

Віталій СТОРЧАУС (Київ)

У статті розглядається питання проведення виборів до Українських Установчих зборів за доби Української Народної Республіки.

The article runs about elections to Ustanovchi Zbory of Ukraine at the times of Ukrainian people's Republic.

Історичний досвід свідчить, що одним із засобів закладання основ державності та парламентаризму, вироблених людством, є Установчі збори. У період Української національно-демократичної революції в умовах новонародженої демократії та багатопартійності була зроблена спроба закласти підвалини української держави, подолати політичну та економічну кризу мирним способом через скликання Всеросійських та Українських Установчих зборів.

Запропонована тема досі залишається малодослідженою. На жаль, потрібно зазначити, що основна увага дослідників, які розглядали це питання, була приділена виборам саме до Всеросійських Установчих зборів, у той же час Українським Установчим зборам приділялося значно менше уваги.

Хоча історія Всеросійських Установчих зборів і знайшла досить широке висвітлення в працях радянських істориків, але в більшості випадків їхньою особливістю було відстоювання і виправдовування ленінської тактики щодо Установчих зборів [4; 6; 11]; Однак, проблема Українських Установчих зборів у цей період фактично не досліджувалася.

Певний відхід від звичних ідеологічних настанов починається після проголошення незалежності України. З'являються дослідження як уже відомих авторів, так і молодих істориків [1; 3; 5; 7]. Проте на сьогодні ще немає узагальнювальної наукової праці, яка детально висвітлювала б зазначену проблему. Але знову ж таки основним недоліком наявних праць є те, що дослідники недостатньо приділяють уваги питанням саме підготовки та проведення виборів.

У пропонованій публікації зроблено спробу на основі аналізу архівних матеріалів, а також історіографічного надбання дослідити процес виборів до Установчих зборів УНР у період діяльності УЦР.

Ще I Універсал Центральної ради проголошував, що тільки Всенародні Українські Збори (Сойм) мають право ухвалювати всі закони, які повинні встановлювати порядок і лад в Україні. А вже 6 – 15 вересня 1917 р. Центральною радою був скликаний у Києві з'їзд народів, який обговорював питання про майбутній устрій держави. З'їзд постановив, що Росія повинна бути Федеративною Демократичною Республікою, а кожний з її народів має право на національно-персональну автономію, а остаточно питання автономії України мали розв'язати Українські Установчі збори [13, арк.64].

10 жовтня 1917 року на засіданні Малої ради було прийнято рішення про необхідність розробки закону про вибори до Українських Установчих зборів [9].

7 листопада своїм III Універсалом Центральна рада проголосила Українську Народну Республіку (УНР): "Віднині Україна стає Українською Народною Республікою. Не відділяючись від Російської Республіки і зберігаючи єдність її, ми станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб уся Російська Республіка стала федерацією рівних і вільних народів..." На 27 грудня 1917 р. було призначено вибори до Українських Установчих зборів, а їхнє скликання – на 9 січня 1918р. [12, 398–401].

Реалізуючи цю ідею, Центральна рада на своєму засіданні 11 листопада 1917 року прийняла доленосне рішення про їхнє скликання.

Керувати процесом виборів уповноважено "Всеукраїнську в справах виборів до Українських Установчих Зборів Комісію", головою якої було обрано М.Н. Мороза [17, арк.16].

Було прийнято рішення, що разом треба було обрати, не враховуючи військових округів, 301 депутата, але допускалася можливість збільшення цієї кількості за рахунок депутатів від військових округів і тих територій, які висловлять бажання взяти участь у виборах за постановою повітових рад [2] (у зв'язку з цим у документах та наукових дослідженнях трапляється різна кількість депутатів, яких необхідно було обрати. Крім зазначених 301, є відомості про 302 [21, 23] та 303 [18, 125]).

Цього ж дня Мала рада розглянула проект закону про вибори до Українських Установчих зборів, в основу якого було покладено закон про вибори до Всеросійських Установчих зборів. Пройшло постатейне читання законопроекту. За пропозицією фракції УПСР була прийнята поправка, якою дозволялось об'єднувати залишки голосів певних списків за всіма виборчими округами разом (за російським законом це дозволялося робити тільки в окремих округах). Право обирати й бути обраним отримали громадяни, які проживали на території України і досягли 20 років на день складання списків виборців, без різниці статі, громадського стану, національності, віри. Вибори мали бути загальними, прямими, рівними, з таємною подачею голосів. Голосування повинні проводитися за партійними списками за пропорційною системою. Вибори вважалися дійсними, якщо в голосуванні візьме участь понад 20 % виборців. Низький рубіж для обрання депутатів автори закону заклали, виходячи з досвіду попередніх виборів до міських та губерніальних органів управління. Коли ж до виборчих урн прийде лише 20 % виборців, то вважалося, що вибори не відбулись і призначаються нові вибори. У разі, коли й нові вибори дадуть 20 % – провести підрахунок голосів у відповідній виборчій окрузі без урахування тих дільниць, де вибори не відбулися [12, 411–432].

Остаточно закон було ухвалено 16 листопада 1917 р. Фракції Центральної ради, навіть і ті, які раніше виступали проти скликання Українських Установчих зборів, підтримали цей закон, сподіваючись з їхньою допомогою зберегти демократичний лад в Україні.

Також на засіданні 11 листопада територію України було поділено на 10 виборчих округів: Київський, Подільський, Волинський, Катеринославський, Полтавський, Херсонський, Харківський, Чернігівський (з Путивльським повітом Курської губернії), Таврійський (що складався з Мелітопольського, Дніпровського, Бердянського повітів), Острогозький (до складу якого входили Острогозький, Валуйський, Бірюченський, Богучарський (Воронізька губернія) та Новооскольський повіти (Курська губернія)) [14, 39].

Але постановою Центральної ради від 15 грудня 1917 року додано Одеський округ, в окремі округи було виділено повіти, що перебували в складі російських губерній [22, 403]. Кількість цивільних округів на території УНР тепер становила 16. Окремо виділено військові округи: Північний фронтовий, Західний фронтовий, Південно-Західний фронтовий, Румунський фронтовий, Кавказький фронтовий й флотські: Балтійський та Чорноморський [18, 114 зв. – 115].

Загалом же кількісне представництво депутатів в Українських Установчих зборах від округів мало бути наступним: Волинський мав делегувати 30 осіб, Катеринославський – 36, Київський – 45, Полтавський – 30, Подільський – 39, Харківський – 35, Херсонський – 29, Чернігівський – 28, Острогозький – 4, Путивльський – 2, Валуйський – 2, Таврійський – 9, Одеський – 5, Бірючський – 2, Богучарський – 4, Новооскольський – 2. Разом необхідно було обрати 302 депутати [21, 23]. Стосовно військових округів представництво так і не було визначене.

14 листопада УЦР приймає рішення про перейменування “Всеукраїнської в справах виборів до Українських Установчих Зборів Комісії”. Віднині вона мала називатися: “Головна в справах виборів до Українських Установчих Зборів Комісія” [17, 16]. Крім голови М.Мороза, її членами були: П. Стефанович, М. Радченко, Г. Кириченко, О.Бутовський, О. Щербак. Справами комісії керував І. Тарасенко [23, 2].

Грунтуючись на законі про вибори до Українських Установчих зборів Українська Центральна рада 25 листопада приймає постанову про строки проведення виборів. Згідно з нею, строки складання, оголошення та доповнення виборчих списків були наступними:

1 грудня – день початку складання виборчих списків;
 10 грудня – перше оголошення виборчих списків;
 14 грудня – останній строк подачі заяв та внесення їх у виборчий список;
 18 грудня – строк оголошення додаткового списку;
 19 грудня – останній строк для подачі скарг на неповність і помилки виборчих списків;

24 грудня – друге оголошення уже виправлених списків.

Щодо кандидатських списків:

10 грудня – перший день подачі кандидатських списків;
 13 грудня – останній день подачі заяв про виправлення кандидатських списків;
 17 грудня – день оголошення кандидатських списків;
 24 грудня – останній день подачі заяв про поєднання кандидатських списків;
 26 грудня – день оголошення про поєднання списків.

Днями виборів було визначено 27, 28 та 29 грудня, причому в перші два дні вибори мали проходити з 8-ї години ранку до 8-ї години вечора в сільській місцевості, а в містах – з 9-ї години ранку до 9-ї години вечора. А вже 29 грудня – з 8-ї години ранку до 2-ї години дня в селах, та із 7-ї години до 14-ї години в містах [17, 46].

Для голосування виборчі округи поділялися на виборчі дільниці, котрі, як звичайно, залишалися в тих межах, у яких були утворені під час виборів до Всеросійських Установчих зборів. Складання виборчих списків мали виконувати “Городські, Поселкові і Волосні Управи і Городські Старости на підставі:

а) виправлених списків виборців до Всеросійських Установчих Зборів і б) заяв самих виборців” [23, арк.4].

Окремо по кожній виборчій дільниці у виборчі списки вписувалися ті, що мали право на участь у виборах, коли вони жили в межах дільниці до 1 грудня 1917 року (навіть і в тому разі, коли вони тимчасово вибули з дільниці) “громадяни Російської Республіки обох полів, коли вони народились не пізніше 27 грудня 1897 року і крім того військові, які народились не пізніше 27 грудня 1899 року” [23, 4].

Вибори до Українських Установчих зборів мали досить позитивний відгук серед населення України. “Виборчі списки окрузі складаються. Робота йде успішно... До українських виборів людність ставиться досить прихильно...” [19, 111], – такий зміст телеграми, що була направлена з Чернігівської окружної комісії до Києва. Особисто Голова Генерального Секретаріату В. Винниченко закликав громадськість “... жваво взятись до переведення виборів...” [18, 1].

Досить активно йшов процес подачі списків в округах. Їхньою особливістю було те, що провідні українські партії УПСР та УСДРП йшли на вибори окремо. Українські соціалісти-революціонери своїм союзником обрали ту ж силу, з якою вони разом брали участь у виборах до Всеросійських Установчих зборів – Селянську Спілку. Так, у Харківській окрузі було подано 12 списків. У списку УСДРП у цій окрузі під номером першим йшов М. Порш. У Полтавській окрузі виборці мали обирати своїх кандидатів з 22 списків. Цікавий вигляд має список УСДРП: № 1 – Б. Мартос, № 5 – В. Винниченко, №6 – С. Петлюра. Українську партію соціалістів і федералістів під номерами 2 і 3 представляли відповідно С. Єфремов та М. Туган-Барановський. На Чернігівщині було зареєстровано аж 24 списки. Привертає до себе увагу список РСДРП(б), де під № 1, як і на Херсонщині (15 списків), ми спостерігаємо відому Є. Бош. В. Винниченко посідав перший рядок у списку УСДРП як в Херсонській окрузі, так і на Волині, де загалом було подано 18 кандидатських списків. Подільський округ – 16 списків, Катеринославський – 21. На особливу увагу заслуговують кандидатські списки, що були зареєстровані в Київському окрузі. Загальна їх кількість – 21. Тут, як то кажуть, був зібраний “бомонд” української політики. УПСР представляли: М. Грушевський – 1, О. Севрюк – 2, М. Стасюк – 3, І. Шраг – 6. У списку УПСФ під номером першим перебував С. Єфремов, п’ятим – О. Русова, дванадцятим – Л. Старицька-Черняхівська. Список “Бунда” очолював Рафес.

Окремо слід зауважити, що на Румунському фронті було подано два кандидатські списки (УСДРП та УПСР), а на Південно-Західному фронті – 3, до українських партій додався “Бунд”. Список есдеків на обох фронтах очолював С. Петлюра [21, 13 – 15 зв., 20 – 21, 24 – 30].

Отже, ми бачимо, що українські партії УПСР, УСДРП, УПСФ йшли, переважно окремими списками. Українські соціалісти-федералісти вважали великою помилкою есерів та есдеків виступати окремими списками, оскільки попередні вибори до міських дум і Всеросійських Установчих зборів мали добрі наслідки для них. УПСФ засудила тактику УПСР і УСДРП йти на вибори в основному під більшовицькими гаслами соціалізації землі, знищення приватної власності на землю, встановлення 8-годинного робочого дня й контролю над виробництвом. На думку соціалістів-федералістів, упровадження в життя цих гасел дасть перемогу більшовикам і зруйнує господарство України.

Але потрібно зазначити, що процес підготовки до виборів зазнав великих труднощів, які були викликані складним політичним та соціально-економічним становищем. Стало зрозумілим, що вклястися в строки, які були визнані законом про вибори, у більшості випадків не вдається. Весь грудень з окружних комісій до Києва надходили телеграми однакового змісту, в яких зазначалося, що “поміж днем

оголошення кандидатських списків (17 грудня) і першим днем виборів (27 грудня) залишається тільки десять днів, в які треба надрукувати на одному плакаті всі кандидатські списки і розповсюдити їх по виборчій окрузі” [20, 8], та у зв’язку з тим, що “робітники друкарень страйкують” [20, 22], неможливо вчасно організувати вибори. Представники списків указували також на складність “через короткість строку та святкові дні переводити агітацію” [20, 60]. З огляду на це, Головна комісія дозволила більшості окружним, міським та повітовим комісіям перенести дату виборів з 27 – 29 грудня на 7 – 9 січня, а для деяких місцевостей – і на 21 – 23 січня. [20, арк. 15, 29, 37, 38, 41, 48, 51, 52, 55, 94, 96, 97].

І хоча 17 грудня, у останній день роботи VIII сесії УЦР, М. Грушевський висловив впевненість про те, що “... 9 січня... збереться Українська Установча рада, котрій Центральна рада передасть свої права і свою владу” [8], стало зрозумілим – вчасно Українські Установчі збори зібрати не вдасться.

У той час, коли в Петрограді більшовиками було розігнано Всеросійські Установчі збори, в Україні проходили вибори до Українських Установчих зборів. Специфікою виборів до Установчих зборів УНР було те, що вони проходили в умовах політичного й військового протистояння між Центральною радою і більшовицькою Росією. 25 грудня 1917 року почався загальний наступ радянських військ проти військ Центральної ради. Весь процес виборів був ознаменований негативним впливом на нього більшовиками. Ще 23 грудня на засіданні Генерального Секретаріату відзначалось, що “...есть відомости, що на 27 – 28 грудня призначений виступ большевиків в звязку з виборами до Установчих Зборів...” [15, 16 зв]. Весь січень до Головної комісії надходили звістки про зрив більшовиками виборів. Ось деякі з них. “...багато перешкод вносилось з боку большевистских військових організацій які деколи затримували руководящі телеграми комісії та забороняли інструкторам комісій працювать...” [20, 106]; “...вредят выборному делу местные большевики агитирующие против рады и учредительнаго собрания” [20, 110]; “Виявилась катастрофична картина виборчої справи. Выборних комісії або заарештовано або розгнано багнетами” [20, 132 – 132а]; “...в ночь с 9 на 10 Января с.г. [состоялся] набег с поселка Унеча в г. Сураж отряда красногвардейцев именующих себя большевиками, в количестве 200 человек для ареста лиц, причастных к украинскому движению...” [24, 39]; “Причина непроизводства выборов – давление со стороны большевистских отрядов, разгонявших Комиссию, переворачивавших избирательные урны и вообще запрещающих производить выборы” [24, арк.40].

Усе це дуже негативно позначилося на ставленні громадськості виборів. Достовірно характеризують настрої виборців записки на виборчих бюлетнях. Їх залишали як прихильники українських партій, так і їхні противники: “Слава нашим великим діячам Грушевському та Вінниченкові”, “За вільну Україну”, “Боже царя храни бережи та позбав Росію від українських узурпаторів”, “За віру, царя й Вітчизну. Ура! Геть хохлів!”. Частина виборців була розчарована революційними подіями та бажала спокою: “Дайте спокій, дайте царя Михаїла, ради Бога дайте спокійно пожити”, “Землю і волі не хочу, а дайте одну пару калаш” [25, 10а, 20, 30б, 62в, 62д, 69в]. Крім того, значним був відсоток абсентеїзму, який коливався від 41% (Полтавщина) до 84,8% на Херсонщині. Причинами низької політичної активності виборців були: невиконання владою обіцянок, проголошених III Універсалом; невизначеність стосовно Установчих зборів як вищого органу влади; більшовицька агітація та збройна боротьба РНК з Центральною радою; наявність двовладдя; певна непідготовленість місцевих органів влади організувати й провести в стислі строки вибори; нестача коштів і друкованих матеріалів для агітаційної роботи; незрозумілість програмних положень українських партій більшій частині населення; зневіра населення в тому, що Установчі збори

розв'язуть усі соціальні й економічні проблеми, тим більше, що люди вже мали сумний досвід Всеросійських Установчих зборів.

Дуже складним виявився процес підбиття підсумків виборів. Це було пов'язано з військовими діями на більшості територій, де відбувалися вибори. Так, 7 і 9 квітня 1918 року в Малій Раді з доповіддю про стан виборів до Установчих зборів УНР виступив голова комісії з виборів М. Мороз. Вибори визнавалися дійсними по шести округах, де було обрано 172 депутати, “які по списках діляться таким чином: у.с.-р. – 115, більшовиків – 34, по жидівських національних списках – 9, поляків – 5, по списку селян Балтського повіту – 3, у.с.-д. – 1, московських лівих с.-р. – 1, “безпартійний руський” – 1, кадет – 1, Бунд – 1 і хліборобів-власників – 1” [10]. Це давало право Центральній раді скликати Установчі збори України – “це число потрібне: будем скликать” [16, 78].

Але скликання Установчих зборів і прийняття ними Конституції УНР не відбулося через гетьманський переворот. Проте 29 квітня 1918 року, в останній день роботи, Центральна рада ухвалила текст Конституції і тим самим реалізувала найважливіше завдання Установчих зборів.

Позитивні демократичні тенденції виборів до Українських Установчих зборів виявлялися, по-перше, у тому, що вибори мали здійснюватися на основі загального, рівного, прямого виборчого і таємного голосування з дотриманням принципу пропорційного представництва. Вибори проводилися по виборчих округах; по-друге, встановлювалася система спеціальних самостійних, недержавних виборчих органів – виборчі комісії на основі коаліційного членства. Вимагалось обов'язкове членство правників, представників місцевих державних владних структур, органів самоврядування. Передбачалася широка компетенція системи виборчих комісій: вони розглядали всі без винятку питання виборів. Діяльність виборчих комісій здійснювалася відкрито й гласно. Головна комісія мала свій друкований орган. По-третє, законом встановлювалася досить широка й глибока регламентація всіх без винятку стадій виборчого процесу. Процедури голосування і підрахунку голосів відпрацьовані були на рівні, близькому до сучасних вимог; по-четверте, існувала система судового захисту виборчих прав громадян. Проте вибори до Українських Установчих зборів відбулися не на всій території України, а лише в окремих регіонах.

Вибори до Українських Установчих зборів мали в Україні свої особливості. Під час виборів змінилися як політична ситуація в країні, так і стан внутрішньополітичного життя. Ці вибори проходили в умовах збройного протистояння в Україні. Значно ускладнило ситуацію з виборами і те, що починалися вони в умовах автономної України, а закінчувалися, коли Україна була проголошена незалежною державою, що не відповідає статтям закону про вибори до Установчих зборів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бевз Т. Центральна Рада і Українські Установчі збори // Історія в школах України. – К., 1998. – №2. – С.8–12.
2. Вісті Головної Комісії по справах виборів до Установчих зборів УНР. – 1917. – 7 грудня.
3. Гвоздик В.С. Партійно-політична боротьба на Півдні України під час виборів до Українських Установчих зборів // Придніпр. наук. вісн. – Дніпропетровськ, 1997. – №2: Гуманіт. науки. – С.18–22.
4. Городецкий Е.Н. Рождение Советского государства. 1917 – 1918 г. – М., 1965.
5. Крижановский В.П. Большевики и парламентаризм в России: историография проблемы. – К., 1992.
6. Майоров М. Из истории революционной борьбы на Украине (1914 – 1919). – К., 1922.
7. Мельник О. О. Ставлення українських політичних партій до Всеросійських і Українських Установчих зборів (березень 1917 – квітень 1918 рр.): Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський державний ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 1995.
8. Народня воля. – 1917. – 20 грудня.

9. Робітнича газета. – 1917. – 13 жовтня.
10. Робітнича газета. – 1918. – 11 квітня.
11. Скрипилев Е.А. Всероссийское Учредительное собрание. Историко-правовое исследование. – М., 1982.
12. Українська Центральна Рада: Док. і матеріали. У 2т. К., 1996. – Т.І.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), ф. 2592, оп. 1, спр.118.
14. ЦДАВО, ф. 1115, оп. 1, Од.зб. 1.
15. ЦДАВО, ф. 1115, оп. 1, Од.зб. 26.
16. ЦДАВО, ф. 1115, оп. 1, Од.зб. 30.
17. ЦДАВО, ф. 1115, оп. 1, Од.зб. 5.
18. ЦДАВО, ф. 1133, оп. 1, Од.зб. 10.
19. ЦДАВО, ф. 1133, оп. 1, Од.зб. 12.
20. ЦДАВО, ф. 1133, оп. 1, Од.зб. 13.
21. ЦДАВО, ф. 1133, оп. 1, Од.зб. 26.
22. ЦДАВО, ф. 1133, оп. 1, Од.зб. 4.
23. ЦДАВО, ф. 1133, оп. 1, Од.зб. 5.
24. ЦДАВО, ф. 1133, оп. 1, Од.зб. 53.
25. ЦДАВО, ф. 1160, оп. 1, Од.зб. 1.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Сторчаус Віталій Сергійович – аспірант кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова

Наукові інтереси: становлення парламентаризму в Україні за доби Центральної ради.

УКРАЇНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В 1917 – 1920 рр.

Ірина РОМАНЬКО (Кіровоград)

У статті розглянуто різноманітні аспекти українізації, її передумови та зміст у 1917 – 1920 рр.

This article deals with various aspects in process of ukrainization, its reasons and contents in 1917 – 1920.

Стаття присвячена проблемі, яка має не тільки історичний, але й практичний характер. Питання українізації, що розглядається як дерусифікація, надзвичайно гостро стоїть і в наші дні. Українізація такого змісту має подолати наслідки тривалої русифікаторської політики, яка здійснювалася системно й послідовно в ті часи, коли український народ не мав реальної державності.

Українська революція 1917 – 1920 рр. супроводжувалася українізацією освітньої сфери, культурного й політичного життя. Спроби національних урядів українізувати всі галузі життя в Українській Народній Республіці та Українській державі гетьмана П.Скоропадського здійснювалися в складних воєнних умовах, але виявилися небезуспішними. Цій сфері українського життя 1917 – 1920 рр. останнім часом дослідниками приділяється чимало уваги.

Вивчення феномена українізації у новітній вітчизняній історіографії розпочалося на рубежі 80 – 90-х рр. ХХ ст. публікацією проблемних статей В.Лозицького, Я.Дашкевича, В.Даниленка [1] й продовжилося конкретно-історичними дослідженнями окремих його аспектів: державно-правового забезпечення українізації (В.Чехович); українізації профспілок (П.Бондарчук); армії (Л.Гриневич, О.Бондар); партії та органів влади (Г.Васильчук, В.Масненко); преси (О.Коляструк), участі інтелігенції в українізаційному процесі (Г.Касьянов, О.Тарапон, М.Шипович); впливу українізації на західноукраїнську громадськість й емігрантське середовище (В.Чумак) та ін. На сьогодні

маємо в цій царині значний історіографічний доробок, разом з тим наявні розбіжності в трактуванні термінів, розумінні суті українізації, її періодизації вимагають узагальнення нагромадженого фактичного матеріалу. Окремі праці, написані в такий спосіб (В.Даниленка, Я.Верменич і Д.Бачинського), та перша спроба історіографічного дослідження (І.Вашенка) лише підтверджують важливість теоретичної інтерпретації феномена українізації для визначення подальших напрямків його дослідження.

Цією публікацією автор ставить за мету дослідити політичні та культурні виміри процесу українізації, звернути увагу на його причини та наслідки; довести, що українське національне відродження не входило в плани більшовицького керівництва.

Перше, що ми розглянемо, – це понятійний апарат, зокрема, термін ”українізація“. Оскільки він викликає чимало суперечок щодо змістовного її наповнення, то вважаємо за доцільне коротко пояснити та обґрунтувати свій погляд.

По-друге, необхідно звернути увагу на деякі важливі причини запровадження політики українізації. Це стосується колективних уявлень українського суспільства про владу.

Початок української національної революції легалізував поняття ”українізація“ і вивів його за рамки шкільництва й просвітництва. У статті ”Повороту нема“, вміщеній на сторінках ”Нової Ради“ навесні 1917 р., М.Грушевський поставив завдання українізації нових органів місцевого самоврядування в контекст творення автономії України [2, 275]. Про українізацію школи, війська й утворення українських кооперативних центрів йшлося в першій декларації Генерального секретаріату Центральної ради.

Навряд чи пущене в широкий обіг поняття ”українізація“ точно відповідало завданням підняття престижу й розширення суспільних функцій української мови. Ще меншою мірою воно розкривало сутність тих завдань, які ставила перед собою Центральна рада у військовій та освітній сферах. Адже в подібних за формою поняттях ”германізація“, ”полонізація“, ”русифікація“ виразно проглядався присмак примусовості, нав’язування чужоземних еталонів. На те, що точнішим був би термін ”дерусифікація“, указував І.Огієнко.

Поряд з терміном ”українізація“ в часи національної революції широко вживався термін ”націоналізація“. Його також задовго до революції увів в обіг М.Грушевський – про націоналізацію освіти йшлося у статті ”Справа українських кафедр і наші наукові потреби“ (1907), в якій вперше було вжито термін ”українізація“. Визначний освітній діяч цього часу С.Русова вбачала підвалини націоналізації школи в ”безпосередній націоналізації педагогічних засобів виховання і навчання, цебто – рідна мова викладу і зміна програми з тенденцією внести ті науки, які дають найбільш громадській національній свідомості“ [3, 17]. За цих умов, уважала вона, школа стане центром не тільки освітнього й морального, але й політично-громадського виховання, без якого не розвиватиметься нове життя.

Терміну ”націоналізація“ віддавав перевагу й Д.Дорошенко, який вважав, що націоналізація університетів на українській території ”єсть вінець націоналізації просвітницької справи. І першим етапом до тої націоналізації єсть зведення науки українознавства“ [4, 3]. Побожування, що штучна українізація буде неоднозначно сприйнята в тогочасному зрусифікованому середовищі, висловлював М.Василенко, майбутній міністр освіти, а 1917 р. попечитель Київської навчальної округи. Українські школи, доводив він, слід засновувати в міру того, як виникатиме в них потреба, не закриваючи російських шкіл. ”Штучна українізація, – доводив він, – була би значною мірою культурним насильством... Ні про яку насильницьку українізацію не може бути і мови“ [5].

На честь автора поняття ”українізація“ М.Грушевського слід зауважити, що він також розумів природність неоднозначного сприйняття українізації у зрусифікованому

середовищі. У збірнику "На порозі нової України. Гадки і мрії", що вийшов на початку 1918 року, Грушевський наголошував на необхідності рахуватися із старими навичками, із певною інертністю життя, "не бити по нервах". Лише зміцнення української демократії, уважав він, наблизить часи, коли вона, "не лякаючись страшних слів і утертих формулок, прийме як вимогу і укріплення суверенності Української республіки, і заведення армії для її забезпечення, і навіть зверхню українізацію життя" [6, 178]. Поки що ж непотрібно збільшувати рефлективну силу опору форсуванню того, що легко прийде само собою без такого форсування.

Гостра полеміка, яка точилася в українському суспільстві навколо напряму й темпів дерусифікації, все ж не відтіснила термін "українізація" на узбіччя політичного життя. Українізація періоду визвольних змагань здійснювалася на фундаменті власної держави, за її найактивнішою участю. За короткий час було досягнуто разючих успіхів.

Слід розмежувати поняття "українізація" і "політика українізації". Українізація, на наш погляд, попри вкладений у неї спочатку негативний зміст, була насправді продовженням політичної фази українського національного відродження XIX – початку XX ст., тобто об'єктивним процесом самоорганізації, усвідомлення бездержавним народом своєї культурної, економічної і політичної дієздатності в сучасному світі. За влучним висловом В.Винниченка, це був процес національного гуртування й "принатурення" фабричними робітниками, учителями, кооператорами, студентами, приказчиками, урядовцями всіх сфер і галузей життя і діяльності до об'єкта свого існування – українського народу [7, 125 – 126]. "Принатурення" тривало й за радянської влади. Воно становило громадське й стихійне річища українізації та посилювалося урядовою політикою українізації (або, навпаки, гальмувалося антиукраїнськими акціями влади). У такому сенсі трактовану українізацію важко відокремити як предмет дослідження, тому що вона охоплювала практично всі сфери життєдіяльності суспільства.

Політика українізації як комплекс політичних рішень і механізмів їхньої реалізації, спрямованих на прискорення природних українізаційних процесів у культурно-освітній сфері, державотворенні в усіх його виявах, формується лише з настанням української державності. Вона була конкретно-історичним явищем, обмеженим в часі й просторі. Суть політики українізації у кожному випадку зумовлювалася реальним станом суспільства й завданнями влади, що, у свою чергу, визначалося теоретичними доктринами й програмами правлячих політичних кіл.

Попри суттєві відмінності в природі влади, за всіх урядів УНР доби Центральної ради і Директорії й Української держави гетьмана П.Скоропадського зберігалася спадкоємність у проведенні українізації, яка не обмежувалася національно-мовно-культурною сферою, а була складовою державотворчого процесу, визначальним чинником формування української етнічної основи побудови нового державного й суспільного ладу в Україні. Українізація розгорталася у двох зустрічних напрямках: з одного боку, це був об'єктивний процес пробудження українського народу, який у національному самовизначенні вбачав найоптимальніший шлях виходу із системної кризи, що вразила Росію; з іншого – українізація стала стрижнем офіційної політики урядів українських держав, котрі ініціювали її на державному рівні й оформлювали в організаційні форми стихійні прагнення мас.

За браком часу й складних обставин їм не вдалося подолати наслідки багатовікової русифікаторської політики царизму, проте наполеглива українізаційна політика сприяла прискоренню природних процесів самоорганізації українського народу, зростанню його національної самосвідомості.

Ставлення більшовицької партії в Україні до українізації було зумовлене самою суттю більшовизму, доктринальними підходами до національного питання взагалі, становищем більшовиків в Україні, міркуваннями тактики й політичної доцільності.

У національній політиці більшовики пройшли звивистий шлях від орієнтації на єдину централістичну Росію із символічним правом на самовизначення, здійснення якого не було бажане з огляду на кінцеву перспективу інтернаціональної єдності трудящого люду, до визнання можливості федерації 1917 року й незалежної української радянської державності в грудні 1919 р. Проголошуючи курс на українізацію, більшовики керувалися завданнями поточного моменту, як і в попередні круті повороти своєї національної політики, а більш чіткі контури, перспективи визначалися в процесі впровадження українізаційної політики залежно від її впливу на суспільство й завдань реалізації комуністичної доктрини в цілому.

Серед причин, що змусили більшовиків піти на радикальні національні поступки, були й причини економічного характеру. Запровадження воєнного комунізму повернуло країну до часів так званого натурального господарства, наслідком чого була деградація економічної системи.

Радянська політика українізації корінним чином відрізнялася від попередньої українізаційної політики та практики Центральної ради, Гетьманату та Директорії. Відрізнялася вона і від українізаційних дій національно-демократичних сил періоду існування царської Росії. У період царату боротьба за українізацію зосереджувалася в основному в культурній сфері. Це була боротьба за школу з українською мовою навчання, україномовний друк. Посилення уваги до українського руху з боку політичних сил стало особливо відчутно на початку другого десятиріччя ХХ ст. Багатьма кандидатами в депутати до IV Думи (1912) були підтримані національні вимоги, серед яких особливе місце займала націоналізація школи. Проблема існування українських шкіл та розвиток культури були предметом гострих дискусій на початку роботи цієї Думи в 1913 р. На захист українських вимог виступали різні політичні сили, починаючи від більшовиків, кадетів і закінчуючи чорносотенцями.

Логічним завершенням боротьби національно-демократичних сил за українські національні цінності стало утворення української суверенної держави: спочатку УНР на чолі з Центральною радою, після державного перевороту 29 квітня 1918 р. – Української держави гетьмана П.Скоропадського, з 19 грудня 1918 р. – знову УНР на чолі з Директорією.

Українські національні уряди вживали термін “українізація” для позначення процесів повернення народу до рідної мови та культури, своїх історичних традицій і, головне, до власної державності. Українізація, яку проводили національні уряди, була однією із складових частин мети, до якої вони прагнули у своїй державотворчій діяльності. За короткий період перебування при владі національних урядів українська мова стала мовою законодавства, адміністрації, війська та зборів. Було створено національні військові підрозділи, взято курс на українізацію освіти. Значно зросла кількість періодичних видань українською мовою.

Радянська політика українізації, незважаючи на те, що для її реалізації були здійснені значні заходи як у теоретичному, так і практичному планах, ніколи не була метою, а лише засобом, що не раз підкреслювали партійні та державні діячі.

Під час громадянської війни більшовицькі лідери усвідомили, що задекларований РКП(б) курс на першочергове розв’язання соціальних проблем має бути доповнений практичними кроками з розв’язання національного питання. З грудня 1919 р. українська мова і культура стають у руках більшовиків одним із засобів у боротьбі за завоювання України і встановлення та зміцнення в ній радянського ладу. Згодом

запровадження політики коренізації стало свідченням нового ставлення більшовиків до національної політики.

В ідеологічній боротьбі надзвичайна увага більшовиками приділялася підростаючому поколінню. Для виховання будівників комунізму необхідно було змінити всю систему освіти, перетворити її з розсадника шовінізму в знаряддя комуністичної освіти. В.Ленін ще 1919 р. писав: “В період диктатури пролетаріату, тобто в період підготовки умов, які роблять можливим повне здійснення комунізму, школа повинна бути не тільки провідником принципів комунізму взагалі, а й провідником ідейного, організаційного, виховного впливу пролетаріату на напівпролетарські і непролетарські верстви трудящих мас з метою виховання покоління, здатного остаточно здійснити комунізм” [8, 122]. Відповідно до настанов вождя партії визначалася цілком конкретно й мета української радянської школи – ”виховання нової людини, людини комуніста, се б то гармонійно-розвиненої людської особи, що почуває себе всією істотою зв’язаною з трудовим комуністичним суспільством та що здатна свідомо жити в ньому й працювати за для нього” [9, 24]. Школа повинна була давати певну суму знань і практичні навички випускникові, але власне освіта стояла на другому місці після виховання так званої людини нового суспільства.

Більшовицька політика українізації як варіант коренізації була тактичним засобом для завоювання й збереження влади в Україні з подальшим опануванням українським суспільством із середини з метою його радянізації і соціалізації. Ця політика, за задумом більшовиків, мала бути національною за формою, але соціалістичною за змістом.

Отже, піднесення національно-визвольного руху в Україні під час революції 1917 – 1920 рр. поставило на одне з перших місць проблему українізації суспільно-політичного, культурного та освітнього життя. Висування цього гасла й спроби його реалізації значною мірою забезпечувало підтримку тої чи іншої політичної сили з боку різних прошарків українського суспільства, насамперед, національної інтелігенції та селянства.

Вимогу українізації містили політичні програми всіх українських партій доби революції. Гасло “Українізація України” з ініціативи В.Леніна висунула 1919 р. й партія більшовиків. Але українські національні сили й більшовики вкладали різний зміст у це гасло. Для перших українізація була метою, прагненням створити сприятливі умови для всебічного розвитку української нації. Для других – метод, засіб за допомогою якого можна було утвердитися в Україні.

У цій статті автор не претендує на вичерпність висвітлюваного питання, що є перспективою подальших наукових досліджень у визначеному напрямку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Див.: Лозицький В.С. Політика українізації в 20 – 30-х роках: історія, проблеми, уроки //Український історичний журнал. –1989. – №3. – С.46 – 55; Дашкевич Я. Українізація: причини і наслідки // Слово і час. – 1990. – №8. – С.55 – 64; Даниленко В.М. Українізація: здобутки і втрати (20 – 30-ті роки) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 1992. – Вип. 2. – С. 79 – 91.
2. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. Том 1. – Сучасність. – К., 1983.
3. Зубалій О.Д., Рященко Д.С. Освітній рух в Україні у добу національно-Державного відродження (1917 – 1920 рр.) // Український історичний журнал. – 1998. – №3. – С.12 – 23.
4. Дорошенко Д. Українські кафедри в Київському університеті. – К., 1919.
5. Києвлянин. – 1917. – 7 сентября.
6. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991.
7. Винниченко В. Відродження нації. У 3-х частинах. – Ч.1. – Київ – Відень, 1920.
8. Ленін В.І. З чорного начерку проекту програми РКП(б) // Ленін В.І. Про ідеологічну роботу. – К., 1966.
9. Порадник по соціальному вихованню дітей. Випуск 1. – Харків, 1921.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Романько Ірина Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних наук Державної льотної академії України.

Наукові інтереси: культурний процес в Україні в період національно- демократичної революції 1917–1920 рр.

ПРОФСПІЛКИ ТА ПРОБЛЕМА ВПРОВАДЖЕННЯ 8-ГОДИННОГО РОБОЧОГО ДНЯ В ПЕРІОД ДІЯЛЬНОСТІ БІЛЬШОВИЦЬКИХ УРЯДІВ (1917 – 1920 рр.)

Олег СИНЕНКО (Кіровоград)

У статті розкривається питання впровадження 8-годинного робочого дня в Україні в 1917 – 1920 роках у період більшовицьких урядів та участі профспілок у цьому процесі.

The article consider the question of introduce 8 – hour working day at the Ukraine in 1917-1920, in time of Bolsheviks and the part of lab our - union in that process.

Однією з найважливіших проблем робітництва у всі часи була проблема тривалості робочого дня. Процес урегулювання цього питання між власниками та найманими робітниками був надзвичайно складним, вимагав урегулювання та узгодження з організаціями, які презентували інтереси працівників – фабзавкомами та профспілками.

Переважна частина дослідників у радянській історіографії висвітлювали цю проблему під кутом марксистсько-ленінської ідеології.

Дослідники 20-х років лише розпочали вивчення цієї проблеми. Багато важливих питань цієї теми тоді ще не розглядалися: діяльність більшовиків у фабзавкомках і профспілках, участь робітничих організацій у політичних кампаніях, у боротьбі за владу рад. У публікаціях того періоду висвітлено боротьбу робітничих організацій за 8-годинний робочий день, укладення колективних договорів, значно слабкіше – участь у політичній боротьбі, їхню більшовизацію. Дуже характерним у цьому плані є збірник статей, підготовлений Істпрофом України [1]. Він досі привертає увагу дослідників. Частина статей присвячена економічній боротьбі та впровадженню 8-годинного робочого дня в Донбасі, Харкові. Зауважимо, що його впровадження відбувалося без участі більшовицьких організацій.

Окремою брошурою вийшла в Києві 1925 року стаття Д.Шлосберга та І.Шінгарьова. В ній висвітлено діяльність Центрального Бюро профспілок Києва, яким більшовики керували з перших днів його обрання. Показано боротьбу між більшовиками та угодовцями в раді, у ЦБ профспілок з питань введення 8-годинного робочого дня, викривається політика Тимчасового уряду, який відстоював інтереси власників [1, 16–17].

Отже, у 20–30 роки минулого століття було опубліковано праці, які поклали початок вивченню професійного руху в Україні. Офіційна концепція історії профспілкового руху тільки розроблялася. Ленінська концепція Жовтня лише досліджувалася історичною наукою.

На рубежі 30-х років вивчення нашої проблеми та історії профспілкового руху були обмежені історико-партійною проблематикою. Лейтмотивами праць дослідників професійних спілок стали звеличування ролі генерального секретаря ЦК ВКП(б) в утворенні радянської профспілкової системи. Літературу про профспілки можна поділити на дві групи. Перша – узагальнювальні праці, в яких висвітлюється перемога Радянської влади [2]. Другу групу становлять спеціальні дослідження, які поклали

початок вивченню профспілкового руху в Україні в 1917 р. Їхні автори наштовхувалися на значні труднощі: не було досвіду написання наукових досліджень, велика кількість джерел була не доступна, однак багато питань теми ставилося, але частково розв'язано. Зокрема, показано (хоча й неповно) профспілкове будівництво, економічну боротьбу, протилежність революційної тактики більшовиків і тактики меншовиків та есерів. Було розпочато вивчення питання про взаємостосунки фабзавкомів і профспілок 1917 року та про боротьбу трудящих за робітничий контроль. Із середини 50-х років відбулися певні зрушення у вивченні професійного руху. Вони пов'язані з новим періодом розвитку історичної науки. Характерною рисою багатьох публікацій кінця 50 – 60-х років було перебільшення розмаху введення 8-годинного робочого дня. Свій внесок у вивчення проблеми зробили праці А.П.Гриценко, Ю.М.Гамрецького, П.В.Замкового та інших [3]. У 70 – 80-ті роки опубліковано понад 20 наукових статей [4].

Можливості подолання концептуальних хиб радянської історіографії з'явилися після падіння компартійної диктатури в СРСР. Проте в першій половині 90-х років інтерес вітчизняних істориків до профспілкової проблеми зник. Такого кризового становища вітчизняна й російська історіографія робітничого класу раніше не знала. Щоправда, на початку останнього десятиріччя минулого століття ще виходили поодинокі праці з історії робітничого класу, підготовка яких була започаткована в попередні роки [5, 8].

Пошук нових підходів до вивчення історії профспілкового руху, в контексті якого висвітлюється і проблематика цієї статті, намітився в українській історіографії у зв'язку з проголошенням курсу на суспільну демократизацію. Так вийшли друком монографічні дослідження Б.І.Андрусишина [6] та О.П.Реєнта [7], присвячені історії робітничого класу та робітничої політики українських урядів доби революції і визвольних змагань. Автор першої монографії започаткував вивчення історії становлення в Україні системи соціального партнерства між підприємцями та робітниками, автор другої – процес одержавлення професійних спілок. Серед праць узагальнювального характеру привертає увагу за широтою висвітлення проблеми книга “Нариси професійних спілок України”, в якій вперше за роки незалежності України в узагальновальному й систематизованому вигляді на основі широкої джерельної та історіографічної бази викладено історію професійних спілок України [8].

У статті зроблено спробу розглянути питання впровадження 8-годинного робочого дня більшовиками на захопленій ними території України та показати, що регулювання тривалості робочого часу мало суто декларативний характер. Політика більшовизації профспілок не давала змогу виконувати їм своє призначення – соціальний захист робітництва.

З проголошенням радянської влади в Україні багато промислових підприємств прийняли рішення про перехід на 8-годинний робочий день. Однак його виконання наштовхнулося на опір підприємців, котрі нерідко ігнорували рішення робітничих зібрань. Восьмигодинний робочий день не був уведений для шахтарів, зберігалася попередня тривалість робочого часу матерів-годувальниць, на виробництві ще застосовувалися понаднормові роботи, праця жінок і підлітків до 18 років у нічний час.

Ради та їхні виконкоми в тих місцях, де утвердилася радянська влада, здійснювали роботу із упровадження 8-годинного робочого дня. Так, Гуківська Рада (Донбас) робочих депутатів 24 листопада 1917 р. сповіщала: “Довести до відома контори всіх рудників про наше рішення негайно ввести 8-годинний робочий день” [9, 178].

Уперту боротьбу проти саботажу власників вели робітники, очолювані профспілками, на таких заводах, як “Наваль” та “Руссуд” у м. Миколаєві, власники яких відмовлялися виконувати декрет про 8-годинний робочий день. Виникла потреба в

спеціальній постанові Народного комісаріату праці (вже після встановлення влади Рад) про норми праці і заробітну плату робітників саме на цих заводах [10, 43].

Разом із шахтарями до першого радянського керівництва України подали свої проекти щодо тривалості робочого дня профспілки металургів, будівельників, службовці, вантажники. Однак лише гірники домоглися доплат за роботу в нічних змінах, в умовах високої температури і за подолання відстані від стовбура до штреку. Питання ж про прийняття закону про 8-годинний робочий день в Україні для всіх галузей виробництва залишилося відкритим. Законодавче рішення стало можливе тільки після краху німецько-австрійської окупації України й гетьманщини.

До реалізації задуманого повернулися під час другого періоду існування радянської влади в Україні. Згідно з рішенням I Всеукраїнського з'їзду рад про встановлення тісних федеративних зв'язків з радянською Росією, на Україну поширювалася дія декретів і розпоряджень Робітниче-селянського уряду РСФРР, зокрема, про 8-годинний робочий день від 29 жовтня (11 листопада) 1917 р. [11, 361].

Через секретаріат Праці та його місцеві органи більшовики практично втілювали в життя декрет про 8-годинний робочий день. Постанови про його запровадження видавали не тільки ради та органи праці, а й ревкоми та профспілки [12, 201].

Після встановлення радянської влади практична реалізація цього важливого заходу здійснювалася через укладення нових колективних договорів, проти чого підприємці чинили шалений опір. Однак пролетаріат спирався на державну владу й силу закону. Так, внаслідок напруженої боротьби металістів Півдня, яка тривала до весни 1918 р., було укладено тарифний договір, згідно з яким у металургійній промисловості запроваджувався 8-годинний робочий день. Послідовне втілення в життя органами регулювання трудових відносин декрету про 8-годинний робочий день сприяло зменшенню експлуатації робітників, поліпшенню їхнього матеріального становища, скороченню рівня безробіття.

Народний комісаріат праці УСРР опублікував Тимчасове положення “Про 8-годинний робочий день” від 28 лютого 1919 р. У ньому йшлося про необхідність видання особливого кодексу про працю. При цьому рекомендувалося неухильно керуватись законом про 8-годинний робочий день, опублікованим у 1917 року. “Цей закон, – підкреслювалось у ньому, – поширюється на всі підприємства і господарства, незалежно від їх розмірів і від того, кому вони належать, і на всіх осіб, зайнятих роботою по найму” [13, 125]. Опублікування цього положення – перший реальний результат початої після лютого 1917 р. законодавчої роботи над питанням тривалості робочого дня в Україні. У Тимчасовому положенні надавалося великого значення поясненню сутності закону. “Робочим часом, – зазначалося в ньому, – або кількістю робочих годин в добу вважається той час, протягом якого згідно з угодою про найм робітник зобов'язаний знаходитись на промисловому виробництві і в розпорядженні завідуючого останнім для виконання робіт. Робочий час, визначений правилами внутрішнього розпорядку підприємства, не повинен перевищувати 8 робочих годин на добу (в суботу 6 годин) і 46 годин на тиждень, включаючи сюди і час, витрачений на чистку машин і на приведення в порядок робочого приміщення” [14, 125].

Особливо гостро стояло питання про понаднормові роботи, яке в умовах війни набуло надзвичайної ваги: термінові замовлення для армії вимагали мобілізації всіх сил. Проте, ознайомившись з трудовим законодавством того часу, зокрема з положенням “Про восьмигодинний робочий день” від 28 лютого 1919 р., бачимо, що такі прагнення вступали в суперечність з ним. Згідно з трудовим законодавством понаднормові роботи обмежувалися 50 днями на рік і могли проводитися лише за згодою робітничих організацій та з дозволу відділів чи інспекторів праці. Слово професійних об'єднань у цих питаннях було вирішальним. Без їхньої згоди ні адміністрація, ні приватні власники

не могли встановити понаднормові роботи. Необмежено вони допускалися головним чином на воєнних підприємствах, правда, з дозволу профспілок. За таких умов уся відповідальність за їхні проведення була на останніх. У випадках, коли професійні організації були більшовизовані, вони самі й часто виступали ініціаторами понаднормових робіт. У цілому по всій промисловості Росії 1917 року. робочий день становив 8,9 години (понаднормових – 0,13), 1918 року – 8,5 (відповідно 0,37), в 1919 році – 8,3 (0,8), 1920 – 8,6 години (0,8 понаднормових) [15, 5 – 6].

Одночасно був прийнятий режим роботи промислових підприємств республіки: не більш як через 4 години від початку робіт мусить бути встановлена обідня перерва для відпочинку й приймання їжі. Перерва має тривати не менш як 30 хвилин і не більше як 3 години. Відповідно до режиму роботи всі жінки-робітниці, які годували грудних дітей, мали право на додаткову перерву через кожні три години не менш як на 30 хвилин. Протягом обідньої перерви робітник міг вільно використовувати свій час.

Зрозуміло, що в умовах громадянської війни нічого з цього не вдавалося здійснити. Так, при Наркомпраці УСРР у травні 1919 р. було створено спеціальну комісію для переведення на 6-годинний робочий день гірничі підприємства Донецького басейну [16, 18]. Однак роботу її незабаром припинили.

У цілому діяльність радянських органів щодо впровадження 8-годинного робочого дня на промислових підприємствах України 1919 року особливого оптимізму трудящих не викликала. Держава і більшовицька партія, декларуючи його введення, звалили на себе такий тягар, який був їм явно не під силу. Дещо інше становище склалося в регулюванні умов і тривалості роботи службовців. У ряді випадків відповідно до умов роботи і згідно з тарифними ставками радянські органи на диво охоче встановлювали для них скорочений робочий день. 12 лютого 1919 р. було прийнято постанову Раднаркому України “Про 6-годинний робочий день для службовців” [17, 1].

У період громадянської війни особливо погіршувалися умови на безперервних виробництвах, які працювали цілодобово і на яких постійно не виконувалися норми робочого часу. Зокрема, це питання вже навесні 1919 р. порушувалося а загальноміській профспілковій конференції робітників м. Новомосковська Катеринославської губернії. Представник ради профспілок у своїй заяві від 25 березня заявив “про необхідність введення 8-годинного робочого дня для паромників Новомосковська” [18, 26]. 28 березня колегія Катеринославського відділу праці, заручившись підтримкою керівництва ради народного господарства, заборонила впровадження 8-годинного робочого дня. У зверненні до робітників зазначалося, що їм необхідно “не гаяти часу на тривалість (робочого дня – О.Л.), зміни і не висувати ніяких вимог” [19, 26].

Профспілки весь час турбувалися про своїх робітників, які працювали на шкідливому виробництві. Але тільки 10 червня 1920 р. РНК УСРР затвердив циркуляр уповноваженого Наркомпраці РСФРР при Раді Народних Комісарів України “Про робочий день на підприємствах, які визнали шкідливими для здоров'я”. Для дорослих встановлювався семигодинний робочий день, для підлітків 16–18 років – п'ятигодинний і для малолітніх 14–16 – тригодинний. 22 червня 1920 року вийшло розпорядження уповноваженого Наркомпраці РСФРР при Раднаркомі УСРР “Усім губерньським і повітовим підвідділам охорони праці, всім інспекторам праці” про заборону дитячої праці до 14 років, зняття малолітніх з роботи, посилення пильності в справі охорони праці підлітків від 14 до 18 років [20, 76].

Отже, протягом перших післяреволюційних часів приймалися численні законодавчі акти, спрямовані на регулювання тривалості робочого часу й відпочинку трудящих. Однак зрештою вони виявили свій декларативний характер, оскільки достатніх підстав для їхньої організації не було. Це свідчило, з одного боку, про слабкість виконавських структур на місцях. Недостатній зв'язок вищих ешелонів

партійно-радянського апарату з робітничими низами, а, з іншого, – про зменшення потенціалу професійних пролетарських організацій. Зрозуміло, що про загальний соціальний захист робітників не могло бути й мови. Треба відзначити, що більшовицькі профспілки не дотримувалися наступальної тактики, відстоюючи інтереси трудящих, а в робітничих колах сильними були ілюзії щодо можливостей і бажання режиму ці інтереси задовольнити.

Розглядаючи питання боротьби профспілок за 8-годинний робочий день, можемо зауважити, що коли режим потребував підтримки широких робітничих верств у “наступі на капітал”, він з популістських позицій відстоював ідею 8-годинного робочого дня, пізніше, встановивши свою владу й, почавши експлуатувати робітництво, довільно варіював його в бік збільшення, відчувши безмежність своєї влади.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Матеріали з історії професійного руху на Україні. Збірник 1. – Харків, 1928. – 130 с.
2. Історія робітничого класу РСР. – Т.2 – К., 1967. – 508 с.; Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. – Т.1. – К., 1967. – 392 с.; Очерк истории профессиональных союзов Украинской ССР. – К., 1983. – 663 с.; Варгатюк П.Л., Солдатенков В.Ф., Шморгун П.М. В огне трех революций. – К., 1986. – 625 с.
3. Стадник А., Прохоренко М. Профсоюзы Украины до Великой Октябрьской социалистической революции. – М., 1959. – 142 с.; Гриценко А.П. Робітничі фортеці соціалістичної революції (березень 1917 – січень 1918 рр.). – К., 1965 – 195 с.; Гриценко А.П. Робітничий клас України в Жовтневій революції. – К., 1975. – 240 с.; Скляренко Є.М. Нариси історії професійного руху на Україні 1917–20-ті роки. – К., 1974. – 185 с. Парфьонов Р.О. Боротьба профспілок України за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції // З історії боротьби за встановлення Радянської влади на Україні. – К., 1957. – С. 107–132. Бельфор Д.С. З історії боротьби профспілок Одеси: фабзавкоми та профспілки // Праці Одеського державного університету. – 1957. – Т.147. – Вип. 2. – С.175–198.
4. Гриценко А.П. Зізди і конференції профспілок і фабзавкомів України // Укр. іст. журн. – 1972. – № 3. – С. 97 – 111. Антоненко С.И. Количественный и качественный состав рабочего класса Донецко-Криворожского бассейна и его профессиональные организации в 1917 году // Научные труды по истории КПСС. – Вып. 90. – К., 1977. – С 107 –132. Богульский А.А. Деятельность коммунистической партии по укреплению единства профсоюзного движения в стране в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции // Научные труды по истории КПСС.– Вып. 90. – К., 1977. – С. 175 – 198. Яневський Д.Б. Профспілки України в період підготовки Великого Жовтня // Укр. іст. журн. – 1986. – № 11. – С. 81–89.
5. Мовчан О.М. Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади – Автореф. ... доктора іст. наук. – К., 2004. – 38 с.
6. Андрусішин Б.І. У пошуках соціальної рівноваги: нарис історії робітничої політики українських урядів періоду революцій та визвольних змагань 1917 – 1920. – К., 1995. – 191 с.
7. Реєнт О.П. Українська революція і робітництво: соціально-політичні та економічні зміни 1917–1920 рр. – К., 1996. – 265 с.
8. Нариси історії професійних спілок України // Федерація професійних спілок України. Андрусішин Б.І. Розділ III. – К., 2002. – 729 с.
9. Борьба за власть Советов в Донбассе. – К. 1972. – 211 с.
10. Баева Л.К. Социальная политика Октябрьской революции. Октябрь 1917 – конец 1918. – М., 1977. – 78 с.
11. Истоия Украинской ССР. Т.6, – К. 1984. — 623 с.
12. Андрусішин.Б.І. Нариси історії професійних спілок України. – К., 2002. – 765 с.
13. Реєнт О.П. Українська революція і робітництво: соціально-політичні та економічні зміни 1917 – 1920 рр. – К., 1996. – 230 с.
14. Каплун С.И. Охрана труда в Союзе ССР в цифрах. – М., 1928. – 58 с.
15. Центральний державний архів вищих органів влади (далі – ЦДАВО) України. – Ф.2623. – Оп.1. – Од. зб. 219. – Арк.18.
16. ЦДАВО України. – Ф.539. – Оп.21. – Од. зб. 9. – Арк.1.
17. ЦДАВО України. – Ф.2623. – Оп.1. – Од. зб. 248. – Арк.26.

18. ЦДАВО України. – Ф.2623. – Оп.1. – Од. зб. 248. – Арк.26.
 19. ЦДАВО України. – Ф.2605. – Оп.1. – Од. зб. 7. – Арк.76.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Синенко Олег Леонідович – асистент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси – проблеми визвольних змагань 1917 – 1920 років та місце профспілок у системі суспільних координат.

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ОРГАНІВ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В ПЕРІОД РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ 1917 – 1919 РОКІВ

Олег МАРЧЕНКО (Кіровоград)

Стаття присвячена деяким аспектам політичної трансформації та діяльності органів міського самоврядування Півдня України в період революційних перетворень 1917 – 1919 років, коли відбувся пошук кращих форм самоврядування і взаємостосунків центру та регіонів.

The article is devoted to the some aspects of political transformation and activities of the self-government municipal authorities in the South Region of Ukraine during the period of revolution conversion of the 1917-1919 th. It was the period when the research of better forms of self-government and interrelation of the centre and regions took place.

У сучасних умовах розбудови української державності зростає розуміння значення регіональних проблем, важливості формування інститутів місцевого самоврядування, з'ясування умов їхнього ефективного функціонування.

У 1917 – 1919 роках участь органів самоврядування в управлінні державою через діяльність на місцевому рівні зросла, що пов'язано із загальним підвищенням політичної активності суспільства в цілому.

З появою Тимчасового уряду законність дій міських дум, міських управ та міських голів контролюють губернський комісар та градоначальник (у містах градоначальств) як представники центральної влади. Так, губернський комісар у разі необхідності був зобов'язаний подавати протест в адміністративний суд на постанови, розпорядження і дії як міської думи, так і міської управи, не втручаючись у їхню безпосередню діяльність. Кожна постанова думи впроваджувалася у виконання тільки в тому разі, коли комісар не подавав протесту до адміністративного суду [1, 28, 32]. Позачергові засідання думи можна було зібрати за вимогою губернського комісара, міського голови, письмової заяви не менше 1/3 гласних [1, 29].

Деякою мірою функції комісара були тотожні функціям губернаторів і з міських справ присутствія. Про це свідчить постанова Тимчасового уряду від 8 липня 1917 року: «Права участия в делах городского общественного управления, принадлежащие губернаторам, поскольку они не отменены или не изменены сим постановлением, предоставляют губернским комиссарам» [1, 38]. І хоча губернські, обласні, спеціальні в міському самоврядуванні присутствія і канцелярії при них ліквідувалися, та справи цих присутствій передавалися губернським комісарам [1, 38].

Таким чином, з одного боку, відбувалося скорочення контролювальних установ, з іншого – зберігалася централізаторська тенденція та бажання закріпити контроль центру за регіональним самоврядуванням незалежно від загальних демократичних змін у житті країни. Контролювальна функція центру ґрунтувалася на старих засадах адміністрування за централізованої держави, а не на принципах демократизації та формуванні громадянського суспільства.

У ході революції формувалися нові структури – продовольчі комітети та комітети громадської безпеки. До їхніх функцій уходили боротьба з дорожнечою та продовольчою руїною з одного боку, та забезпечення громадського порядку та спокою, з іншого. Прискорене їхнє створення не давало можливості для чіткого юридичного розподілу їхньої компетенції та встановлення кордонів їхніх відомчих сфер. До того ж на міське громадське управління також покладалися аналогічні завдання. Це породжувало дублювання, посилювало позицію урядових структур у регіоні й ускладнювало реальну роботу.

В Одесі було засновано продовольчий комітет тимчасової дії для проведення виборів місцевого органу влади на демократичних засадах. З обранням міської думи всі функції комітет повинен був передати думі, але двовладдя й надалі існувало. До того ж комітети повинні були утримуватися на міські кошти [2, 76].

Одеський міський голова ставив питання про правомірність означених комітетів називатися міськими, які фактично були урядовими. Він брав під сумнів правомірність утримання їх за рахунок міських фінансів. Одним з прикладів деструктивної дії зазначених установ може слугувати акція продовольчого комітету із введення надбавки на товари для забезпечення утримання осіб, які були службовцями цього комітету [3, 43 – 45]. Це суперечило ліквідації дорожнечі, з якою активно боролися органи міського самоврядування.

Створення численних додаткових структур, які контролювали чи дублювали органи міського самоврядування, є продовженням традиційної політики самодержавства щодо регіонів. Недостатня визначеність правового поля діяльності регіональних та центральних органів влади та їхніх представників призводила до конфліктних ситуацій, а іноді взагалі унеможлилювала роботу виборних органів міського самоврядування, порушуючи демократичні норми та узурпуючи владу. Це було свідченням недостатньо міцного становища міського самоврядування в державі, ставлення держави до виборних органів і до виборців.

Але механізми демократизації було запущено, і зміни поступово здійснювалися. Так, під юрисдикцію органів міського самоврядування перейшла міліція [1, 28]. Відбулося саме те, чого так прагнуло міське самоврядування від моменту свого існування, мотивуючи це необхідністю мати реальні інститути для запровадження в життя своїх рішень у разі їхнього невиконання. Це посилювало їхню владу силовими структурами. В Одесі навіть створювалися додаткові резерви народної міліції [4, 6]. З огляду на те, що революція супроводжувалася поширенням пограбувань та насильств, для підсилення ефективності роботи міліції створювалася подомова організація та охорона [5, 4].

Важливе місце в подальшому вдосконаленні системи міського самоврядування зайняло положення Тимчасового уряду про громадське управління міст від 5 жовтня 1917 року. Виходячи з нього, особи, обрані гласними думи, не могли бути запрошені управою до себе на службу. У разі, коли особи, обрані в гласні, перебували до обрання на міській службі на платних посадах, які підпорядковувалися міській управі, остання повинна була їм запропонувати скласти звання гласного чи залишити службу [1, 40]. Це забезпечувало свободу виборних гласних від виконавчої установи і гарантувало неможливість тиску з боку її членів на думу, що створювало паритет різних гілок влади.

Постановою Тимчасового уряду від 8 липня 1917 року передбачалося, що міське самоврядування мало проводити з'їзди міських чиновників для погодження своєї діяльності [1, 28]. Такі заходи розширювали демократичну базу дум. Значною подією для розвитку системи міського самоврядування став з'їзд представників міст Північної України, що відбувся у грудні 1917 року. На ньому створено спілку міст Північної України й ставилося питання про скликання Всеукраїнського з'їзду [6, 4]. Ця акція

знайшла відгук і серед управлінців органів міського самоврядування Півдня України. У березні 1918 року Одеська дума доручила управі терміново зв'язатися з міськими управліннями й земствами в Україні для скликання з'їзду органів самоврядування всієї України [7, 18]. Для прискорення цієї акції у квітні 1918 року в Одесі зібрався з'їзд представників муніципалітетів Півдня України [8, 1].

Жовтнева революція, подальша розбудова української державності Центральною радою, початок громадянської війни, загострення українсько-російських стосунків внесли елементи дестабілізації у діяльність органів міського самоврядування на Півдні України.

Набуло значної актуальності для регіону національне питання. Так, Одеська дума спеціально внесла це питання на обговорення в грудні 1917 року. У ході цього обговорення було визнано, що національне питання повинне розв'язуватися на основі принципу широкого національного самовизначення, визнаною революційною демократією. Щодо питання державності, то гласні від фракції "Народної свободи" і "Народних соціалістів" висловлювали побоювання, щоб бажання утворити свою державу в Україні не виявилось б намаганням володарювання над іншими народами [7, 2, 12]. Така позиція міських гласних Одеси визначалася позицією селянства Херсонської губернії, яке у світлі рішень III Універсалу на губернському з'їзді представників волостей, повітів, земств, земельних комітетів, рад і міських управ 2 грудня 1917 року вирішили більшістю голосів уважати губернію складовою частиною УНР [7, 12].

Перед Одеською думою гостро стояло й мовне питання. При його обговоренні на грудневій нараді гласний Чеховський від української соціал-демократії у своєму виступі відкидав звинувачення, які закидалися українському комітету в намаганні насильницької українізації. Він зазначав, що нікого й ніколи представники українського народу не насилували, що взагалі Центральна рада не претендує на українізацію дев'яти губерній, а свій заклик адресує тільки тим, хто добровільно того бажає [7, 13].

Саме така позиція заклала раціональну основу для подальшого співробітництва представників різних партій і різних національних груп, створювала перспективу для існування української державності на умовах співіснування різних народів, що проживали в Україні, тобто національної співдружності замість національної ворожнечі. У світлі такого підходу дума вирішила брати участь в українських Установчих зборах, які повинні були визначити державно-правовий статус і кордони майбутнього державного управління.

Проте національне питання й надалі залишалось в політичному плані Південних та Східних регіонів, адже, особливо в містах, був високий показник російського та російськомовного населення. У жовтні 1918 року Одеська дума розробила положення, що українська та російська мови повинні мати статус державних, мотивуючи це значенням російської мови для України, зокрема для міського населення. У положеннях зазначалося, що мови інших народів, які населяли Україну, повинні бути рівноправними. Наголошувалося, що остаточне розв'язання мовного та національного питання повинне здійснюватися демократично на українських Установчих зборах [9, 3].

Зростання громадської активності органів міського самоврядування відбувалося за умов тиску з боку владних структур. Під час правління уряду Скоропадського міліцію, яка за часів Тимчасового уряду та Центральної ради була в підпорядкуванні органів міського самоврядування, передано в підпорядкування міністерства внутрішніх справ, тим самим послабивши виконавчі структури міського самоврядування. Місцева гетьманська адміністрація, представлена комісаріатом на чолі з комісаром, що призначався адміністративним способом без узгодження з органами міського самоврядування і мав повноваження колишніх градоначальників, значною мірою обмежувала сферу впливу органів міського громадського управління. Так, в Одесі в

будинку думи двічі було проведено обшук, а міського голову на деякий час було ув'язнено [8, 1]. Було заборонено вихід газети "Одесские новости", чим порушувалося право на свободу друку. Дума у зв'язку з цим заявила протест і вимагала відміни цієї заборони [10, 14].

20 травня 1918 року за розпорядженням комісара Українського уряду було розпущено Одеську думу й звільнено від своїх обов'язків членів управи [11, 25]. І хоча їхню роботу було відновлено, але новий закон від 2 жовтня 1918 року вніс зміни до чинного положення про громадське управління міст і повноваження гласних та призупиняв дію постанови Тимчасового уряду від 1 травня 1917 року [12, 1]. За новим законом для скликання приватних зборів потрібно було отримати спеціальний дозвіл. Членів Одеської думи, які не виконали цієї умови, заарештували. Їм інкримінували намагання захопити владу та відновити соціалістичну думу. Проти таких репресивних дій заявлено протест Раді міністрів, гетьману від імені громадських організацій, обласного військово-промислового комітету, а в резолюції Центральної ради професійних спілок навіть стояла вимога передати всю владу міському самоврядуванню [13, 3]. За 1918 рік Одеська дума розпускалася урядом Скоропадського двічі й один раз 14 лютого за постановою радянської влади [14, 3, 7].

Значну рішучість виявили органи міського самоврядування за часів окупації України австро-німецькими військами. В Одесі дума прийняла резолюцію, в якій засудила введення військового загону на засідання Установчої ради, принизливий обшук та арешт членів Ради і народних міністрів. Резолюція наголошувала, що ці дії незаконні й закликала всю демократію України до протесту проти іноземного зазіхання на права народів України [8, 1].

Чітко простежується тенденція органів міського самоврядування до визнання себе важливим компонентом державотворчого процесу, що повинен був здійснюватися на демократичних засадах. Визнавши Тимчасовий уряд, органи міського самоврядування активно підтримували ідею скликання Всеросійських Установчих зборів, які визнавалися ними за джерело волевиявлення народів Російської республіки. Пізніше регіональні структури самоврядування, розглядаючи Центральну раду як тимчасовий орган влади, створений революційним рухом, вважали, що основним завданням для неї є скликання українських Установчих зборів як органу, котрий захищав волю народів України. Одеська дума вбачала, події у Києві як переворот і протестувала проти них. Під час повстання проти гетьмана Скоропадського органи міського самоврядування, підтримуючи ідею відновлення УНР, убачали Директорію як тимчасовий орган, що відповідає перед Установчими зборами [10, 13].

Загалом позиція Одеського самоврядування зводилася до необхідності об'єднання всіх демократичних сил на коаліційних засадах для відновлення органів всеросійської влади. Директорія їм не заперечувала. Вона повинна була відігравати певну роль у загальному створенні єдиної Росії, демократичного порядку, де коаліційний принцип слугував базою для формування владних структур усіх рівнів. Тимчасова влада повинна була формуватися на загальній нараді представників демократичних дум, земств, рад, професійних та селянських спілок і національних самоврядувань, обраних на демократичних засадах. При першій нагоді вона повинна була передати свої повноваження тимчасовій всеросійській демократичній владі, строк діяльності якої обмежувався скликанням Всеросійських установчих зборів, які забезпечать народам Росії свободу національного та культурного самовизначення. Гарантом цього вбачила країни Антанти та Добровольча армія, яка єдина здатна навести порядок у країні й прискорити строк скликання Всеросійських установчих зборів, що вироблять основи майбутнього ладу [14, 7].

Але різні позиції Директорії та білого руху не могли слугувати фундаментом їхнього об'єднання. В Одесі це призвело до кривавих подій грудня 1918 року, результатом яких була велика кількість жертв мирного населення. За угодою обох сторін загони Добровольчої армії повинні були одночасно із вступом військ Директорії залишити межі міста, але угоду Добровольча армія порушила, що й призвело до збройного конфлікту.

Національні ідеї Директорії йшли всупереч принципу єдиної та неподільної Росії, якого додержувалися лідери білого руху, де навіть автономістським тенденціям не було місця. Все це сприяло на Півдні України загостренню стосунків, порушувало єдність демократичних сил, послаблювало їхню спроможність протистояти руйнівному впливу радянської влади.

Усе означене вище є свідченням того, в яких умовах постійної зміни влади доводилося працювати органам міського самоврядування в період революційних змагань та громадянської війни. Іноді режими взагалі унеможливлювали їхню роботу й саме існування. Та всупереч цим бурхливим подіям органи міського самоврядування не тільки формували власну політичну позицію, що ґрунтувалася на принципах демократизму та об'єднання всіх демократичних сил, а й залучали населення до управління від регіонального до загальнодержавного рівня. Усе це підносило роль органів міського самоврядування у подальшій розбудові громадянського суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Херсонської області. – Ф.4, оп. 2, Од.зб. 1.
2. Державний архів Херсонської області. – Ф.4, оп. 1, Од.зб. 24.
3. Державний архів Одеської області. – Ф.16, оп. 94, Од.зб. 101.
4. Державний архів Одеської області. – Ф.16, оп. 123, Од.зб. 1212.
5. Державний архів Одеської області. – Ф.16, оп. 94, Од.зб. 1158.
6. Державний архів Одеської області. – Ф.16, оп. 94, Од.зб. 119.
7. Державний архів Одеської області. – Ф.16, оп. 123, Од.зб. 1158.
8. Державний архів Одеської області. – Ф.16, оп. 123, Од.зб. 1371.
9. Державний архів Одеської області. – Ф.16, оп. 123, Од.зб. 1501.
10. Державний архів Одеської області. – Ф.16, оп. 123, Од.зб. 1378.
11. Державний архів Одеської області. – Ф.16, оп. 94, Од.зб. 101.
12. Державний архів Одеської області. – Ф.16, оп. 94, Од.зб. 154.
13. Державний архів Одеської області. – Ф.16, оп. 94, Од.зб. 153.
14. Державний архів Одеської області. – Ф.16, оп. 123, Од.зб. 1596.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Марченко Олег Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В.Винниченка

Наукові інтереси: місцеве самоврядування України в другій половині XIX – на початку XX ст., етнографія народів світу.

КІЛЬКІСТЬ ПОЛЬСЬКОЇ ДІАСПОРИ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В ДОБУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ: СПРОБА СТАТИСТИЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ

Максим ПОТАПЕНКО (Ніжин)

У статті робиться спроба встановлення чисельності польської діаспори Наддніпрянської України в березні 1917 – квітні 1918 років. Виходячи з власного визначення терміна “діаспора”, автор виділяє ряд факторів, які слід ураховувати при встановленні чисельності польської діаспори в зазначений період: наявність російськомовного та некатолицького польського населення, відносну сталість чисельності польської діаспори в добу Центральної ради.

The author attempts to ascertain the quantity of Polish diaspora in Ukrain of the time of the Central Rada (March 1917 – April 1918). On the basis of his definition of the term “diaspora” the author singles out the factors that should be considered to determine the quantity of Polish diaspora of that period: Russian speaking Poles, non-catholic Poles, invariable number of Polish diaspora at the time of the Central Rada.

З’ясування чисельності польської діаспори та динаміки її зміни протягом березня 1917 – квітня 1918 років є однією з важливих умов дослідження особливостей суспільно-політичної активності польського населення Наддніпрянської України в зазначений період, специфіки діяльності політичних сил, що його репрезентували.

Через відсутність точних статистичних даних цього періоду дослідники роблять приблизні оцінки кількості польської діаспори зазначеного регіону, спираючись головним чином на матеріали переписів 1897 та 1920 років. Висновки, що трапляються в історіографії з цього питання, є розмаїтими й майже несумісними. Радянські дослідники польської діаспори нараховували 0,5 млн. осіб її представників. У той же час польські автори нерідко називають цифри майже в 1 млн. осіб [27]. В вітчизняній сучасній історіографії більш-менш точних та обґрунтованих розрахунків ми не бачили. Частина дослідників оперує обчисленнями М. Кордуби, який нарахував понад 2 млн. поляків України, що становили 4,5% населення [5; 8]. Найсуттєвішою причиною таких розбіжностей статистичних висновків є відсутність критерію визначення представників польської спільноти Наддніпрянської України. Одні дослідники вважають поляками лише польськомовне населення і фактично приймають методологічну ваду переписів Російської імперії, яка була розкритикована, ще в I чверті XX століття. Інші дослідники, переважно польські, до представників польської діаспори зараховують усе католицьке населення регіону, тим самим наслідуючи традицію Й. Бартошевича. Ще інші до польської діаспори відносять представників груп тимчасового населення (військовослужбовці, військовополонені, заробітчани, тимчасові біженці).

Зважаючи на це, ми спробуємо встановити чисельність польської діаспори Наддніпрянської України в добу Центральної ради, спираючись на визначення її як сукупності етнічних общин, члени яких постійно проживають за межами країни свого походження в результаті переміщення через державні кордони або зміни самих кордонів і мають певні стосунки між собою та материнським етносом або іншими діаспорами. Територіально пропонуване дослідження обмежується Волинською, Подільською, Київською, Чернігівською, Полтавською, Харківською, Катеринославською і Херсонською губерніями.

Вважаємо, що при реконструкції чисельності постійного польського населення українських губерній, яке власне й складає польську діаспору, у період Центральної ради найбільш оптимальними є дані Першого всеросійського перепису 1897 року. Це визначається наступними факторами. По-перше, більшість дослідників визнають його

відомості про чисельність населення найбільш достовірними й детальними. По-друге, матеріали перепису фіксують кількісні параметри польської діаспори Наддніпрянщини на завершальних стадіях її формування в період відсутності кардинальних соціальних потрясінь. Результати перепису 1920 року неможливо корелювати відносно 1917 року, оскільки з кінця 1918 року до кінця 1920 року структура й чисельність місцевого постійного польського населення Наддніпрянської України зазнає значних змін через масовий від'їзд до Речі Посполитої. Суттєвими також були його методологічні вади при фіксуванні національної належності населення, що унеможливило використання його матеріалів у пропонованій розвідці.

Для здійснення обчислення кількості постійного польського населення Наддніпрянської України в добу Центральної ради на основі перепису 1897 року необхідно враховувати також відомості Центрального статистичного комітету, який після перепису 1897 року періодично видавав статистичні збірники (велика кількість статистичного матеріалу щодо українських губерній вміщена в збірниках за 1910 та 1915 рр.). Їхню достовірність більшість дослідників ставить під сумнів. Проте, як інструментарій визначення тенденцій змін кількості польського населення вони є цілком придатними, оскільки виконані на спільній методологічній базі визначення чисельності та національної належності населення за переписом 1897 року [17, 62 – 63].

Перепис 1897 року зафіксував на території восьми українських губерній 378470 осіб, або 1,77% населення, що визнавали польську мову рідною. На території трьох губерній Правобережної України зосереджувалося 322102 носія польської мови (85%). Найбільше їх було зосереджено на території Волинської губернії – 184161 осіб (49%). Кількість польськомовного населення в трьох губерніях Лівобережної України була значно меншою і сумарно становила 13103 особи (3,5%). На території двох губерній Південної України (Катеринославська і Херсонська) було зафіксовано 43259 носіїв польської мови (близько 11,5%). Слід відзначити, що до цих показників було віднесено близько 10 тисяч осіб з Королівства Польського, що відбували строкову військову службу, а також частину польських заробітчан, на що вказує значна диспропорція чоловічої та жіночої статі на користь першої у Полтавській, Катеринославській та Харківській губерніях. Тому загальна кількість осілого польського населення Наддніпрянської України за переписом 1897 року становила близько 365 тисяч осіб.

Протягом 1897 – 1914 років простежується загальна тенденція збільшення постійного польського населення Наддніпрянщини. За 15 років (з 1897 по 1912) середній коефіцієнт природного приросту населення в цілому по регіону становив 1,79% на рік (тобто обчислена кількість носіїв польської мови на 1912 рік мала сягати трохи більше 460 тисяч осіб) [4, арк.2]. Окрім того, до початку I світової війни зростання польської спільноти Наддніпрянської України відбувається і за рахунок вихідців з Королівства Польського [26, 41]. В основному це були емігранти, що виїздили на заробітки й з часом оселялися назавжди. Цей потік переселенців був досить розмаїтим і "...складався головним чином зі спеціалістів-інтелігентів, котрі шли на будівництво залізниць, в руську промисловість, на шахти, на державну службу, в адміністрацію промислових, сільських та лісових господарств. Слідом за директорами підприємств та інженерами в останній чверті XIX століття пішли техніки, майстри, кваліфіковані робітники. За ними їх сім'ї..." [20, 38]. Але все ж найбільш кількісним серед переселенців був селянський елемент. Перепис 1897 року лише на території Волинської губернії зафіксував 89943 особи, що переселилися з Привісленського краю і становили 49% всього польського населення губернії. Статева рівновага цієї групи переселенців свідчить про сімейний характер переселень [14, 7]. Високий відсоток селян серед переселенців на межі XIX –

XX століть констатував і звіт партійної комісії 1925 року, що вивчала польське населення Правобережної України [18, 33 – 34].

Зіставлення двох крайніх статистичних точок 1897 року та 1915 року показує зниження загального відсотку носіїв польської мови на території восьми українських губерній з 1,77% до 1,56%, фіксує низькі показники приросту в губерніях Лівобережної України (в Чернігівській губернії навіть фіксується від’ємний приріст і падіння кількості з 3302 осіб 1897 року до 3150 1915 року) [28, 50 – 51].

Наголошуємо ще раз, що наведені обчислення можуть тільки ілюструвати тенденції зміни кількості польськомовного населення Наддніпрянщини, але аж ніяким чином не відображати повною мірою реальний стан речей. Яскравим свідченням неякісності статистичних відомостей після перепису 1897 року є зіставлення фіксованої переписами кількості носіїв польської мови Волинської губернії 1909, 1914 та 1915 роках. Зовсім парадоксальною при цьому виглядає статистика 1914 року. Згідно з нею у Волинській губернії проживало 339300 осіб, або 8,7% населення губернії, що визнавали польську мову рідною [6, 48]. Наступного, 1915 року, у губернії виявлено 263 тис. осіб названої категорії, або 6,2% населення губернії. Скорочення кількості носіїв польської мови на 22,5% протягом одного року неможливо пояснити з позицій природного й механічного руху населення.

Отже, сучасна історична науки не має більш-менш точних обчислень динаміки зміни кількості польськомовного населення Наддніпрянської України в 1897–1917 роках. Можемо тільки зазначити, що темпи його приросту були меншими порівняно з іншими етнічними групами, незважаючи навіть на значний потік поляків-переселенців.

Офіційні статистичні відомості про кількість польськомовного населення Наддніпрянської України в 1897 – 1915 роках (за даними В.Палієнка та В.Найдус)

Губернія	1897		1909		1914		1915	
	кількість	%	кількість	%	кількість	%	кількість	%
Київська	68791	1,93	128262	2,8	-	-	94800	1,9
Волинська	184161	6,16	227807	6,7	339300	8,7	263000	6,2
Подільська	69156	2,29	68433	2,0	-	-	94950	2,3
Чернігівська	3302	0,15	-	-	-	-	3150	0,1
Полтавська	3891	0,14	-	-	-	-	3900	0,1
Харківська	5910	0,24	-	-	-	-	6900	0,2
Катеринославська	12365	0,59	-	-	-	-	21200	0,6
Херсонська	30894	1,13	-	-	-	-	41900	1,1
Разом	378470	1,77	424502	3,83	339300	8,7	529800	1,56

У встановленні кількісних параметрів постійної польської спільноти слід враховувати, що методика проведення переписів і статистичних обчислень у Російській імперії не передбачала при анкетуванні прямого питання про етнічну належність. Єдиним універсальним показником, що фіксував її, визнавалася мовна приналежність. Сучасні дослідники звертають увагу на те, що мовно-культурна ідентифікація того періоду не збігалася з етнічною. Уперше на цьому було наголошено ще при обробці результатів перепису 1897 року С.К. Паткановим [13, 1]. На основі цієї ж суттєвої методологічної вади перепису, яка збереглася до 1917 року, А.І. Гозулов дійшов висновку, що "...в цьому, без сумніву, виражалася неприховане прагнення посилити удільну вагу руського населення і зменшити кількість національних меншинств...".

Також він ставить під сумнів абсолютну достовірність матеріалів перепису щодо мовної належності населення, оскільки за інструкціями, якщо особа володіла російською і неросійською мовами, то при занесенні відомостей до анкети перевага надавалася першій [3, 201 – 202].

На сьогодні чітко визначити кількість російськомовного польського населення українських губерній не маємо змоги. Свідченням значної кількості цієї групи населення є прагнення Польського комітету виконавчого на Русі в квітні 1917 року організувати курси польської мови, літератури та історії для тих учнів, які хочуть перевестись з російських до польських шкіл [30, 26]. Цей сегмент польської спільноти формувався протягом II половини XIX століття, коли етностереотип поляків під впливом офіційного курсу Російської імперії набув негативного забарвлення. На думку японського дослідника К. Мацузато на межі XIX – XX століть у Російській імперії поляками вважалися ті особи, що були носіями католицького віросповідання, польської мови й образу життя, річпосполитської ідеї [10, 130]. Комплекс обмежувальних заходів уряду Російської імперії стосовно до польського населення породив явище утворення нового типу людей, які не повною мірою підпадали під загальноприйняте визначення “поляк”. Найбільш ефективним щодо цього було засвоєння російського культурного еталона, що не лише рятувало від можливих переслідувань, але й поліпшувало позиції у суспільстві та можливості кар’єрного зростання. Основним соціальним елементом, що поповнював ці ряди, були представники збіднілих шляхетських родин, зв’язок яких з католицьким костюлом та магнатерією до кінця XIX століття значно ослаб. Для них етнічність виступала інструментом адаптації до політичних та економічних змін. З цих же позицій можна пояснити явище приховування етнічної належності частиною польського населення у 20-х роках XX століття, яке фіксують сучасні вітчизняні дослідники [7, 73; 15, 124].

Ще одним суттєвим фактором применшення кількості польського населення за переписом 1897 року є ігнорування релігії як фактора етнічної ідентифікації. Сучасні дослідники наголошують, що в умовах діаспори релігія та її організаційна структура – церква – набуває особливого значення як етнозберігальний чинник. Він зумовлює явище збереження етнічної ідентифікації навіть в умовах мовної асиміляції [2, 31 – 32]. В.І. Палієнко, досліджуючи результати перепису 1897 року, звернув увагу на те, що майже 98% носіїв польської мови були католиками [14, 10, 16, 22]. Окремі автори вважають, що кількість польської діаспори Наддніпрянської України за переписом 1897 року має визначатися саме кількістю осіб римо-католицького віросповідання. Вперше це твердження було висловлене польськими авторами Й. Бартошевичем та Є. Старчевським, які нараховували на початку XX століття 0,8 – 1 млн. поляків на території зазначених українських губерній. Обидва автори твердять про зарахування імперською статистикою частини поляків до українців-католиків та росіян-католиків [23, 22; 29, 199]. Й. Бартошевич, аналізуючи статистичні відомості з правобережних губерній 1897 та 1909 рр., виділив дві приблизно однакові групи польського населення – “свідомих поляків” і “несвідомих поляків”. Базовим критерієм цього розподілу стало саме порівняння кількості носіїв польської мови (3,3% 1897 року й 3,8% 1909 року) та римо-католицького віросповідання (6,8% 1897 року й 6,3% 1909 року). На думку автора, відсоток представників римо-католицького віросповідання є дійсним показником кількості польської етнічної спільноти, оскільки кількість католиків неполяків компенсується кількістю поляків православного віросповідання. Показово, що Й. Бартошевич виняткову роль у пробудженні національних почуттів “несвідомих поляків” відводить саме римо-католицькому костюлу, вважаючи його оплотом збереження польської мови, культури та етнічної ідентифікації у цілому [23, 18 – 23].

Вважаємо, що ототожнення поляків і католиків на території українських губерній є очевидним перебільшенням, що ґрунтується на абсолютизації релігійного фактора при встановленні етнічної належності населення. Суттєвим аргументом при цьому є досить чисельна етноконфесійна спільнота українців-католиків. За обчисленнями Д. Бовта, на 1909 рік вона сягала щонайменше 200000 осіб з 800647 католиків Правобережної України (тобто 25%) [1, 58]. Показово, що на території Подільської губернії 1912 року поляки-католики становили більшість парафії лише в Кам'янець-Подільському та Новій Ушиці. В інших переважали українці-католики. Саме вони становили абсолютну більшість прочан костюлу у Летичівській (5978 з 6104 прочан) та Сатанівській парафіях (7372 з 7712 прочан) [12, 176]. За переписом 1897 року, поляки становили лише 46,5% католиків українських губерній. Незважаючи на це, саме римо-католицький костюл був оплотом збереження етнічної ідентифікації місцевих поляків. Абсолютна більшість римо-католицького духовенства мала польське походження [16, 995]. У звітах київського та подільського губернаторів за 1909 рік поляки прямо ототожнювалися з католицизмом, а всі вияви польського руху трактувались як “поширення клерикально-польських національних ідей” [21, 565 – 566; 22, 7]. На думку І. Лісевича, свідченнями того, що костюл дійсно був осередком “польщизни” Наддніпрянської України, є переходи населення з православного віросповідання до римо-католицького, незважаючи на релігійні переслідування й наростання антикатолицьких настроїв, навіть після проголошеного 17 квітня 1905 року указу про віротерпимість. На території трьох губерній Правобережної України протягом 1905 – I половини 1911 рр. було зафіксовано 12137 таких випадки [9, 206]. У цілому кількість православного польського елемента на початку ХХ століття до сьогодні залишається невстановленою з огляду на брак джерельної бази. Свідченням того, що цей сегмент польської діаспори існував у 20-х роках ХХ століття, а отже, й мав місце 1917 року, є вже згадуваний висновок партійної комісії 1925 року, в якому зазначалося, що значна частина польських селян-переселенців на межі ХІХ – ХХ століть масово переходила до православ'я, а зараз знову повертається до католицизму [18, 33 – 34].

У добу Центральної ради кількість місцевої польської діаспори не була обчислена. До проведення перепису польського населення навесні 1917 року готувався Польський комітет виконавчий на Русі. З цією метою було підготовлено 1,2 млн. бланків, оскільки припускалося, що кількість місцевих поляків сягає 1 млн. осіб. Перепис планувалось провести протягом двох тижнів [30, 17]. З огляду на технічні складності, пов'язані з упорядкуванням й обробкою результатів, недостатність коштів та ускладнення політичної ситуації його так і не було проведено. Навесні 1918 року згідно із законом Центральної ради про національно-персональну автономію від 22 січня 1918 року Міністерство польських справ планувало організувати перепис для створення польського національного кадастру. До кінця квітня 1918 року 6 інструкторів Міністерства польських справ відвідали лише 25 польських громад, що були розташовані переважно в містах. Єдиним містом, де вдалося провести перепис, була Вінниця [25, 347]. Не маючи чітких обчислень, Міністерство оцінювало кількість постійного польського населення Наддніпрянської України в 600 тис. осіб [19, арк.4]. Газета “Народне діло” у квітні 1918 року вмістила статтю, автор якої, спираючись на кількість католицького населення за переписом 1897 року та необґрунтовані показники приросту польського населення з 1897 по 1915 рік у 38%, нарахував 1,03 млн. поляків [11].

Вважаємо, що з трьох названих обчислень кількості постійного польського населення Наддніпрянщини в період березня 1917 – квітня 1918 рр., цифри Міністерства польських справ є найбільш об'єктивним. Слід звернути увагу також на той факт, що кількість постійного польського населення регіону в добу Центральної ради залишалася

більш-менш стабільною, оскільки масова міграція до польських земель, що були окуповані австро-німецькими військами, та інших, неукраїнських, губерній унеможлилювалась. У спогадах Софії Грохольської знаходимо відомості про те, що виїзд представників польських поміщицьких родів Подільської губернії до Кракова та Варшави став можливим після австро-німецької окупації Наддніпрянської України й то лише завдяки листам Кароліни де Бурбон, дружини Андрія Замойського, до своїх родичів – цісаря Кароля Австрійського та короля Альфонса Іспанського. З їхнього дозволу місцеві австро-німецькі окупаційні влади мали організувати виїзд самої Кароліни, а також усіх тих, кого вона захоче із собою забрати. У результаті цього 3 квітня 1918 року виїхали представники родин Замойських, Бжозовських, Собанських, Потолицьких, Грохольських, разом 15 чоловік. Переважно це була молодь і діти, голови родин залишилися, вважаючи за необхідне захищати фамільні маєтки [27, 385].

Таким чином, протягом 1897 – 1917 рр. простежується тенденція збільшення кількості польської діаспори Наддніпрянської України. Факторами приросту польської діаспори був традиційно не лише природний приріст, але й суттєвий притік польських переселенців та колоністів з етнічних польських земель. Методологічні вади переписів, що проводились у Російській імперії, не дають можливості встановити точну кількість і параметри кількісного зростання постійного польського населення регіону. На їхній основі можемо припускати, що мінімальним кількісним показником польської діаспори є кількість польськомовного населення, яка станом на початок 1917 року перевищувала 500 тис. осіб. На основі врахування мовного та релігійного факторів (наявність російськомовних поляків та поляків не-католиків) можемо припускати збільшення кількості польської діаспори мінімум до 600 тис. осіб, станом на початок 1917 року. Революційні події 1917 – початку 1918 років унеможливили активні міграційні рухи постійного польського населення Наддніпрянщини, через що, на нашу думку, його кількість залишалася більш-менш сталою.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бовуа Д. Деполонізація релігії та русифікація Правобережної України // States, societies, cultures. East and West. – New York, 2004. – P.47 – 80.
2. Гаюк І.Я. Проблема етнічної самоідентифікації народів в умовах діаспори // Роль етнічних спільнот Донеччини в розбудові української державності. Матеріали регіональної конференції. – Донецьк, 2006. – С. 28 – 36.
3. Гозулов А.И. Переписи населения СССР и капиталистических стран (опыт историко-методологической характеристики производства переписей населения)/ под ред. С.Г.Струмилина. – М., 1936. – 588 с.
4. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.965. – Оп.5. – Спр.190.
5. Єременко Т., Чирко Б., Калакура О. Поляки в Україні // Віче. – 1993 – №2(11). – С.119 – 130.
6. Жуковський О.І. Особливості динаміки чисельності населення національних меншин Правобережної України кінця ХІХ – початку ХХ століття (на прикладі євреїв, поляків та німців) // Наукові записки. Серія: історія. Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. – Вінниця, 2003. – Вип. 3. – С.46 – 53.
7. Зарецька Т. Польське населення УСРР у 1920-ті роки: перехід до радянського способу життя // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип.15 – К., 2006. – С.73 – 84.
8. Кондрацький А. Українська “Полонія”: сторінки минулого // Українська діаспора. – Київ-Чикаго, 1994. – Число 5. – С. 153 – 163.
9. Лісевич І.Т. Духовно спрагли (духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864-1917 рр.). – К., 1997. – 240 с.
10. Мацузато К. Польский фактор в Правобережной Украине с ХІХ по начало ХХ века // Ab imperio. – 2000. – №1. – С.123 – 143.
11. Народне діло. – 1918. – №8 від 19 квітня.
12. Несторенко В. «Українці-католики» на Поділлі (до історії проблеми) // Pamietnik Kijowski. – t.VII – К., 2004. – S.173–180.

13. Общий свод по империи результатов разработки данных всеобщей переписи населения. – СПб., 1905. – 343 с.
14. Палиєнко В.І. Місця історичного розселення польської людности в Україні в кінці XIX – XX ст. – К., 1995. – 78 с.
15. Палиєнко В. Польська людність в Україні як барометр соціальної довіри до процесу державотворення в XX столітті // Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи. Міжнародна науково-практична конференція – К., 1995. – С.123 – 127.
16. Рубльова Н. Римо-католицька церква в Україні, 1914 – 1920 роки: статус, структура, ієрархія, клір // States, societies, cultures. East and West. – New York, 2004. – P.989 – 1011.
17. Сифман Р.И. Динамика численности населения России за 1897 – 1914 // Брачность, рождаемость и смертность в России и в СССР/ под ред. А.Г.Вишневекого – М., 1977. – С.62 – 82.
18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі – ЦДАВО України). – Ф.413. – Оп.1. – Од.зб. 99.
19. ЦДАВО України – Ф.2225. – Оп.1. – Од.зб. 21.
20. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.57. – Оп.2. – Од.зб. 55.
21. Центральний державний історичний архів України, м.Київ (ЦДІАК України). – Ф.274. – Оп.1. – Од.зб. 2449.
22. ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.641 – Од.зб. 704.
23. Bartoszewicz J. Na Rusi polski stan – Kijow, 1912. – 93 s.
24. Grocholska Zofia Wspomnienia bolesne // Pamietnik Kijowski. – T.VIII – К., 2006. – S.377 – 413.
25. Jablonski H. Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917-1918 // Pisma wibrane. Z rozważan o II Rzeczy Pospolitej. – Warsz., 1987. – S.244 – 359.
26. Kabuzanowie N, Kabuzanowie W. Liczebność i rozsielenie Polaków w Imperium Rosyjskim w XIX i początkach XX wieku // Studia z dziejów ZSSR i Europy Środkowej. – T.XXII. – Wrocław, 1986. – S.38 – 61.
27. Lukawski Z. Liczebność i rozmieszczenie ludności polskiej w Rosji do 1918 r. // Liczba i rozmieszczenie Polaków w świecie. – Wrocław, 1981. – S.121 – 135.
28. Najdus W. Polacy w rewolucji 1917. – Warsz., 1967. – 379 s.
29. Starczewski E. Sprawa polska. – Warsz., 1913. – 272 s.
30. Zjazd polski na Rusi w Kijowie w dniach 18 – 24 czerwca 1917 roku. – б/м, б/г. – 134 s.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Потапенко Максим Васильович – аспірант кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Наукові інтереси: особливості українсько-польських відносин у XIX – першій чверті XX століття, польська національна меншина в добу Української революції 1917 – 1921 років.

В'ЯЧЕСЛАВ ЛИПИНСЬКИЙ ПРО АГРАРНИЙ ЧИННИК РОЗБУДОВИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Олександр ЖИТКОВ (Кіровоград)

Висвітлюються погляди політика, соціолога й історика В.Липинського на місце селянства в розбудові української державності початку XX століття.

The views of V. Lypynskiy – the politician, sociologist and historian and the position of the peasantry in the building of the Ukrainian nationality are analyzed in the article.

У другій половині 90-х років в Україні зростає інтерес до українського консерватизму. Він вивчався представниками філософських, історичних, правничих наук у контексті еволюції європейських цінностей та гуманістичних традицій розбудови національної державності новітньої доби.

Дослідниками відзначалося, що основними складовими української консервативної ідеології є нація як природне середовище існування кожного індивіда, держава як органічна форма існування нації, культура та релігія. До пріоритетів суспільного життя українства, які визначилися історично також належить приватна власність, ієрархічно

структуроване суспільство, національна еліта або аристократія – найбільш здатна до управління активна меншість спільноти.

Під цим кутом зору досліджувалися проблеми формування ідеології вітчизняного консерватизму в працях його фундаторів: В.Липинського, С.Томашівського, В.Кучабського. Потрібно зазначити, що найбільш ґрунтовно на сторінках наукових видань було висвітлено еволюцію історичних поглядів В'ячеслава Казимировича Липинського (1882 – 1931) [1].

Дослідник української минувшини та відомий політик початку ХХ століття В. Липинський у творах "Станіслав Михай Кричевський", "Україна на переломі" та політичному трактаті "Листи до братів хліборобів відводив селянству як становій основі суспільства надзвичайно важливу роль у розбудові національної державності.

Більшість праць В.Липинського-політика були написані вже після поразки Української революції 1917 – 1920 рр. Своєрідним заповітом стали його слова, звернені до сучасників: "Ніхто нам не збудує держави, коли ми самі її собі не збудуємо і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути" [2, 67].

На жаль, у силу різних обставин у поле зору дослідників не потрапив соціальний контекст бачення В. Липинським історії українського селянства в умовах складних трансформаційних процесів ХХ століття. Здійснити наскрізне дослідження цієї проблеми в межах однієї публікації досить складно. Тому нами було виокремлено лише два важливих напрямки її вивчення: перший – погляди В.Липинського на місце селянства в суспільних процесах минулого; другий – бачення В.Липинським-політиком ролі хліборобського класу в консервативно-монархічній моделі української державності новітньої доби.

Насамперед доцільно згадати, що до початку ХХ століття українська історіографія перебувала під панівним впливом народницької концепції історії. У центрі історичних досліджень представники народницької школи ставили народні маси, під якими розуміли головним чином селянство. "Рахуючи плебейські, зокрема селянські низи за рушійний чинник історії, вони ставилися з упередженням до держави, в першу чергу чужої, а й навіть своєї, ототожнюючи державу та її установи з насильством і визиском" – відзначали дослідники [6, 11–12]. В'ячеслав Липинський та його ідейні послідовники вважали навпаки, що держава, особливо національна, відіграє творчу роль в організації, управлінні та обороні суспільства. Позитивна оцінка державницьких елементів національного життя була помітна вже в його ранніх творах.

У праці "Україна на переломі" В.Липинський на підставі історичного аналізу подій національно-визвольної війни середни ХVII століття обґрунтовує найбільш важливі ідеї, які згодом будуть покладені в основу його концепції розбудови національної держави. Так, за глибоким переконанням В. Липинського боротьба осілого елемента, або "європейського плугу" з кочовиками (степом), створила державність із опорою на хліборобське населення та "врослу в землю" шляхетську верству на чолі зі спадковою владою та моральним авторитетом гетьмана. Цей тип влади є стійкішим і тривалішим, ніж здебільшого хистка державність кочових колективів, котра ґрунтується на харизматичній постаті провідника й виборного ватажка, підкреслював дослідник. На цій основній ідеї В.Липинським "монтується" низка другорядних теоретичних надбудов, які створюють цілісну систему поглядів автора. У центрі її історико-соціологічна дилема суть якої зводиться до подолання внутрішніх протиріч між "класами-станами" та забезпечення зовнішньої стійкості національного державницького елемента.

Обстоюючи інтереси всієї нації він розв'язує проблему селянських рухів у національно-визвольній революції середини ХVII століття, як "стихійної сліпої руйнуючої сили" через подолання протиріч між різними верствами в ім'я спільної справи, якою є держава, на прикладі зближення соціальної поведінки аристократичної меншості й

селянської маси. Українське селянство, підкреслює В.Липинський, "тій шляхті, що присягою свою спільність з новою національною ("православною") української державою ствердила..., не жалує своїх трудових повинностей, не жалує своїм кривавим потом запрацьованого хліба, бо та шляхта йому потрібна, бо вона виконує корисний для селянства **державний обов'язок ...**(виокремлено нами – О.Ж.)" [5, 126].

Роздуми над проблемами національно-визвольної революції, яка "творить нову відроджену націю українську, дає той міжкласовий цемент спільності і родства, без якого само існування нації неможливе", підводили автора до думок про плинність і взаємопроникнення класів, циркуляцію суспільних еліт [5, 127]. Падіння Речі Посполитої, на думку дослідника, призвело до об'єднання в новій національній аристократії старої аристократичної шляхетської верстви і тих нових аристократичних сил, "що маса народня із себе на поверхню життя виділяє". Він зазначає: "Все, що єсть лицарського в селянстві, ... пишеться в козаки і на отій службі, як рівний з рівним, зі старим дідичним лицарством шляхецьким зустрічається, переймаючи його старі традиції, його звичаї і культуру" [5, 127].

Доля подарувала йому щасливу можливість випробовування поглядів революційною роботою, а гіркий присмак її плодів, підстави до нових нелегких роздумів над тим "хто є нарід український і що є держава українська".

У 1917 – 1920 роках В.Липинський опиняється у вирі політичних подій, веде активну громадську діяльність, яка нерозривно пов'язана з Українською демократично-хліборобською партією [7].

Організаційне відродження модерного українського консерватизму розпочинається із утворення у травні-червні 1917 р. в містечку Лубнах на Полтавщині Української Демократично-Хліборобської Партії. Розробник програми УДХП та, зокрема, її аграрної частини В.Липинський бачив майбутню Україну ХХ століття державою міцного фермерського господарства. Головними положеннями програми були: 1) суверенність українського народу; 2) гарантована законом приватна власність; 3) перцеляція за викуп великих земельних маєтків для задоволення потреб малоземельних селян [9, 519]. Відповідно забезпечення безземельних і малоземельних хліборобів землею мало здійснюватися із державного фонду на правах власності за викуп на пільгових умовах згідно із законом, який мав прийняти український Сейм. Земельний національний фонд формувався із земель казенних, кабінетських, монастирських, церковних і тієї частини приватновласницьких земель, які буде знайдено за потрібне викупити за рішенням Українського Земельного Банку. Матеріальні витрати на проведення аграрної реформи мали рівномірно покладатися на власників землі, а також на "власників капіталів і всякого іншого рухомого і нерухомого майна" [9, 520]. В.Липинський уважав, що заплативши за землю і отримавши "купчу", селянин буде почувати себе справжнім господарем, а не розпорядником земельної наділу. Окрім того, переймаючись створенням сприятливих умов розбудови незалежної держави, він прагнув усунути можливі конфлікти, які неминуче виникли б при проведенні конфіскаційної земельної реформи.

Утворений внаслідок реформування аграрний державний фонд мав поділятися на хутори, окремі селянські господарства, забезпечення яких землею відповідало б середньозваженій у кожному регіоні нормі земельної наділу. Приватна власність на землю, обмеження великого землеволодіння та застереження спекуляції відкривали, на думку В.Липинського, прямий шлях до розвитку продуктивного сільського господарства в Україні.

Набутий у визвольних змаганнях досвід він узагальнив у написаному в період 1919 – 1920 рр. політичному трактаті "Листи до братів – хліборобів".

Ідеалом суспільного ладу на той час політик вважав монархію у формі традиційної влади гетьмана. Соціальну опору монархічній владі в Українській державі, на його

думку, створював своєрідний середній клас, який отримав назву "хліборобського". "Тільки єдиний хліборобський, до землі міцно прив'язаний і з рільничої продукції ... живучий клас заінтересований кровно – життям, а не словами – в існуванні власної, незалежної Української Держави" – писав він [2, 41].

Хліборобський клас у моделі суспільних відносин В.Липинського відіграв важливу інтеграційну роль. Він єдиний в Україні може мати "... потрібні для об'єднання та зорганізування цілої нації силу й авторитет – єсть найдужчий з усіх українських класів наш клас хліборобський," – зазначав політик [2, 72]. Відсутність на теренах Вітчизни сильного класу міщанського, буржуазного (в авторському тексті ці визначення рівнозначні – О.Ж.), нерозвиненість пролетаріату поклали на хліборобів особливі надії В.Липинського. Він уважав, що "тільки український клас хліборобський встані власною силою і власним авторитетом політично зорганізувати і національно об'єднати нашу етнографічну масу, тобто створити Українську Державу і Українську Націю" [2, 72].

Саме ця суспільна верства, яку В.Липинський називає хліборобським класом, мала поєднати в собі молоду енергію українського селянства із державною мудрістю нащадків гетьманських та старшинських родів та повинна була витворити із себе ту провідну силу, яка забезпечить устаткування і життєздатність Української держави. Залишаючись відкритою до об'єднання вона могла поповнюватися кращими представниками з усіх класів. Проте, В.Липинський застерігав, що "город не повинен диктувати свою волю українському селу" [4, 12].

Створена ним типологія національних аристократій ґрунтується на теорії організації влади й охоплює: олігархію, демократію і класократію. За Липинським, найбільш прийнятною для України є така форма організації національної еліти, як класократія.

Визначаючи поняття класу, він має на увазі певний органічний колектив із сталою традицією виробничої діяльності, спільними психічними рисами та світосприйняттям, фізичною спорідненістю. Таке визначення із певною натяжкою може стосуватися селянства, але селянства, яке ще не було залучено до процесу капіталістичної трансформації та формування ринку. Під поняттям хліборобського класу В. Липинський розумів "групу родин, які посідають власну землю і на цій землі власною працею продукують хліб" [2, 72].

Важливою теоретичною проблемою, яку мав розв'язати В.Липинський, залишалася проблема згуртованості українського суспільства на основі типологізації панівних виробничих відносин. У пошуках об'єднувального соціально-психологічного фактора В.Липинський вдається до романтизації патріархальних виробничих відносин. "Число землі і форма праці в класовій свідомості хлібороба не відіграють рішучої ролі", – стверджує він. Вирішальним для цієї свідомості є факт "...індивідуального посідання землі та індивідуальної праці на землі" [2, 72]. Цитуючи думку Сореля про хліборобство як мистецтво та проводячи глибоку борозну між працею селянина й фабричного робітника, він закриває очі на станові протиріччя, коли пише, що "наймана праця в хліборобстві – це тільки поширення індивідуальної, мистецької здатності хлібороба. І найманий робітник в хліборобстві – це помішник хазяїна, а не, як в індустрії, додаток до машини, якого можна теж іноді замінити машиною" [2, 73]. Крім того, В.Липинський визнає, що, "посідаючи власну землю і на своїй землі працюючий український хліборобський клас" через різні причини є внутрішньо роз'єднаний та ослаблений сильними економічними, політичними й національними антагонізмами. Усунення внутрішнього антагонізму економічного характеру між бідними й заможними хліборобами – завдання майбутньої аграрної реформи, аграрного законодавства. Її зміст фактично зведено до вже згадуваної вище парцеляризації землі за трудовою нормою.

Такий підхід, на думку В.Липинського, повинен оздоровити хліборобський клас, позбавити його від паразитичних та спекулятивних елементів, знищити "землехапство" і ненависть біднішого селянства до "панів", "коли вони побачать, що з більшим посіданням землі зв'язані більші державні, громадські й економічні (більш інтензивна культура і т.д.) обов'язки" [2, 74].

Антагонізм політичний був, за В.Липинським, витворений в Україні російською державною політикою, яка у своїх інтересах "насилено задержувала різкий поділ хліборобського класу на два політично нерівноправні стани: "дворянство і крестянство" [2, 75]. Ідеал політичного врегулювання він убачає у злитті обох станів, щоб з "останків хліборобського дворянства і хліборобського селянства повстала нова провідна українська хліборобська верства, яка б своєю працею, своєю здатністю та своєю потрібністю собі серед цілого хліборобського класу пошану й авторитет здобула" [2, 75].

В. Липинський правильно оцінював сутність аграрного суспільства, яке, безумовно, "прагне" до міцної держави котра гарантує сталість земельної власності, традиціоналізм соціальних відносин.

На думку окремих істориків, ототожнюючи поняття держави та нації, В.Липинський, взагалі знімає проблему утворення національної держави, замінивши її проблемою утворення держави як такої [8]. Цей висновок має право на існування лише за сприйняття аргументу, який висловив один із авторитетних дослідників творчої спадщини В.Липинського Я.Пеленський. Він писав, зокрема, що Липинський не підкреслював відносності своїх тез, хоча як історик-науковець мусив усвідомлювати, що матеріал, на якому вони ґрунтуються, недостатній для далекосяжних узагальнень. "Але темперамент політика, переконаного в слушності своїх позицій, а також у тому, що історичне минуле лишається мертвим, якщо не пов'язати його зі завданнями сьогодення, не осмислити у світлі вимог сучасності, взяли гору над обережністю науковця..." – зауважував дослідник [6, 39].

Таким чином, внесок В'ячеслава Липинського у вивчення державницької місії українського селянства потрібно оцінювати з урахуванням його історичних студій, які зумовили надзвичайно високі оцінки державотворчого, соціального потенціалу цієї верстви. По суті в працях дослідника і політика В. Липинського українському селянству відведено місце соціальної основи розбудови незалежної національної держави. Така позиція не виходила за межі поглядів більшості українськимх громадських діячів другої половини ХІХ – початку ХХ століття.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. В'ячеслав Липинський Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – Київ – Філадельфія, 1994; В'ячеслав Липинський – ідеолог українського державотворення: Збірка. – Львів, 2001; Масненко В. Історичні концепції М.С.Грушевського та В.К.Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років. – К.; Черкаси, 2000.

2. В'ячеслав Липинський. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. – Видання друге. – Нью-Йорк, 1954.

4. Липинський В.К. Нарис Української демократичної хліборобської партії // Матеріали до програми. Видання Української демократичної хліборобської партії. – Лубни, 1917.

5. Липинський В. Україна на переломі 1657 – 1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – Липинським В'ячеслав. – Твори. – Т. 3. – Філадельфія, 1991.

6. Пеленський Я. В'ячеслав Липинський і його "Україна на переломі" // Липинський В'ячеслав. – Твори. – Т. 3. – Філадельфія, 1991.

7. Турченко Ф., Заліська Н. В'ячеслав Липинський – ідеолог української демократичної хліборобської партії. // http://Documents/istukr/turchenko_zalisk.htm.

8. Українська державність у ХХ столітті. (Історико-політологічний аналіз). "Класократична" версія. – К., 1996 // <http://litopys.org.ua/ukrxx/htm>.

9. Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. Документи і матеріали. – К., 2003.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Житков Олександр Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: аграрна історія України ХІХ – початку ХХ століть.

І. Є. КЛИМЕНКО: СТОРІНКИ ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (1917 – 1921 рр.)

Віктор ГРІНЧЕНКО (Кіровоград)

У статті висвітлюються сторінки політичної біографії І. Є. Клименка – однієї з помітних фігур “другого ешелону” влади – у перші роки радянського періоду в Україні.

In the article is lighted the pages of political biography I. Y. Klimenko – one of noticeable figures of the “second echelon” of power – in the first years of soviet period in Ukraine.

Іван Євдокимович Клименко (1891–1937) належить до числа радянських партійних і державних діячів, репресованих у 1930-х рр. і потім реабілітованих. Сьогодні його ім'я маловідоме, а свого часу, скажімо в 1920-х рр., його досить добре знали в Україні як одного з представників її політичного керівництва (наркома землеробства України, а потім другого секретаря ЦК КП(б)У).

У літературі радянських часів, спеціально присвяченій І. Є. Клименку, його біографія висвітлювалась тенденційно, відповідно до заданих ідеологічних штампів. Наголошувалися лише позитивні (в тодішньому розумінні) сторони його діяльності. Як сам зміст фактів, так і їхній аналіз не виходили за рамки дозволеного в історичній науці [1]. У роки незалежності, в умовах переосмислення історичного досвіду, автором була зроблена спроба комплексного дослідження радянської епохи в біографії І.Є. Клименка [2] та опубліковано ряд статей, у яких були подані окремі періоди й аспекти його політичної та господарської діяльності [3].

В пропонованій публікації ставимо за мету популяризувати й проаналізувати сторінки політичної діяльності І. Є. Клименка в Україні в 1917–1921 рр., які ще не стали предметом належного висвітлення. Ці роки є досить яскравими й насиченими в його біографії і репрезентативними з погляду показу складних та неоднозначних процесів становлення радянської влади в Україні.

До початку описуваного періоду І.Є. Клименко – молодий, малоосвічений (три класи), але вже досить досвідчений більшовик з п'ятирічним стажем, що пройшов школу життя. Виходець з бідної селянської сім'ї на Чернігівщині, з молодих років він працював у друкарнях Києва, де долучився до революційної діяльності. Тричі заарештовувався, був висланий до Наримського краю, здійснив утечу із заслання, два роки жив у Сибіру, а з початком Лютневої революції працював заступником голови Новомиколаївської Ради робітничих і солдатських депутатів.

У травні 1917 р. І.Є. Клименко повернувся із Сибіру до Києва й активно прилучився до роботи профспілки друкарів, де працював ще до заслання. У липні він був обраний секретарем цієї профспілки й наполегливо працював над підпорядкуванням її більшовицькому впливу. У подальшому сам Клименко згадував, що “до жовтневих днів спілка друкарів була більшовицькою” [4, 33]. У липні більшовики домоглися якісної переваги в Центральному бюро профспілок Києва і посилили свої позиції у фабрично-заводських комітетах, що презентували інтереси всіх робітників певного підприємства незалежно від їхньої належності до тієї чи іншої профспілки. У кінці

серпня переважно більшовицьким став склад центральної ради фабрично-заводських комітетів Києва, до якої увійшов і І. Є. Клименко [5]. Фабзавкоми та профспілки взяли активну участь в підготовці збройного повстання у Києві в жовтні 1917 р., спрямованого проти прибічників Тимчасового уряду.

У період кінця 1917 – початку 1918 р. Клименко був зайнятий як розв'язанням найближчих завдань у профспілці, відстоюючи економічні інтереси робітників, так й озброєнням робітничих загонів. У дні Січневого повстання 1918 р. Клименко, як він сам згадував, “був головою страйкового комітету і червоногвардійцем у Київському арсеналі і на Подолі” [4, 33].

За той нетривалий період, коли більшовики за допомогою Радянської Росії змогли захопити й утримати владу на більшій частині України, І.Є. Клименко в першій половині березня 1918 р. був членом Народного секретаріату (першого українського радянського уряду), займаючи посаду народного секретаря праці [6, 222].

Надалі Клименко перебував на нелегальній роботі, активно працюючи в харківському й особливо в одеському підпіллі, де з листопада 1918 по квітень 1919 рр. був одним з керівників нелегального обласкому КП(б)У.

У діяльності І. Є. Клименка в підпіллі був цікавий епізод, описаний надалі у мемуарній літературі [див.: 7, 8]. Йдеться про звільнення політв'язнів з одеської в'язниці. 12 грудня 1918 р., у день вступу військ Директорії в Одесу, в цирку відбулися загальні збори представників фабрик, заводів і майстерень міста, організовані есерами та меншовиками. Більшовики дізнались про них в останній момент і вирішили використати з пропагандистською метою. Клименко зумів пробратися в переповнений цирк і виступити, висунувши гасло захоплення влади Радами, та закликав до негайного звільнення політв'язнів. Робітники відгукнулися на його заклик і рушили до поліцейської дільниці, де роззброяли охорону і звільнили політв'язнів. Потім з цією ж метою рушили до міської тюрми, куди Клименко, піймавши візника, зумів добратись раніше. Там, випередивши робітників, уже зібрались близько 400 добре озброєних одеських бандитів на чолі з відомим Мишком Япончиком, які хотіли використати момент у своїх інтересах і звільнити з тюрми таких же, як вони, злочинців. Впізнавши у Клименкові більшовика, який щойно виступав на мітингу, вони хотіли виставити його своїм “делегатом”, але йому вдалося уникнути цього “почесного обов'язку” й загубитись у натовпі. Бандити висадили гранатами ворота тюрми й увірвались на її територію. Робітники з мітингу, що вже підходили до тюрми, були зустрінуті Клименком, який пояснив їм ситуацію. Група робітників зайнялася звільненням з тюрми політв'язнів, а бандити Япончика звільняли карних злочинців. У ході акції було звільнено за одними даними 800 [9, 370], за іншими – 1300 осіб [7, 237]. Описаний епізод став, на нашу думку, надалі однією з найвідоміших сторінок революційної біографії Клименка. Віддаючи належне ентузіазму одеських робітників, відзначимо й те, що ця акція внаслідок приєднання до неї кримінального елемента мала негативні наслідки для пересічних жителів міста. “Через декілька днів, – писав один із учасників підпілля, – місто відчуло на собі результати розгрому тюрми. Грабунки й нальоти набули величезних розмірів. Звільнені карні злочинці “працювали” після тюремного відпочинку” [8, 193].

Одеський підпільний обласком КП(б)У поширював свою діяльність на велику територію – Херсонську, Таврійську губернії, Бессарабію. Клименко багато їздив, підтримуючи зв'язки з підпільними організаціями на місцях, формуючи та інспектуючи партизанські загони, і, в міру наступу Червоної армії, допомагав в організації встановлення радянської влади на місцях. Зокрема, навесні 1919 р. він деякий час працював у Єлисаветграді на керівних посадах у повітовому ревкомі та виконкомі [10, 78].

Із встановленням у квітні 1919 р. радянської влади в Одесі І. Є. Клименко був обраний головою Одеського губвиконкому. Радянське будівництво в Одесі почалось у винятково складних умовах. Сам Клименко відмічав: “Ми розпочали будівництво у великому місті, наповненому контрреволюціонерами, бандитами і всілякого роду спекулянтами” [11, 72]. Складною обстановка була також і в губернії, де існували значні антибільшовицькі настрої на селі.

Робота владних структур в Одесі не обходилася без серйозних помилок і перегинів. Таким, наприклад, став “день мирного повстання”, організований 13 травня 1919 р. з метою поліпшення постачання Червоної армії і біднішого населення міста одягом і продовольством. Насправді цей захід перетворився в конфіскацію майна в широких верств населення. В інструкції було вказано, що огляд поширюється на всі без винятку квартири, і не зроблено застереження, що він не стосується робітників і червоноармійців. У місті виникла паніка. Більшість заводів припинила роботу і всі розбіглися по домівках захищати свою власність. Пристрасті наростали й властям нічого не залишалось, як припинити реквізиції, інакше окремі випадки опору могли вилитись у справжній народний бунт. На другий день губвиконком звернувся до робітників із спеціальною відозвою: “...Боляче усвідомлювати, що робітники ніби заступилися за буржуазію”. Роз’яснювалось, що “в інструкції не можна було вказати, що в робітничих кварталах обшуків не буде, бо тоді буржуазія кинулася б туди ховати награбоване і приховане нею”, говорилось про “сумне непорозуміння, яке зірвало важливу для робітників справу” [12, 197 – 198].

Очевидно, на основі саме цих подій у зведенні до членів ЦК КП(б)У за 31 травня 1919 р. про становище в Одесі була й така фраза: “Виконком діяв по-анархістському, що викликало сильне бродіння серед робітників” [13, 155]. Звичайно, у помилках виконкому була й частина особистої вини Клименка.

Навесні 1919 р. головне завдання Одеського губвиконкому, очолюваного Клименком, зводилося до мобілізації сил на фронт для придушення виступу отамана Григор’єва. За його словами, виконком у той час “перетворився на мобілізаційний відділ” [14]. Виступ Григор’єва та інші подібні виступи знаходили масову підтримку селянства, яке не сприймало комуні, продрозверстку і т. ін. Після ліквідації григор’євщини до кінця травня 1919 р. стосунки між містом і селом залишались дуже напруженими. Проведення продрозверстки викликало активну протидію з боку значної частини селянства. У цих умовах узяти хліб можна було лише силою. У червні 1919 р. на пленумі Одеської ради, виділяючи головні завдання, Клименко говорив, що “робітники повинні посилати своїх кращих представників на село за хлібом і на фронт для захисту революції” [15].

У тяжких умовах, коли Одеса сама сиділа на голодному пайку, вона направила в Петроград більше 40 вагонів продовольства. 27 червня 1919 р. надзвичайний уповноважений Петроградської ради в справах продовольства на Україні С. Стриєвський надіслав на ім’я Клименка телеграму, в якій палко дякував Одеському виконкому за братню допомогу Петрограду [16, 240].

У липні 1919 р., після захоплення військами Денікіна Харкова в Одесі був оголошений “червоний терор”. Щоб мати уявлення про тогочасні настрої, процитуємо газету “Одеський комуніст”: “На білий терор денікінців ми по всій червоній Україні відповімо жорстоким червоним терором. За одного нашого товариша, загиблого від руки денікінців, ми знесемо голови десяткам і сотням буржуїв... Ворогам немає і не буде пощади і на фронті і тут у тилу, де з ними будемо безпощадно розправлятися... Ворогів треба бити, і причому жорстоко. Ми це зробимо, революція цього вимагає від нас” [17].

Насилля і примус були складовою частиною політики “воєнного комунізму” й уявлялися тоді більшовикам не лише як тимчасова необхідність, зумовлена боротьбою

за виживання в найтяжчих умовах, але і як спосіб побудови нового суспільства. У таких умовах насилля ставало свідомою дією, знярядям і системою влади. У цій системі в той час діяв і Клименко.

Великих зусиль і численних жертв коштувало більшовикам повстання німецьких колоністів на Одещині й Херсонщині влітку 1919 р. В жовтні 1919 р. у своєму звіті в ЦК КП(б)У Клименко доповідав, що "... на придушення німецького повстання в Одеському повіті були мобілізовані члени всіх партій аж до анархістів..." [16, 314]. Повстання придушили за півтора тижні. "Причому ліквідація, – зазначав Клименко, – була найбільш радикальною. Майно всіх тих, хто брав участь у повстанні, конфісковувалося" [16, 314].

Коли внаслідок наступу денікінських військ в Одесі склалася критична ситуація та обороняти місто стало вже неможливо, в ніч на 24 серпня 1919 р. Клименко відступив з Одеси з невеликим загonom. Віра Лапіна, майбутня дружина Клименка, яка залишилася для підпільної роботи в Одесі, згадувала, що наступного дня після зайняття міста денікінцями в газетах з'явилося повідомлення: "Сьогодні вночі під Одесою розстріляний голова Одеського губвиконкому Іван Клименко" [18]. Однак це була дезінформація денікінців. Насправді ж він зумів вибратися з міста.

Наступного місяця Клименко брав участь в одній з відомих подій громадянської війни – поході Південної групи військ під командуванням І. Е. Якіра по Правобережній Україні. Цей похід в серпні-вересні 1919 р. являв собою прорив трьох стрілецьких дивізій 12-ї армії з району Одеси в район Житомира по денікінських тилах з метою виходу з оточення. В ході прориву, ведучи безперервні бої, група пройшла більше 600 км. Її активні дії мали велике значення, оскільки не дозволили Денікіну посилити війська, що наступали на Москву за рахунок залишених в Україні гарнізонів.

17 вересня 1919 р. Житомир перейшов у руки радянських військ. Наказом реввійськради Південної групи від 18 вересня 1919 р. громадянська влада в Житомирі перейшла до ревкому, який очолив Клименко [19]. Новий орган одразу ж приступив до організації влади, зокрема, вдався до заходів адміністративного впливу щодо буржуазії, наказавши провести збір білизни й теплового одягу для червоноармійців. Іншими своїми наказами ревком зобов'язав відчинити всі крамниці, встановив сувору відповідальність за умисне підвищення цін, приховування й відмову продажу продуктів і т. ін. [20]. Ревком на чолі з Клименком діяв активно, але пропрацював лише п'ять днів. 23 вересня 1919 р. він передав владу Волинському губернському комітету робітничо-селянської оборони [21].

1 жовтня 1919 р. реввійськрада Південної групи призначила Клименка військовим комісаром 45-ї стрілецької дивізії [22, 59]. Із узяттям червоними Києва його відкликали з фронту для формування апарату Київського ревкому [4, 34].

У звільненому від денікінців у грудні 1919 р. Києві Клименко працював два місяці заступником голови ревкому, а також деякий час виконував обов'язки голови губкому КП(б)У (до обрання на цей пост Я. Гамарника). Як випливає з даних комуністичної преси, керований Клименком відділ управління губревкому активно проводив на місцях заходи з ліквідації старих органів державної влади й утвердженню радянської форми державності [23].

Свої владні повноваження губревком здійснював в атмосфері надзвичайщини. Клименко повністю підтримував звернення до надзвичайних заходів. Так постановою київської губчека було розстріляно 15 чоловік, затриманих під час облави 5 січня 1920 р. за спекуляцію грошовою валютою, продовольством та іншими речами першої необхідності. Список розстріляних опублікували. Губчека попередила громадян Києва, що в разі продовження спекуляцій винуватці будуть нещадно розстрілюватись, а їхнє майно підлягає конфіскації. Крім керівництва київської губчека, постанову підписали

голова губревкому А. Іванов та голова губпарткому І. Клименко [24]. Цей факт яскраво свідчить, що елементи жорстокого диктату й примусу були складовою у практиці діяльності органів радянської влади.

У Києві Клименко пропрацював недовго. В Одесі, звільненій від денікінців, відчувалася гостра потреба в досвідчених кадрах, які знали б специфіку місцевої обстановки. 5 березня 1920 р. на засіданні Одеського губревкому Клименко був призначений губкомісаром відділу управління [25, 26], а незабаром зайняв посаду заступника голови Одеського губвиконкому.

У першій половині 1920 р., незважаючи на складні умови громадянської війни, партійно-радянська верхівка Одеської губернії (куди входив і Клименко), під керівництвом Я. Гамарника намагалася проводити більш гнучку політику, чим до певної міри суперечила офіційному курсу, спрямованому на розширення і посилення воєнно-комуністичних методів. Багато зусиль докладалось для пожвавлення господарського життя. У певних межах уже в той час у губернії дозволявся вільний продаж хліба. Через рік, після запровадження непу, подібні заходи будуть вслякко заохочуватись, а тоді Гамарника звинувачували в партизанщині, у відступі від класової лінії, у поступках дрібній буржуазії [26, 115]. Разом з ним падала тінь на все партійне й радянське керівництво Одеси. Так, уповноважений Реввійськради А. Луначарський після свого перебування в Одеській губернії у публічному виступі в Первомайську, в харківських газетах та в заяві Сталіну звинуватив губернську організацію КП(б)У і губвиконком у відсутності пролетарської комуністичної лінії поведінки [27, 19].

Незважаючи на активне заперечення одеським керівництвом зазначених звинувачень і навіть висловлене до ЦК КП(б)У і ЦК РКП(б) прохання притягти Луначарського до партійного суду за наклеп [27, 19], партійний та радянський апарат Одеської губернії в червні 1920 р. був підпорядкований військовим установам (реввійськраді 14-ї армії). Апеляції з Одеси до керівництва України не знайшли належної відповіді. Сталін у телеграмі Раковському зазначив: “Скарги одеських так званих комуністів будуть, але вони навряд чи заслуговують на увагу, оскільки одеські комуністи поставили себе у ганебну залежність від місцевої буржуазії ...” [26, 115].

Одеський губревком, у якому Клименку доручалося керівництво роботою ряду відділів колишнього виконкому [28, 5], почав проводити більш твердий курс. Резолюція губревкому з питань організаційної роботи, прийнята 17 червня 1920 р., була насичена репресивними заходами, зокрема, намічалось вилучення лишків у буржуазії і розподіл їх серед робітників, ув’язнення “нетрудового елемента” Одеси в концентраційні табори; від всіх відділів і установ вимагалось максимально сприяти профроботі, а органам ЧК притягати до суворой відповідальності всіх винних у невиконанні цього [28, 6–8].

У застосуванні надзвичайних заходів у “продроботі” в другій половині 1920 р. Одеська губернія стала показовою. Саме там у серпні-вересні був організований перший в Україні масовий “похід на куркуля”. Один з лідерів колишньої УКП(б), член політбюро ЦК КП(б)У О. Шумський був посланий в Одесу з широкими повноваженнями. 10 липня 1920 р. він став головою губревкому. Пізніше, в листопаді 1920 р., говорячи про своє відрядження в Одесу, Шумський зазначав, що “відповідно до директив ЦК» проводив там “організований грабунок буржуазії, організовував робітників у похід на куркуля” [29, 15]. Клименко, який 13 серпня був затверджений заступником голови губревкому [30, 200], а 30 серпня після від’їзду Шумського очолив Одеський губревком [28, 45зв.], активно займався цим питанням. На село було кинуте більше ста робітничих загонів [31, 93]. “Результати проведеної кампанії чудові, – повідомлялось у зведенні для членів ЦК, – куркуль тероризований і без усякого опору віддає хлібні та земельні лишки й інвентар. Надходження хліба на зсипні пункти значно збільшилось... Лише в деяких повітах були спроби до куркульських виступів, але вони

зараз же були придушені військовими загонами” [31, 93]. Клименко персонально був уповноваженим по Одеському повіту [32, 34], і саме там кампанія пройшла найбільш успішно, на середину вересня було вже “виконано 100% продрозверстки, відібрано значну кількість зброї і широко розгорнуто діяльність комнезамів” [31, 101].

Коли через декілька місяців Клименко вже працював у Катеринославській губернії, йому знадобився “одеський досвід” “боротьби з куркулем” у кампанії з “боротьби з бандитизмом”. “Я вже персонально вів таку роботу в одній з губерній, – відмічав Клименко в лютому 1921 р. на губпартконференції в Катеринославі, – У цій роботі брали участь близько 10 тис. осіб, і селяни побачили, що радянська влада – серйозна влада, що ми прийшли з ділом, а не з агітацією” [33, 29]. Такі “діла”, які проводились властями на селі, таїли в собі великі ускладнення. Здійснюючи політичне розшарування села, яке тісно поєднувалося з виконанням продрозверстки, більшовики насамперед прагнули зміцнити свою владу й добути хліб. Враховувалася першочергова політична необхідність. Економічна ж доцільність перетворень на селі не бралася до уваги і з погляду продуктивних сил села була вкрай негативною. Одним з активних виконавців цієї розорювальної для села політики виступав і І. Є. Клименко.

У листопаді 1920 р. на V Всеукраїнській конференції КП(б)У секретар ЦК КП(б)У С. Косіор говорив, що тепер Одеська губернія стала однією з найкращих [29, 26]. Це було саме тоді, коли одеське керівництво здійснювало досить жорсткий курс. Тобто “зверху” все бачилося добре, однак надзвичайщина вже не сприймалась “знизу”. І це вплинуло на відкликання Клименка з Одеси на початку 1921 р.

Підтвердження сказаному знаходимо в матеріалах Одеської міської партконференції, що проходила в кінці січня 1921 р. На ній дехто з промовців говорив про те, що в Одесі не відчувається сильної твердої влади, процвітає спекуляція, недостатньо дієвий ревком, є деяка розслабленість у роботі в зв’язку із закінченням війни. Голова губкому КП(б)У С. Сирцов відзначив: “...потрібна тверда рука і тверда влада. ...У нас немає твердого органу. Коли ми подивимося на причини, то побачимо, що виною був той же психологічний настрій. Товариші згадають, що на губернському з’їзді довелося мати опозицію щодо кандидатури тов. Клименка. Водники ультимативно ставили питання, щоб тов. Клименка більше не було. І він залишатись вже не міг. Йому ставили у вину цю тверду руку. І нехай тов. Кремлянський та інші нарікають на себе, що вони видвинули таку людину, яка цю тактику проводила” [34, 48 зв.]. До процитованого додамо, що Кремлянський очолював профспілку водників (працівників флоту), а слово «видвинули» Сирцов ужив, очевидно, у значенні “виштовхнули”, “усунули”. Тобто керівництво впливової в Одесі профспілки (і не лише воно) фактично висловило несприйняття стилю керівництва Клименка, і той змушений був піти зі своєї посади.

28 січня 1921 р. І. Є. Клименко став головою Катеринославського губревкому [35, 28], а 19 лютого був обраний головою губвиконкому [35, 1]. У цей час в Україні знову з усією гостротою постало питання про боротьбу з бандитизмом. Радянське керівництво України розглядало селянський повстанський рух як політичний бандитизм. Особливо гостро стояло це питання на Катеринославщині. На губернському з’їзді Рад у лютому 1921 р. “внутрішній куркульсько-бандитський фронт” був оголошений “фронтом такої ж державної важливості, як і колишні фронти боротьби з Врангелем і польською шляхтою” [36]. У березні 1921 р. губернська конференція прийняла постанову про мобілізацію 1000 кращих катеринославських робітників для “роботи на селі”, хоча стосовно методів проведення кампанії висловлювались різні думки. Меншовики погоджувалися з тим, що необхідно покінчити з бандитизмом, але пропонували також і з’ясувати причини, які породжують вороже ставлення селян до радянської влади. Вони заявляли, що готові дати не 1000, а 3000 осіб, якщо вони підуть для того, щоб допомогти селянину, і жодного, якщо вони направляються туди для виконання продрозверстки та

іншої роботи, що сіє розбрат і ворожнечу [37]. Однак цих нечисленних опонентів Клименко назвав “такими ж ідеологами куркульського руху, як і всякі батьки» [37]. 8 березня 1921 р. наказом Катеринославського губвиконкому вся територія губернії оголошувалася на воєнному становищі. Проведення кампанії з боротьби з бандитизмом покладалося на губвійськнараду (під головуванням Клименка) [38]. В наказі цього органу від 25 березня 1921 р. відповідальність за бандитські дії на даній території покладалася на місцеве населення під круговою порукою куркульських верств. Для забезпечення видачі винних, що підлягали суду ревтрибуналу, дозволялося брати заручників з “куркульського елемента” і в разі невидачі розстрілювати з конфіскацією майна [39].

Боротьба з бандитизмом тісно поєднувалася з проведенням продрозверстки, однак саме навесні 1921 р. центральним керівництвом був намічений перехід до нової економічної політики, одним з найважливіших положень якої була заміна продрозверстки продподатком. Незважаючи на половинчатість та обмеженість, ліквідація продрозверстки відіграла позитивну роль у ліквідації селянського “бандитизму”. 17 травня, доповідаючи по прямому зв’язку Фрунзе і Раковському про стан бандитизму на території губернії, Клименко зазначав, що “ставлення населення до банд... більшою чи меншою мірою вороже, що слід приписати амністії, змінам економічної політики і масовій роботі на селі” [40, 5]. 30 червня 1921 р. Катеринославський губвиконком оголосив, що кампанія з боротьби з бандитизмом і з організації радянської влади на селі в основному закінчена. З 1 липня в губернії відмінявся воєнний стан [41, 140].

1921 року Катеринославська губернія, як і в цілому Україна, постраждала від посухи. Відсутність через неврожай товарної продукції у більшості селянських господарств, нереальні плани продподатку зумовили повернення до старих методів хлібозаготівель. Збір продподатку фактично здійснювався “воєнно-комуністичними” засобами, які були характерні для продрозверстки. 12 серпня в статті “Продподаток і Радянська влада” Клименко наголошував: “Виконання продподатку є екзаменом цінності для всього радянського апарату, мірилом цінності сільських виконкомів та окремих працівників” [42]. Про методи роботи свідчить наприклад те, що на час продподаткової кампанії практикувалися виїзні сесії ревтрибуналу [43, 8]. Однак і збереження методів, типових для продрозверстки, не забезпечувало в голодній Україні виконання нереальних планів хлібозаготівель.

У серпні 1921 р. Клименко очолив у себе в губернії комісію допомоги тим, хто голодував [35, 63], але через два місяці на пленумі губкому змушений був констатувати, що робота почалася неорганізовано і великих результатів не дала. Він наголошував, що необхідно надавати допомогу не тільки тим, хто голодує на Поволжі, але й місцевостям Катеринославщини, які дуже постраждали від неврожаю [44]. Для голодної Катеринославської губернії у грудні 1921 р. продподаток був зменшений [43, 81].

Крім великих труднощів на селі, більшовицькому керівництву довелося зіткнутися з великими ускладненнями і в місті. Тяжке становище, що склалося в пролетарських центрах України із забезпеченням продовольством, було характерним і для Катеринослава. У травні – червні 1921 р. воно стало особливо складним. Продрозверстка припинилась, а збір продподатку ще не починався. Ситуація стала вибухонебезпечною і невдовзі вилилась у відкритий конфлікт. 26 травня – 1 червня у Катеринославі відбувся страйк робітників паровозних майстерень, частково підтриманий робітниками Брянського й Трубноного заводів. Масштаби страйку, самосуд над кількома представниками влади й характер вимог (не лише економічних, а й політичних – “вільні Ради”) викликали у властей асоціації з Кронштадтом. Виступ був придушений силою.

Клименко брав у цих подіях активну участь (він намагався умовити обурених робітників, але не зміг) [детальніше про всі ці події див.: 45].

До кінця 1921 р. працював Клименко в Катеринославі. Незабаром він був звідти відкликаний і виконував окремі доручення ЦК КП(б)У, а у квітні 1922 р. був призначений наркомом землеробства України. Роки його діяльності на цій та інших посадах можуть бути предметом окремої публікації.

Описаний період політичної діяльності І. Є. Клименка характеризує його як активного представника більшовицької номенклатури, яка відзначалася неабиякою працездатністю, наполегливістю в досягненні мети і, виконуючи директиви партії, не зупинялася перед крайніми заходами там, де це від неї вимагалось. Умови надзвичайності, характерні для революційних часів, громадянської війни й перших післявоєнних років, зумовлювали зміст і методи діяльності Клименка. Уважаємо, що не слід убачати в ній прояв лише “руйнівного” начала, тільки негативні аспекти. Зокрема, потрібно розрізняти проведення на практиці неправильної, згубної політики, вираженої в комуністичних програмах, і повсякденну напружену роботу із забезпечення в найтяжчих умовах громадянської війни й післявоєнної розрухи життєдіяльності губерній, у керівництві яких він перебував. У цей час І. Є. Клименко ще не входив у число перших політичних осіб в Україні, проте став досить помітною фігурою у складі «другого ешелону» влади.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лапіна В. М. Иван Євдокимович Клименко // Борці за Жовтень. Вип. III. Діячі революційного руху на Одещині. – Одеса, 1957. – С. 65–69; Случевська С. А. Полум’яний більшовик І. Є. Клименко // Укр. іст. журн. – 1962. – № 4. – С. 152–153; Дейнега О. І. Иван Клименко. – Одеса, 1968. – 127 с.; Голубова Г. Г. Один з керівників КП(б)У (до 80-річчя від дня народження І. Є. Клименка) // Укр. іст. журн. – 1971. – № 9. – С. 113–114; Клименко М. М. Документальні джерела про революційну діяльність І. Є. Клименка // Архіви України. – 1984. – № 3. – С. 57–60 та ін.
2. Політична і господарська діяльність І. Є. Клименка (1917–1937 рр.) / Дис... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1993. – 227 с.
3. Деятельность И. Е. Клименко на Украине в 1922–1924 гг. // Современная публицистика и историко-партийная наука Сб. науч. трудов. – Дн-к, 1991. – С. 146–153; К вопросу о «беспринципной групповщине» в Сибирской парторганизации в 1930 году // Актуальные вопросы политической истории России и Украины. Сб. науч. трудов. – Дн-к, 1992. – С. 149–158; Маловідомі сторінки біографії І.Є. Клименка // Наукові записки. – Вип. 10. – Серія: Історичні науки. – Кіровоград, 2007. – С. 70–76 та ін.
4. ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об’єднань України). – Ф. 39. – Оп. 4. – Од.зб. 87.
5. Голос социал-демократа (Киев). – 1917. – 27 авг.
6. Эрде Д. Революция на Украине. (От керенщины до немецкой оккупации). – Х., 1927. – 279 с.
7. Фельдман О. Визволення в’язнів з Одеської в’язниці // Літопис революції. – 1928. – № 3. – С. 229–237.
8. Анулов Ф. Союзный десант на Украине // Летопись революции. – 1923. – № 5. – С. 186–193.
9. ДАОО (Державний архів Одеської області). – Ф. 2. – Оп. 1. – Од.зб. 355.
10. Годы борьбы. 1917–1927. Сб. воспоминаний и материалов по истории революционного движения на Зиновьевщине. – Зиновьевск, 1927.
11. ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Од.зб. 163.
12. Мельгунов С. П. Красный террор в России. 1918–1923. – Симферополь, 1991. – 256 с.
13. РЦЗВДНІ (Російський центр зберігання і вивчення документів новітньої історії). – Ф. 17. – Оп. 6. – Од.зб. 369.
14. Одесский коммунист. – 1919. – 13 июля.
15. Одесский коммунист. – 1919. – 24 июня.

16. В огне гражданской войны. Сб. докум. и материалов / Из истории борьбы трудящихся Одесщины против объединенных сил внутренней и внешней контрреволюции в период гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918 – ноябрь 1920). – Одесса, 1962.
17. Одесский коммунист. – 1919. – 15 июля.
18. Вечерняя Одесса. – 1974. – 6 нояб.
19. Известия Житомирского революционного комитета. – 1919. – 19 сент.
20. Известия Житомирского революционного комитета. – 1919. – 20 сент.
21. Известия Житомирского революционного комитета. – 1919. – 23 сент.
22. ЦДАРА (Центральний державний архів Радянської армії, м. Москва). – Ф. 1421. – Оп. 2. – Од.зб. 387.
23. Коммунист (Киев). – 1920. – 23 янв.
24. Большевик (Київ). – 1920. – 7 січня.
25. ДАОО. – Ф. Р-2106. – Оп. 1. – Од.зб. 105.
26. Горлов В. М. Я. Б. Гамарник на Україні // Укр. іст. журн. – 1989. – № 6. – С. 110-117.
27. ДАОО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Од.зб. 4.
28. ДАОО. – Ф. Р-2106. – Оп. 1. – Од.зб. 37.
29. Бюлетень V Всеукраинской конференции КП(б)У. № 3. – Харьков, 1920.
30. ДАОО. – Ф. Р-2106. – Оп. 1. – Од.зб. 9.
31. РЦЗВДНІ. – Ф. 17. – Оп. 12. – Од.зб. 689.
32. ДАОО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Од.зб. 7.
33. ДА ДнО (Державний архів Дніпропетровської області). – Ф. 1. – Оп. 1. – Од.зб. 196.
34. ДАОО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Од.зб. 188.
35. ДА ДнО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Од.зб. 453.
36. К труду (Екатеринослав). – 1921. – 5 фев.
37. К труду (Екатеринослав). – 1921. – 8 марта.
38. К труду (Екатеринослав). – 1921. – 9 марта.
39. К труду (Екатеринослав). – 1921. – 25 марта.
40. ДА ДнО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Од.зб. 278.
41. Советское строительство на Екатеринославщине. – 1921. – № 1–2. – С. 140.
42. К труду (Екатеринослав). – 1921. – 12 авг.
43. ДА ДнО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Од.зб. 454.
44. К труду (Екатеринослав). – 1921. – 16 окт.
45. “Маленький Кронштадт”. События 1921 года в Екатеринославе // Политические партии и движения Украины XIX–XX вв. Сб. науч. трудов. – Днепропетровск, 1993. – С. 109 – 119.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Грінченко Віктор Григорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: історична персоналістика; проблеми політичної історії України перших десятиліть радянського періоду.

РОЗВИТОК СИСТЕМИ КАДРОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ В 20-ТІ РОКИ XX СТОЛІТТЯ

Валерій КІЗЮН (Кіровоград)

У статті автором проаналізовано основні тенденції у розвитку системи підготовки та перепідготовки кадрів для української поліграфічної промисловості, висвітлено проблему кадрового забезпечення книготорговельної мережі республіки в 20-ті роки XX століття.

In this article an author is analyses basic tendencies in development of the system of preparation and retraining of shots for Ukrainian polygraph industry, the problem of the skilled providing of network the trade of books of republic is reflected in 20th of XX age.

Однією з головних економічних проблем сучасної незалежної України є протиріччя між державно-монополістичним, чиновницько-бюрократичним капіталізмом і ринковою економікою, яка може стати запорукою динамічного розвитку нашої держави. Висвітлення політики партійно-більшовицького керівництва в галузі розвитку, зокрема видавничої справи в Україні періоду непу, може стати на заваді повторенню помилок минулого.

Серед праць, присвячених ґрунтовному висвітленню процесу розбудови української поліграфічної промисловості й книготорговельної мережі треба відзначити дослідження В. Чуїстова, Р. Машталіра, М. Шевченка [10]. Проте, ці дослідники з огляду на ідеологічну заангажованість, не зосереджували своєї уваги на матеріально-технічному й фінансовому голоді в цій галузі протягом усього десятиріччя, пов'язаному з імперською економічною політикою Москви.

У цій публікації основний акцент зроблено на висвітленні проблеми становлення та розвитку системи підготовки кадрів для української поліграфпромиловості, книготорговельної мережі українських видавництв у 20-х роках минулого століття, певних протиріч, пов'язаних з прагненням радянської влади зберегти командно-адміністративний стиль керівництва видавничою справою в умовах непу.

З переходом поліграфічної промисловості на промислові рейки почала відчуватися гостра необхідність в кваліфікованих кадрах для неї. 1924 року вона досягла 80 % від загальної кількості зайнятих у цій галузі промисловості. Частина кваліфікованих друкарів пішла працювати в інші галузі народного господарства. Не вистачало національних кадрів спеціалістів. Лише незначна кількість представників старої інтелігенції, що могла бути авторами потрібних народіві книг, перейшла на бік радянської влади. Більшість інтелектуалів або емігрувала, або не співчувала більшовицькому уряду, хоча певна їх частина змінила своє ставлення до влади на позитивне в зв'язку з українізацією. Внаслідок цього видавалися праці тих нечисленних авторів, що йшли з радянською владою або перевидавали щось з літератури революційної Росії.

Проблема авторських кадрів ще довгий час була гострою. Дуже мало було не тільки авторів, але й редакторів, коректорів, перекладачів. Навіть складачів українського тексту важко було знайти на початку 20-х років ХХ століття. Давалися знаки наслідки русифікації, що століттями проводилася царизмом, а потім і більшовицьким урядом, особливо в перші роки радянської влади. Крім того, для більшості української інтелігенції виникав певний психологічний бар'єр при прийнятті рішення про необхідність звернення до "пролетарської влади" з метою працевлаштування. Річ у тому, що головний критерій, яким керувались експертні комісії при біржах праці в ході відбору кадрів, було класове походження та ідеологічна стійкість, а не рівень фахової компетенції та професіоналізму. А тому висококваліфіковані спеціалісти з 20-річним фаховим стажем "не витримували перевірки", і замість них на роботу приймалися малоосвічені, але "політично грамотні" особи пролетарського походження [8, 37].

У першій половині 20-х років майже в кожному губернському центрі були створені школи професійного навчання поліграфістів. У Харкові 1920 року розпочала свою діяльність школа друкарської справи (пізніше школа ім. А. Багінського). Були засновані школи поліграфічного виробництва в Києві, Одесі та Катеринославі. У Вінниці була започаткована школа ім. В. Балабанова.

Головним завданням системи професійної підготовки кадрів для поліграфії було розв'язання проблеми безробіття в цій галузі промисловості через підвищення рівня підготовки основної маси малокваліфікованих робітників. Проблему дефіциту висококваліфікованих спеціалістів, яка дуже гостро стояла перед поліграфпромиловістю, система професійної освіти в 20-ті роки розв'язати не могла. У

цей час в республіці не вистачало ні коштів, ні викладачів відповідного рівня підготовки для розв'язання цієї кадрової проблеми. Досить сказати, що 1930 року підготовка слухачів харківських курсів раціоналізаторів проводилася тільки на основі стенограм лекцій московських курсів [7, 61]. Тому завдання кадрового забезпечення реконструкції поліграфічної промисловості в основному лягало на плечі нечисленних робітників з великим фаховим стажем роботи.

Найбільш авторитетною вважалась школа друкарського мистецтва ім. А.Багінського. Тут був добре налагоджений навчальний процес, створено і надруковано ряд посібників у тому числі “Альбом наочних посібників друкарської справи”, “Альбом ескізів для набору обкладинок, титулів, віньеток. Посібник складачам та учням для вивчення розміщення рядків”. Тиражем 3 тис. примірників вийшла “Довідкова книга складача А.М. Соколова”. Автор посібника був тоді інструктором складального цеху школи.

У школі зверталася велика увага на практику. На деяких книгах видавництва “Пролетарій”, наприклад, можна зустріти позначки: “Набрано, видруковано й зброшуровано учнями харківської школи друкарської справи ім. А. Багінського”.

Поява книжок з друкарської справи була зумовлена потребою у фаховій літературі. Дефіцит її певною мірою заповнювали друкарські журнали, які виходили в губернських центрах: у Катеринославі – “Печатник грядущого”, Харкові – “Харьковский печатник”, Донецьку – “Голос печатника”, Вінниці – “Юный печатник”. Матеріали з проблем поліграфічної промисловості України публікувались і в московському журналі “Полиграфическое производство”. Ці журнали висвітлювали не лише життя друкарів, але й відігравали профорієнтаційну роль.

Україна досягла непоганих результатів у професійно-технічній підготовці робітників для поліграфічної промисловості. 1926 року кількість учнів ФЗУ України, з яких готували поліграфістів, становила 20,3 % їх загальної кількості в СРСР [7, 63]. У найбільших школах України в середині 20-х років навчалося: в Одеській та Дніпропетровській по 70 учнів, у Харківській ім. А. Багінського – 250 учнів, Київській школі поліграфічного виробництва – 120 осіб. Менші школи були відкриті і в інших губернських центрах, але проблема нестачі кваліфікованих робітників у поліграфічній промисловості все одно відчувалася.

Питання про школу поліграфічного виробництва неодноразово порушувалося протягом 1920 р. правлінням Спілки робітників поліграфічної промисловості (СРПП). Правління СРПП доручило одному із своїх членів розробити попередній проект, визначити кошторис та план найближчих робіт.

Розглянувши отримані матеріали, правління СРПП схвалило їх і надіслало на затвердження в ЦК КП(б)У в Харків і в Москву. Після одержання затвердженого ЦК КП(б)У та ЦК РКП(б) проекту школи правління СРПП приступило до організації школи поліграфічного виробництва в Києві.

У грудні 1920 року на першому об'єднаному засіданні СРПП, Губпрофосу та Поліграфвідділу були вирішені питання загального фінансового характеру. Витрати з організації узяв на себе Поліграфвідділ, решта роботи була розподілена між СРПП і Губпрофосом.

Після чотиримісячної цілеспрямованої роботи були організовані класи, бібліотека, музей, набірне відділення, літографічне, перекладне, палітурне, граверне й частково друкарське відділення. Згодом додатково були створені фотоцинкографія та стереотипне відділення. У березні 1921 року школу було відкрито. Вона була розрахована на 120 учнів які були в більшості своїй узяті із київських та повітових друкарень у віці від 14 до 18 років. Цей факт свідчить про те, що основний акцент школа робила на підняття кваліфікації робітників поліграфпромисловості своєї губернії.

Основною проблемою школи була нестача коштів. Крім того, відсутність опалення, нестача обладнання перешкоджало нормальному життю школи й змушувало максимум уваги приділяти організаційній роботі. Таке становище спонукало школу відійти від виконання навчального плану й перейти на часткову самоокупність. Спочатку самоокупність поліпшила матеріальний стан школи, але це тривало доти, доки не були використані завдаточні суми за великі замовлення.

У серпні 1922 року було досягнуто домовленості між трьома зацікавленими організаціями: Губпросвітою, трестом “Київдрук” та СРПП. Трест “Київдрук” узяв на себе оплату викладачів технічних дисциплін, забезпечення всім необхідним учнів та службовців, а також школи необхідним обладнанням. Губпросвіта фінансувала придбання підручників із загальноосвітніх дисциплін та виплату зарплати викладачам цих предметів. СРПП перерахувала 90% своїх фондів на потреби школи [3, 9]. Це дало можливість скасувати самооплатність, яка обов’язково призвела б школу до банкрутства.

Управління школою здійснювала рада школи в складі представників Губпрофосвіти, СРПП, тресту “Київдрук” – основних її спонсорів. Наприкінці 20-х років, коли школу було віддано під егіду тресту, матеріальний стан її дещо поліпшився [5, 7]. Її було перетворено в навчально-виробниче підприємство, при якому створено лабораторію та експериментальний кабінет.

З 1923 року в Україні починається підготовка поліграфістів з вищою освітою на поліграфічному факультеті Київського художнього інституту. Перший набір цього факультету налічував 50 осіб. Факультет виник з графічного відділу, який уходив до складу колишньої Академії мистецтв і яким керував перший його професор, а згодом ректор академії відомий художник з оформлення книги Г. Нарбут. Ще у 1919–1920 рр. Нарбут уживав енергійних заходів щодо об’єднання графічного відділу зі школою друкарського мистецтва в Києві, але це сталося вже після його смерті.

На факультеті були три спеціалізації: книжковий і газетний друк, друк естампів та ілюстрованих журналів, кольоровий друк. Студенти проходили практику в друкарнях Києва та Ленінграда. Особливістю Київського факультету порівняно з факультетами, що діяли в художніх інститутах Харкова та Одеси, була чітка орієнтація на технологію поліграфії, тоді як на інших факультетах вся увага була зосереджена на майстерності малювання. Насправді це були графічні відділи малярських факультетів.

У кінці 20-х років в українській поліграфічній промисловості було зайнято 8902 осіб, серед яких лише 210, тобто 2,4 % були з вищою освітою [7, 65]. Більшість керівників поліграфії становили практики з великим виробничим стажем, але часто відсутньою вищою освітою.

У квітні 1930 року поліграфічні факультети Київського та Одеського художніх інститутів були переведені в Харків, де вони об’єдналися з аналогічним факультетом Харківського художнього інституту. Так виник перший в Україні Поліграфічний інститут, який готував кадри з вищою спеціальною освітою. У середині 1930 року згідно з постановою Раднаркому його було переведено під юрисдикцію Поліграфоб’єднання України.

Висококваліфіковані інженерні кадри готувалися на трьох факультетах Поліграфічного інституту: інженерно-технологічному, інженерно-економічному та художньо-конструкторському.

Художньо-конструкторський факультет випускав конструкторів поліграф-продукції, що на виробництві та у видавництвах посідали місця керівників бюро проектування і художньо-технічних редакторів, обізнаних з технологічними процесами поліграфії.

Інженерів-економістів, обізнаних в галузі технологічних процесів поліграфії та в питаннях планування, готував інженерно-економічний факультет.

Щоб забезпечити підготовку наукових кадрів та педагогічного персоналу для шкіл та науково-дослідного обслуговування поліграфічного виробництва, при поліграфінституті було створено науково-дослідну кафедру. Крім того, інститут мав три робфаки: один денний та два вечірніх.

У липні 1930 року було організовано підготовчі курси в Харкові, Києві, Дніпропетровську та Одесі загальною кількістю 130 осіб [9, 37]. Вони й стали основним кістяком першого набору інституту із кількістю в 165 осіб.

Становлення системи підготовки та перепідготовки кадрів для поліграфічної промисловості повністю залежало від складного соціально-економічного становища в республіці в 20-х роках ХХ століття. В умовах непу й переведення поліграфпідприємств на госпрозрахунок держава лише частково фінансувала програму кадрового забезпечення цієї галузі народного господарства. Крім держави, спонсорами системи професійної підготовки кадрів для поліграфії були загальнореспубліканські поліграфтрести та галузева профспілка – СРПП. Інтерес поліграфтрестів полягав у намаганні максимально наблизити зміст теоретичного навчання в системі підготовки поліграфістів до практичних вимог виробництва. З цієї причини освітня програма для студентів поліграфічного факультету Київського художнього інституту являла собою дещо розширений та поглиблений курс професійно-технічної підготовки. Навчальна програма цього факультету не передбачала підготовки ні інженерно-технічного персоналу, ні економістів, ні конструкторів, не кажучи вже про надання вищої спеціальної освіти керівному складу поліграфпромисловості.

Потреба у висококваліфікованих кадрах існувала в поліграфії протягом всього десятиріччя й була дещо послаблена тільки з заснуванням 1930 року першого в Україні Харківського поліграфічного інституту. Поруч з дефіцитом поліграфістів з вищою освітою існувала проблема безробіття, головним чином, серед некваліфікованих та малокваліфікованих робітників. Фінансуючи систему професійно-технічної підготовки та підвищення кваліфікації некваліфікованих та малокваліфікованих робітників поліграфпромисловості, СРПП намагалася вирішити саме цю проблему.

Взагалі система підготовки та перепідготовки кадрів відбивала той відносно невисокий рівень матеріального й технічного забезпечення видавничої діяльності, який існував в Україні протягом 20-х років. Необхідно згадати, що в кінці 20-х років спеціалістів з вищою освітою у поліграфічній промисловості було лише 2,4 %. Керівництву цієї галузі народного господарства інколи бракувало науково-теоретичної бази для ефективного використання наявного обладнання, особливо імпортного, що було одним із чинників, які знижували рентабельність виробництва, чим скорочували й резерви внутрішніх нагромаджень, необхідних для оновлення матеріальної бази видавничої справи в Україні.

Успіх видавничої справи, як відомо, залежить не меншою мірою від своєчасного та безперебійного поширення друкованої продукції, ніж від її виробництва. На початку 20-х років книготорговельна мережа, як і поліграфія, потребувала кваліфікованих кадрів. У цей період до книжкової торгівлі прийшла здебільшого молодь з незакінченою середньою освітою. Вона була зовсім не обізнана з організацією і технікою книготоргівлі, з асортиментом книг з цієї чи іншої галузі знань. Щоб озброїти кадри хоча б мінімальним знанням основ книготоргівлі, для них влаштовувалися заняття з технічного мінімуму, семінари, окремі лекції, запроваджувалось індивідуальне учнівство по книгарнях.

Систематичну роботу з підготовки книготорговельних кадрів в Україні проводило кооперативне видавниче об'єднання "Книгоспілка" яке мало найбільшу мережу

книгарень у місті й на селі. Для підготовки продавців районних книгарень, інструкторів книжкової торгівлі вона періодично організувала короткотермінові курси строком на 2-4 місяці.

У червні 1925 року “Книгоспілка” вперше в Україні організувала в Харкові чотиритижневі книготорговельні курси, на яких пройшли підготовку 44 особи [2, 14]. Програма складалася з таких головних частин: історія книги та видавнича справа, організація книгарства, торговельно-оперативна робота та облік, техніка роботи з книгою, бібліографія та вивчення покупця, просування книжки на село, кооперація і книгарська робота, робота з паперовим крамом, додаткові предмети (законодавство про книжкову торгівлю та робота з наочним приладдям).

Завданням курсів було: орієнтування слухачів з питань кооперативної роботи взагалі та культурної роботи, зокрема, набуття елементарних знань та основних навичок у вивченні книги та користуванні бібліографічними підручниками, орієнтуванні в культурно-технічних питаннях сільської книгарні. Робилися також бібліографічні огляди найважливіших розділів літератури (політичної, науково-технічної, сільськогосподарської, художньої). Організувалися також дво- і тижневі курси-семінари для підготовки або підвищення кваліфікації працівників сільської книготоргівлі.

Уявлення про темпи розгортання підготовки книгарів для кооперативної книготоргівлі можуть дати такі цифри. У 1924–1925 рр. було організовано курси на 44 особи, а в 1929 – вже на 863 особи, у тому числі чотиримісячні курси в Харкові й Києві (по 80 осіб), Дніпропетровську (40 осіб), двомісячні в Миколаєві (40 осіб) [1, 58]. Взагалі з 1924 по 1931 рр. на 130 курсах «Книгоспілки» пройшли навчання 3 378 слухачів.

Чотиримісячні курси призначувалися для підготовки завідувачів райкнигарень, райінспекторів, зав. книжкових відділів та старших продавців у книгарнях великих міст. Двомісячні курси готували продавців районних книгарень, завідувачів сільських книгарень, молодших продавців [6, 13]. Ускладнення книжкової роботи вимагало книгарів високої кваліфікації, яку не могли дати короткотермінові курси. Саме тому виникла потреба в навчальних закладах, які готували книгарські кадри середньої кваліфікації. З цією метою “Книгоспілка” відкрила тримісячний технікум з підготовки книгарів у Києві.

Комітет у справах друку 1930 року організував у Харкові книжково-газетний технікум, де готувалися кадри для книготоргівлі, видавництва і редакцій газет. При технікумі було відкрито вечірній відділ. Крім того, при Київському кооперативному інституті створили книжковий технікум, а при Одеському кооперативному технікумі – книготорговельний відділ. Відкривалися книжкові відділи і в загальних кооперативних технікумах Всеукраїнської кооперативної спілки за згодою з останніми. Ці чотири технікуми давали 240 – 250 книгарів середньої кваліфікації на рік.

Книгарського вузу “Книгоспілка” в кінці 20-х років не мала, але за її участю розгорнулася підготовка кадрів в інших навчальних закладах України. “Книгоспілка” взяла напрям на підготовку книгарів з вищою освітою двох фахів: книгарів-економістів та книгарів-поширювачів. Перших готував інститут споживкооперації у Харкові, других – книжковий відділ бібліотечного факультету Харківського інституту політосвіти. У підготовці книгарів-економістів брав участь також Харківський інститут народного господарства. Наявність такої академічної бази давала можливість готувати керівний склад книгарських робітників економічно-оперативного й культурно-економічного профілю як для самої “Книгоспілки”, так і для місцевих організацій.

Книготорговельні вузівські курси давали змогу розгорнути науково-дослідну роботу, відсутність якої гостро відчувалася в Україні. Інститут політосвіти та споживчої

кооперації започаткував роботу кабінетів з вивчення попиту покупця і з економіки та організації книготоргу.

Таким чином, у другій половині 20-х років “Книгоспілка” пройшла великий шлях від початкових місячних книгарських курсів до підготовки книгарів з вищою освітою та створення основ науково-дослідної роботи.

Підготовкою та підвищенням кваліфікації кадрів для районних книгарень займалася не тільки “Книгоспілка”. У серпні 1928 року Харківська окружна споживспілка влаштувала одномісячні курси для підвищення кваліфікації сільських книгарів та підготовки нових кадрів робітників районних книгарень. Було сформовано три групи загальною кількістю 35 осіб, які готували спеціалістів для виконання практичних робіт у харківських книгарнях, але бажаного ефекту курси не дали. Деякі з правлінь сільських споживчих товариств, діставши розпорядження з центру про відрядження певних осіб на курси, послали людей малописьменних (деякі не знали абетки та елементарних арифметичних дій), до того ж таких, що ніколи не працювали в книгарнях, мотивуючи це тим, що книготорговельна справа взагалі збиткова й нескладна, а тому за книгаря може бути перший-ліпший [4, 14]. Саме тому й не були відчислені на місцях малописемні курсанти.

Для практичних занять було відведено лише 1,5 – 2 години на тиждень, до того ж до книгарень не було призначено фахівців, які були б звільнені від своєї роботи й проводили тільки навчання курсантів. Через це практиканти фактично були залишені напризволяще. Лише в книгарні ДВУ (Державного видавничого об’єднання) завдяки її завідувачому курсантам приділялося досить уваги, і на практиці було опрацьовано більш-менш серйозно всі завдання.

Отже, доводиться констатувати, що, на відміну від “Книгоспілки”, такі короткострокові курси не досягали своєї мети, витрачаючи майже даремно час і кошти. Причина такого становища полягала в тому, що “Книгоспілка” готувала кадри в більшості випадків для своєї торговельної мережі, де вони й проходили практику. Багато районних окрспоживспілок не мали власної навчальної бази для проходження практики. Тому їхні курсанти й перетворювалися на тягар для чужих книгарень.

Система підготовки кадрів для книготорговельної мережі мала певну специфіку. На відміну від програми з підготовки робітників поліграфічного виробництва, де держава була одним з головних кредиторів, фінансування системи підготовки книгарів було повністю позбавлене державної підтримки. У цьому виявилася принципова позиція радянської держави, яка, незважаючи на нову економічну політику, й надалі дивилася на сферу торгівлі й пов’язану з нею необхідність вивчення кон’юнктури книжкового ринку як на пережиток капіталізму. Безперечно, що надання кооперації, зокрема “Книгоспілці”, можливості організувати систему підготовки кадрів для книготорговельної мережі певною мірою активізувало ринкові відносини в республіці, сприяло вивченню специфіки читацького попиту, стимулювало розвиток видавничої справи в Україні. Проте мирне співіснування соціалістично організованого виробництва друкованої продукції і ринкової системи її поширення тривало лише до кінця 20-х років, коли “Книгоспілку” було закрито. Разом з цим була одержавлена й система підготовки кадрів для книготоргівлі.

Таким чином, можна стверджувати, що проблемі матеріального та кадрового забезпечення видавничої справи в Україні у 20-ті роки не приділялося належної уваги з боку центральних союзних органів влади, оскільки поліграфпромиловість не була віднесена до галузей пріоритетного розвитку. Це при тому, що українська поліграфія у 20-ті роки потребувала проведення більш інтенсивної інвестиційної політики, ніж російська, оскільки до війни в Україні не було потужної видавничої індустрії, і ця галузь промисловості виявилася нездатною виконувати великі замовлення потужних

видавництва, кількість яких швидко зростала у вищезазначений період. В цьому певною мірою виявилась імперська економічна політика Москви щодо України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Агуф М., Коваль М. Книгу – в маси. – Х., 1965. – 256 с.
2. Бібліологічні вісті. – 1927. – № 3. – 184. – С. 12–17.
3. Два года работы Киевской школы полиграфического производства 1921–1923). – К., 1923. – 89 с.
4. Донченко Н. Уважніше підбирати кадри // Радянський книгар. – 1930. – № 19. – С. 5–19.
5. Печатник. – 1929. – № 14–15. – С. 6–7.
6. Нечаев М. Про готування кадрів кооперативного книготоргу// Радянський книгар. – 1930. – № 19. – С. 6–15.
7. Цигельман А. Ударным темпом подготовим кадры // Полиграфическое производство. – 1930. – № 8–9. – С. 59–67.
8. Червона преса. – 1929. – № 5. – С. 31–40.
9. Шевченко М.Г. Український поліграфічний інститут. – Х., 1931. – 167 с.
10. Чуїстов В. Паперова промисловість України та шляхи її розвитку. – Полтава, 1931. – 115 с.; Машталір Р. Розвиток поліграфії на Україні. – Львів, 1974. – 176 с.; Шевченко М. Український поліграфічний інститут. – Х., 1930. – 167 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Кізон Валерій Карпович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблематика історії видавничої справи в Україні в 20-х роках ХХ століття; деякі аспекти державотворчого процесу в Україні у ХХ ст.

„ВЕЛИКИЙ” ТЕРОР 1937–1938 РОКІВ: ВІД ІДЕОЛОГІЇ ДО РЕАЛІЗАЦІЇ

Тетяна РАФАЛЬСЬКА (Київ)

У статті, на підставі архівних матеріалів, російських та українських джерел висвітлені події доби “великого” терору в Україні. Особливу увагу приділено специфіці, інтенсивності й технології репресій.

The article is based on the materials from the archives. The events of the period of “great” terror in Ukraine. Special attention is paid on the specificity, intensity and the technology of the repressions.

Ідея Й. Сталіна про посилення класової боротьби на шляху побудови соціалізму стала політичним обґрунтуванням масових репресій. Для її реалізації потрібен був потужний спеціалізований каральний орган. За постановою ЦВК СРСР від 10 липня 1934 року створюється Народний комісаріат внутрішніх справ СРСР (далі – НКВС), який перебрав на себе керівництво міліцією, карним розшуком, пожежними частинами, органами захисту громадського стану, виправно-трудовими установами [1, 140]. Розпочався новий етап перегрупування сил, удосконалення репресивного механізму, політичного та юридичного обґрунтування майбутніх масових політичних репресій. Подальші події розгортаються дуже швидко. 1 грудня 1934 року було вбито С.Кірова. Ця смерть дала Сталіну підставу для розгортання терору, спрямованого проти міфічних “ворогів народу”. 19 – 24 серпня 1936 року в Москві відбувся перший публічний політичний процес стосовно справи так званого “об’єднаного троцькістсько-зінов’ївського центру”. Військова колегія Верховного суду СРСР усіх учасників процесу засудила до вищої міри покарання – розстрілу (далі – ВМП). Вирок було виконано 25 серпня 1936 року [2, 191]. Другий великий процес проходив у Москві 23 – 30 січня 1937 року у справі “паралельного антирадянського троцькістського центру”.

Обвинувачених було 17 осіб, серед них Ю.П'ятаков, Г.Сокольников, колишній член ЦК КП(б)У Я.Дробніс та інші. 13 з них отримали ВМП [2, 191].

У цей час наркомат внутрішніх справ очолив М.Єжов, який у вересні 1936 року змінив на цій посаді Г.Ягоду. Призначаючи М.Єжова, Й. Сталін звинуватив органи НКВС у відставанні на чотири роки в боротьбі з „троцькістсько-зінов'ївським блоком” [3, 503]. Новий голова НКВС показав себе в попередніх “чистках”. Його колишній шеф, завідуючий оргрозподвідділом ЦК ВКП(б) так характеризував М.Єжова: “... я не знаю більш ідеального працівника, ніж М. Єжов. Точніше, не працівника, а виконавця. Усе, що йому не доручиш, можна не перевіряти, а бути впевненим, що він усе зробить. У М. Єжова є тільки один, правда, вагомий недолік: він не вміє зупинятися” [4, 22]. Подальший розвиток подій буде яскравим підтвердженням цих слів.

З перших днів приходу М.Єжова на посаду наркома внутрішніх справ розпочалися репресивні акції. Відправним моментом нового сталінського наступу, який з часом отримає назву “великої чистки”, став лютнево – березневий пленум ЦК ВКП(б) 1937 року. Усі національності та верстви радянського суспільства, всі вікові та соціальні групи відчули на собі нову сталінсько-партійну політику. На пленумі порушували питання про боротьбу зі шкідництвом, диверсіями та шпигунством японо-німецько-троцькістських агентів, також було приділено увагу й національному моменту в здійсненні “ворожій діяльності.” Промовці зазначали, що шпигуни та шкідники проникли майже в усі господарські, адміністративні та партійні організації, причому не тільки на низові посади, але й на керівні, як у центрі, так і на місцях [5, 25]. У контексті цих виступів була й сталінська теорія про безперервність посилення класової боротьби.

На пленумі було розглянуто питання про перебудову апарату НКВС СРСР. Були узгоджені заходи спрямовані на посилення його новими партійними кадрами, та „чистки засміченості” апарату для того, щоб “... зробити його дійсно бойовим органом, здатним забезпечити покладені на нього партією та Радянським урядом завдання”. Для поліпшення виконання цих завдань, червневий пленум ЦК ВКП(б) розглянув питання про надання М.Єжову надзвичайних повноважень [4, 22].

Влітку 1937 року розпочинається “генеральна чистка” радянського суспільства. Вона проходила одразу з багатьох напрямків. Бажання Сталіна підвищити керованість партійно-державного апарату, позбутися старих партійних кадрів, потреба нових більш кваліфікованих, але й більш залежних від нього в усьому партійців призводить до масового терору проти партії. Органи НКВС боролися не тільки проти будь-яких виступів противників політиці Сталіна, але й проти партії у цілому. За кілька місяців кількість заарештованих за звинуваченнями в політичних злочинах зростає в декілька разів. Під молот репресій потрапили не тільки учасники колишньої опозиції та особи, які підтримували з ними зв'язок, але й ширше коло людей.

Репресивні заходи торкнулись усього партійного апарату. Широкому загалу відомі, насамперед, факти репресій проти керівників центральних партійних органів. Так, близько 80% делегатів XVII з'їзду партії були репресовані, більшість членів ЦК були заарештовані та знищені. Із 136 секретарів райкомів партії у Москві та Московській області на своїх посадах залишилися тільки 7, усі інші зникли. У Ленінграді були ліквідовані всі колишні соратники С.Кірова, практично повністю був знищений увесь міський актив [3, 503].

Репресії активно проводилися також у республіках. З 62 членів ЦК КП(б)У, обраних XIII з'їздом республіканської партійної організації у червні 1937 року, були звинувачені у ворожій діяльності 55 осіб. З 11 членів політбюро ЦК КП(б)У було репресовано 10, з 5 кандидатів у члени політбюро – 4. Загинули всі 9 членів оргбюро ЦК КП(б)У, разом із С.Косіором [6, 252]. Житомирська область також потрапила під маховик загальнодержавських репресій проти партійного керівництва. Так, у доповідній

записці кореспондента одного з московських видань, котрий влітку 1937 року перебував на Житомирщині за завданням Мехліса, зазначалося: "...партійний апарат був і на сьогодні залишається засміченим право-троцькістськими, націоналістичними, контрреволюційними елементами. Багато ворогів знаходиться в радянських та господарських організаціях. Так, секретар Коростишівського райкому партії Іванов виявився ворогом народу і заарештований в березні 1937 року. Замість нього було призначено Ісарова, який кілька днів тому, за зв'язок з ворогами народу, був виключений з лав партії і знятий з роботи. Секретар Володар-Волинського райкому партії Полонський – ворог народу, заарештований. Секретар Радомисльського райпарткому Песчанський – ворог народу, заарештований в червні 1937 року. Секретар Житомирського міському партії Дитюк, викритий як зрадник. Колишній заступник секретаря міському Белобровий виявився ворогом. В окружкомі партії викриті наступні люди: другий секретар окружкому партії Тільман – троцькіст, заарештований. Третій секретар окружкому партії Коваль знятий з роботи за зв'язок з ворогами" [7, 353]. Далі в записці дається оцінка ситуації в обласному центрі: "...в Житомирі протягом багатьох років на чолі партійних організацій стояли вороги народу – троцькісти, дворушники, шпигуни: Мусульбас, Демченко, Михеєнко, Дитюк. Зрозуміло, що вони проводили велику підривну роботу і залишили "корінці". Вороги, які сиділи в Київському обкомі також заслали в Житомир своїх людей" [7, 362]. Врешті-решт, за облудними звинуваченнями на Житомирщині було заарештовано й знищено багатьох керівників обласного та районного рівнів. Серед них: секретарі окружкомів і міськкомів партії Абаш-Буніс, Єгоров, Тільман. До вищої міри покарання у 1938 році засуджені перший і другий секретарі Житомирського обкому КП(б)У Максимов і Юсов. Таким чином, репресії проти партійного керівництва здійснювались як у Російській Федерації, так і на теренах України.

Сталін та його помічники не зупиняються на репресіях проти партійного керівництва. На думку "вождя народів", у міру побудови соціалізму радянське суспільство ставало все більш одноріднішим. Тому всіх тих, хто за будь-якою ознакою вирізнявся із загальної маси, потрібно було знищити. Для розв'язання цього завдання 31 липня 1937 року ЦК ВКП(б) затвердив наказ Єжова № 00447, згідно з яким розпочиналася масова операція проти всіх, хто ще нещодавно був позбавлений лише виборчих прав (куркулів, духовенства, кримінальних елементів, т.зв. "бувших" – представники станів та заможні люди періоду царизму), і проводилася вона на теренах усього Радянського Союзу із серпня 1937 року до листопада 1938 року.

За "плановими" показниками арешту підлягало 268950 "антирадянських елементів", з них ВМП повинні отримати 75950 осіб. Ліміт для РРФСР був встановлений у кількості 189600 осіб, для України – 28800 осіб [8, 214]. Але ще на початковому етапі НКВС СРСР запропонував обласним управлінням НКВС внести пропозиції щодо "лімітів". Таким чином відкривалася можливість „показати себе”, виконати й перевиконати „план”. Запобігливі начальники на місцях навіть не думали про те, що за кожною цифрою, поданою на гору, стоять людські життя. Начальник НКВС УРСР І.Леплевський три рази звертався до вищого керівництва НКВС СРСР з проханням про збільшення „ліміту”. У результаті Україні було дозволено заарештувати і засудити 63950 осіб, з них до ВМП – 26150 (майже стільки, скільки потрібно було заарештувати взагалі за першими „плановими” показниками) [9, 27]. Загалом за загальнодержавними підсумками виконання наказу № 00447 було засуджено 767397 осіб, з них 386798 розстріляно [10, 136]. Як бачимо, ініціатива знизу активно підтримувалася верхами, перші "ліміти" перевиконали на теренах усього Радянського Союзу майже в 3 рази.

Одночасно з цією акцією розпочинаються так звані „національні операції”, які регулювалися наказами НКВС СРСР № 00485 від 11 серпня 1937 року, № 00439 від 25 липня 1937 року тощо. Відповідно до них органи НКВС працювали за окремими напрямками – “лініями”. З лінійних арештів НКВС СРСР видав 12 наказів, у яких вказувалося на арешти за національною ознакою. Насамперед, репресували представників тих народів, держави яких мали кордон з СРСР: поляки, латиші, естонці та інші, і плюс до них німці й „харбінці”. Усі вони, з погляду Сталіна, були „п’ятою колоною”, потенційною базою для іноземних розвідок. І в Росії і в Україні відбувалися масові арешти за національною ознакою. Так, за даними про національний склад заарештованих у Томській області 1937 року росіян було 12372 особи, поляків – 1469, українців – 1109, німців – 708 і т.д. [11, 50]. У Житомирській області 1937 року заарештували українців 4428 осіб, поляків – 7799, німців – 1558, росіян – 145 [12, 318].

Не залишила система поза увагою і родини т.зв. „ворогів народу”. 15 серпня 1937 року М.Єжов видав наказ № 00486, в якому йшлося і про членів родин „зрадників батьківщини”. Головною метою цього наказу було повне знищення родинних зв’язків, відрив дітей від батьків. Одним підписом руйнувалися родини, знищувалися тисячі людей, „пускалися під ніж цілі народи”.

Яким чином органи НКВС СРСР отримали таку кількість „ворогів народу”? Відповідь на це питання полягає у розкритті технології та методів проведення масових репресій 1937 – 1938 років. Доля більшості заарештованих вирішувалась ПОЗАСУДОВИМИ (виділено автором) органами – особливими нарадами, „двійками”, „трійками” при обласних управліннях НКВС у складі начальника управління, секретаря обкому партії, прокурора області. Розгляд справ проходив дуже швидко: двійка розглядала справи цілими альбомами, на трійці, у кращому разі, вислуховували коротку доповідь представника УНКВС. Дуже часто засідання трійок проходили не в повному складі, що було характерно як для Росії, так і для України.

За свідченнями колишніх працівників УНКВС по Новосибірській області, начальник управління І.Мальцев одноосібно засідав та розглядав справи [11, 213]. У Житомирській області засідання особливої трійки також проходили з величезними порушеннями. Так, протоколи №№ 8 – 13 не підписані ні ким з членів трійки. Обласний прокурор під час слідства 1939 року показав, що „...рішення трійки на засіданнях не фіксувалися. Секретаря на засіданнях не було. Обговорення міри покарання не було. Протоколи підписувались через кілька днів, коли вироки були вже виконані. Ніхто не звіряв протоколи з альбомами, в яких робились відмітки про вироки” [13, 217]. Засідання трійки проводилися не в повному складі, справи протоколу № 13 не були попередньо розглянуті прокурором, у більшості фальсифіковані та не закінчені слідством, багато висновків не підписані ні слідчими, ні начальником Житомирського обласного УНКВС [13, 216]. Взагалі весь процес слідства зводився до отримання відповідей на кілька питань: хто, що, де, коли, за яких обставин, з якою метою, якими засобами та при допомозі кого. Вважалось, якщо в протоколах допиту є відповіді на ці питання, то слідство проведено правильно й повністю. Часу для проведення „повного” слідства відводилося дуже мало.

Під час масових арештів слідчим надавалося 2 – 3 дні для закінчення слідства у справі. Так, на оперативній нараді заступник начальника Житомирського УНКВС встановив норму для кожного слідчого по 5 – 8 „розколів” на день [13, 476]. Подібні процеси відбувалися і в Росії. Заарештований 1938 року працівник Томського УНКВС в своєму листі до Сталіна розповідав про приїзд до Томська керівника Новосибірського УНКВС Мальцева, який на нараді оперативного складу поставив завдання за три дні зробити „заготовку”, потім натиснути й швидко закінчити справи. А тим, хто вів слідство, завершувати по 7 – 10 справ на день [11, 99].

Зрозуміло, що законними методами це зробити було неможливо. Тому звинувачувальні висновки склалися за трафаретом, справи глибоко не вивчалися, а від самих підслідних зазвичай вимагалось просто підписати вже заготовлені тексти протоколів допитів або очних ставок. Якщо заарештовані відмовлялися це робити, то до них застосовувалися методи шантажу, чинився тиск, у тому числі фізичний. Наприклад, під час розгляду справи про зловживання працівників Житомирського УНКВС у період проведення масових операцій, слідча комісія у своєму висновку зафіксувала: „...В'яткін та його підлеглі порушували законоположення про арешти й ведення слідства, займалися фальсифікацією довідок на арешти, штучно створювали групові справи, проводили групові допити з побиттям заарештованих та підштовхували підлеглих на масові побиття під час слідства для отримання зізнань” [14, 118].

Під впливом тортур заарештовані зізнавалися в чому завгодно, навіть у тому, чого ніколи не могло бути. Ця жорстокість була вдало використана та „збагачена” органами НКВС у роки масових репресій 1937 – 1938 років. Одна людина давала „свідчення” проти десятка інших, вони – проти сотні і так далі. Так „ворогів народу” ставало все більше і більше, вибудовувалася своерідна піраміда. Причини арешту підозрюваного не мали нічого спільного з висунутими йому звинуваченнями, але їх ніхто й не шукав, правда була нікому не потрібна. Були курс і мета, які визначив „батько народів” Сталін. Влада здійснювала лінію на протидію, на усунення не тільки реальних, але й уявних ворогів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Шитюк М.М. Еволюція репресивно-каральної системи в радянській Україні // Український історичний журнал. – 2001. – № 3.
2. Белادي Л., Краус Т. Сталин. – М., 1989.
3. Боффа Дж. История Советского Союза: в 2-х т. – Т. 1. – М., 1990.
4. Шаповал Ю.И. Апогей террора // Зеркало недели. – 11 августа 2007. – № 29.
5. Материалы февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 года // Вопросы истории. – 1994. – № 1.
6. Історія України: нове бачення: у 2 т. – Т. I. – К., 1995.
7. Державний архів Служби Безпеки України (м.Житомир) (далі – ДА СБУ – ЖО). – Спр. 303-п.
8. Нікольський В.М. Репресії за „лімітами” (1937 – 1938 рр.) // Український історичний журнал. – 2006. – № 3.
9. Галузевий Державний архів Служби Безпеки України (далі – ГДА СБ України). – Додаток до спр. № 17. – Арк. 27.
10. Юнге М., Биннер Р. Как терор стал „большим”. Секретный приказ № 00447 и технология его исполнения. – М., 2003.
11. Уйманов В.Н. Репрессии. Как это было... (Западная Сибирь в конце 20-х – начале 50-х годов): В 5-ти т. – Томск: Изд-во Томского ун – та, 1995. – Т. 4.
12. ГДА СБ України – Спр. 35. – Арк. 318.
13. ДА СБУ – ЖО. – Спр. 18842 в 9- ти т. – Т.1. – Арк. 217.
14. ДА СБУ – ЖО. – Спр. 18842 в 9 - ти т. – Т.4. – Арк. 118.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Рафальська Тетяна Леонідівна – аспірантка кафедри історії України Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Наукові інтереси: суспільно-політичні процеси в Україні ХХ століття.

МАТЕРІАЛИ ДО ПОРТРЕТІВ ДІЯЧІВ ОУН – УПА КІРОВОГРАДЩИНИ (1941 – 1943 рр.)

Нінель БОКІЙ (Кіровоград)

У статті наголошується на необхідності вивчення такого аспекту проблеми ОУН – УПА, як біографії діячів націоналістичного руху, зокрема на Кіровоградщині.

In the article vies the problem of necessary of studying of aspects of the problem of OUN – UPA, such us biography of figure of nationalistic movement in particular, in Kirovograd region.

В українській історії впродовж кількох століть царського та більшовицького режимів впритул до кінця ХХ ст. панували спотворення подій і фактів, їхнє перекручення і замовчування, тенденція обстрікування позицій, поглядів і поведінки багатьох діячів української історії, прагнення подати їх у тільки негативному світлі. Наукова думка, скована відсутністю доступу до джерел, численними обмеженнями та заборонами, тотальним контролем і фізичними розправами над науковцями, набрала офіційного статусу носія партійної ідеології.

Однією з тем, яка вважалася навіки похованою, яку належало знищити, випекти з пам'яті людської, було формування націоналістичного руху, діяльність ОУН – УПА в роки Другої світової війни і по її закінченню.

В останні два десятиліття з цієї тематики з'явилося чимало літератури – дослідження, документи, мемуари зарубіжні і вітчизняні, кількість яких весь час зростає. Вони стають воістину неосяжними для опрацювання. Але серед цього цілком зрозумілого піднесення, де розглядаються як глобальні проблеми – від програмних засад до можливих шляхів державотворення, так і регіональні події, не мусить загубитися людина – учасники Руху, захоплені його потужною хвилею напередодні і, зокрема, у час світового катаклізму, які навіть не мали можливості розібратися в подіях і часто чинили підсвідомо, інстинктивно. Імена їх виявляти важко, бо все ще є далеко недостатньо відкритими “закриті” спецхрани, бо за сімдесят років тоталітарного режиму зробив свою справу час, люди просто пішли з життя – і ті, хто брав безпосередню участь у подіях, і ті, хто був свідком чи співчував, їхні близькі та знайомі.

Архівні матеріали, до яких, принаймні, є тепер доступ, це – допити заарештованих радянськими каральними органами учасників Руху, під час яких істина свідомо чи інтуїтивно часто вуалювалася, приховувалася чи видозмінювалася. Водночас і конспіративні вимоги, і структура місцевих осередків (поділ на “трійки”, “п'ятірки”, заборона зайвих контактів), практика впровадження псевдо призводили до того, що учасники Руху мали слабкі уявлення про членів організації, у т.ч. і місцевих керівників.

У центральних і східних областях особливістю було те, що члени ОУН, залишені для налагодження роботи, були, зазвичай, “західняками”. Тут їх швидко розпізнавали за гарною українською мовою, специфічною вимовою та інтонаціями. Нерідко в матеріалах допитів інформація цим і обмежувалася. Суб'єктивізм (можливо, свідомий) спостерігається і в ставленні до фізичного опису: вік, зріст, постава, риси обличчя того чи іншого учасника Руху, особливо провідників... Фотографій же в документах, за рідкісними винятками, немає.

Водночас слід урахувати наступне. Оскільки учасники Руху в центрально-східному регіоні на початковому етапі були частково вихідцями із західних областей України, їхні матеріали, безумовно, мусять бути відповідно в котромусь із архівів Луцька, Рівного, Львова, Івано-Франківська чи Тернополя. Але так як працювали вони по всій окупованій території України, матеріали про багатьох з них зберігаються в архівах Центральної чи

Східної України, зокрема тих, хто був тут заарештований радянськими каральними органами, і справа в судовому порядку розглядалися за місцем їхньої діяльності. У тому випадку, коли арешти (і присуд) здійснювалися німецькою окупаційною владою, жодних документів, зрозуміло, немає. Створюється враження, що за цих обставин значна частина діячів ОУН – УПА ще надовго, якщо не назавжди, залишаться “загадковими постатями”...

В обласних державних архівах України є тисячі справ місцевого значення, за якими часто стоять неординарні учасники оунівського Руху. Матеріал, опрацьований в Кіровоградському облдержархіві, дає змогу подати попередню інформацію про декого з них.

Однією з найпотужніших оунівських організацій на Кіровоградщині була Олександрійська [1, 359 – 370; 2, 24 – 26], а однією з найбільш трагічних і загадкових постатей Олександрійського оунівського підпілля був Василь Юрків (“Тора”).

Його особистої справи в матеріалах обласного архіву немає. Він неодноразово згадується в кількох справах заарештованих по м. Олександрії підпільників, де інформація коротка, поверхова, можливо, свідомо прихована.

Із свідчень заарештованих відомо, що В. Юрків на початку радянсько-німецької війни був направлений до Олександрії Василем Мудрим (псевдонім – “Зелений”) – одним з районних провідників ОУН в Дрогобицькій (тепер – Львівська. – Авт.) області. Оскільки справа його в архіві відсутня, то невідомо, за яких обставин і чийого сприяння він був призначений начальником поліції м. Олександрії, так само, як нічого невідомо про його діяльність на цій посаді. Однак, надзвичайно важлива інформація, яку можна вважати водночас певною реабілітацією Юрківа як начальника поліції, міститься у спогадах жительки м. Олександрії М.Г. Савченко [3, 245 – 308].¹

Заарештована в грудні (?) 1942 р. як учасниця підпільно-партизанського руху, вона потрапила на допит до одного із слідчих олександрійської поліції, Б. Підковирі, який був відомий багатьом заарештованим підпільникам своїм цинізмом, жорстоким поведінням і садистськими нахилами. Під час одного з допитів зайшов начальник поліції В. Юрків. Він забрав М.Савченко на допит до себе в кабінет, залишивши охорону в коридорі й закривши двері зсередини. Це не обіцяло нічого доброго...

“Допит Юрків вів чистою українською мовою, правда, з незнайомою вимовою, але гарною, літературною. Незнайомий акцент не псував її. Було зрозуміло, що начальник поліції – західний українець.

В його розмові і поведінці було щось таке, що наводило на думку, що він не той, за кого себе видає: розмови про Україну, вільну, самостійну, де “для годиться” згадувалося, що і німці до цього прагнуть... І важко було зрозуміти, чи він ставиться до німців як до визволителів, чи має на увазі щось зовсім інше...

З його запитань про батька (комуніста і комісара Червоної Армії. – Авт.), матір (перша комуністка на селі і червона партизанка. – Авт.), дядька (І.Д. Діброва – командир партизанського загону, згодом – з’єднання на Кіровоградщині. – Авт.) та й сама вона – комсомолка, зрозуміла, що поліції і німецьким властям все про сім’ю відомо і немає ніякого сенсу щось заперечувати... Говорив Юрків спокійно з відтінком іронії. Вводив в оману вираз його обличчя, очей... та й майже доброзичливе ставлення... За місяць допитів мені весь час здавалося, що я чогось не розумію, що в репліках Юрківа є щось недоступне для мене, чого я просто не могла передбачити...

Потім, коли поділилася з І.Д. Дібровою своїми враженнями, Ілля Данилович задумливо вимовив: “Скидається на те, що шукав він не просто підпілля..., а шукав з ним зв’язку. Є підпілля в західних областях, українське, націоналістичне, це давно відомо.

¹ Щиро дякую за допомогу Т.В. Пастушенко, яка звернула нашу увагу на спогади М.Г. Савченко.

Буває, що шукають вони зв'язку з нами, щоб діяти разом проти фашистів. Але це – до відома...”[3, 266 – 269]

Подальша доля В. Юрківа уявляється дуже приблизно. За багатьма повідомленнями заарештованих олександрійських оунівців, у травні 1942 року В. Юрків захворів, впритул до того, що передав повноваження окружного провідника іншому члену бандерівської ОУН в Олександрії – Ярославу Ференцу [4, 153].

Невідомо, за яких обставин, з яких причин через рік, у травні 1943 року В. Юрків був заарештований німецькими властями й розстріляний. Сам собою цей факт також може сприйматися як реабілітація В. Юрківа. У жодних документах не згадується, де саме він був страчений, прямих згадок про те, що це відбулося в Олександрії, немає. На завершення своєї розповіді про В. Юрківа М.Г. Савченко зазначає: “Вже після війни я дізналася, що Юрків у якійсь ситуації був забитий на зустрічі, на яку виїздив на захід”... [3, 269] У жодному з матеріалів допитів заарештованих олександрійських підпільників підтвердження цієї версії немає. Натомість у справі Я. Ференца (і багатьох інших) є повідомлення про те, що “... у 1943 р. Юрків був заарештований і розстріляний німцями” [4, 19, 30, 47, 141, 153; 5, 226 – 227].

Отже, захворівши, В. Юрків призначив окружним провідником ОУН (б) в Олександрії свого заступника Ярослава Ференца. Очевидно, захворювання було серйозним, якщо змусило його вдатися до такого кроку. Після цього до керівництва організацією В. Юрків не повернувся.

Архівні матеріали Ярослава Ференца як самого заарештованого, так і багатьох свідків містяться у кількох слідчих справах. Це уможливорює значною мірою відтворити факти його біографії, діяльність як одного з націоналістичних керівників Кіровоградщини, особисту долю.

Ярослав Михайлович Ференц народився 1910 р. в с. Підмихайле Калуського району Станіславської (тепер – Івано-Франківської) області в багатодітній сім'ї греко-католицького священослужителя. Окрім Ярослава, були ще троє молодших сестер (Ірина, Наталка та Ольга) і брат Роман. Освіту мав незакінчену середню – 6 класів Стрийської гімназії. Вільно володів німецькою і польською мовами.

Самостійно працювати почав з 1927 р.: спочатку учнем продавця, а згодом – продавцем у Союзі кооперативів у м. Стрий. З 1934 р. був членом “Просвіти”, ходив до клубу, користувався бібліотекою, читав літературу, у тому числі націоналістичного змісту.

У 1936 – 1939 рр. мешкав у м. Журавне Львівської області, де працював комірником-приймальником у Союзі кооперативів. 1937 року в Журавному познайомився з інструктором Журавинського сільськогосподарського Товариства, який водночас був районним провідником ОУН, Василем Мудрим. “Стосунки між нами були дружні, і він зміг прищепити мені націоналістичні погляди. Мудрий переконував, що українці мусять мати свою державу, налаштовував мене проти польського уряду, що було неважко, так як в Польщі в той час українці пригнічувалися, і я відчув це сам. Так я дізнався про існування ОУН, її завдання і методи діяльності” [4, 14 зв.]. Внаслідок цих бесід 1938 року Я. Ференц вступив до ОУН і мав псевдо “Дуб”.

З початком Другої світової війни зв'язки з В. Мудрим перервалися. Я. Ференцу довелося виїхати на проживання до м. Сянок, оскільки він був звільнений з роботи в Союзі кооперативів і не зміг знайти в Журавному іншої роботи.

У травні 1941 р. в Сянок приїхав Мудрий, і таким чином Я. Ференц відновив зв'язки з ОУН, а В. Мудрий порадив активно підбирати людей до організації.

Наступна зустріч між ними відбулася на початку серпня 1941 р., коли вже йшла радянсько-німецька війна. Мудрий уважав момент сприятливим для активації діяльності ОУН, зокрема, у східних областях. “Він повідомив, що є рішення Центру Проводу про

те, що члени ОУН, придатні за станом здоров'я, повинні виїхати в східні області України для пропаганди ідеї створення самостійної Української держави” [4, 30].

Я. Ференц мав виїхати з цією метою до м. Олександрії Кіровоградської області, де треба було “влаштуватися на роботу, вивчати і підбирати людей до залучення в ОУН, вести пропаганду серед населення за створення самостійної України”. Водночас В. Мудрий застеріг бути обережними і не вірити обіцянкам німців щодо надання допомоги Україні у створенні власної держави. Не виключав він і можливого арешту німецькими властями за націоналістичну діяльність [4, 16 – 16 зв., 39 зв.].

8 вересня 1941 р. Я. Ференц офіційно влаштувався на посаду помічника секретаря міської управи (згодом – став секретарем. – Авт.), а неофіційно – відповідно до інструкції В. Мудрого став заступником керівника окружного Проводу ОУН (б) в Олександрії В. Юрківа [4, 47 зв.]. До кінця 1942 р. вів активну агітаційну роботу в Олександрії, де особисто ним були створені три групи ОУН (б) – чоловіча, жіноча і молодіжна [4, 165 зв.], а також у селах району здійснював керівництво як окремими групами ОУН, так і кущовими осередками Олександрійського, Знам'янського, Онуфріївського й Новогеоргіївського районів, мав звязки з Кіровоградом [4, 136 зв.].

12 грудня 1942 р. Я. Ференц був заарештований німцями за звинуваченнями в націоналістичній пропаганді й належності до ОУН і відправлений до в'язниці СД у Кіровоград, де перебував до кінця квітня 1943 р. Далі разом з іншими заарештованими Я. Ференц був переведений до концтабору Тернова Балка за 50 км від Кіровограда, де зустрівся з заарештованими олександрійцями – оунівцями... Але восени 1943 р. у зв'язку з наступом Червоної Армії всі в'язні з Тернової Балки були вивезені до Бухенвальда. Далі – ціла низка концтаборів на території Німеччини і 7 – 9 травня 1945 р. звільнення частинами Червоної Армії [4, 17 – 17 зв.; 1, 366 – 367].

Шлях додому був порівняно неважким. На початку червня 1945 р. Я. Ференц прибув до Бреста, 9 червня уже був у Львові. З 9 по 30 (?)² червня нелегально проживав у місті, готуючись від'їхати до Польщі. А 30 червня 1945 р. був затриманий на Львівському вокзалі транспортним відділом НКДБ Львівської залізниці.

Слідство в справі заарештованого Я.М. Ференца тривало майже чотири місяці – з 30 червня до 18 жовтня 1945 р. Одержавши в ході судового розгляду можливість виступити, Я. Ференц сказав: “Я в усьому зізнався. Я виховувався не при радянській владі, а в панській Польщі, де українцям жилося погано, де вони пригнічувалися. Це мене спонукало ще в 1938 р. вступити в ОУН. Я своєю діяльністю хотів допомогти українському народу. Коли я прибув на окуповану територію України, я людям нічого поганого не робив. Будучи секретарем міської управи в м. Олександрії, я, чим міг, допомагав населенню... Німцям я не допомагав. Я був ними покараний. Все це я прошу врахувати при визначенні мені міри покарання” [4, 169 – 170; 1, 367]. У ході слідства Я. Ференц зізнається: “... пред'явлене звинувачення мені зрозуміле., винним себе визнаю повністю...” [5, 164].

Однак, жодні пом'якшувальні обставини справи враховані не були, і 18 жовтня 1945 р. суд виніс вирок: “Ференца Ярослава Михайловича за сукупністю скоєних ним злочинів засудити до вищої міри покарання – розстрілу без конфіскації майна за відсутністю такого у засудженого... Підстав для опротестування вироку немає” [4, 172 зв., 472].

Засуджений Ярослав Ференц був за статтями 54 – 1а і 54 – 11 Карного Кодексу УРСР [5, 226 – 227].

² У слідчій справі зазначено: “... заарештований 30 червня 1945 р.”. У ході слідства Я. Ференц називає інші дати: 24 чи 26 червня 1945 р.

Як свідчать матеріали слідства, якийсь час "...в касаційному порядку вирок не оскаржувався і не переглядався" [4, 472]. Але згодом "... засуджений Ференц оскаржив вирок"... [5, 159].

28 листопада 1945 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР переглянула рішення суду: "Засудженому до вищої міри покарання – розстрілу Ференцу Я.М. вища міра покарання – розстріл замінена на 10 років позбавлення волі у виправно-трудовах таборах" [4, 178 – 180]. У документі зазначалося, що вина засудженого Ференца "в зраді Батьківщині доведена, але з обставин справи не витікає застосування вищої міри покарання"... [4, 186].

10 грудня 1945 р. до Військового трибуналу Кіровоградського гарнізону надійшла за підписом Голови Військового трибуналу Київського Військового Округу телеграма наступного змісту: "Вживіть заходів до негайного оголошення про зміну вироку суду під розписку засудженому Ференцу Я.М. і про зміни режиму його утримання.

Дату оголошення про це засудженому Ференцу Я.М. негайно повідомте у Військову Колегію Верховного суду СРСР і в копії – Військовому Трибуналу КВО" [4, 181].

Наступний документ від 11 грудня 1945 р. не потребує коментарів: "Розписка. Мені, засудженому Ференцу Ярославу Михайловичу оголошено про заміну мені вищої міри покарання – розстрілу на 10 років позбавлення волі у виправно-трудовах таборах і 5 років ураження в правах" [4, 184].

Подальший життєвий шлях Я. Ференца вимальовується фрагментарно.

Після заміни вироку суду від грудня 1945 р. до травня 1952 р. Я Ференц перебував в одному з виправно-трудовах таборів, у якому саме – в опрацьованих матеріалах не виявлено. В одному з пізніших документів від 12 лютого 1974 р. зі Львова на запит начальника слідчої групи КДБ при Раді Міністрів УРСР по Кіровоградській області зазначається: "Я.М. Ференц... 19 травня 1952 р. з місць позбавлення волі звільнений з зарахуванням робочих днів... Як такий, що проживає на території м. Львова чи області не значиться" [5, 171].

Але в справі збереглася довідка з адресного бюро Івано-Франківського УВС про те, що "Ференц Я.М.... 17 травня 1965 р. прописаний за адресою: Івано-Франківська область, м. Долина, вул. Довбуша, 4 (вар. 4-а. – Авт.), кв. 18, працює на заводі залізобетонних виробів такелажником" [5, 180, 226 – 227].

Ця ж інформація підтверджується в секретному повідомленні начальнику Волинського РВУ КДБ при Раді Міністрів УРСР від 4 березня 1974 р.: "... Ференц Я.М. ... проживає в м. Долина Івано-Франківської області, по вул. Довбуша, 4, кв. 18" [5, 172].

Наступні майже 20 років (1974 – 1993) у справі Я.М. Ференца документами Кіровоградського облдержархіву не представлені. Не виявлено інформації про його родину, адже сім'я була багатодітною... Відомо лише, що його рідний брат Роман був членом ОУН і водночас з ним (1942 р.) перебував на Кіровоградщині – в Рівненському (тепер – Новоукраїнський . – Авт.) районі. Але брати в роки війни не бачилися... [5, 166].³ Нічого невідомо про його власну сім'ю (одруження ? діти ?), роботу на виробництві (окрім згаданого), час та обставини смерті.

Остання сторінка біографії такої далеко не звичайної особистості, котрою, як свідчать численні документи, був один з керівників націоналістичного Руху Опору на Кіровоградщині Ярослав Михайлович Ференц. А ось повідомлення з Кіровоградської обласної прокуратури від 7 травня 1993 р. : "Як попереднім, так і судовим слідством не здобуто доказів про те, що Я.Ференц брав участь у вбивствах і грабунках стосовно громадян чи сприяв у цьому німецьким окупантам.

³ "Карної" справи Ференца Романа в Кіровоградському облдержархіві немає.

На Ференца Я.М. поширюється дія статті 1 Закону України “Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні” від 17 квітня 1991 р. в зв’язку з відсутністю сукупності документів, що підтверджували б обґрунтованість притягнення до карної відповідальності” [4, 447].

У роки окупації (1941 – 1943) в Олександрії, як свідчать документи, були створені осередки обох гілок ОУН – бандерівської і мельниківської. Як відомо, розбіжності між ними не були принциповими, адже мета була єдина: відновлення української державності. Але сам факт розколу потужного руху послабив його як у досягненні проголошеної мети, так і в налагодженні конкретної роботи на окупованій території.

Керівником мельниківської ОУН в Олександрії був Степан Миколайович Миколайчук, котрий так само, як В. Юрків, Я. Ференц і багато інших учасників ОУН на Кіровоградщину прибув із Західної України [4, 141 зв.; 5, 10 – 15] наприкінці вересня чи на початку жовтня 1941 р. “із спеціальним завданням – розгорнути націоналістичну роботу” [5, 45].

В Олександрії він офіційно влаштувався працювати на базу Держсортфонду агрономом (варіант – бухгалтером. – Авт.) [4, 141 зв.; 5, 10 – 15; 6, 16, 50].

Агітуючи за вступ до ОУН, дещо розповідав і про себе. Походив з Волинської області й за націоналістичну діяльність декілька разів був заарештований польськими властями, тобто ще до початку Другої світової війни [5, 18 зв.].

Виконуючи пряме завдання щодо агітації і залучення нових членів до мельниківської ОУН, “... висловлював незадоволення тим, що в Олександрійський район приїхало багато прихильників бандерівської течії, що вони мають великий успіх у роботі” [5, 25]. Постійно вів бесіди про те, що Україна повинна бути вільною, поширював віддруковану на машинці листівку під назвою: “Що повинен знати кожний українець”, тобто 10 заповідей українського націоналіста й іншу літературу [5, 18 – 25].

Спілкуючись з молоддю, звертав увагу на її “погане виховання – не в націоналістичному дусі”, адже молодь не говорить українською мовою [5, 83], мабуть, добре розуміючи при цьому, що це вина не молоді, а влади.

Великий вплив олександрійські мельниківці мали за межами Олександрії, зокрема, у сусідньому Новопраському районі (відповідно до сучасного адміністративного поділу ліквідований. – Авт.). У Новій Празі був створений потужний мельниківський осередок на чолі з Т.А. Цимбалістом [7, 2, 80, 229], підпорядкований С.М. Миколайчуку [7, 29]. Вони мали розгалужену мережу як невеликих груп (“трійки”, “п’ятірки”), так і окремих членів у багатьох селах району, де поширювали націоналістичну літературу, здійснювали агітацію, контролювали господарську діяльність громадворів, намагаючись мати на чолі господарств “своїх людей” [8, 1 дд.].

Якої шкоди завдали загальній справі ворожі стосунки між бандерівцями й мельниківцями, свідчать трагічні події в Олександрії наприкінці 1942 р.

У протоколі чергового допиту Я. Ференца, здійсненого місцевими слідчими органами м. Долина в березні 1974 р. (у цей час йому було вже 64 роки), тобто через тривалий час після того, як він відбув покарання і повернувся додому, на Івано-Франківщину, міститься наступна інформація. Вкотре повторюючи, які функції він виконував як керівник Проводу ОУН (б) в Олександрії, Я. Ференц зазначає: “Я не можу згадати Миколайчука... Пам’ятаю він був членом ОУН мельниківського напрямку. Будучи членом ОУН бандерівського напрямку, зв’язків з мельниківцями не підтримував” [5, 226 – 227].

Можливо, й так, можливо, зв’язків і не підтримував, Але про обсяги роботи олександрійських мельниківців добре знав, бо, відчуваючи можливість свого арешту, в грудні 1942 р. “... в загрозовій формі попередив Миколайчука, щоб він не заважав працювати бандерівцям. Після цього попередження Миколайчук виїхав з Олександрії”

[5, 161]. Але ж виїхав не рядовий член організації, а один з керівників окружного Проводу... Правда, у травні 1943 р. Миколайчука декілька разів бачили в Олександрії, очевидно, приїздив сюди таки в справах організації [5, 161 – 162].

Про подальшу його долю можна тільки здогадуватися на основі скупих рядків офіційної довідки: “В Управлінні УКДБ при Раді Міністрів УРСР по Кіровоградській області зберігається архівна справа № 13917, з якої з’ясовано, що Миколайчук Степан Миколайович, 1910 року народження, уродженець Волинської області в роки тимчасової німецької окупації м. Олександрії Кіровоградської області був одним з керівників організації українських націоналістів мельниківського напрямку.

Приблизно влітку 1943 р. Миколайчук С. М., боячись репресій з боку німецьких властей за націоналістичну діяльність, з м. Олександрії виїхав у Західну Україну.

В 1946 р. Миколайчук С.М. в зв’язку з ліквідацією однієї з банд українських націоналістів у Волинській області був знищений в числі інших бандитів під час проведення чекістсько-військової операції” [5, 166].

Портрети (біографії) діячів націоналістичного руху є одним з найменш розроблених аспектів проблематики ОУН – УПА. Лише за роки незалежності склалися певні можливості працювати над цією важкою, болісною і вкрай важливою для суспільства темою, з’явилася перша наукова інформація про Рух і його керівників – Є. Коновальця, С. Бандеру, А. Мельника, Р. Шухевича та ін. Питання ОУН – УПА, безумовно, виходить за рамки самого явища.

Націоналістичний рух у Центральній і Східній Україні в роки Другої світової війни сьогодні, на жаль, вивчається ще в обмеженому обсязі, дуже часто – попутно, принагідно. Ситуація з опрацюванням документів обласних архівів абсолютно а’ргіог’на. Суспільна ж вага проблеми вимагає консолідації зусиль дослідників усіх регіонів України, але водночас і всебічної підтримки державних установ, громадськості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Н.М. Бокій, І.А., Козир. До питання Руху Опору на Кіровоградщині (1941 – 1943) // Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових статей. – Випуск 9, частина 2. – К., 2005. – С. 359 – 370.
2. Н. Бокій., О. Житков, І. Козир. Особливості національно-визвольної боротьби 1941 – 1945 рр. у Центральноукраїнському регіоні (за матеріалами Кіровоградщини) // Друга світова війна і доля народів України. Тези доповідей. – К., 2006. – С. 24 – 26.
3. «То була неволя...» спогади і листи остарбайтерів. – К., 2006. – С. 243 – 308.
4. Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО). – Ф. 5907. – Спр. 13855.
5. ДАКО. – Ф. 5907. – Спр. 13958.
6. ДАКО. – Ф. 5907. – Спр. 12715.
7. ДАКО. – Ф. 5907. – Спр. 8435.
8. Н. Бокій, О. Житков, І. Козир. Національний Рух Опору 1941 – 1945 рр. в Центральноукраїнському регіоні (за матеріалами Кіровоградщини). – У друці.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Бокій Нінель Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: давня, середньовічна й новітня історія України.

ЕВОЛЮЦІЯ І ПРОБЛЕМИ ПЕРІОДИЗАЦІЇ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Сергій ТРОЯН (Рівне)

У науковій розвідці проаналізовано етапи становлення та еволюції сучасної української державності. Виокремлено шість етапів сучасного українського державотворення та подано їхню сутнісну характеристику.

The main influence on the development of the processes of creation of the state in Ukraine during the last 15 years is done by the real process in the democratic society, and constituting of our state. It is possible to select the main stages of modern creation of the state and public development in Ukraine.

На сучасному історичному етапі становлення розвиток української державності безпосередньо пов'язаний із процесом національного відродження (на Заході його називають етнічним ренесансом). Щодо сутності національного відродження, то йдеться про усвідомлення етносом себе як нації (насамперед, нації політичної), як дійової особи історії та сучасного світу. Його основним і найвагомим засобом є створення національної держави, яке завжди відбувається в контексті конкретних історичних умов. Отже, вирішальний вплив на розвиток процесів державотворення в Україні впродовж останніх майже двох десятиліть років справляє реальний хід утвердження та конституювання нашої держави як форми територіально-політичної організації українського народу, котра покликана забезпечити йому найкращі умови для економічного, соціального та духовного розвитку. Звідси, вести мову про реалії нашої незалежності доцільно через призму виокремлення та характеристики головних етапів сучасного державотворення в Україні.

Перший етап – 1990 – 1991 рр. – проголошення та конституювання незалежної Української держави.

Рубіж 80 – 90-х років минулого століття в політичному житті України характеризувався, по-перше, лібералізацією радянської командно-адміністративної системи, а, по-друге, поглибленням її кризи. Каталізаторами процесу національного відродження українського народу та його державності стали новостворені громадсько-політичні організації, товариства, клуби – Українська Гельсінська Спілка, Товариство української мови ім. Т.Г.Шевченка, Спілка незалежної української молоді тощо. Найпомітніше місце тут, безумовно, зайняв організований 1989 року. Народний Рух України. Саме в цей час розпочався процес формування демократичних політичних партій, а у Верховній Раді була сформована опозиція в особі Народної Ради на чолі з академіком І. Юхновським, до якої увійшло 125 депутатів.

У цих умовах Верховна Рада 16 липня 1990 р. прийняла надзвичайної ваги документ – Декларацію про державний суверенітет України. За неї проголосувало 355 парламентаріїв, проти – 4, утримався – 1. Вона проголосила невід'ємне право української нації на своє самовизначення та будівництво незалежної Української держави. Принципами рівноправності, взаємоповаги та невтручання у внутрішні справи Україна мала керуватися при укладенні міжнародних угод, у тому числі нового Союзного Договору, який розроблявся в Москві під керівництвом Президента СРСР М.Горбачова. Однак створення Державного Комітету з Надзвичайного Стану та заколот 19 – 21 серпня 1991 р. в Москві привели до фактичного краху надій на перепідписання Союзного Договору.

24 серпня 1991 р. Надзвичайна сесія Верховної Ради прийняла Акт проголошення незалежності України, проголосивши її повну державну незалежність і створення самостійної української держави – України. Над будинком Верховної Ради було піднято

національний синьо-жовтий прапор. Легітимність цього документа була підтверджена Всеукраїнським референдумом 1 грудня 1991 р. – за його підтвердження висловилися 90,9 % тих, хто голосував. Водночас відбулися вибори першого Президента України. Ним став тодішній Голова Верховної Ради наш земляк Л.Кравчук, який набрав 61,59 % голосів. Окрім того, на першому етапі державотворення в Україні важливе політичне значення мало прийняття Закону про економічний суверенітет, затвердження Верховною Радою 24 жовтня 1990 р. Комісії з розробки нової Конституції України на чолі з Л.Кравчуком і схвалення її концепції у середині червня наступного року.

Самостійність України була підкріплена в грудні 1991 року: спочатку підписанням угоди в Біловезькій Пущі між керівниками Білорусії, Росії та України про припинення існування Радянського Союзу та перехід усієї повноти влади до республіканських урядів, а потім рішенням в Алма-Аті про денонсацію Союзного Договору 1922 р. та створення Союзу Незалежних Держав (СНД) як міжнародного об'єднання рівноправних держав. Україна була визнана світовим співтовариством, що сприяло розгортанню процесів будівництва нової державності.

Другий етап – 1991 – 1993 рр. – розгортання конституційного процесу в умовах зародження ринкових механізмів і становлення багатопартійної політичної системи.

Державна незалежність України швидко почала наповнюватися реальним змістом. Було прийнято демократичний Закон про громадянство; затверджено державний прапор, малий герб і гімн України; створено власні Збройні Сили, Службу безпеки, Національну гвардію, прикордонні війська, митну службу. Україна добровільно відмовилася від ядерних озброєнь і вивела їх із своєї території, набувши статусу без'ядерної держави та приєднавшись до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї взамін на гарантії територіальної цілісності та державного суверенітету з боку США і Росії.

Швидкими темпами, хоча й далеко не завжди продумано та навіть часто стихійно йшов процес складання ринкових механізмів і здійснення приватизації. Повсюдно виникали нові політичні партії, серед яких відбувалося розмежування на лівих – Соціалістична партія України, Комуністична партія України, Селянська партія України, правих – Народний Рух України, Українська республіканська партія, Конгрес українських націоналістів, Християнсько-демократична партія України та центристів – Партія демократичного відродження, Ліберальна партія України, Соціал-демократична партія України, Об'єднана соціал-демократична партія України.

Розгортався конституційний процес, і до Конституції колишньої УРСР були внесені істотні зміни та доповнення, які суттєво видозмінили структуру органів державної влади та взаємовідносини між ними. Водночас 30 червня 1992 р. Комісія з розробки нової Конституції України внесла на розгляд Верховної Ради її перший проект. Він був схвалений Європейською комісією “За демократію через право” та позитивно оцінений зарубіжними й українськими експертами. Після схвалення в першому читанні парламентом і всенародного обговорення був створений другий – оновлений проект Конституції. Восени 1993 р. Верховна Рада приступила до його обговорення, і 10 листопада третій – доопрацьований проект Конституції був опублікований. На жаль, цей проект так і не був унесений на пленарне засідання українського парламенту через політичну кризу. Вона завершилася прийняттям рішення Верховної Ради про дострокові вибори парламенту та Президента влітку 1994 року. Україна втратила реальний шанс уже на початку свого державотворення отримати передову демократичну Конституцію як ґрунт для подальшого ефективного розгортання державотворчих процесів.

Третій етап – 1993 – 1996 рр. – ускладнення внутрішньополітичної ситуації у ході зміцнення внутрішніх засад і зовнішньополітичних гарантій української державності.

Незважаючи на незавершеність конституційного процесу, тривали незворотні, але значною мірою суперечливі ринкові перетворення. На жаль, вони супроводжувалися

наростанням значних соціальних та економічних труднощів і проблем. Різко падали темпи виробництва, йшло скорочення валового національного продукту, небачено зросли темпи інфляції, відбувалося зубожіння народу. Водночас державне керівництво намагалося втримати важелі управління, що часто гальмувало розгортання й зменшувало ефективність ринкових реформ. Ці явища отримали образну назву “терапії без шоку”.

Саме складна внутрішньополітична ситуація привела до поразки Л.Кравчука та перемоги Л.Кучми на дострокових президентських виборах влітку 1994 р. Головою Верховної Ради, яка була обрана за мажоритарною виборчою системою на основі Закону про вибори народних депутатів України, став лідер соціалістів О.Мороз. Саме під головуванням нових керівників держави була сформована нова Конституційна комісія, і в листопаді 1994 року відновився конституційний процес.

Однак суперечності, які виникли між різними гілками влади з приводу Конституції України та боротьби за владу, привели до конституційної кризи. Вона була подолана лише після підписання 8 червня 1995 р. відносно легітимного Конституційного договору між Верховною Радою та Президентом України “Про основні заходи організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України”. В умовах конкретної кризової політичної ситуації він зіграв позитивну роль у конституційному процесі, запобігши доведенню конфлікту між гілками влади до силових методів його розв’язання, поклавши початок демонтажу недієздатної системи державної влади у формі рад і ставши важливим чинником прискорення конституційного процесу.

На міжнародній арені Україна продовжувала зміцнювати свої позиції уже як без’ядерна позаблокова держава. Українські миротворці взяли участь у врегулюванні низки конфліктів і підтриманні миру в гарячих точках планети, зокрема на Балканах. Важливе значення для остаточного вибору головного вектора зовнішньополітичного курсу держави мав розвиток відносин із державами Заходу та міжнародними організаціями. Так, 1994 року Україна приєдналася до програми співпраці з НАТО “Партнерство заради миру”, а наприкінці 1995 р. стала членом Ради Європи.

Четвертий етап – 1996 – 1999 рр. – прийняття і впровадження в життя Конституції 1996 р. та створення ґрунту для радикальних ефективних зрушень у всіх сферах життя українського суспільства.

Завершальний етап конституційного процесу розпочався на початку 1996 р. Конституційна комісія завершила роботу над проектом Основного Закону нашої держави, і 20 березня 1996 р. він був поданий її співголовами на спеціальному засіданні Верховної Ради, а у квітні опублікований для всенародного обговорення. У його ході надійшло понад 8 тис. пропозицій і доповнень від громадян України. Крім того, надійшла низка альтернативних конституційних проектів. Однак Верховна Рада вирішила повернути проект Конституції на доопрацювання, після чого в суттєво зміненому та досконалому вигляді прийняла його після обговорення в першому читанні. 19 червня розпочалося друге читання проекту.

Проте затягування парламентом прийняття нової Конституції України змусило Президента 26 червня видати Указ про призначення на 25 вересня 1996 р. всенародного референдуму з цього питання. Після цього Верховна Рада довела, що вона може консолідуватися та подолати розбіжності, багато з яких не мали принципового значення. Через 15,5 години безперервної роботи вранці 28 червня 1996 р. п’ята сесія Верховної Ради прийняла Конституцію України в другому та третьому читаннях. За неї проголосувало 315 депутатів, проти – 36, утрималися – 12, не голосували – 30. Тим самим успішно завершився тривалий конституційний процес. День 28 червня було оголошено святковим. Прийняття Конституції означало в цілому завершення процесу

становлення України як суверенної незалежної самостійної держави, повноправного суб'єкта європейського та світового співтовариства.

Безумовно, прийняття Основного Закону держави позитивно відбилося на її внутрішньополітичних процесах і сприяло зміцненню міжнародного становища України. Призупинилися темпи падіння економічного виробництва, значно зменшилися темпи інфляції, чому допомогло і введення нової національної конвертованої грошової одиниці – гривні. Дуже важливе значення для поліпшення міжнародного іміджу України мало врегулювання нею низки суперечностей із своїми сусідами та підписання базових Договорів – 26 травня 1997 р. з Російською Федерацією та 3 червня 1997 р. з Румунією, а також Договору про порозуміння між Президентами Польщі й України 1998 року. Розширюючи прозахідний вектор зовнішньополітичного курсу держави, Україна в рамках Мадридського самміту (1997 р.) держав – членів НАТО уклала нову угоду з цією військово-політичною організацією – Хартію про особливе партнерство. Водночас наша держава розширювала свою участь у конструктивному діалозі в рамках СНД, а також стала формальним лідером об'єднання ГУУАМ (Грузія, Україна, Узбекистан, Азербайджан, Молдова).

Конституція України була базою для вдосконалення політичної та виборчої систем. Прийняли новий Закон про вибори народних депутатів усіх рівнів за змішаною мажоритарно-пропорційною системою (по 225 депутатів до Верховної Ради обиралися від партій – за партійними списками, персонально – голосуванням за конкретного кандидата). На основі цього закону були проведені вибори 29 березня 1998 р. і сформовано новий депутатський корпус України.

П'ятий етап – з 1999 р. до кінця 2004 р. – висхідної лінії розвитку (насамперед у соціальній та економічній галузях) і водночас суперечливих і негативних тенденцій і явищ у політичній та інших сферах життя.

Цей етап став переломним у плані соціально-економічних ринкових перетворень, модернізації законотворчої бази держави та посилення її активності на міжнародній арені. Тим часом, він характеризується серйозними політичними колізіями, пов'язаними з Всеукраїнським референдумом 16 квітня 2000 р. про внесення змін до чинної Конституції України, виборами Президента держави восени 1999 р. (після другого туру голосування перемогу здобув чинний глава держави Л.Кучма) і восени 2004 р. (для виявлення переможця – ним став лідер опозиції Віктор Ющенко – знадобилося три тури виборів, рішення Верховного Суду і Помаранчева революція листопада 2004 – січня 2005 рр.), вбивством журналіста Г.Гонгадзе і так званими “касетним” і „серверним” скандалами, схваленням Верховною Радою 8 грудня 2004 р. політичної реформи в Україні.

Новому уряду під керівництвом В.Ющенка ще в 2000/2001 рр. вдалося стабілізувати та зміцнити національну валюту, прискорити темпи економічного розвитку, за якими Україна стала першою серед колишніх республік Радянського Союзу та вийшла на передові позиції у Європі. Швидкі темпи ринкових перетворень уможливили підняти пенсії, стипендії та заробітну плату жителям України, зміцнивши рівень соціальної захищеності населення та його довіри до офіційних державних владних структур. Загалом курс реформ проводив і урядовий кабінет на чолі з А.Кінахом, а потім і коаліційний уряд В.Януковича. Саме завдяки їм 2002 – 2004 рр. пройшли під знаком збереження високих темпів соціально-економічного розвитку України, зокрема підвищення обсягів промисловості, сільського господарства, показників ВВП у розрахунку на душу населення, рівня зарплати та соціальних виплат.

Безумовно, політична незалежність нашої держави та її внутрішньополітичні ринкові досягнення останніх років є тими позитивними факторами, завдяки яким геополітична обстановка на Європейському континенті набуває стабільності,

збалансованості, прогнозованості. Це повністю відповідає основним принципам сучасної української зовнішньої політики: насамперед вона має бути послідовною і передбачуваною, виходити з визнання наявних кордонів і невтручання у внутрішні справи інших держав, керуватися законом і визнанням пріоритету міжнародного права, ґрунтуватися на ідеї “безпека для себе шляхом безпеки для кожного”. Ці принципи в поєднанні з політикою дистанціювання від Росії та наближення до Європи із самого початку становлення української незалежності сприяли реальному входженню України в центрально-східноєвропейський простір і виокремленню з простору євразійського. Однак просування в цьому напрямку, як показують майже 15 років нашої незалежності, не може відбуватися само собою, воно вимагає подальшого здійснення послідовних радикальних політичних, економічних і соціальних перетворень. А тут, незважаючи на досягнення та успіхи, є й серйозні недоліки.

Проблеми й труднощі входження України у загальноєвропейські інтеграційні процеси, невідповідність міжнародних позицій потенціалу держави останнім часом на цьому етапі були зумовлені головним чином наступними обставинами:

1) загальною стратегічною несформованістю (чи радше незавершеністю становлення) вектора зовнішньої політики, що іноді буквально “витанцьовує” між прозахідним і проросійським курсами, між політикою поглиблення інтеграції з державами ЄС і НАТО та вступом і діяльністю України в СЕП;

2) складною соціально-політичною ситуацією в другій половині 2000 – 2001 та 2003 – 2004 рр., яка, незважаючи на реальний прогрес в економічній і соціальній сферах, привела до зміни урядових кабінетів, протистояння в українському суспільстві та парламенті, а також революційного суспільного збурення, яке ввійшло в історію під назвою Помаранчевої революції;

3) фактичною відсутністю прозорості державної політики як найважливішого фактора демократизації суспільства;

4) суперечливими процесами в здійсненні важливої складової системної трансформації – приватизації, яка впродовж 2000 – 2004 рр. супроводжувалася постійними конфліктами, зокрема і між різними гілками влади, та широким використанням технологій чорного PR-у;

5) відсутністю наполегливих дій з боку уряду, спрямованих на прискорення вступу держави у Всесвітню торгову організацію, членство в якій є мінімально необхідною умовою просування економіки країни до світових ринків;

6) недостатньою, незважаючи на суттєві позитивні результати, гармонізацією українського законодавства з європейським, особливо у сфері його практичного застосування та недопущення порушення прав людини, що створювало додаткове напруження у відносинах нашої держави із загальноєвропейськими структурами, зокрема із Радою Європи;

Цілком очевидно, що ці обставини разом із уведенням візового режиму сусідами України на її західних кордонах можуть не лише серйозно ускладнити перспективи інтеграції у загальноєвропейський економічний і політичний простір, але й надовго перетворити нашу державу в “сіру зону” Центрально-Східної Європи. Іншими словами, за Українською державою може надовго закріпитися статус країни з неринковою економікою, хоча і з невеликим зовнішнім боргом, неперспективної для зовнішніх інвесторів, у якій зростатиме тіньовий сектор в економіці та значною мірою навіть збережеться командне управління нею.

Подолання цих і зазначених вище негативних внутрішньо- і зовнішньополітичних складових державного іміджу України, перетворення її у надійного та прогнозованого партнера з ринковою економікою, стабільною політичною, економічною та соціальною складовими розвитку – одні з найголовніших завдань нового, **шостого етапу** еволюції

сучасної державності. Він розпочався у січні 2005 р. після завершення практичного тримісячного президентського виборчого марафону. 4 лютого сформовано новий уряд на чолі з прем'єр-міністром Юлією Тимошенко, який покликаний був, як мінімум, зміцнити консолідацію всього українського суспільства; закласти фундаментальні засади незворотнього цивілізованого, демократичного, соціально справедливого, орієнтованого на сучасні передові показники західних держав розвитку України. Цей етап покликаний до життя новими реаліями, в яких опинилися українське суспільство та держава в результаті президентських виборів – 2004 (після повторного голосування другого туру перемогу отримав опозиційний кандидат Віктор Ющенко), Помаранчевої революції 22 листопада 2004 – 23 січня 2005 рр., парламентських виборів – 2006. При збереженні багатьох позитивних тенденцій у розвитку нашої держави та суспільства треба констатувати, що загострилося протистояння між різними гілками влади. Наслідком стали як президентські Укази 2007 року про розпуск Верховної Ради та призначення нових парламентських виборів в Україні з метою подальшої демократизації та поглиблення позитивних тенденцій у розвитку суспільства і держави, так і самі дострокові вибори до Верховної Ради України 30 вересня 2007 року.

Звідси, і це один із важливих уроків наших років незалежності, необхідно чітко усвідомлювати, що “український шлях” до об'єднаної Європи буде непростим. Україна з погляду інтеграційних процесів на континенті перебуває тільки на шляху “повернення до Європи”. Тому, на думку відомого українського філософа М.Поповича, “інтеграція України в політичний і господарський європейський простір не може бути справою безпосереднього майбутнього, але вона відповідала б і українським, і європейським інтересам. Об'єднання в цілісність усієї Західної, Центральної і Східної Європи може дати колосальний поштовх європейській цивілізації, набагато потужніший, ніж західноєвропейська інтеграція”. Однак сьогоднішні реалії такі, що Україна за багатьма параметрами не відповідає критеріям вступу до Європейського Співтовариства.

Отже, від внутрішньополітичної ситуації в Україні та реальних результатів реформ в економічній, політичній, соціальній і правовій сферах життя, а також від місця держави в динаміці позитивних трансформаційних процесів у Центрально-Східній Європі залежатиме швидкість нашого поступу до повноцінного залучення до тієї “цивілізаційної цілісності”, якою є Європа не в географічному вимірі, а з погляду розвитку сучасних інтеграційних процесів на континенті.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. «Посевная»: до, после и вместо (интервью с Ю.Тимошенко) // Зеркало недели. – 2005. – 16 – 22 апреля. – № 14 (542). – С. 1 – 4.
2. Видрін Д., Табачник Д. Україна на порозі ХХІ ст. Політичний аспект. – К., 1995.
3. Данільян О.Г., Дзьобань О.П., Панов О.М. Національна безпека України: сутність, структура та напрямки реалізації. – Харків, 2002.
4. Здіорук С.І., Бичек В.В. Проблеми функціонування політичних партій України в системі владних відносин. – К., 2001.
5. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К., 1996.
6. Кульчицький С. Еволюція державного устрою в Україні: від тоталітаризму до демократії // Віче. – 1997. – № 1.
7. Лагунін А. Концептуальні засади політичного реформування в Україні: постановка проблеми // Політична думка. – 2002. – № 1.
8. Литвин В. Політична арена України: дійові особи та виконавці. – К., 1994.
9. Литвин В. Сценарии для Украины // Зеркало недели. – 2007. – 28 апреля – 11 мая. – № 16 – 17 (645– 646).
10. Литвин В. Украина: политика, политики, власть. На фоне политического портрета Л.Кравчука. – К., 1997.

11. Михальченко Н. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? – К., 2001.
12. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку. – К., 2002.
13. Політичні партії в Україні: Інформаційно-довідкове видання. – К.: ЦВК, 2001.
14. Поляков В. Принципи функціонування, переваги і недоліки основних типів виборчих систем // Політологічний вісник: Збірник наукових праць. – № 11. – К., 2002.
15. Попович М.В. Європа-Україна – праві і ліві. – К., 1997.
16. Регіональні та національні еліти: хто формує політику?: Матеріали Міжнародної наукової конференції, Чернівці, 6–7 грудня 2001 р. – Чернівці, 2002.
17. Томенко В. Самоозначення України: від історії до політики (державна стратегія сучасної України в контексті історичних традицій та світового досвіду). – К., 1998.
18. Томенко М.В. Українська перспектива: історико-політологічні підстави сучасної державної стратегії. – К., 1995.
19. Троян С.С. Партійно-політична система України в 1989 – 2002 рр.: від української атомізації до європейського плюралізму // Наукові записки. Історичні науки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова. – К., Бердянськ, 2002. – Вип. 46.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Троян Сергій Станіславович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин і країнознавства Рівненського інституту слов'язнавства Київського славистичного університету; професор кафедри політичних наук Рівненського державного гуманітарного університету.

Наукові інтереси: проблеми історії Німеччини нового та новітнього часу, а також сучасні політичні проблеми міжнародних відносин і державотворення.

ПАРЛАМЕНТСЬКА НЕДОТОРКАНИСТЬ ЯК СКЛАДОВА СТАТУСУ НАРОДНОГО ДЕПУТАТА

Олександра РЕЄНТ (Київ)

У дослідженні у світлі останніх процесів розвитку демократизації українського суспільства аналізується правова категорія парламентської недоторканості як складової частини статусу народного депутата, пропонуються способи вдосконалення правового імунітету народних обранців.

In this research legal category of the parliamentary inviolability as a composite component of the people's deputy's status is analysed from the point of the last processes of the development of democratization of the Ukrainian society and the ways of improvement of legal immunity of the people's deputies are proposed.

Разом з поширенням процесів демократизації українського суспільства неабиякого значення почали набувати проблеми статусу народних представників та їхньої юридичної недоторканості. Необхідність більш ґрунтовного дослідження цих категорій зумовлена, з одного боку, потребою у створенні сучасної вітчизняної теорії конституційно-правового статусу народного депутата України, з іншого – необхідністю розроблення науково обґрунтованих пропозицій щодо реформування сучасного конституційно-правового статусу народного депутата України та його імунітету, з третього – орієнтацією України на світові досягнення конституційних систем розвинутих демократій з метою врахування набутого досвіду задля оптимізації інститутів вітчизняного парламентаризму.

Оцінюючи ступінь розробки проблеми парламентського імунітету як елемента відповідного правового статусу народного депутата, слід відзначити, що, не зважаючи на недостатню вивченість цих аспектів функціонування народних обранців, вона неодноразово привертала увагу вчених і не лише їх. Так, приміром, за часів радянської доби цю тематику досліджували М.Ф.Селівон, Г.С.Меркуров та Б.В.Чернов [1]. Однак, їх роботам притаманна певна упередженість, оскільки вони здійснювались в умовах

тотального партійного контролю над усіма галузями науки, тим більше такого важливого напрямку гуманітарної сфери, як конституційне право.

Сучасні українські автори В.М.Шаповал, В.Ф.Погорілко, В.Л.Федоренко, Ю.А.Середа, Г.Омельченко, А.Єрмак, М.Мельник та С.Г.Волкотруб [2] з урахуванням міжнародного досвіду, без ідеологічних поглядів підходять до аналізу проблеми. Та все ж брак джерел і недостатня теоретична розробленість теми наштовхує нас на думку в необхідності здійснення більш ґрунтовного аналізу цієї проблеми.

Таким чином, метою цієї студії слід уважати фундаментальне вивчення такої важливої складової конституційного статусу народного депутата, як парламентська недоторканість.

Загалом у широкому розумінні конституційно-правовий статус народного депутата України є конструкцією, яка поєднує нормативно регламентовані характеристики інституту народного представника України з огляду на політико-правову природу та відповідну триєдність структури як представника народу й держави, члена колективного представницького законодавчого органу державної влади та політичного діяча, котрий здійснює повноваження представницького, державно-владного та політичного характеру в умовах конституційно-правової дійсності й охоплює широке коло (систему) суспільних відносин і розглядається як єдина цілісна система, утворена сукупністю взаємозв'язаних компонентів (свого роду підсистем) та їхніх елементів.

Важливим елементом правового статусу народного депутата є його юридична недоторканність. Актуальність його імунітету пов'язана з особливим характером депутатського мандату, однією з ознак якого є неможливість відкликання народного депутата України своїми виборцями. Фактично на сучасному етапі розвитку парламентаризму в Українській державі абсолютно відсутні важелі впливу з боку виборців на діяльність народних депутатів України у Верховній Раді України, її органах та за межами Верховної Ради України. Ця безконтрольність з боку виборців та значні фінансові можливості проолігархічних парламентаріїв дають можливість останнім впливати на політичні та правові процеси в Україні, сприяють утвердженню корумпованості органів державної влади та становленню олігархічної системи управління в країні.

На відміну від парламентського імунітету, недоторканність особистості є правом кожного громадянина на охорону й захист від злочинних домагань на його життя, здоров'я та свободу й забезпечується основними законами держави та всією правоохоронною діяльністю держави та її органів.

Враховуючи особливий статус народних депутатів, як представників всього народу, їхній обов'язок презентувати народ й діяти від його імені та брати активну участь у боротьбі з правопорушеннями та незаконними діями окремих громадян і посадових осіб. Саме тому парламентарій захищений додатковими правовими заходами. Одним із таких заходів є гарантія безперешкодного здійснення депутатських повноважень у вигляді недоторканості парламентаря.

Депутатська недоторканість – це особливий правовий порядок притягнення депутата до адміністративної та кримінальної відповідальності, спрямований на його захист від незаконного й необґрунтованого звинувачення в правопорушенні [3].

Особливий характер діяльності народних парламентаріїв вимагає спеціальних юридичних гарантій, які закріплені в чинному законодавстві багатьох держав. Непорушність повноважень народного депутата України визначається певними положеннями, відповідно до яких ніхто не має права обмежувати повноваження народного депутата, крім випадків, передбачених Конституцією України; повноваження народного депутата та його конституційні права й свободи не можуть бути обмежені в умовах воєнного чи надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях; держава гарантує

народному депутату необхідні умови для ефективного здійснення ним депутатських повноважень.

Основною гарантією непорушності діяльності народних депутатів України є парламентська недоторканість, котра об'єднує індемнітет (невідповідальність) та імунітет парламентаріїв. Депутатський індемнітет та імунітет (лат. *indemnitas (indemnitas)* – захист від шкоди, забезпечення збереження; лат. *immunitas (immunitatis)* – звільнення від повинності, недоторканість), депутатська недоторканість – один із основних елементів конституційно-правового статусу члена парламенту, його привілей. Призначення депутатського індемнітету та імунітету – забезпечити ефективність діяльності парламентарія для максимальної реалізації ним свого мандата. Поняття “депутатський індемнітет” звичайно означає, що член парламенту юридично не відповідальний за свої висловлювання і голосування в процесі виконання ним обов'язків у парламенті та його органах. В англійських країнах термін “індемнітет” замінено поняттям “привілей свободи слова”. Депутатський індемнітет визнано в усіх країнах. Однак у деяких з них він має дещо вужчий зміст. На основі депутатського імунітету члени парламенту користуються захистом представницького органу від арешту та деяких інших процесуальних дій, пов'язаних з обмеженням особистих прав і свобод, а також від судового переслідування на підставі порушення кримінальної справи. Зміст та обсяг депутатського імунітету в різних країнах неоднаковий, але ніде він не має абсолютного характеру [4].

Головною гарантією безперешкодного здійснення депутатом своєї діяльності є його особиста недоторканість. На думку ряду вчених, її сутність полягає у неможливості застосування до депутата певних репресивних заходів без попередньої згоди уповноважених органів. За їхнім переконанням, депутатська недоторканість не є особистим привілеєм депутата, тому що встановлюється не лише в його інтересах, а й в інтересах виборців. Вона має державно-правовий характер, який не допускає односторонню відмову від неї з боку будь-якого депутата [5].

Варто звернути увагу на те, що як правило, парламентарії мають недоторканість протягом усього строку їхніх повноважень. Вони не можуть бути затриманими, арештованими, підданими обшуку та ін.

Недоторканість (парламентський імунітет) – один з основних елементів статусу парламентаря, важлива правова гарантія його діяльності. За своїм змістом ця гарантія перебуває на більш високому рівні порівняно з конституційними гарантіями недоторканості особистості. Річ у тому, що вона має публічно-правовий характер і покликана служити публічним інтересам, забезпечуючи посилену охорону законом особистості парламентаря через виконання ним державних функцій, захищаючи його від необгрунтованих переслідувань, сприяючи безперешкодній діяльності парламентаря і тим самим – парламенту, їх самостійності й незалежності.

Разом з тим закріплення такої гарантії діяльності народних депутатів, як їхня недоторканість, у національному законодавстві є певним винятком із загальної конституційної норми про рівність усіх перед законом і судом, що обумовлено необхідністю конституційного захисту спеціального статусу парламентаря як члена представницького й законодавчого органу [6].

За своєю природою парламентський імунітет передбачає найбільш повний захист депутата при здійсненні ним саме депутатської діяльності (реалізації депутатських повноважень, виконанні депутатських обов'язків). Його не можна притягнути до кримінальної чи адміністративної відповідальності за висловлювання особистої думки, позицію, виражену в голосуванні, та інші дії, які відповідають статусу депутата. Якщо ж через такі дії були допущені порушення, відповідальність за котрі передбачена чинним національним законодавством, порушення кримінальної справи, проведення дізнання та

попереднього слідства, досудовий розгляд з адміністративних правопорушень, як звичайно, можуть мати місце лише в разі позбавлення парламентаря недоторканості.

Загальною світовою тенденцією у розвитку інституту депутатського імунітету є його поступове обмеження. Ця тенденція об'єктивно має знайти відображення в Конституції і в законодавстві України [7]. В Україні надзвичайно гостро стоїть питання конституційного реформування інституту депутатського імунітету. Конституція України (ч.3 ст. 80) передбачає фактично абсолютний, не обмежений ніякими параметрами депутатський імунітет. Окрім того, як правильно зазначає В.Л. Федоренко, закріплення інституту депутатського імунітету тільки в спеціальному законі порушує традицію його інституалізації та створює прецедент узаконення інституту, існування якого не передбачено Конституцією [8].

Загальна декларація прав людини (1948 р.) в ст.10 проголосила, що кожна людина для визначення своїх прав та обов'язків і для встановлення обґрунтованості висунутого проти неї кримінального обвинувачення має право на основі повної рівності на те, щоб її справу було розглянуто незалежним і безстороннім судом прилюдно і з дотриманням усіх вимог справедливості [9]. Таким чином, судові органи займають центральне місце в державному механізмі захисту прав і свобод людини та громадянина, у той час як абсолютний депутатський імунітет є нічим іншим, як своєрідною формою обмеження прав та свобод народних депутатів України, зокрема права на захист прав і свобод людини й громадянина судом. У зв'язку з цим нормативні положення щодо неможливості порушення кримінальної справи, арешту та затримання, з одного боку, є необхідною гарантією незалежності та неупередженості парламентаря під час виконання своїх повноважень, а з іншого – така неможливість створює реальний механізм уникнення юридичної відповідальності члена парламенту за правопорушення, що не пов'язані із здійсненням його повноважень. Недопустимість збереження інституту депутатської недоторканості в належному обсязі має й деякі інші підстави.

Депутатська недоторканість у тому вигляді, у якому вона передбачена в чинному законодавстві, є грубим порушенням принципу поділу влади, коли органи законодавчої гілки одночасно беруть на себе не властиві їм функції правосуддя. У разі, коли Верховна Рада згоди на притягнення до кримінальної відповідальності не дає, депутат позбавляється права на судовий захист і, таким чином, позбавляється можливості бути оправданим судом, якщо він не винний у скоєнні злочину. Якщо ж депутат скоїв злочин, а Рада не дає згоди на притягнення його до кримінальної відповідальності, то в цьому разі вона стає на захист особи, котра скоїла злочин. Відмова дати згоду на притягнення депутата до кримінальної відповідальності фактично є формою звільнення особи від кримінальної відповідальності за непередбаченими в кримінально-процесуальних законодавстві підставами [10]. Очевидне існування правової колізії, котра потребує з'ясування та розв'язання.

Необхідно зазначити, що депутатська недоторканість, переважно не є абсолютною у жодній країні світу, навіть навпаки, в ході еволюції названого інституту спостерігається тенденція його ослаблення, його лібералізації, але як зазначає відомий російський правознавець В.Є. Чиркін, така ситуація спостерігається лише в економічно розвинутих країнах зі стійкою демократією. Проте, поряд з цим у кожній з країн імунітет розглядається як складовий атрибут статусу парламентарів і важливий фактор ефективного виконання депутатом покладених на нього функцій [11].

Правовий імунітет не повинен мати абсолютного характеру. Він може бути в ряді випадків скасований, обмежений або від нього можуть відмовитись самі власники імунітету. Це пов'язано переважно з тим, що імунітет із законного й ефективного юридичного засобу перетворюється на перешкоджальний фактор. Про це досить фундаментально сказано в ст. 11 Генеральної Угоди про привілеї та імунітети Ради Європи від 2 вересня 1949 року, згідно з якою, – „...Член організації не тільки має право,

а і є зобов'язаним відмовитися від імунітету свого представника в кожному разі, коли, як вважає Член Організації, імунітет перешкоджає здійсненню правосуддя, і ця відмова може бути виконана без шкоди для мети, з якою імунітет був наданий" [12].

У Конституції України, а саме в ч. 3 ст. 80 передбачено фактично абсолютний, не обмежений ніякими параметрами депутатський імунітет. Закон України „Про статус народного депутата України” ще більше поглибив невідповідність обсягу депутатської недоторканості конституційним реаліям. Виникла парадоксальна ситуація, коли навіть здійснення оперативного розслідування злочинів, суб'єктом яких є народний депутат України, неможливе без згоди Верховної Ради України на притягнення його до кримінальної відповідальності. Ця згода має спиратися на обґрунтовані докази наявності складу злочину. А отже, склалися умови для абсолютної безкарності народного депутата України.

Закріплення такої гарантії діяльності народних депутатів, як їхня недоторканість, у національному законодавстві є певним винятком із загальної конституційної норми про рівність усіх перед законом і судом, що зумовлено необхідністю конституційного захисту спеціального статусу парламентаря як члена представницького і законодавчого органу [13].

Отже, можна стверджувати, що абсолютний депутатський імунітет є своєрідною формою обмеження прав і свобод народних депутатів України, а саме права на захист прав і свобод людини і громадянина судом (ст. 55 Конституції України).

Науковці, даючи визначення депутатському імунітету, акцентують увагу на таких його ознаках: значенні для забезпечення безперешкодного та ефективного виконання депутатом своїх обов'язків; забезпеченні його незалежності; недопущення необґрунтованого й незаконного притягнення до кримінальної відповідальності та застосування до депутатів заходів процесуального примусу [14].

Ми вважаємо, що до головних ознак, які характеризують депутатську недоторканість (імунітет), можна віднести:

– особливе становище, яке притаманне народному депутату, оскільки він є публічним уособленням народовладдя через делегування його виборцями втілювати в життя їхню волю у сфері державного управління на законодавчому рівні і яке закріплене в Основному законі держави;

– важливою особливістю є час, зміст та обсяг набуття депутатської недоторканості, а також порядок притягнення депутата до відповідальності у випадках здійснення ним дисциплінарних, адміністративних чи кримінальних правопорушень;

– у зв'язку з тим, що парламентарі перебувають у специфічному правовому полі, оскільки виконують значну кількість важливих функцій і мають відповідний статус та гарантії для успішної їхньої реалізації, депутатській недоторканості притаманний особливий механізм притягнення депутатів до кримінальної та адміністративної відповідальності.

Таким чином, очевидно є необґрунтованість існування в Україні абсолютного депутатського імунітету. Слід нагадати, що за час діяльності парламенту незалежної України, попри численні порушення кримінальних справ проти народних депутатів України, дозвіл Верховної Ради України на призупинення депутатського імунітету був наданий тільки щодо трьох депутатів – Ю. Звягільського, П. Лазаренка та М. Агафонова. Щодо Ю. Звягільського та П. Лазаренка імунітет був призупинений тільки тоді, коли вони покинули територію України [15]. Проте повна відсутність інституту депутатського імунітету призводитиме до порушення системи протизваг гілок влади.

Оптимальним ми вважаємо обмеження обсягу наявного імунітету до строку діяльності Верховної Ради України відповідного скликання, окрім випадків затримання народного депутата на місці злочину, та в разі інкримінування народному депутату злочинів, що

відповідно до Кримінального Кодексу України підпадають під категорію тяжких злочинів. Після вичерпання обсягу конституційно-правового статусу народного депутата України щодо парламентарія можуть здійснюватися будь-які слідчі дії, він може бути затриманий чи заарештований за злочини, здійснені ним до, під час чи після строку його повноважень.

Щодо складної процедури надання дозволу на притягнення народного депутата до кримінальної відповідальності, то доречним вважаємо використання позитивного світового досвіду. Так, у Великій Британії члени палати общин можуть бути позбавлені імунітету рішенням одного тільки спікера [16]. Можливо, варто надати повноваження стосовно дачі дозволу на притягнення до кримінальної відповідальності народного депутата України Конституційному Суду України як органу конституційної юрисдикції України. Однак, в зв'язку з цим виникатиме необхідність додаткового врегулювання питань щодо забезпечення реальної незалежності суддів Конституційного Суду України.

Зрозуміло, що недопустимим є поширення імунітету на экс-депутатів Верховної Ради України минулих скликань, котрі не володіють правовим модусом народного депутата, у т.ч. такого його елемента, як гарантії діяльності парламентаріїв.

Як висновок до здійсненої нами розвідки з дослідження парламентської недоторканості як складової статусу народного депутата хотілося б виділити наступне:

– аналіз сучасного правового поля, яке регламентує депутатську недоторканість та статус парламентаря уможливило стверджувати, що сучасне українське законодавство, котре покликане повною мірою регламентувати проблему, залишається далеким від досконалості, адже воно створювалося народними обранцями тільки „під себе” для задоволення своїх власних інтересів;

– на наш погляд, правові проблеми зі статусом народних депутатів та їхньою недоторканістю в сучасний період є закономірними у зв'язку з тим, що в нашій державі ще не завершився процес первісного нагромадження капіталу й тому парламентська трибуна використовується ймовірніше для лобювання своїх меркантильних інтересів окремими фінансовими угрупованнями;

– у зв'язку зі зміною системи обрання парламентаріїв в Україні від мажоритарного принципу до виборів за партійними списками проблему депутатської недоторканості варто розглядати під кутом зору лобювання своїх інтересів через політичні партії і парламент певними фінансовими групами, які мають змогу надати своїм підопічним належний юридичний захист, адже особи, котрі контролюють рух значних фінансових потоків, уже в силу свого становища не можуть перебувати у звичайному правовому полі як рядові громадяни й виділяють значні фінансові ресурси для відповідного юридичного захисту своїх інтересів, а тому не треба перекладати на плечі платників податків увесь тягар утримання народних обранців та забезпечувати їм додаткові привілеї, коли це слід робити саме за рахунок замовника;

– наостанку хотілося б відзначити, що ступінь недоторканості парламентаря у будь-якій країні напряму залежить від рівня правової культури всього населення цієї держави – чим вищою є правова свідомість громадян, тим меншою є потреба в наявності депутатського імунітету.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Селівон М.Ф. Гарантії депутатської діяльності. Серія: на допомогу депутатам місцевих Рад. – К.: Політвидав України, 1982. – 67 с. Меркуров Г.С., Чернов Б.В. Депутатская неприкосновенность // Советское государство и право. – 1972. – № 2. – С.89 – 93.
2. Шаповал В.М. Депутатський індемнітет та імунітет // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. – Т.ІІ. – К., 1999. – С. 78 – 79; Погорілко В.Ф. Про депутатську недоторканість // Урядовий Кур'єр. – 13 квітня 2000 р. – № 68 (1750). – С.2 – 5; Федоренко В.Л., Середа Ю.А. Інститут депутатського імунітету: порівняльно-правові аспекти // Держава і право. – К., 2001. – Випуск 9. – С. 116 – 119; Омельченко Г., Єрмак А., Мельник М. Що не день, то злочин, хто при владі, покрива своїх // Голос України. – 1995. – № 209. – 2 листопада – С. 12–13; Волкотруб С.Г. Імунітет і проблеми його захисту в

кримінальному судочинстві: Дис...канд. юрид. наук: 12.00.09/ Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2003. – 192 с.

3. Селівон М.Ф. Назв. праця. – С. 36.
4. Шаповал В.М. Назв. праця. – С. 78–79.
5. Меркуров Г.С., Чернов Б.В. Указ соч. – С. 90.
6. Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации: Учебник для вузов. – М.: Издательство НОРМА, 2001. – С. 562.
7. Погорілко В.Ф. Назв. праця. – С. 2.
8. Федоренко В.Л., Середа Ю.А. Назв. праця. – С. 116.
9. Права людини і міжнародні стандарти для юристів в документах міжнародних організацій. – Амстердам – К., 1996. – С. 7.
10. Омельченко Г., Ермак А., Мельник М. Назв. праця. – С. 12–13.
11. Чиркин В. Е. Конституционное право зарубежных стран. – М., 1997. – С. 243.
12. См.: Право Совета Европы и России. – М., 1996. – С. 163, 145, 174.
13. Баглай М. В. Конституционное право Российской Федерации: Учебник для вузов. – М.: Издательство НОРМА, 2001. – С. 562.
14. Волкотруб С.Г. Назв. праця. – С.92.
15. Федоренко В.Л., Середа Ю.А. Назв. праця. – С. 116.
16. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: В 4т. Тома I-II. Часть общая. / Под ред. Б.А.Страшун. – М., 1999. – С. 511.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ресніт Олександра Олександрівна – аспірантка інституту законодавства Верховної Ради України.

Наукові інтереси: проблеми історії права й міжнародних юридичних стандартів.

НЕЛЕГАЛЬНА МІГРАЦІЯ В УКРАЇНІ – ЗАГРОЗА МІЖНАРОДНІЙ БЕЗПЕЦІ

Валерій ВРАДІЙ (Київ)

У статті розглядаються проблеми сучасної нелегальної міграції у світі та в Україні.

The article deals with the problems of modern illegal migration in the world and in Ukraine.

Україна належить до країн зі змішаними потоками нелегальних мігрантів: вона виступає як країна виїзду, так і країна прийняття нелегальних мігрантів. З України нелегально виїжджає за кордон як певна кількість населення, котре постійно проживає на її території, так і прибулі, що тимчасово нелегально перебувають у країні для подальшого (нелегального) виїзду за кордон. Негативні наслідки від нелегальної міграції, властиві країнам виходу й входу нелегальних мігрантів, в Україні не тільки виявляються з усією повнотою, але й значно посилюються.

Термін “нелегальна міграція” – загальноприйняте поняття на визначення руху людей через державні кордони з порушенням правових норм. Терміни “нелегальна міграція” та “незаконна міграція” вживають як синоніми. Однак термін “незаконна міграція” найчастіше вживають в офіційних документах, тим часом як поняття “нелегальна міграція” властиве науковим дослідженням і публіцистичним текстам.

Українське законодавство не містить визначення терміна “нелегальна (незаконна) міграція” або “нелегальний (незаконний) мігрант”. Водночас суть норм міграційного законодавства України, що визначають відносини держави та іноземців й осіб без громадянства, які на незаконних підставах перебувають в Україні або перетинають її державний кордон, відповідає прийнятому в міжнародному праві та нормативних документах Європейського Союзу визначенню “нелегальної міграції”.

На відміну від міжнародного права, у національних законодавствах і нормативних актах ЄС переважає поняття “незаконна або нелегальна міграція”, яке відображає пріоритетність інтересів держави, що заходять у конфлікт інтересів з базовим правом людини на свободу пересування. Однак головне: явище, яке визначається всіма переліченими поняттями, одне й те ж.

Згідно з визначенням Міжнародної організації з міграції неврегульована міграція – це рух осіб, що відбувається з порушенням норм країн виїзду, транзиту та призначення. З погляду країн призначення, це незаконний в’їзд, перебування або працевлаштування в країні, який означає, що мігрант не має права або належних документів, котрих вимагає імміграційне законодавство країни для в’їзду, проживання або роботи. Для країн походження, це означає, що особа перетинає міжнародний кордон без дійсного паспорта чи проїзного документа або не відповідає адміністративним вимогам для виїзду з країни.

У документах Європейського Союзу найчастіше вживається поняття “нелегальна імміграція”. У термінології Спільної політики з нелегальної імміграції це поняття визначає нелегальний в’їзд або перебування в країнах-членах. По-перше, нелегальна міграція існує у разі незаконного перетину кордону, перетину кордону з фальшивими або підробленими документами. По-друге, у разі законного в’їзду або перебування після закінчення строку дії дозволу на перебування. По-третє, законне перебування стає нелегальним, коли особа працевлаштовується або займається підприємницькою діяльністю, не дозволеною в’їзною візою.

Відповідно до Закону України “Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства”, незаконна міграція існує у разі порушення встановленого порядку перебування в Україні, “тобто проживання без документів на право проживання в Україні або проживання за недійсними документами, недотримання встановленого порядку реєстрації або пересування і вибору місця проживання, працевлаштування, ухилення від виїзду після закінчення терміну перебування, а також за недотримання правил транзитного проїзду через територію України”.

Серед поширених понять “боротьба з нелегальною міграцією”, “протидія нелегальній міграції” або “запобігання нелегальній міграції” жодне не відповідає сучасній практиці оцінки міжнародної міграції. Очевидно, держава не в змозі боротися з небажаною міграцією як одним з наслідків глобалізації, так само, як неможлива та позбавлена сенсу боротьба із самим явищем глобалізації. Міграційними процесами необхідно управляти, нейтралізувати їхні негативні вияви та використовувати позитивні для зростання економічного добробуту.

За такого підходу відповіднішим терміном для опису функцій держави щодо нелегальної міграції є “контроль над нелегальною міграцією”, який дає змогу зробити неврегульовану міграцію врегульованою, охопленою правовим полем і правоохоронною діяльністю. Крім того, контроль містить і запобігання нелегальній міграції – незаконному в’їзду, перебуванню та виїзду й боротьбу з її організованими формами, такими, як торгівля людьми та посередництво.

У результаті широкомасштабної імміграції людей, а особливо нерегульованої, нелегальної, можуть постати серйозні проблеми в країні, котра їх приймає, з такими негативними наслідками, як зростання злочинності, інфекційних захворювань, етнічна напруженість та соціальні конфлікти. Нелегальна міграція та наявність біженців – це тільки одна із міграційних проблем, яка за своєї багатоаспектності становить реальну загрозу і міжнародній, і національній безпеці, а також залишається актуальною.

Діяльність міжнародних злочинних угруповань, які організують та контролюють потоки нелегальної міграції, приносить великі прибутки. Залежно від регіону плата за переправляння однієї особи з країни виходу до країни призначення сягає 30 тисяч доларів США, а за проїзд територією України – 3 – 5 тисяч доларів США. І надалі, уже

за межами України, система пересування нелегальних мігрантів до Західної Європи діє налагоджено, і ціни на послуги залишаються порівняно стабільними. Організатори каналів нелегальної транснаціональної міграції до високорозвинутих країн уже досягли такого рівня (світові прибутки від контрабанди людьми оцінюються від 5 – 7 до 10 – 15 млрд. доларів США на рік), коли можуть дозволити собі переправляти нелегалів у кредит.

Зростання масштабів незаконної міграції прямо пов'язано із загрозою національній безпеці держави. Однією із серйозних причин можливого збільшення потоку вимушених мігрантів є потенційні етносоціальні та політичні конфлікти в Центральній Азії. Окремо слід розглядати проблему наркотрафіка – незаконного провозення через державний кордон наркотиків, а також зброї, боєприпасів та валюти. Найбільшим постачальником і виробником наркотиків (наприклад, опію-сирцю) є Афганістан. Наркотрафік з Центральної Азії, зокрема з Афганістану, стимулює розвиток нелегальної міграції до Європи. За оцінками експертів НАТО, близько двох третин усього опіату виробляють в Афганістані та до 70% його переправляють через країни Центральноазіатського регіону до Європи, зокрема один із трьох основних каналів проходить територією Росії та України.

Уряди Центральноазіатських країн за підтримки Програми ООН з боротьби із наркотиками і злочинністю здійснюють проекти проти трафіка наркотиків, однак організатори їхнього постачання оперативної змінюють канали проходження, постійно залучають нових людей до перевезення і збуту, вміло використовують прозорість кордонів між країнами Центральної Азії.

Очевидним є взаємозв'язок наркобізнесу, корупції та міжнародного тероризму. Більшість наркогруповань безпосередньо причетні до торгівлі зброєю, використовують для цього законспіровані та перевірені перевалочні бази. За рахунок коштів, отриманих від незаконного обігу наркотиків, фінансуються сепаратистські, радикальні релігійні й терористичні організації, які зацікавлені в дестабілізації стану в регіоні. Створення надійного поясу безпеки навколо Афганістану стає одним із головних завдань країн Європи.

Нелегальна міграція є складовою транснаціональної організованої злочинності. Перетин кордону між державами з порушенням закону передбачає кримінальну відповідальність нелегальних мігрантів у більшості країн світу. Варто взяти до уваги й таке: у діяльності транснаціональних злочинних угруповань великого масштабу набула торгівля людьми (жінки, діти) та незаконне ввезення мігрантів.

Прибутковим бізнесом стала організація переправлення незаконних мігрантів кримінальними групами за допомогою розвинутої інфраструктури, передових технологій і комунікацій. Офіційним прикриттям їхньої діяльності може бути надання туристичних послуг, роботи за кордоном, організація навчання іноземців у країні та ін.

Україна досягла відчутного прогресу в законодавчому врегулюванні проблеми нелегальної міграції та біженців. Ідеться, насамперед, про прийняття нової редакції законів України "Про громадянство", "Про біженців", "Про імміграцію" та низки інших законодавчих актів у сфері міграції. У січні 2002 року український парламент ратифікував Конвенцію ООН із захисту біженців 1951 року.

Водночас застосування цих законів є недостатньо ефективним. Насамперед є відмінність в оцінках масштабів самого явища й прогнозів його подальшого розвитку. За своїм характером нелегальна міграція не може бути належним чином відображена в офіційній статистиці. За свідченням деяких експертів, Україна сьогодні є найбільшою транзитною зоною в СНД, і показник кількості нелегалів, які залишилися на території країни, перевищує загальновизнані європейські норми в 20 – 25 разів.

Виокремлено п'ять основних маршрутів незаконної міграції: Балтійський, Балканський, Південноафриканський, Південноамериканський, Центрально-європейський. Останній, до якого належить Україна, менш загрозливий для країн Західної Європи.

У міжнародній практиці широко застосовують процедуру реадмісії, тобто повернення нелегальних мігрантів до сусідньої держави, з території якої вони прибули. Практикують це в Угорщині, Словаччині, Польщі та Румунії, з якими Україна має відповідні угоди. Україна та Росія не створили досі правових засад щодо врегулювання процедури реадмісії.

В Україні не існує дієвого механізму видворення нелегальних мігрантів. Ще складніше депортувати до країни громадянської належності потенційних біженців, оскільки це суперечить нормам міжнародного законодавства стосовно прав людини, до яких приєдналася Україна.

Нелегальний перетин кордонів вихідцями з азійських та африканських країн – міжнародна проблема. Вона набула загальноєвропейського масштабу.

Процес європейської інтеграції – потужний стимул для інституційних перетворень у сфері міграційної політики. Для країн-кандидатів – це одна з вимог ЄС на шляху до членства. У рамках реалізації Угоди про партнерство й співробітництво між Україною та ЄС, зокрема у сфері юстиції та внутрішніх справ, Україна зобов'язалася створити міграційну службу, в якій було б зосереджено основні питання міграційної політики. Виконання цієї вимоги потрібно й для вступу України до НАТО (у Цільовому плані Україна – НАТО на 2006 рік Україна зобов'язалася ухвалити закон про створення єдиної міграційної служби).

Україна має виконати досить складні завдання – не тільки відстояти свій імідж як форпост у боротьбі з незаконною міграцією на шляхах проникнення нелегалів до країн Євросоюзу, а й налагодити міграційні стосунки з членами ЄС з огляду на власні інтереси. Тому Українська держава має будувати свою міграційну політику, ґрунтуючись на сучасних підходах, сформованих на досвіді, набутому за останні десятиліття, а також із вчасним урахуванням змін, що відбуваються в міграційних процесах.

Сьогодні міграційна європейська політика визначається кількома пан'європейськими угодами та конвенціями, прийнятими за два останні десятиліття. Це Шенгенські угоди 1985 та 1990 рр., Дублінська Конвенція 1990 р., Маастрихтський договір 1992 р. та Амстердамський договір 1997 р.

Сучасна європейська міграційна політика у сфері протидії нелегальній міграції проводиться за Планом єдиного курсу, який було прийнято в Севільї на саміті країн-членів ЄС 2002 року. Ідеться про спробу інтегрувати ці засоби в єдину зовнішню політику та політику безпеки ЄС у стосунках з третіми країнами. Вочевидь, ЄС пропонує третім країнам добре поміркувати про майбутні відносини з ним у разі відмови від співробітництва з питань міграції. Документ не передбачає жорстких санкцій проти нелегальних мігрантів і містить достатньо збалансовані засоби протидії. Водночас з посиленням боротьби з організованою злочинністю та міжнародним тероризмом європейські лідери вирішили проводити єдину політику щодо інтеграції легальних іммігрантів та біженців, перегляду процедур, пов'язаних з правом на отримання притулку.

Значна роль в організації міжнародно-правового співробітництва держав у протидії нелегальній міграції належить спеціалізованим установам ООН (Міжнародній організації праці, Міжнародній організації цивільної авіації, Міжнародній морській організації).

Істотним є внесок Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН). Його діяльність останніми роками спрямована на впровадження справедливих, ефективних і прискорених процедур надання притулку. Організація Об'єднаних Націй проводить роботу з різних аспектів міжнародної міграції. Так, Секретаріат ООН збирає, узагальнює й аналізує інформацію про масштаби, тенденції і національну політику щодо міжнародної міграції. Інші органи Організації Об'єднаних Націй працюють над такими питаннями, як права людини, осіб, які переміщуються всередині країни, возз'єднання родин, нелегальна міграція, незаконне провезення мігрантів через кордон і їхня соціально-економічна інтеграція. Крім того, спеціалізовані установи вивчають тенденції створення потоків робочої сили, біженців та осіб, які шукають політичного притулку.

Рада Європи також розглядає проблему нелегальної міграції як складову організованої злочинності. Прийняту РЄ міжурядову робочу програму боротьби зі злочинністю реалізує Європейський комітет з проблем злочинності. Одним із результатів цієї роботи є досягнення домовленості про зміцнення міжнародного співробітництва, зокрема в боротьбі проти нелегальної міграції.

Важливу роль у протидії нелегальній міграції відіграють неурядові організації. Згідно з позицією ООН, саме вони забезпечують співробітництво мігрантів (легальних, нелегальних та біженців), громадян, роботодавців та урядових організацій, допомагають іммігрантам інтегруватися, презентують інтереси окремих груп мігрантів. Ці організації допомагають мігрантам і до, і після їхнього виїзду з країни походження (наприклад, щодо підтримання зв'язку з родиною, пересилання грошей).

Зростання нелегальної імміграції і труднощі в подоланні злочинності, безробіття і тиску на соціальні бюджети країн Євросоюзу призвели до активізації ультраправих сил у Франції, Нідерландах, Німеччині, Великій Британії, Данії та Бельгії. У зв'язку з антиміграційними настроями, які посилюються, Італія і Велика Британія прийняли надто жорсткі закони про прийом іноземців. А завжди толерантна до них Данія нещодавно прийняла один із найсуворіших імміграційних законів у Європі. Зокрема, зменшила пільги біженцям та обмежила їхнє право на одруження з данськими громадянами, а також в'їзд іммігрантів до країни за віком (не старше 60 років). Тенденція зростання вимог до іммігрантів простежується і в інших державах-членах Євросоюзу.

Жорсткість вимог, однак, не обмежується тільки введенням у дію суворіших правил і законів: країни ЄС мають намір посилити охорону зовнішніх кордонів союзу. Для цього планується розробити схему та визначити доцільність введення нової європейської візи, яку видаватиме єдина консульська служба, створена в ЄС, і затвердити нові умови одержання права на політичний притулок, а також створити загальноєвропейську прикордонну службу.

Уперше ідею спільної охорони зовнішніх кордонів ЄС з метою протидії, насамперед, нелегальній імміграції запропонувала Єврокомісія у листопаді 2001 року. 2002 року в Римі на засіданні Ради міністрів юстиції і внутрішніх справ за участю делегацій 15 членів союзу та 13 країн-кандидатів було обговорено питання організації єдиної прикордонної служби, етапи й строки її формування. Під час зустрічі було наголошено на складності цього процесу. Як зазначалося, необхідно сформулювати єдині норми та вимоги до охорони зовнішніх кордонів ЄС, розробити засади єдиної прикордонної політики та, що найголовніше, поєднати положення національних законодавств щодо забезпечення прикордонної та національної безпеки з подальшим визначенням перспективності й необхідності створення наднаціональної управлінської структури, а також механізму її фінансування. З багатьох суттєвих причин ця ідея не набула подальшого практичного впровадження.

Основний напрям протидії нелегальній міграції ґрунтується на правовій практиці західних країн, зокрема, сфери дії Шенгенської угоди. Треба визначитися, ідеться про нелегальних чи нелегалізованих мігрантів, а також у тому, за яких обставин можна вважати мігранта особою, яка нелегально перебуває на території держави: нелегальний в'їзд (без візи, належних проїзних документів або нелегальне перетинання кордону в недозволеному місці); нелегальний виїзд (аналогічно в'їзду); нелегальне перебування або проживання (із простроченою візою, без реєстрації тощо).

З огляду на інтереси держави всі ці етапи повинні бути докладно регламентовані імміграційним законодавством для того, щоб в'їзд, перебування і виїзд мігрантів і звичайних іноземних громадян мали легальний характер.

Один з основних шляхів легальної і нелегальної міграції, як зазначалося, проходить саме територією України.

Нелегальна міграція як вид організованої транснаціональної злочинності стимулює в Україні підпільний ринок дешевої праці, провокує вплив коштів у "тіньовий" сектор економіки, що спричиняє напруженість у стосунках із сусідніми країнами.

Гармонізація політики з питань міграції, яку здійснює Європейський Союз, має відбуватися без негативних наслідків для країн на Сході Європи. Тому на часі вироблення стратегії справедливого розподілу тягаря для країн, які наступними роками все ще залишатимуться поза кордонами ЄС.

Мета міжнародного співтовариства – знайти методи контролю за процесом міжнародної міграції; гуманно, узгоджено шукати способи розв'язання проблеми. Це можливо тільки за умов широкого співробітництва на всіх рівнях – країн, регіонів, Європейського Союзу та країн Східної Європи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Доклад Генерального секретаря о работе Организации. – ООН. Генеральная Ассамблея, официальные отчеты, 62 сессия, Дополнение №1 (А/62/1). Нью-Йорк, 2007. – 86 с. <http://www.un.org/russian/documen/sgreport/a-62-1/index.html>
2. Зайончковская Ж. А. Западный дрейф // Эксперт. – 2003. – № 39. – С. 70–74.
3. Кирчів А. Західний кордон України: вікно до Європи? // Нова безпека. – 2001. – № 1. – С. 21–31.
4. Клиненко Т. Україна між Сходом і Заходом: нелегальна міграція // Наукові записки.– К., 2002. – Вип. 21. – С. 231–240.
5. Кондратьев Я., Римаренко Ю., Олефір В. Основы миграциезнания: навчально-методичний посібник. – К.: Ін-т держави і права НАН України, 2000. – 424 с.
6. Пархоменко Н., Сушко О., Стародуб А. та ін. Підсумки та рекомендації проекту "Регулювання трудової міграції – виклики для України". Центр миру, конверсії та зовнішньої політики України. – К., 2005. – 56 с.
7. Пархоменко Н., Стародуб А. Відображення проблем нелегальної міграції в українському медіа-просторі. Інформаційно-аналітичне вид. Центр миру, конверсії та зовнішньої політики України. – К., 2007. – 101 с.
8. Платонов А.В. Досвід міграційної політики країн ЄС в протидії нелегальній міграції // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 26. – К.: Ін-т держави і права ім. Корецького НАН України, 2004. – С. 658–662.
9. Платонов А.В. Нелегальна міграція та її вплив на міжнародну і національну безпеку // Стратегічна панорама. – 2005. – № 2. – С.111–117.
10. Політика України у сфері контролю над міграцією К.: Міжнародний центр перспективних досліджень 2006. – 56с. <http://www.icps.com.ua/project.html?Pid=93>
11. Хомра О.У. Нелегальна транзитна міграція як загроза національній безпеці України // Стратегічна панорама. – 2003. – № 1. – С.107–117.
12. Castles S., Mark J. Miller. The Age of Migration. – Macmillan Press, 1998.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Врадій Валерій Олександрович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України.

Наукові інтереси: проблеми міграції у світі, міграційна політика України.

“ВАЖКИЙ” ЧАС: ПОНЕДІЛОК У НАРОДНИХ УЯВЛЕННЯХ**Олександр КОВАЛЬКОВ (Кіровоград)**

У статті розглядається комплекс народних уявлень про негативну семантику понеділка в системі сприйняття часу традиційним суспільством на прикладі східних слов'ян на матеріалах фольклорних творів.

The complex of folk pictures of negative semantics of Monday in the system of perception of time by traditional society on the example of east slaves on materials of folk-lore works is examined in the article.

У структурі народної ментальності провідну роль відіграє категорія часу. Адже усвідомлення часу виступає своєрідним лакмусовим папірцем, який характеризує специфіку культурного середовища, до якого належить людина. Можна говорити, що в розумінні часу втілюється пов'язане з ним світосприйняття епохи, поведінка людей, їхня свідомість, ставлення до речей тощо. Тому для відтворення цілісної системи народних уявлень дослідження різних складових народної темпоральності є актуальним.

Визначальною характеристикою народної концепції часу є якісне його сприйняття. За народними переконаннями, кожна часова одиниця відрізняється від іншої своїм неповторним змістом, своєю специфічною семантикою. У межах року, тижня, доби є час сприятливий для різних починань та господарських робіт і, навпаки, час негативний, небезпечний, важкий. Наші предки чітко розділяли час робочий (буденний) і святковий; час, коли надприродні сили сприяють людині, і коли вони можуть стояти їй на перешкоді і навіть загрожувати життю. Семантика часових відрізків різної протяжності розглядалася у наших попередніх публікаціях [1].

Пропонована стаття присвячена поширеному й сьогодні уявленню про негативну семантику понеділка. Цей мотив народних вірувань знайшов відображення у численних публікаціях, починаючи з середини XIX століття. Серед таких можна назвати монографію Д.К. Зеленіна, у якій семантика понеділка тлумачиться з позицій системи народних уявлень про особливе наповнення першого дня певного часового відрізка, а саме “магії першого дня” [2]. Спроби дати відповідь на питання про природу несприятливості понеділка як відрізка часу здійснені у публікаціях С.М. Толстої [3], Б.А. Успенського [4], польського дослідника Й. Матушевського [5]. Попри спроби на основі аналізу емпіричного матеріалу розв'язати поставлене завдання можемо констатувати значну розбіжність у тлумаченні семантики понеділка. Тому у даній розвідці ми ставимо мету узагальнити напрацьовані результати та з'ясувати природу негативної семантики понеділка, при цьому встановивши фактори, що зумовили поширеність цих вірувань.

Як і інші часові відрізки, тиждень не сприймався в народній свідомості як однорідний за своєю якісною наповненістю. У його межах виділялися сприятливі й несприятливі, легкі й важкі дні. У складній системі якісного сприйняття часу слов'янськими народами особливе місце займають повір'я про так звані “важкі дні” в межах тижня. Згідно численних джерел такими визнавалися понеділок, середа і п'ятниця. Зафіксовано багато трудових заборон та поведінкових пересторог стосовно цих днів. Так, на Поліссі і в кінці XX століття “в новий будинок не переходили в понеділок, середу і п'ятницю” [6, 118]. “У “божкові” дні (понеділок, середа і п'ятниця) не годиться починати кожную роботу”, – вважали гуцули [7, 247]. Понеділок і п'ятницю

білоруси визнавали нещасливими днями для сівби, оскільки посіяне в ці дні жито обов'язково виявиться поточеним [8, 173]. Цей перелік можна продовжувати. Проте можна з упевненістю констатувати, що зпосеред інших несприятливих днів тижня саме понеділок виокремлюється своєю негативною семантикою. Причому таке ставлення до понеділка є незмінним у всіх східнослов'янських народів.

“Понеділок день важкий” – здавна говорять у народі. Логічно, що для людини, яка працює перший день нового робочого тижня після вихідних днів не може бути іншим. Тому, на перший погляд, “важкість” понеділка цілком очевидна й “приземлена”. Проте огляд джерел свідчить про набагато глибші мотиви такого ставлення до цього дня.

Українці Чернігівщини говорили: “До пуття діла не доведеш, як в понеділок розпочнеш” [9, 80]. Білоруси також вірили, що не можна розпочинати в цей день важливої роботи [10, 175]. Існувало й існує чимало пересторог стосовно різноманітних робіт, які не варто виконувати в цей день. В Україні ще у 20 роках ХХ століття широко побутувало переконання, що в цей день у нову хату не бажано входити, “бо уважають цей день за “хвиральний” (важкий) день” [11, 89]. В Україні по понеділках намагалися не розпочинати оранку [12, 30] і сівбу [13, 10]. У різних регіонах записано: “В понеділок не можна хліб пекти” [14, 42], “В понеділок не можна золити” [15, 10]. У Білорусії також зафіксовані відповідні перестороги: “Сіяти льон можна у будь-який день, але не у понеділок” [16, 81]. У понеділок не давали нічого з дому, особливо гроші не позичали, “щоб гроші не танули, як віск” [17, 170]. У цей день росіяни намагалися не виїжджати в дорогу – невдача буде супутницею [18, 224].

У чому ж причина “важкості”, майже ворожості цього дня для людини? У здійснених в етнографічній науці спробах дати відповідь на поставлене запитання народилося кілька версій щодо цього. Так, поширеним у народі є твердження, що тяжкість понеділка визначене практикою християнства. Мовляв, по неділях у церквах служили служби, а тих, хто їх уникав, по понеділках чекало суворе покарання. А.В. Терещенко, не погоджуючись із цим, доводив, що задовго до прийняття християнства цей день був днем покарань. Серед балтійських слов'ян зафіксовано такий факт: по понеділках князі вершили суд у священних гаях. Вирок виносився і виконувався на місті в той же день [19, 36].

Перспективним видається припущення Д.К. Зеленіна, що особливе становище понеділка в тижні визначається “магією першого дня”. Вчений писав, що понеділок для тижня має аналогічну семантику, що й день Нового року для всього року [2, 55]. До того ж ця теза підтверджується численними повір'ями, зафіксованими в різних регіонах та в різні часи. Так, серед закарпатських українців ще в 70-х роках ХХ ст. вірили, що дощ у понеділок віщує дощову погоду протягом усього тижня [20, 8]. На Поділлі в цей день намагалися не впускати сторонню жінку до хати, бо весь тиждень невдалим видасться [21, 353]. Відомо, що зафіксований тут “обряд полазника” є важливим елементом новорічної обрядності. А в збірці І.Я. Франка знаходимо не менш переконливе галицьке повір'я: “В понеділок новий рік – буде тяжко увесь рік” [22, 572].

Так, понеділок започатковує тиждень. Але ж за “магією першого дня” першочас не обов'язково наповнений негативною семантикою [Див. 1]. Він передусім позначений тавром сакрального, а тому супроводжується відповідною обрядовістю (новорічна, господарська). Цього важливого компонента ми не бачимо стосовно понеділка.

Ряд дослідників [3], [4], [5] важку семантику понеділка виводили ще з одного поширеного у народі переконання про семантику чіту й лишку, а саме від уявлення про негативне ставлення в традиційній міфології до непарних чисел на противагу позитивного наповнення чисел парних. Так, О.О. Потебня виводив слово “лишка” від “лихо” і цим самим пояснював негативну семантику непарного числа [23, 6]. Про народне ставлення до непарних чисел засвідчує зафіксоване серед українського

населення Курської губернії повір'я: “Коли хто жениться, то не слід ніколи назначати весілля на нечетне число: на 3, 5, 7, 9, 11, 13 і інші” [24, 79]. Чіт у народних уявленнях традиційно визначався як активне, чоловіче начало, в той час як лишка – пасивне, жіноче.

Навряд чи відповідь на запитання криється у “непарності” понеділка. Ймовірніше, негативна семантика непарного, а отже, й жіночого, начала привнесена зовні з поширенням християнства. А система вірувань, пов'язаних з “важкістю” понеділка ґрунтується на глибшому пластіві міфологічних уявлень.

Таким чином бачимо, що подібні тлумачення заслуговують на увагу. Але нам вони видаються, по-перше, досить схематичними, а по-друге – не надто переконливими. Так, за їхньою допомогою можна пояснити *несприятливість* цього дня тижня, але аж ніяк не *ворожість* понеділка стосовно до людини. Тому, на нашу думку, вірування щодо понеділка слід розглядати в загальноміфологічному контексті.

Тиждень, або седмиця, у народному комплексі часових уявлень виступає первинною системою, яка лежить в основі решти часових системних одиниць. Уявлення про тиждень як окремий відрізок часу впливає з місячного календаря, який займає вагоме місце в традиційній картині світу. Тривалі спостереження за нічним світилом давали селянинові достатньо матеріалу для висновків. Період від народження нового місяця до наступного народження становить 29 днів. Наші предки чітко визначали 4 фази, які місяць проходить протягом цього періоду й коли відбуваються візуальні його зміни. Це давало можливість виокремити в межах місяця менші часові відрізки – седмиці. На думку багатьох дослідників, саме сімка вважалася священним числом для багатьох народів. Характерно, що скіфський пантеон складався з 7 богів, як і пантеон Володимира. Тому можна говорити, що тиждень – це мікровокова одиниця, яка увібрала в себе основні складові міфологічної картини світу. Це відображене також у тому, що кожен день тижня присвячувався окремій небесній силі або божеству – сонцю (неділя), Мокоші (п'ятниця), Перуну (четвер) тощо. Ці сили виступали своєрідними господарями, покровителями днів, які були їм присвячені.

Понеділок у цій схемі в слов'ян та германців присвячувався нічному світилу, місяцю. Про це свідчать дані мовознавства. І якщо в слов'янських мовах не знаходимо цього підтвердження, то у германських мовах знаходимо доказ цьому: понеділок – “Monday” (англ.), “Montag” (нім.) – день місяця. За міфологічними та демонологічними уявленнями місяць – вороже людині світило, “сонце навпаки”, світило потойбіччя. Він світить уночі, коли панує нечисть, а значить, світить для неї. Сам колір місячного сяйва – жовто-блідий – нагадує колір шкіри мерця. Все це навіює думки про світ мертвих. По суті, саме вночі, при світлі місяця, розмивається межа між світом живих і потойбіччям, активізуються демонологічні персонажі. Більше того, саме наявність місяця на небі є головною передумовою для контакту з демонологічним персонажем уночі. Характерно, що найбільшу активізацію “нечиста сила” виявляє саме на новому місяці, святкуючи тим самим день народження “свого” світила. За магією подібного дня, який присвячувався “нечистому” світилу місяцю, також не міг бути вдалим для людини.

Показово у цьому контексті також є те, що цілий ряд обрядів, пов'язаних зі світом померлих, припадають саме на понеділок. Наприклад, в Україні багато повір'їв пов'язано з “чистим” понеділком. Значна їх частина має стосунок до нечистої сили. У понеділок Троїцького тижня святкували проводи покійників, тобто повернення їх до підземного царства. У перший понеділок Петрівки в Україні проводжали русалок. У “Стоглаві” знаходимо: “В первый понедельник Петрова поста в році ходили и в паливках богомерзкие потехи делали” [25, 81].

Ще одним доказом на користь нашого припущення може бути ще один сюжет народної міфології. Розглянуті вище повір'я про якісну наповненість окремих днів тижня доповнюються й ускладнюються персоніфікацією останніх. Дні тижня часто виступають у фольклорних творах, переважно в міфологічних легендах, у вигляді антропоморфних істот, які вступають у контакт із людиною, можуть допомагати або ж шкодити їй, можуть нести смертельну небезпеку необережному. Широковідомі такі персонажі, як Матінка Середа, Параскева-П'ятниця, Свята Неділька. Нас у цьому контексті цікавить образ Святого Понеділка.

Специфіка персоніфікованого образу Понеділка може слугувати вагомим аргументом на підтвердження нашого припущення. Образ Понеділка зображувався нашим предкам відповідно до того, яке місце відводилося цьому дню в міфології. Так, українці Слобожанщини уявляли Понеділок у вигляді сивого діда з ціпком у руці. Цей персонаж у ХІХ ст. був белетризований, оскільки, за словами М.Ф. Сумцова, виконував у народних оповіданнях функції перевізника душ мертвих через вогненну річку, що протікає в межах загробного світу [26, 102]. Такий собі український Харон. Старі баби понеділкували, пояснюючи це необхідністю задобрювати Понеділок. У Куп'янську, що на Харківщині, говорили: “Ми не їмо скоромного в понеділок за тим самим, що Понеділок на тім світі – перша стріча: стріне нас і поведе. Того, хто його почитає, за того і заступиться на тім світі” [27, 5]. Аналогічні вірування зафіксовані й на Полтавщині: “Перша стріча на тім світі – святий Понеділок – розпитує про гріхи, він то й сам зна, а допрашує” [28, 161]. Те ж саме говорили і в Курській губернії: “На тому світі перша зустріч померлого буває зі святим Понеділком, який розпитує людину про скоєні ним гріхи” [29, 121]. Характерно, що в зафіксованих у різних регіонах України легендах про подорожі до світу тіней героя зустрічає старий сивий дід, що своїми рисами дуже нагадує образ Понеділка [30, 43]. На відміну від інших персоніфікованих образів днів тижня (середа, п'ятниця, неділя), Понеділок являється людям лише після смерті, на тому світі. У земне життя людини він не втручається. Образ Понеділка на відміну від решти подібних персонажів, не є дійовою особою демонологічних розповідей і тому займає не таке помітне місце в східнослов'янській міфології, все ж переважно пов'язаною із земними мотивами. Понеділок – персонаж менш поширеної у слов'ян “потойбічної” міфології. У тому ж Куп'янську П.В. Іванов записав: “Як старому важко йти в гору без ціпка, так і на тому світі – без Понеділка” [27, 5].

З огляду на вищезазначене, наше припущення видається цілком слушним. На увагу заслуговує той факт, що про “важкість” понеділка, яка межує з ворожістю, виявляється насамперед у несприятливості цього дня для започаткування важливих справ. Наведені вище цитати зі збірок фольклорно-міфологічних матеріалів зводяться до пересторог не започатковувати нічого важливого – в господарському житті (сівба, оранка тощо), або ж в особистому (перехід до нової хати, подорож тощо). Ми не змогли пояснити це, скажімо, з позицій “магії першого дня”. Спробуємо пояснити з позиції нашого припущення.

Міфологічна свідомість надає величезного значення фактору часу, особливо при важливому започаткуванні. У цьому солідарні найавторитетніші дослідники народної міфології. М.М. Бахтін писав, що необхідно було, щоб місяць, день, час початку справи були сприятливими. З якістю часу рахувалися на зразок пророцтв та передвіщувань [31, 402]. Жодна господарська операція не починалася без урахування цього моменту. Що вже говорити про такі важливі в житті людини події, як, скажімо, одруження чи закладина хати. Істотним було визначити найбільш сакральну точку простору й найбільш сакральний момент часу. Сучасна приказка “в потрібний час у потрібному місці” мала тоді буквально значення. Скажімо, доля людини визначалася часом народження – від цього залежало, які сили нею опікуватимуться. На Станіславщині на поч. ХХ ст. записано: “Хто під яков

планетов зродитси, то або упир, або відьма, або злодій, або добрий та розумний чоловік буде – бо всякі дні є в року та всякі люди на світі” [32, 3]. “Время рождения виною, почему человеку посылается та или иная доля” – вважали й в Росії [23, 5].

Логічно, що, по-перше, негативне ставлення до місяця і, по-друге, прив’язка до нього понеділка й робили його несприятливим, ворожим щодо людини. Та крім того, розпочате щось важливе в понеділок надалі переходило під вплив місяця й, відповідно, ночі. А це суперечило народним переконанням. За останніми лише вдень можлива діяльність на користь людині й оточуючих. Така корисна діяльність можлива лише вдень, при сонячному світлі й перед очима Сонця. Відомо, скажімо, що за “Салічною правдою” вирок на суді мав був винесений до заходу сонця. Лише вдень світлі сили опікуються усім, що робиться на землі. Ніч – стихія сил темних. Захід сонця переносив людину в інший вимір. По заході сонця не можна було виносити що не будь з хати – чи то сміття, чи то купіль. По заході сонця не можна було давати вогонь зі своєї хати. Не радили також мести в оселі, пояснюючи це тим, що після заходу сонця можна щастя й достаток з оселі замести. Не можна було заносити щось до хати. Ночівлею поза домівкою клялися й проклинали. Іншими словами, ніч людині не підвладна.

Отже, що саме негативна семантика ночі з її основним атрибутом – місяцем – за “магією подібного” накладалася на день тижня, присвячений нічному світилу. А якщо зважити на те, що уявлення про негативну семантику ночі є загальноприйнятим в усіх міфологіях, а прив’язка понеділка до ночі теж, судячи з усього була універсальною, то і поширеність і довговічність цих переконань стають зрозумілими.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ковальков О.Л. Віра в “фатальну годину” в системі традиційних часових уявлень східних слов’ян (на матеріалах українського фольклору) // *Духовність українства*. – В. 7. – Житомир, 2004. – С. 44–48.; До проблеми сприйняття часу традиційним суспільством (XIX – поч. XX ст.): “магія першого дня” у слов’янських уявленнях // *Наукові записки*. Серія: Історичні науки. – Вип. 10. – Кіровоград, 2007. – С. 106–111.; Ковальков О.Л. Місячні фази в міфологічних уявленнях східних слов’ян (до проблеми вивчення семантики часових відрізків у слов’янській міфології) // *Матеріали до української етнології*. – Випуск 5 (8). – К., 2005. – С. 47–52.
2. Зеленин Д.К. Имущественные запреты как пережиток первобытного коммунизма. – Л., 1934. – 75 с.
3. Толстая С.М. К соотношению христианского и народного календаря у славян: счёт и оценка дней недели // *Языки культуры и проблема переводимости*. – М.: Наука, 1987. – С.154–169.
4. Успенский Б.А. К символике времени у славян: “чистые” и “нечистые” дни недели // *Finitus Duodecim Lustris: Сб. ст. к 60-летию Ю.М. Лотмана*. – Таллин: Ээсти-Раамат, 1982. – С.70–75.
5. Matuszewski J. *Slowianski tydzien: geneza, structura, nomenklatura*. – Lodz, 1978. – 135 s.
6. Полісся України. Матеріали історико-етнографічного дослідження. – В.1. Київське Полісся. – Львів: Інститут народознавства НАНУ, 1997. – 358 с.
7. Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження. – К.: Наукова думка, 1984. – 471 с.
8. Шейн П.В. Белорусские народные песни с относящимися к ним обрядами, обычаями и суевериями. – СПб., 1874.
9. “Колись то ще давно”. Народні вірування, медицина, народні назви рослин та звірят... Записано М. Чудновською в с. Виблі Куликівського району Чернігівської обл. (1901 р.). – Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАНУ ім. М. Рильського (далі – ІМФЕ) – Ф.28 – 3. (В.М. Гнатюк). – Од. зб. 160. – 175 арк.
10. Богданович А.С. Пережитки древнего мирозерцания у белорусов. Этнографический очерк. – Гродно, 1895. – 186 с.
11. Шевченко Л. Звичаї, пов’язані з закладами будівлі // ПГПУ. – 1928. – №1-2. – С.87–93.
12. Зубрицький М. Народний календар (звичаї і повірки, прив’язані до днів тижня і рокових свят). // МУРЕ. – Т.3. – Львів, 1900. – С.30–60.
13. Казки, повір’я, легенди, анекдоти, забобони, прикмети. Записала М.С. Чудновська в Чернігівській обл. – ІМФЕ – Ф.1-К.2. Б.Д. Грінченко. – Од. зб. 46. – 45 арк.

14. “Йеден пастух пас воли”. Вірування. Записано різними особами в Західних областях України (1897-1912 рр.). – ІМФЕ – Ф.28 – 3. В.М. Гнатюк. – Од. зб. 143. – 277 арк.
15. Озаринецький етнографічний гурток. Народні пісні, календар, казки, приказки... (1926–1928 рр.). – ІМФЕ – Ф. 33 – 3. Етнографічне товариство у Києві. Фольклорно-етнографічні матеріали. – Од.зб. 13. – 130 арк.
16. Никифоровский Н.Я. Простонародные приметы и поверья, обряды и обычаи, легендарные сказания о лицах и местах, собранные в Витебской Белоруссии. – Витебск, 1897. – 308 с.
17. Ефименко П.С. Материалы по этнографии русского населения Архангельской губ. // Известия ИОЛЕАЭ. – М., 1878.
18. Забылин М. Русский народ: его обычаи, обряды, предания, суеверия, поэзия. – М., 1880. – 495 с.
19. Терещенко А. Быт русского народа. – М., 1846–1847. – Ч. 6.
20. Закарпатські народні повір'я та вірування (1971 р.). – ІМФЕ – Ф. 14 – 3. Фольклорно-етнографічні матеріали. Збірники. – Од. зб. 51 – С. – 10 арк.
21. Поділля: Історико-етнографічне дослідження. – К.: Доля, 1994. – 504 с.
22. Франко І.Я. Галицько-руські народні приповідки. – Ч. 1. // Етнографічний Збірник. – Т.25. – Львів, 1908.
23. Потебня А.А. О доле и сродных с нею существах. – [Б.М.], 1865. – 44 с.
24. Етнографічний збірник П.К. Тарасевського (зошит XII). Записано в с. Шебекино Белгородського району Курської обл. (1909-1919). – ІМФЕ – Ф. 28 – 3. В.М. Гнатюк. – Од. зб. 250. – 82 арк.
25. Стоглав. – СПб., 1863.
26. Сумцов Н.Ф. Слобожани: історико-етнографічна розвідка. – Харків, 1918. – 240 с.
27. Иванов П.В. Дни недели. – Харьков, 1905. – 16 с.
28. Васильев М.К. Антропоморфические представления в верованиях украинского народа // Этнографическое обозрение. – 1892. – №4. – С.157–169.
29. Балов В.А. Понедельничанье. Историко-этнографический очерк // Живая старина. – 1901. – №1. – С.120–124.
30. Кудрицька А. Народний календар, повір'я, загадки та ін. Записано в Київській обл. (1922–1924 рр.). – ІМФЕ – Ф.33-3. Етнографічне товариство у Києві. Фольклорно-етнографічні матеріали. – Од.зб. 27. – 86 арк.
31. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и духовная культура средневековья и Ренессанса. – М.: Художественная литература, 1965. – 527 с.
32. Межі людьми є така поведінка”. Перекази, оповідання, вірування. Записано К. Лисинецьким в с. Космач Косовського району Станіславської обл. (1902-1904). – ІМФЕ. – Ф.28-3. В.М. Гнатюк. – Од. зб. 170. – 14 арк.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ковальков Олександр Леонідович – викладач кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: слов'янська та українська міфологія, проблеми ментальності традиційного суспільства.

МОСКОВСЬКЕ ЗАВОЮВАННЯ ВЕЛИКОГО НОВГОРОДА

Олена ЦИГУЛЬСЬКА (Кіровоград)

Автор спробував висловити власний погляд на традиційну оцінку завершального етапу т.зв. “збирання” руських земель навколо Москви – а саме насильницького приєднання новгородських земель до складу Московської держави – як перемогу державності над сепаратизмом.

The author of the article makes an attempt to introduce her own point of view concerning the traditional vision of the final stage of the so-called “gathering” of the Russian lands together with Moscow, that is to have the Novgorod region join the Moscow state by force as if it were the state victory over separatism.

Проблема Московського завоювання Великого Новгороду є актуальною з історико-наукового погляду, як складова частина загального процесу т.зв. “збирання” руських земель навколо Москви.

Дослідження цієї проблеми проходило історичні етапи, на кожному з яких учені тлумачили ці події по-різному залежно від обсягу наявного в них фактичного матеріалу, ідеологічних позицій дослідників, панівної на той час політичної кон'юнктури тощо. Однак тривалий час у російській і радянській історіографії переважав по суті один погляд на цю проблему: “об’єднавча” політика московських правителів, у тому числі й насильницьке приєднання новгородських земель до складу Московщини, була історично виправданою і мала прогресивний характер.

Лише останнім часом історики Росії та України піддають серйозній критиці ці та й інші “незаперечні” факти про перевагу деспотичної монархії московського князівства над вічовою республікою Великого Новгороду. Для українських істориків відомі події московської історії другої половини XV ст. становлять особливий інтерес: Новгородська республіка п’ятсот з лишком років тому робила вибір між заходом і сходом, як і Україна багато разів у своїй історії.

XIV століття на теренах Східної Європи розпочалася нова історична епоха, яка позначилася на майбутній долі всіх східних слов’ян. Це епоха піднесення Московського князівства як центру боротьби з татаро-монгольським ярмом і разом з тим центру “збирання” руських земель. Сучасна російська історична наука пояснює це “піднесення” дуже просто: “Москві просто на роду було написано стати ноосферним і геополітичним центром Російської держави, що обумовлено її географічним, геофізичним і космопланетарним становищем”; або “Москва – у центрі геофізичних полів, що протистоять одне одному й нерозривно пов’язані ще і з енергетикою Космосу” (тут і далі переклад наш – О.Ц.) [1, 84].

“Збирання” руських земель під егідою Москви розглядалося й розглядається досі російською історичною наукою як відновлення історичної справедливості. Нікому й на думку не спадають інші варіанти, котрі могли б бути в історії: могла б утворитися, наприклад, новгородська національна держава з європейським обличчям. А чому б ні! [2, 57, 124].

Методика “збирання” руських земель теж сприймається здебільшого російськими істориками схвально. Щоб студентство вузів Росії “немало не сумняшеся” стосовно того, як це робилося, підручник з історії Росії (М., 2003) констатує: “Івану III (1462–1505), спираючись на міць Москви, вдалося практично **безкровно** (курсив наш – О.Ц.) завершити об’єднання північно-східної Русі” [3, 70]. Маємо на увазі, що на завершальному етапі об’єднання настав час і для Новгороду, отож подивимося, як і наскільки “безкровно” це робилося.

“Господин Великий Новгород” панував над величезною територією – від Валдая до Білого моря, від Лівонського кордону до передгір’я Північного Уралу. Процеси політичної роздробленості, що руйнували стару удільну систему XIII–XIV ст., не торкнулися феодальної республіки, якою був Новгород. Як і раніше, збиралося віче, що розв’язувало всі головні питання новгородської політики, обиралися посадники й тисяцькі, запрошувалися або виганялися князі. Новгородське боярство міцно тримало у своїх руках усі гілки політичної влади [4, 100–110].

У XIV ст. феодальна республіка переживала час свого розквіту. Новгородська земля, на відміну від інших, жодного разу не піддавалась ординській навалі. Татарські “царевичі” не грабували новгородські погости, Новгород не сплачував “вихода”, його посадники й князі не їздили на поклін до хана. Новгород уходив до складу федерації руських земель і визнавав формально владу великого московського князя. Але у своїх стосунках з великим князем московським він засвоїв гордий і незалежний тон і фактично проводив власну політику, анітрохи не рахуючись з інтересами Руської землі в цілому. Новгородські бояри вели переговори й уклали самостійні угоди з великим князем Литовським і магістром Лівонського ордену [4, 100–110].

Політичні інтереси великокнязівської влади й новгородського боярства були діаметрально протилежними. Ідеалом новгородського боярства було збереження своєї “старовини” – фактичної незалежності від великого князя, повновладності у своїй “республіці” величезних вотчин, казкових багатств, політичних амбіцій. Усе це погано узгоджувалося із зростанням авторитету Москви, посиленням влади великого князя, засадами боротьби проти ординського іґа та “експансії” (так традиційно звучить і досі!) великих литовських князів. На Русі фактично склалися два основні політичні центри із своїми досить різними програмами [5].

Багато в чому несумісність інтересів Новгороду й Москви визначається своєрідністю політичного ладу, що існував у Великому Новгороді. Ось як охарактеризував політичний лад Новгороду Д.І. Іловайський: “У політичному плані він склався так своєрідно, що нелегко знайти для нього аналог в інших країнах. За своїм народоправлінням і торгово-промисловим характером він, звичайно, нагадує і стародавні греко-римські республіки, і середньовічні общини як Італійську, так і Північно-німецьку. В ньому також можна простежити внутрішню боротьбу двох головних республіканських партій чи власне течій, тобто аристократії та демократії” [6, 374].

Широкі земельні володіння становили головне багатство Новгороду. Зі своїх земель він мав усі ті цінності, які слугували експортними товарами (хутра, шкіри, віск, льон, деревина). Завдяки цим поземельним володінням вищий новгородський стан мав ті ж характерні риси, що й вищі стани інших областей Русі. Поступово вплив на найважливіші справи зосередився в руках наймогутніших боярських сімей. Так, наскільки це видно з літописів, посада тисяцького й особливо посадника постійно оберталася в колі відомих боярських сімей, кількість яких не перевищувала двох–трьох десятків. Про цей процес говорить і Ю.Г. Алексєєв: “Посадники й тисяцькі змінювали один одного, але влада боярства зростала. До XV ст. посадництво стало монополією вузького кола боярських сімей” [4, 98]. Пости посадника й тисяцького у свою чергу сприяли нагромадженню значних багатств у руках цих сімей. Такі посади були надзвичайно прибуткові: на їхню користь йшли численні судові стягнення; на утримання їх були призначені різні збори із селян деяких волостей або погостів, крім того, вони мали можливість вимагати великі суми грошей з торгових людей, у т.ч. й з іноземців.

Саме обопільне суперництво таких “фамілій” і часті їхні чвари за посадництво при невизначеності його строку давало можливість решті станів у свою чергу стримувати подальше підсилення боярства. Крім цього, як зазначає Д.І. Іловайський, суперництву між партіями сприяло й зовнішнє втручання: “Ця боротьба новгородських партій, безперечно, без сумніву проходила під московським впливом, що все більше підсилювався. Цей вплив мав своїх супротивників і прихильників” [6, 278].

Для Великого Новгороду абсолютно нехарактерним явищем є тиранія. Подібне явище жодного разу не траплялося у Великому Новгороді протягом усього тривалого його народоправління. По-перше, при всьому розвитку своєї самобутності Новгород ніколи не був повністю незалежним і ніколи не виходив зі складу руських земель. По-друге, саме взаємне суперництво знатних сімей, що прискіпливо спостерігали одна за одною, і легкість, з якою збуджувалася ворожнеча партій та скидалися посадники, не припускали ніякої можливості до затвердження при владі однієї якоїсь особи або однієї боярської родини. По-третє, опорою новгородського боярства була не князівська дружина, а вулиця, на якій він жив із покоління в покоління.

Нарешті, у Новгороду повністю була відсутня готова військова сила, на яку міг би спиратися тиран, а це унеможливило всякий вияв місцевого монархічного начала. Постійна військова сила в самому Новгороді існувала у вигляді невеликої дружини при князі, а місцеве військо набиралося лише на час потреби.

Незважаючи на всю значущість народного віча у Великому Новгороді, не можна перебільшувати його суспільної ролі.

Отже, у Новгороді склався абсолютно унікальний суспільно-політичний лад, який мав значні відмінності від ладу інших руських князівств, особливо московського. Великий Новгород, спираючись на свої традиції, міг стати кращою альтернативою агресивній Московській державі з її абсолютистсько-монархічним ладом. Саме ця обставина й визначила всю гостроту стосунків між Новгородом і Москвою.

В основі ставлення Москви до Новгорода лежала “концепція” справедливості домагань влади великого московського князя до боярсько-вічової республіки, яка стала “оплотом політичного сепаратизму і всіх ворожих Москві сил на Русі” (все це в дусі тієї ж “концепції”). Політика новгородських бояр однозначно визнавалася Москвою як “антинаціональна, що зраджувала інтереси Русі”. Ця “концепція” ще й сьогодні живиться тенденцією визнавати позитивною перемогу державності над сепаратизмом.

1456 року московський князь Василь II Темний здійснив похід на Новгород. Розгром під Руссою новгородського ополчення змусив бояр прийняти умови миру, продиктовані великим князем. Яжелбицький мирний договір визнавав, що великий князь є найвищою судовою інстанцією у Новгороді. Новгород сплачував московському князю величезну контрибуцію і зобов'язувався наперед не надавати підтримки його противникам. Законодавча влада віче була скасована, право зовнішніх зносин обмежене. Заміна державної новгородської печатки великокнязівською підкреслила політичну залежність Новгорода від Москви.

Однак мир виявився нетривалим і формальним. Невдовзі розпочалися суперечки Новгородського віча з великокнязівськими намісниками. Літописи виправдовували завойовницькі плани Москви, вказуючи, що Новгород “із старовини” був “вотчиною” володимирських князів, і зображували претензії вільного міста на незалежність як крамолу. В очах московських книжників тільки монархічні порядки були природними й законними, тоді як вічова демократія була для них диявольською. Рішення Новгорода відстоювати свою незалежність будь-якою ціною вони намагалися показати, як змову бояр Борецьких, що залучили на свій бік “чернь”. Треба зауважити, що така думка була притаманна не лише давньоруським літописцям, але й багатьом професійним історикам. “Партія Борецьких старанно взялася підбурювати чернь з допомогою підкупів, вина й різних переконань” [6, 476].

Отже, у політичному житті Новгорода склалося протистояння двох “партій” – московської, що виражала прагнення частини новгородського суспільства до визнання верховенства великого московського князя; і “литовської”, яку очолювали бояри Борецькі. Борецькі звернулися по допомогу до Литви під впливом загрози неминучого московського вторгнення. Союз з “католицьким королем” дав можливість московському князю Івану III Васильовичу надати майбутній війні характеру “національної” і боротьби за “віру”.

Після військової наради 1471 р., яка наперед виправдала всі каральні дії московських військ проти Новгорода, Іван III вирушив у похід. У ньому брали участь війська всіх підвладних Москві земель, що надало йому загальноруського характеру. Новгородців звинувачували в тому, що вони “відпали від православ'я до латинства” [6, 477].

Вступивши на землю новгородську, великокнязівські війська взялися спустошувати її. Навіть Ю.Г. Алексєєв, незважаючи на те, що він уважав завоювання Новгорода прогресивним явищем, звертає увагу на надзвичайну жорстокість походу військ великого князя: “щедро лилася руська кров, палали руські села, підпалені русичами, руські люди замикали своїх співвітчизників і єдиновірців в “хороми” і палили” [7, 67].

Битва на р. Шелоні між московським військом і новгородським ополченням закінчилася повним розгромом новгородців. Ні про яку милість з боку переможців щодо переможених не могло бути й мови. Московське військо показало справжню суть цього походу: “Москвичі учинили нечувану різанину, перебивши 12000 новгородців. У полон було уведено лише 2000 осіб. Четверо старших новгородських бояр, узятих у полон, були обезголовлені. Іван III вирішив дати новгородцям кривавий урок, щоб вони ніколи більше не наслідилися підняти проти Москви зброю” [8, 13]. Подробиць кривавої розправи москвичів над новгородцями історична пам’ять зберегла безліч. Ось одна з них: “Розлючення москвитян проти новгородців виявилось в тому, що переможці багатьом полоненим відрізали носи, вуха, губи і в такому вигляді відпускали їх додому” [6, 481].

Остаточо Новгород було приєднано до Москви через сім років, 1478 року. За своїми жертвами й наслідками похід великого князя 1478 р. значно перевищив похід 1471 р. Незважаючи на те, що новгородці практично не чинили активного опору московським військам, жорстокість завойовників була надзвичайною. Це відзначають практично всі історики, що досліджували цю тему. Д.І. Іловайський змальовує картину страшного розорення такими словами: “Сумну картину являв собою Великий Новгород і вся його область після цього походу. Скрізь залишилися глибокі сліди розорення і спустошення. Народу загинуло набагато більше ніж у перший похід; бо тоді був теплий час, і сільські мешканці ховалися в лісах; а тепер при зимових снігах і морозах сховатися було нікуди, і багато людей загинуло від меча, хвороб, голоду й холоду” [6, 506].

Отже, обидва московські походи на Новгород мали схожий хижацький і несправедливий характер, головною відмінністю між ними були їхні наслідки. Після походу 1471 року в Новгороді ще лишалася значна частина автономії (зокрема, у внутрішніх справах). Похід 1478 року не лишив Новгороду реальних надій на незалежність від Москви. Повертаючись із Новгорода до Москви, Іван III Васильович послав гінця до матері, сина й митрополита з повідомленням, “що отчину свою Великий Новгород привів до своєї волі й утвердився на ньому государем, як і на Москві” [6, 506]. Вслід за великим князем привезли з Новгорода вічовий дзвін, встановили його на Кремлівській площі на дзвіниці, і став він дзвонити “нарівні” з іншими дзвонами.

Г.П. Півторак пише про цю подію так: “Новгородська республіка перестала існувати. Новгородська земля була загарбана Москвою й насильно включена до складу Московської централізованої держави. Після цього територія Московщини відразу збільшилася аж у сім разів, що ще більше розпалило її агресивні апетити. Цар Іван III обклав населення Новгородської землі грабіжницькою контрибуцією і депортував 72 тис. людей у Московщину” [2, 72].

Р.Г.Скринников звертає увагу на таку обставину: “Уже в період ліквідації Новгородської республіки наприкінці XV ст. московська влада експропріювала всіх місцевих землевласників (бояр, купців і “жит’їх людей” – дрібних землевласників). На цих землях оселилися московські служилі люди – поміщики” [9, 270]. Так, у новгородців було відібрано 1 млн. десятин землі й передано московським власникам.

Однак, на цьому новгородська епопея ще не скінчилася. Волелюбні новгородці не могли швидко змиритися з утратою самобутності і з важким для них московським володарюванням. “Ще понад століття московські царі вдавалися до масових знищень і депортацій новгородців, аж поки наприкінці XVI ст. вони повністю були асимільовані москвитями” [2, 72].

В історії не прийнято розмірковувати над тим, яким був би подальший розвиток окремих країн і як склалася б майбутня доля цілих народів, якби доленосні для них події на певних історичних етапах відбувалися не так, а якось інакше. А все ж таки це нікому не заборонено. Чому б не пофантазувати разом з Г.П. Півтораком! Уявімо, що

монгольської навали нема, нема московського центру боротьби з ігом. “Можна не сумніватися в тому, що якби не створилися умови для виникнення агресивної Московської держави з її абсолютистсько-монархічним ладом, Східна Європа у суспільному розвитку пішла б загальноєвропейським шляхом. На руїнах Київської імперії утворилося б декілька національних держав (українська, білоруська, новгородська, московська, хоч їх найменування могли бути іншими) з європейським обличчям” [2, 124]. Новгородська держава точно була б з європейським обличчям! Їй не довелося б навіть “вікно” в Європу рубати, бо вона мала туди вільний вихід через “двері”.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Калужный Д., Кеслер Я. Другая история Московского царства. От основания Москвы до Раскола. – М., 2003. – 432 с.
2. Півторак Г.П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі “спільної колиски”. – К., 2001. – 132 с.
3. Орлов А.С., Георгиев В.А., Георгиева Н.Г., Сивохина Т.А. История России. – М., 2003. – 520 с.
4. Алексеев Ю.Г. Под знаменем Москвы: Борьба за единство Руси. – М., 1992. – 268 с.
5. Алексеев Ю.Г. Государь всея Руси. – Новосибирск, 1991. – 240 с.
6. Иловайский Д.И. Собиратели Руси. – М., 2003. – 637 с.
7. Алексеев Ю.Г. «К Москве хотим»: Закат боярской республики в Новгороде. – Л., 1991. – 158 с.
8. Скрынников Р.Г. Трагедия Новгорода. – М., 1994. – 188 с.
9. Скрынников Р.Г. Иван Грозный. – М., 2001. – 480 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Цигульська Олена Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми історії Московської держави XIV–XV ст.

ПОЛІТИЧНІ ДІЯЧІ СЕРБІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ ОЧИМА КОРЕСПОНДЕНТА “КИЕВСКОЙ МЫСЛИ” ТА “ОДЕССКИХ НОВОСТЕЙ”

Світлана КІЧЕНКО (Кіровоград)

У публікації зроблена спроба дати характеристику відомим політикам Сербії початку ХХ століття на основі матеріалів української періодики.

There is the done attempt to give description to the known politicians of Serbia of beginning of XX age on the basis of materials of the Ukrainian periodicals in the publication.

У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. народи Балканського півострова переживали складний період активізації національно-визвольного руху, прагнення до самостійності й встановлення власних кордонів, а Сербія та Чорногорія, намагалися захистити свою державність, зміцнити своє зовнішньополітичне становище. Внаслідок цього та завдяки своєму географічному розташуванню вони стали «ласим шматком» для великих держав Європи. Балкани сферою своїх інтересів також традиційно вважала Росія, яка, виходячи зі своєї зовнішньополітичної доктрини, намагалася встановити та закріпити свій вплив у цьому регіоні. Дипломатичні переговори лідерів великих держав визначали хід подій на міжнародній арені напередодні Першої світової війни. Саме від їхньої політики залежала доля не однієї країни.

В історіографії конфлікти, які виникали в Балканському регіоні на початку ХХ століття, завжди привертала увагу науковців. Дипломатія напередодні Першої світової війни стала об'єктом багатьох досліджень [1]. Одним із джерел інформації про

події у цьому регіоні були повідомлення та репортажі з фронтів воєнних кореспондентів газет. В опублікованих матеріалах розглядалася й аналізувалася політика великих держав Європи та царського уряду Росії, викладалися позиції лідерів різних політичних партій щодо окремих проблем на міжнародній арені тощо. Саме цим пояснюється увага науковців до такого історичного джерела вивчення Балканської війни 1912 року, як періодика, котра є ще одним джерелом, завдяки якому можна більш об'єктивно розкрити перебіг подій. Однак не завжди попередні дослідники історії Балкан початку ХХ століття зверталися до українських періодичних видань, зокрема для характеристики поглядів тогочасних політичних лідерів Сербської держави. Наприклад, дослідники публіцистичного доробку власного кореспондента газети “Киевская мысль” Л. Троцького Д. Волгогонов [2] та І. Глібов [3] залишають поза увагою статті, присвячені провідним політикам Сербії початку ХХ століття, які відіграли важливу роль у розв'язанні балканських справ. У цій статті зроблено спробу проаналізувати публіцистичні матеріали, надруковані на сторінках газет “Киевская мысль” та “Одесские новости”, а саме репортажі військового кореспондента на Балканах Л. Троцького, та показати позиції громадських діячів Сербії, яких вони дотримувалися в цей період.

Військовий кореспондент Л. Троцький у своїх балканських статтях зупинився на характеристиці найвпливовіших та неоднозначних постатей політичної арени Сербії. Як він сам зазначав, йому хотілося своїми очима побачити тих людей, які в різний час творили історію цієї “нещасливої” країни, щоб ближче підійти до розуміння її політичних маневрів. Лев Троцький показав багатогранність та унікальність кожного з політиків, оцінив їхній вагомий внесок у розбудову власної державності.

“Якщо особистості не роблять історію, то історія робиться через особистості” – цією фразою розпочинає Лев Троцький знайомити читачів газети з відомими громадськими діячами Сербії. Зокрема, у своїх статтях Л. Троцький зупиняється на тих особистостях, які визначають політику сербської держави: Никола Пашич, Лаза Пачу, Стоян Протич, Яша Проданович, Милорад Драшкович, Стоян Новакович. Глава Сербії – король – залишився поза увагою кореспондента, бо він є “чисто декоративною фігурою без морального авторитету і політичного значення”. Лідерів сербського уряду Л. Троцький називає “диктаторським тріумвіратом”, де Никола Пашич – “обережний кунктатор”, Стоян Протич – “залізна рука” на варті порядку», а Лаза Пачу – “ідейний натхненник старорадикальної партії” [4]. Зазначені політики разом визначали вектор державного курсу країни, однак їх погляди не були одноставними.

Никола Пашич – лідер сербської радикальної партії – неоднозначна постать в історії своєї країни. Лев Троцький говорить про його величезну популярність серед народу. У статті “Никола Пашич” Л. Троцький розповідає про високий авторитет та значну владу політичного діяча. “Пашич думає за всіх. Пашич знає, що потрібно. За ним Сербія не пропаде – за Ніколою Пашичем! ...Пашич завжди у всіх і на думці і на язиці” [5], – писав Л. Троцький. Під час інтерв'ю з Н. Пашичем кореспондент “Киевской мысли” Л. Троцький зробив висновок, що його співбесідник не оратор і взагалі погано володіє іноземними мовами. Однак одна частина громадськості виправдовувала такий недолік свого лідера, як тактичний розрахунок, інша – як відсутність дару вільної і чіткої мови. Порівнюючи його з іншими політиками (міністрами уряду Лаза Пачу та Стояном Протичем), Л. Троцький вважає Н. Пашича найбільш далекоглядним. Щодо подій на Балканах, то Пашич менше за всіх вірить у війну й хоче її. Цей уже сивий старий чоловік чітко бачить усі труднощі, які стоять на шляху національних прагнень сербства і які знову все поставлять під питання [6, 71].

Л. Троцький уважав, що війна є внутрішньою політичною необхідністю для Сербії. Король Петро не має авторитету, династія не встигла “пустити коріння в країні”, а правляча радикальна партія, очолювана Н. Пашичем, викликала почуття незадоволення

нерішучою, обережною та занадто “штатською” політикою. І лідер уряду знає і розуміє це, як ніхто інший, але він усе ще сподівався на мирне розв’язання нагромаджених проблем. “Шанси миролюбного розв’язання питання дуже зменшились, але не зникли зовсім” – зазначав Н.Пашич [7].

Л.Троцький, характеризуючи особу Ніколи Пашича, вказує, що він є суперечливою фігурою. Для одних він є мудрецем і провидцем, а для інших – людина нижче середнього рівня, без будь-яких здібностей, плутана голова. “Пашич проводить вибори, призначає і скидає міністрів, укладає міжнародні договори, в’яже і вирішує” [5], тобто фактично він є головою держави. Причина такого рівня популярності для Л.Троцького залишається загадкою.

У другій частині статті журналіст намагається розібратися в унікальності цієї людини: “Ті, які з перебільшеним пафосом величають Пашича мудрецем і провидцем, навряд чи змогли навести хоча б одну формулу його мудрості чи хоча б одне певне пророцтво. Та, крім того, цей політик повинен мати насправді неабияку прозорливість, ...якщо час не розхитав, а зміцнив його авторитет” [5]. Правильно вважають й ті, які відкидають за Пашичем особливі здібності, але лише “активні”. Автор статті вважає, що творчість зовсім не притаманна сербському політичному “деміургу”, бо він не створив жодної ідеї, плану, формули; він не ініціативна людина, не борець, схильний до компромісів. Л.Троцький указує на пасивну поведінку лідера сербського уряду під час міжнародних переговорів. Однак, за спогадами лідера радикалів, представника від болгарського уряду на переговорах Сербії та Болгарії напередодні підписання союзної угоди Д.Ризова, Н.Пашич не бажав і не хотів йти на поступки і цим він ледве не зірвав усю справу [9, 87].

Незвичною, але дуже дієвою є тактика боротьби Ніколи Пашича зі своїми противниками. Ініціативних людей він сам висував на перші місця, де вони швидко втрачали надії своїх громадян, а їхні здобутки Н.Пашич згодом робив своїм надбанням, за що Л.Троцький і назвав його “політичним збирачем”. Н.Пашич “не боїться висувати своїх противників на провідні місця; але він не боїться і зіштовхнути суперника міцним мужицьким стусаном ззаду, якщо назрів час” [5]. Таким чином, людина завжди опиняється в потрібному місці і в потрібний для неї час. Як підтверджують сучасні дослідники, Н.Пашич був розумним політиком та мав авторитет у партії та популярності у країні [8, 20].

Політика компромісів, угод та вичікувань характеризує цілу епоху в історії Сербії, але Балканська війна, на погляд Л.Троцького, завершила її і відкрила новий етап – співіснування балканських народів у постійній економічній та політичній федерації. І Нікола Пашич, який належить до старої епохи, не зможе реалізувати давню мрію балканського народу. Це завдання, що “вимагає ініціативи, розмаху й творчої сміливості, йому не до снаги. Потрібні нові люди, іншого психологічного складу й іншого політичного загартування” [5]. Отже, свою роль на історичній арені Балкан, як підкреслює Л.Троцький, Н.Пашич уже відіграв, хоча він завжди був прихильником створення об’єднаної югослов’янської держави навколо Сербії.

У жовтні 1912 року військовий кореспондент газети “Киевская мысль” Л.Троцький також мав розмову із ще одним політичним лідером Сербії – міністром фінансів Лаза Пачу, який, “на відміну від своїх західно- та східноєвропейських колег, є не тільки міністром фінансів, але й освіченим економістом”. У своєму інтерв’ю, яке було схоже ймовірно на агітаційну промову, за визначенням самого Троцького, міністр фінансів розмірковує щодо причин та необхідності воєнних дій на Балканах. Він проти війни як такої, але, виходячи з необхідності “відкриття мирного шляху” для подальшого розвитку країни, слід усунути негативні вияви (вбивство селян, наплив утікачів, прикордонні

зіткнення) на південно-східному кордоні. Лише за цих умов Сербія зможе далі розвивати свій економічний потенціал [4].

Актуальним питанням для аграрної Сербії залишалася відсутність виходу до моря, що значно пожвавило б зовнішню торгівлю країни та уможливило розвиватися насамперед сільське господарство. Однак на цьому аспекті міністр фінансів не зупиняється. Чому? На думку автора, претензії на приморські території змінювали характер війни, котра мала б розпочатися як визвольна, а не завойовницька. Як згадує голова уряду Болгарії І.Гешов, під час переговорів щодо укладання союзного договору в березні 1912 року головним завданням для Сербії була лише оборона проти Австро-Угорщини [10, 102]. 5 жовтня 1912 року у своєму інтерв'ю Лаза Пачу говорить, що вони хочуть не територіальних завоювань, а дійсних гарантій культурного розвитку християнських народів Туреччини [4]. Але вже 15 жовтня Нікола Пашич в інтерв'ю газеті “Берлинер тагеблатт” звернувся з проханням до великих держав передати під суверенітет Сербії хоча б невеликий порт на Адріатиці, на що одразу отримав різку реакцію Австро-Угорщини [9, 116–118].

У свою чергу, як інформує у газетних публікаціях Л.Троцький, на адресу великих держав з вуст Лаза Пачу лунають досить різкі випадки, щодо непослідовності їхньої політики. “Східне питання” досі залишалося не розв'язаним на міжнародній арені. Кожна з великих держав сподівалася при розподілі європейських володінь Османської імперії отримати свою частку. Тому є зрозумілими та не безпідставними закиди міністра фінансів Сербії, який уболівав за національні інтереси. “...Європа дивиться на Туреччину як на своє власне законне надбання, відносно якого держави ... не можуть прийти до спільної згоди, і тому Європа охороняє Туреччину ... Держави бояться, що переможеними будемо не ми. Держави бояться за “свою” Туреччину” [4].

У своїй статті Л.Троцький указує, що сподівання уряду Сербії на допомогу Росії не виправдалися тому, що її політика нічим не відрізняється від політики великих держав. Позиція Росії, на думку Лаза Пачу, мала обережний характер і спрямовувалася на уникнення збройного зіткнення між Балканським союзом і Туреччиною. Окрім цього, сама Росія, як зазначає ще й Т.О. Ваколук у своєму дослідженні, не була готова в економічному та військовому плані до участі в новому збройному конфлікті через поразку в російсько-японській війні 1904–1905 рр. [11, 13]. Взагалі протягом Балканських війн політика Росії залишалася дещо двоїстою. З одного боку, Росія прагнула до створення досить міцного союзного їй блоку балканських держав, на який вона могла б спиратися в подальшій боротьбі за вплив на півострові з Австро-Німецьким блоком. З іншого – для Росії не вигідною є поява в цьому регіоні міцних держав, що були б незалежними від її рішень.

Лев Троцький уважав, що в Росії не було ніякої свідомо двоїстої політики, а є тільки дві політики, які суперечать одна одній: “однієї впливом групи, яка хоче втручання і готова на азартну гру, і іншої впливової групи, яка хотіла, але боїться; ...комбінація цих двох політик тільки створює помилкове враження майстерної гри, а насправді є плутанина...” [12]. Нерозуміння цього може мати тяжкі розчарування. Відповідальність за неправильне інформування громадськості має нести не тільки російська офіційна та неофіційна дипломатія, а й російська преса, “котра газетний аркуш замінила телячою шкірою, натягнутою на барабан” [12].

Воєнний кореспондент “Киевской мысли” Л.Троцький порівнює двох вищезазначених провідних політиків Сербії. Вони є різними за темпераментами, але “обидва належать до однієї і тієї ж історичної формації і є тільки індивідуальними варіаціями одного й того ж політичного типу”. В публікаціях Л.Троцького їм дається наступна характеристика: “Романтики-змовники, які дають у своєму національному романтизмі вираження потребам європоїзуючого народу в державному самовизначенні,

вони за ходом речей стали при владі – з традиціями революційних трибунів, з обов'язками державних людей буржуазного порядку” [6]. Цим Л.Троцький говорить про ту історичну роль, яку відіграли Н.Пашич і Л.Пачу як лідери національного самовизначення та стояли біля витоків сербської державності.

У газетних статтях Л.Троцького ми бачимо також характеристику відкритого виразника ідей “уявно-демократичної банократії” Милорада Драшковича. Л.Троцький правильно вказує, що банки в державі відіграють не менш політичну, ніж економічну роль. На доказ цьому він ілюструє конкуренцію іноземних банків у Белграді як безпосередньо фінансову форму суперництва великих держав за підкорення Сербії. У статті Л.Троцького наводиться думка Драшковича щодо зовнішньої політики сербського уряду. Так, як і всі, він вважає, що війна, мета якої звільнення християнських провінцій від володарювання Туреччини, є неминучою. Драшкович не бачить підстав побоюватись опору великих держав, які пов'язані між собою тільки заздрістю та ворожнечею. Політик, не поділяючи політику Росії на урядову й громадську, сподівається на її допомогу та, на відміну від Лаза Пачу, не засуджує політику невтручання в балканські справи Росії [6].

У своїх публікаціях Л.Троцький не обходить увагою легендарну постать сербської історії – Стояна Новаковича, який мав очолити делегацію на Лондонській конференції 1913 року для підписання мирного договору. “У цій політичній фігурі втілюється значна частина сербської історії, хоча сам Новакович не стільки “творець” історії, тобто політик, скільки вчений, філолог та історик” [13], – зазначає на початку своєї статті Л.Троцький і підкреслює, що той вирізняється між іншими політиками своєї аристократичністю та інтелігентністю. Антид Отто, під таким псевдонімом писав кореспондент Л.Троцький, порівнював його манеру спілкування з Ніколою Пашичем через досить нечіткі відповіді, але “ухиляння та невловимість Пашича мають чисто діловий характер. Він завжди що-небудь напевно приховує від вас чи вводить вас в оману... Умовності ж Новаковича мають “художній” характер. Це – стиль. Стиль консервативно-бюрократичного політика, який виховувався у впевненості, що історія твориться при дворах, і який умів зберегти зовнішню коректність і навіть моральну охайність, коли служив міланівському режиму, повністю основаному на свавіллі та розкраданні народного багатства” [13]. Не кожен політик заслуговував такої похвали.

Л.Троцький також аналізує працю історика Стояна Новаковича “Двадцять років статутної політики в Сербії (1883 – 1903)”. Як оцінив її сам кореспондент Л.Троцький, це сумна повість про спроби поставити абсолютизм Обреновичів внутрішніми засобами на правовий фундамент. Стоян Новакович говорить про себе як про противника абсолютизму, якому він у міру своїх сил намагався надати “ідбиток благородства”. Він уважав, що людське суспільство еволюціонує подібно до біологічного організму. Однак ця теорія не могла пояснити історичний розвиток рідної Сербії, як зазначав Л.Троцький. Вагома частка “статутної політики” сербської держави за двадцять років пояснюється в нього ворожнечею між Міланом та його дружиною Наталією. Політичні партії Сербії являють собою не органічні утворення, а “штучні товариства, що запозичили свої найменування з європейської політичної термінології” [13]. На думку Л.Троцького, Стоян Новакович змушений був зрозуміти, що головне завдання політики в нових умовах полягає не в тому, щоб “абстрактними політичними доводами” відучити свого короля від “привабливих і солодких” навиків деспотизму, а в тому, щоб “завоювати довіру народу”.

Стоян Новакович займав різні посади в державі, наступні його повноваження – це повноваження голови лондонської делегації. І Л.Троцький висловлює надію, що той в останній раз може спробувати “абстрактними політичними доводами” запевнити європейську дипломатію у тому, що Сербії в інтересах її “органічного розвитку”

необхідний вільний і необмежений вихід до Адріатичного моря” [13]. Як відомо із підписаної у Лондоні мирної угоди 1913 року, Сербія не отримала виходу до Адріатичного моря, тому Стояну Новаковичу так і не вдалося реалізувати останнє завдання своєї батьківщини.

Аналіз публіцистичних матеріалів Л.Троцького, надрукованих в українській періодиці, уможливорює зробити певні висновки. Слід зазначити, що в своїх матеріалах Л.Троцький досить детально зупинився на оцінці найвпливовіших політичних діячів Сербії: Н.Пашича, Л.Пачу, С. Новаковича, С. Протичка, які творили історію своєї країни і тому є зрозумілим така повна характеристика цих суперечливих постатей. Найбільш уваги було приділено главі уряду Сербії Ніколі Пашичу, одному з найзагадковіших та найвагоміших осіб у державі, який мав необмежений вплив на політику Сербії. Причини такого авторитету Л.Троцький убачає у його унікальності поєднувати в собі різні якості. Тактика “політичного збирача” Н.Пашича стала запорукою його успіху. Таким чином, Л.Троцький у своїх статтях намагався показати багатогранність кожного з державних діячів, оцінити їхню роль у формуванні національної державності Сербії. Час підтвердив багато з того, про що писав кореспондент “Киевской мысли” та “Одесских ведомостей”, розглядаючи конкретні справи сербських політиків початку ХХ століття.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ю.А. Великие державы и Балканы накануне первой мировой войны. Восточный вопрос во внешней политике России, конец XVIII – нач. XX.в./ В.А.Георгиев, Н.С.Киняпина, М.Т.Панченкова, В.И.Шеремет. – М., 1978. – 436 с.; Жебокрицкий В.А. Болгария в период балканских войн (1912–1913 гг.). – К., 1960. – 300 с.; Писарев – М., 1985. – 282 с.; Россия и Черноморские проливы (XVIII–XX вв.) / Под ред. Л.Н.Нежинского, А.В.Игнатъева. – М., 1999. – 560 с.; Ваколюк Т.О. Балканська політика Росії 1908 – 1913 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2006. – 21 с. та ін.
2. Волкогонов Д.А. Троцкий /Политический портрет. – В двух книгах. Кн.1. – М., 1992. – 416 с.
3. Глічов І. Балканські війни 1912–1913 рр. в оцінці Л.Троцького// Республіканець. – 1995. – №1 – 2. – С. 57 – 59.
4. Троцкий Л. Лаза Пачу // Киевская мысль. – 1912. – 5 октября (№ 276).
5. Троцкий Л. Никола Пашич // Киевская мысль. – 1912. – 14, 17 декабря (№ 346, 349).
6. Троцкий Л. Сербия в силуэтах // Троцкий Л. Перед историческим рубежом. Балканы и Балканская война. Сочинения. – Т. 6. – М.–Л., 1926. – С. 71 – 74.
7. Троцкий Л. Никола Пашич и война // Киевская мысль. – 1912.– 8 октября (№ 277).
8. Павлюченко О.В. Россия и Сербия. 1888 – 1903 (дипломатические отношения, общественные связи). – К., 1987. – 130 с.
9. Писарев Ю.А. Великие державы и Балканы накануне первой мировой войны. – М., 1985. – 282 с.
10. Малые войны первой половины XX века. Балканы. – М., 2003. – 542 с.
11. Ваколюк Т.О. Балканська політика Росії 1908 – 1913 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2006. –21 с.
12. Троцкий Л. Политические партии и война // Киевская мысль. – 1912. – 15 октября (№ 286).
13. Троцкий Л. Стоян Новакович // Одесские новости. – 1912. – 19 грудня.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Кіченко Світлана Дмитрівна – асистент кафедри правознавства КДПУ ім. В.Винниченка, аспірантка Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України.

Наукові інтереси: політична історія Сербії 1878 – 1918 рр. на сторінках українських періодичних видань.

СТВОРЕННЯ ДОГОВІРНО-ПРАВОВОЇ БАЗИ АСОЦІАЦІЇ ТУРЕЧЧИНИ З ЄЕС

Віктор ФІЛОРЕТОВ (Кіровоград)

У статті розглядається підготовка до підписання договору асоціації між Туреччиною та ЄЕС, політико-правові засади відносин асоціації Туреччина – ЄЕС.

The article deals with the preparation for signing an association treaty between Turkey and EU, political and legal bases for relations of association Turkey – EU.

Інтеграція Європи й створення спочатку ЄЕС, а згодом ЄС є визначальною тенденцією європейського розвитку останніх десятиріч. Однією з центральних складових цього процесу наразі є проблема турецького членства в ЄС. Позиції країн-членів ЄС щодо турецького прагнення стати повноправним членом цієї спільноти є строкатими й часто протилежними. Але попри це на Гельсінському саміті ЄС у грудні 1999 року було прийнято рішення надати Туреччині статус кандидата в члени ЄС, а в жовтні 2005 року міністри закордонних справ країн ЄС погодилися на початок переговорів щодо вступу Туреччини до ЄС. І якщо розглядати турецький шлях до ЄС як тривалий процес узгодження політичних та економічних факторів і чинників, то одним з перших кроків на цьому шляху було підписання протягом 1960-х – початку 1970-х рр. комплексу документів про асоційоване членство. Вивчення цієї проблематики важливе як з погляду розуміння механізмів, послідовності й термінів інтеграції, так і з огляду на євроінтеграційні плани України. Це актуально також і у зв'язку з тим, що у вітчизняній і російській історіографії ця проблема практично не вивчалася. Виходячи з вищезначеного, метою цієї роботи є дослідження політико-правових засад асоціації Туреччини і ЄС.

Офіційне прохання про прийняття Турецької Республіки в ЄЕС турецький уряд надіслав у комісію ЄЕС наприкінці липня 1959 року. Цей крок був підготовлений попереднім розвитком відносин Туреччини з провідними європейськими країнами – на момент подання прохання Туреччина вже була членом НАТО, МБРР, МВФ, ОЕСР, Євроради. І, таким чином, на думку турецького уряду, вступ до ЄЕС і надалі здійснював цю тенденцію турецької зовнішньої політики. До того ж вступ до ЄЕС відповідав давньому бажанню турецьких правлячих кіл довести свою європейську належність: “Туреччина, забезпечуючи економічне піднесення та європеїзуючи суспільство, намагається довести всьому світу, що вона є європейською країною” [14, 66].

Крім того, важливим політичним фактором, який визначав намагання Туреччини до зближення із “Спільним ринком”, була відмова Туреччини від політики односторонньої орієнтації на США й бажання розвивати багатосторонню зовнішню політику, де європейським країнам відводилось одне з головних місць.

Ще одним суттєвим мотивом турецького рішення були греко-турецькі протиріччя. Вступ Греції 1961 року в ЄЕС як асоційованого члена викликав побоювання турецьких правлячих кіл, що країни “Спільного ринку” із спірних питань підтримуватимуть Грецію.

Крім політичних факторів, були також суттєві економічні передумови й міркування. Прихильники зближення з ЄЕС, зокрема, вказували на те, що експорт Туреччини в країни “Спільного ринку” на початок 1960-х років становив близько третини всього турецького експорту й через вступ Туреччини в цю організацію була б отримана можливість для його збільшення. До того ж вступ до ЄЕС сприятиме приватним інвестиціям, а також дасть можливість одержати значні кредити та іншу допомогу [3]. У цьому плані доцільно навести думку російського дослідника зовнішньої

політики Туреччини Б.М.Поцхверія. Він вважає, що прагнення до ЄЕС є пошуком альтернативи давно необхідним реформам у соціально-економічній сфері, які тільки й могли б забезпечити ефективний розвиток турецької економіки й розв'язати внутрішні політичні проблеми [19, 270].

Отже, прохання Туреччини про вступ до ЄЕС було зумовлене переплетінням економічних, внутрішньо- та зовнішньополітичних міркувань.

Реакція країн ЄЕС на турецьку заяву також зумовлювалася цілим комплексом факторів і була досить складною. За політичними міркуваннями ще молода на той момент спільнота вбачала в договорах про асоціацію можливість збільшити свій міжнародний авторитет і певну компенсацію за провал зусиль щодо вступу Великої Британії до ЄЕС.

Крім того, ЄЕС виходила із принципу паритету в стосунках з державами Східного Середземномор'я. Тому за міркуваннями безпеки неминучо була позитивна реакція на турецьку заяву після подібної ж грецької. Такий паритетний підхід пояснювався великим значенням цього регіону для Західної Європи в плані безпеки, на яку не повинно впливати порушення турецько-грецького балансу [15, 24].

Крім цього, у деяких країнах ЄЕС, і насамперед ФРН, в урядових колах поширеною була думка, що Туреччину не можна розглядати як звичайну третю країну. Асоціація Туреччини з ЄЕС є логічним результатом членства в НАТО і визнанням її значного внеску в обороноздатність цього блоку [16, 545].

Найбільші розбіжності й протиріччя в дискусіях в ЄЕС виявилися при оцінці економічних аспектів асоціації Туреччини із "Спільним ринком". З одного боку, Туреччина на кінець 1950-х років посідала досить скромне місце в торгово-економічних відносинах шести країн ЄЕС: на її частку припадало лише близько 0,5% імпорту й 0,6% експорту країн ЄЕС [6, 15]. Але з іншого боку, країни ЄЕС із структурою експорту, подібною до турецької, – Італія і Франція – вбачали в Туреччині в перспективі небезпечного конкурента своєї аграрній продукції. Тому питання про вступ Туреччини до "Спільного ринку" стало предметом гострої боротьби всередині ЄЕС. Спочатку практично всі країни – члени цього угруповання, крім ФРН, не виявили підтримки турецькій заяві. Активна ж підтримка, надана Туреччині з боку ФРН, пояснювалася намаганням промислово-фінансових кіл ФРН обійти своїх конкурентів, у тому числі й усередині ЄЕС, на азіатському та середземноморському напрямках економічної політики, де порівняно з іншими регіонами позиції конкурентів ФРН були слабкішими. У цьому ФРН розраховувала й на використання залишків німецького передвоєнного впливу в Туреччині.

Переговори між турецькою делегацією і комісією ЄЕС розпочалися восени 1959 року в Брюсселі. Туреччина виявила бажання вступити до митного союзу "Спільного ринку", але при наданні їй значних пільг. Комісія ЄЕС зі свого боку запропонувала турецькій делегації варіант ліквідації митних тарифів протягом 12-річного періоду. Ця пропозиція була відкинута турецькою стороною, яка вважала, що економіка Туреччини не витримає такого навантаження. Таким чином, із самого початку переговорів були визначені майже протилежні позиції сторін. Туреччина намагалась отримати доступ до ринків ЄЕС через систему пільг і в той же час на максимально можливий строк не допустити конкуренції європейських товарів на власному ринку [6, 15 – 16].

Наступний раунд переговорів відбувся тільки в жовтні 1960 року – після військового перевороту в Туреччині. Основним на цьому етапі переговорів стояло питання про митні тарифи. При цьому за ініціативою ФРН було підкреслено, що ЄЕС не розглядатиме питання про надання пільг Туреччині до тих пір, поки нова влада не розробить план розвитку країни [7, 10].

Кінцевий етап переговорів розпочався весною 1961 року. На четвертій зустрічі між комісією ЄЕС і турецькою делегацією були в принципі визначені загальні контури й послідовність розвитку відносин між Туреччиною та ЄЕС. При цьому всередині ЄЕС виявилися певні розбіжності в підходах. Так, Франція та Італія віддавали перевагу укладенню торгових і фінансових угод та угод про співпрацю. Внаслідок такої позиції Італії і Франції, які не бажали конкуренції турецької аграрної продукції, переважальними на цьому етапі переговорів були ідеї надання Туреччині різного роду допомоги. Необхідність асоціації Туреччини із “Спільним ринком” або не поділялася більшістю членів, або розглядалась як дуже обмежена, з великою кількістю застережень. І тільки ФРН стояла за створення митного союзу за типом асоціації з Грецією, що більше відповідало турецьким планам і прагненням.

У зв'язку з цим можна погодитися з думкою російського дослідника Б.П.Кузнецова, що “...складність зовнішнього аспекту аграрної інтеграції цих країн (членів “Спільного ринку”) полягає у тому, що вона породжує протиріччя не тільки між ЄЕС і третіми країнами, але і усередині ЄЕС, бо провідні країни – Франція і ФРН – займають щодо зовнішньоекономічних зв'язків діаметрально протилежні позиції. ФРН зацікавлена ввезити максимум сільськогосподарської продукції з третіх країн, а Франція, яка є її експортером, зацікавлена в ринках країн як ЄЕС, так і третіх країн” [18, 7 – 8].

Спільні проблеми всередині ЄЕС, а також протиріччя між ЄЕС і Туреччиною були в основному врегульовані в ході переговорів протягом другої половини 1962 – першої половини 1963 рр. 25 червня 1963 року договір про асоціацію був парафований у Брюсселі, 12 вересня 1963 року був підписаний в Анкарі і вступив у силу з 1 грудня 1964 року після ратифікації його парламентами країн - членів ЄЕС й Туреччини [11, 509 – 579].

Основна мета договору, як відзначалось у преамбулі, полягає у тому, щоб зменшити розрив у рівні розвитку економіки Туреччини й економік держав – членів ЄЕС. При цьому у двох місцях договору містилася пряма вказівка на майбутню перспективу повного членства Туреччини в ЄЕС. У четвертому абзаці преамбули зазначалося, що сторони, які домовляються, приймають цей договір у розумінні того, що допомога, яку ЄЕС надасть турецькому народу в його зусиллях щодо рівня життя, пізніше полегшить вступ Туреччини до ЄЕС. А в статті 28 підкреслюється, що як тільки функціонування договору в перспективі приведе до повного виконання Туреччиною зобов'язань з договору, сторони оцінять можливість вступу Туреччини до ЄЕС.

Ці положення свідчили про сприятливі з погляду сторін, які домовлялися, перспективи відносин Туреччини та ЄЕС. Надалі ці пункти договору стануть однією із основних проблем у відносинах між Туреччиною і ЄЕС.

Для здійснення цілей асоціації вона відповідно до статті 2 договору повинна пройти три етапи: підготовчий, перехідний і завершальний, після якого повинно відбутися приєднання Туреччини до ЄЕС як повного члена. Протягом підготовчого періоду тривалістю п'ять років Туреччина повинна з допомогою країн ЄЕС підняти свою економіку, розширити й зміцнити економічні зв'язки зі “Спільним ринком”, що забезпечить виконання зобов'язань, покладених на неї в перехідний та завершальний періоди. Основи відносин між ЄЕС і Туреччиною в підготовчий період, а також умови й принципи переходу до наступного етапу асоціації визначають торговельний і фінансовий протоколи, які є додатками до договору про асоціацію.

Головне місце в торговельному протоколі належить статтям, які регулюють турецький сільськогосподарський експорт – тютюну, інжиру, ізюму, фундука – в країни ЄЕС. Згідно із статтею 2 цього протоколу кожна з країн ЄЕС встановлювала пільгові ввізні тарифи на річні контингенти названих чотирьох товарів турецького експорту. В

рамках узгоджених контингентів тютюну та ізюм ввозились безмитно, а на інжир і фундук надавалася значна знижка. Торговельний протокол передбачав можливість щорічного збільшення цих пільгових контингентів. Стаття 6 протоколу передбачала по закінченню трьох років дії протоколу (з листопада 1967 року) розширення переліку турецьких товарів, на які поширюються пільгові тарифи. Спроби Туреччини під час переговорів отримати митні пільги й на ряд інших товарів, таких, як цитрусові, рибні продукти, цукор, оливкову олію й деякі промислові товари, успіху не мали [2, 63].

Другий важливий документ, який є додатком до угоди про асоціацію, фінансовий протокол – регулював надання Туреччині фінансової допомоги по лінії Європейського інвестиційного банку. Відповідно до статті 2 цього протоколу сума кредитів визначалась в розмірі 175 млн. доларів США, які повинні бути надані протягом п'яти років підготовчого періоду. Мета надання кредитів, як відзначалося, – сприяти швидкому розвитку турецької економіки.

Договір про асоціацію передбачав створення ЄЕС і Туреччиною ради асоціації, у якій голоси поділялись порівну. Рішення ради були обов'язковими для виконання. У свою чергу рада асоціації формує змішаний парламентський комітет із асоціації, який складається з 15 членів Європарламенту й турецького парламенту. Комітет повинен забезпечувати на законодавчому рівні ефективне здійснення угоди про асоціацію [8, 12].

В останній рік першого п'ятирічного періоду сторони повинні були провести відповідні дослідження для розв'язання можливостей переходу до другого етапу, і в разі негативного результату підготовчий період міг бути продовжений на три-п'ять років.

Беручи до уваги значну кількість і складність проблем, турецький уряд уже в травні 1967 року запропонував приступити до обговорення проблем перехідного етапу. При цьому турецький уряд сподівався використати путч грецьких полковників 1967 року для зрівняння умов асоціації Туреччини з ЄЕС із призупиненими грецькими й добитися рівноваги між спільнотою та обома східносередземноморськими державами. Крім того, були сподівання, що ЄЕС внаслідок вступу асоціації у другий етап могло б перейти на дружній Туреччині курс у кіпрському конфлікті, особливо після того, як відносини із США через цей конфлікт погіршилися. Ще одним мотивом турецького кроку було бажання врегулювати спірні проблеми розвитку асоціації до наступного розширення ЄЕС за рахунок Великої Британії, Данії, Ірландії і Норвегії.

Комісія ЄЕС дала зрозуміти, що вона вважає передчасним через економічні причини вступ у перехідний період асоціації. Але з політичних міркувань цю пропозицію Туреччини ігнорувати було неможливо, і тому 9 жовтня 1967 року рада асоціації рекомендувала розпочати роботи з підготовки до вступу в перехідний етап [5, 3].

Переговори йшли досить складно й зайняли кілька років. При цьому кожна з країн ЄЕС акцентувала увагу на найбільш важливих, на її погляд, проблемах. Так, Франція й Італія з початку переговорів пропонували й на перехідний період поширити принцип надання митних пільг та поступок, причому особливо підкреслювали необхідність взаємності й синхронності при наданні торгових пільг. Передбачалось, що на кінець перехідного періоду тільки близько половини експорту ЄЕС у Туреччину й відповідно турецького експорту в ЄЕС буде здійснюватися безмитно. Ці пропозиції Франції та Італії були спрямовані на максимально тривале недопущення турецької аграрної конкуренції на ринках ЄЕС.

ФРН у свою чергу головну увагу приділяла розвитку відносин у сфері свободи пересування робочої сили і, враховуючи свою зацікавленість, допускала швидкий перехід до другого етапу асоціації [15, 46].

23 листопада 1970 року був підписаний додатковий протокол, у якому визначалися основні принципи відносин Туреччини з ЄЕС на перехідному етапі асоціації. Ці

принципи й механізми визначали відносини між Туреччиною і ЄЕС впродовж 1970-х – першої половини 1990-х років.

Згідно з додатковим протоколом [1, 385 – 435] основною метою перехідного періоду, який розрахований на 22 роки, є створення митного союзу між Туреччиною і ЄЕС способом відміни митних платежів у торгівлі між ними і встановлення митного тарифу в торгівлі з країнами, які не входять до спільноти; відміна обмежень експорту та імпорту; зближення турецької зовнішньоторговельної політики із зовнішньоторговельною політикою ЄЕС; а також надання фінансової допомоги Туреччині для оздоровлення її економіки. У цей же період повинні бути розв’язані проблеми вільного пересування робочої сили, руху капіталів і т.п.

Відповідно до положень додаткового протоколу Туреччина протягом 12 років відміняє мито на 55% товарів, які ввозяться з ЄЕС, а по закінченню 22 років – на всі товари; поступово протягом цього періоду вона ліквідує численні обмеження, а в період між 12 і 22 роками встановлює єдиний митний тариф у торгівлі з країнами, що не входять у спільноту.

Зі своєї сторони країни ЄЕС зобов’язалися повністю відмінити мито й численні обмеження на всю імпортовану з Туреччини промислову продукцію (крім килимів машинного виробництва, бавовняних тканин та пряжі, для яких передбачалося поступове зниження обкладень і їх відміна 1981 року).

Протягом перехідного періоду Туреччина та ЄЕС спільно встановлюють пільговий митний режим на сільськогосподарську продукцію. На початку періоду ЄЕС надає пільги, які охоплюють близько 90% експорту турецької сільськогосподарської продукції. Додатковим протоколом була намічена подальша лібералізація ввезення турецького тютюну, ізюму, інжиру, фундука, цитрусових, а також тарифні знижки (в інтервалі 50–75%) для багатьох інших видів турецької сільськогосподарської продукції.

Додатковий протокол також передбачав розв’язання надзвичайно важливої для відносин Туреччини, насамперед з ФРН, проблеми вільного пересування робочої сили. У протоколі зазначалося, що принципи, на підставі яких турецькі робітники отримають свободу пересування в ЄЕС, будуть розроблені радою асоціації. При цьому стаття 36 додаткового протоколу передбачала поступове введення свободи пересування робочої сили в проміжку з кінця 12-го по кінець 22-го року асоціації (отож, з грудня 1976 року і по грудень 1986 року). За цей період турецькі робітники повинні отримати рівні права, можливості й умови оплати з робітниками ЄЕС.

Разом з додатковим протоколом був підписаний другий фінансовий протокол, згідно з яким країни ЄЕС зобов’язалися надати Туреччині через Європейський інвестиційний банк кредити на суму 220 млн. доларів США.

Слід відзначити, що ці угоди були введені в дію з деякою затримкою через повільну ратифікацію країнами ЄЕС. І лише після підписання останньою з країн ЄЕС – Італією в грудні 1972 року – із січня 1973 року вони вступили в повну силу [9, 11].

Надалі в міру розвитку асоціації і приєднання до ЄЕС нових членів переговори між Туреччиною і спільнотою тривали. Однак, принципові механізми й напрямки відносин між Туреччиною і ЄЕС були закладені в розглянутих вище документах і, як звичайно, вони лише коригувалися за строками й кількістю, а не принципово.

Отже, позиція країн ЄЕС при всій її внутрішній строкатості при підготовці угоди про асоціацію з Туреччиною і при розробці принципів, термінів і механізмів асоціації визначалася сукупністю передусім військово-політичних, а вже потім економічних міркувань. Ця особливість формування політики ЄС щодо нових членів зберігається й до теперішнього часу і її слід враховувати новим кандидатам на вступ до ЄС.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. BRD. Gesetze und Verordnungen. Bundesgesetzblatt. Teil II. – 1972. – № 29.
2. Bulletin der Europäischen Gemeinschaft. – 1964. – № 1.
3. Cumhuriyet. – 14.09.1962.
4. Deutscher Bundestag. Drucksache 10/988. – v. 10.2.1984.
5. Europa-Archiv. – 1967. – № 12.
6. Europäische Gemeinschaft. – 1959. – № 7.
7. Europäische Gemeinschaft. – 1960. – № 11.
8. Europäische Gemeinschaft. – 1965. – № 8.
9. Europäische Gemeinschaft. – 1973. – № 2.
10. Frankfurter Allgemeine Zeitung.
11. Gesetz zu dem Assoziierungsabkommen v. 12.9.1963 zwischen der EWG und der Türkei sowie zu den mit Abkommen in Zusammenhang stehenden Abkommen vom 13. Mai 1964. // Bundesgesetzblatt. – 1964. – № 20.
12. Gumpel W. Die Türkei im wirtschaftlichen Entwicklungsprozess Europas. // Grothusen K.-D. (Hrsg.). Die Türkei in Europa.
13. Henze K.-O. Die EG-Mitgliedschaft der Türkei aus der Sicht der BRD. // Gumpel W. Die Türkei auf dem Weg in die EG. – München, Wien, 1979.
14. Istanbul tucaret odasi mecmuasi. – 1964. – № 1–4.
15. Kramer H. Die Europäische Gemeinschaft und die Türkei: Entwicklung, Probleme u.Perspektive e.Schwierigen Partnerschaft. – Baden-Baden, 1988.
16. Stavenhagen Z. Europa und die Türkei: Möglichkeiten und Grenzen der weiteren Integrationen. // Südosteuropa-Mitteilungen. – 1986. – № 4.
17. Zotschew T.D. Die Türkei und die Europäische Gemeinschaft. // Grothusen K.-D. (Hrsg.). Die Türkei in Europa. – Göttingen, 1979.
18. Кузнецов Б.П. Аграрная интеграция стран “Общего рынка”. – М., 1970.
19. Поцхверия Б.М. Внешняя политика Турции после II мировой войны. – М., 1976.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Філоретов Віктор Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: зовнішня політика Туреччини, ФРН після Другої світової війни.

ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

РАДЯНСЬКА ВЛАДА І КУЛЬТУРА (1920 – 1930-ТІ РР.): СУЧАСНІ ІСТОРІОГРАФІЧНІ КОНЦЕПЦІЇ

Тетяна СТОЯН (Київ)

У роботі аналізуються нові історіографічні концепції та підходи у вивченні взаємостосунків між владою і культурою в СРСР у 20 – 30-х роках. Особливу увагу автор звертає на розвиток теоретико-методологічних основ дослідження проблеми в умовах подолання марксистсько-ленінського підходу вивчення історії.

The new historiographical concepts and methods in studying the relationships between the government and the culture in USSR in twenties-thirties are analyzed in the article. Special attention is concentrated on the development of methodical and methodological principles in the researchment of the problem trying to avoid Lenin-Marxist approach to the studying of the history.

Термін "влада і культура" з'явився в науково-історичній літературі на початку 1990-х років, хоча висвітлення еволюції стосунків між ними тоді не вирізнялося теоретико-методологічною новизною. Історики дотримувалися усталених схем, апробованих структурно-системного та звичного формаційного підходів. Дослідженню підлягали проблеми державного управління національно-культурним розвитком радянського суспільства [1].

Подолання марксистсько-ленінської парадигми вивчення історії, характерної для радянської історичної науки, інституціоналізація модерних гуманітарних дисциплін (політології, культурології), інтеграція суспільних наук та її взаємовпливи призвели до формування поліметодологічного історіографічного простору. Дослідники традиційного напрямку, зважаючи на модернізаційні процеси в історичній науці, почали розглядати культуру в контексті соціальної та соціально-політичної історії, але суттєвих концептуальних змін вони не привнесли, судячи з їхніх проблемно-тематичних пріоритетів та структури самих праць [2]. Прихильники реформаційних тенденцій, тобто інноваційних підходів до висвітлення історії культури, намагаються поєднати надбання сучасної науки з перевагами нової джерельної бази, вибудовуючи прагматичні наміри й конкретні завдання.

Текстологічний аналіз назв монографічних праць та дисертаційних досліджень, опублікованих і захищених у 90-х роках ХХ – на початку ХХІ ст., засвідчує їхню термінологічну одноманітність: переважна більшість з них розпочинається зі слів – "влада і культура". Її актуалізацію можна пояснити організаційно-політичним демонтажем радянської тоталітарної системи, яка сформувала відповідний стиль стосунків державних органів і культури, а крім того і принципи їхнього висвітлення, тому для істориків ця тема виявилася надзвичайно актуальною. Вони прагнули показати деструктивний вплив тоталітарного режиму на розвиток справжнього мистецтва, виокремлюючи як предмет дослідження стосунків "влади і мистецтва". На таких концептуальних принципах написано чимало праць, які вимагають критичного та об'єктивного розгляду для виявлення специфіки розвитку сучасного історіографічного дискурсу на теренах пострадянського простору. Для дослідників, які беззастережно сприйняли методологію так званої теорії тоталітаризму, характерної для західної політології та історіографії 60 – 70-х років ХХ ст., радянська культура та мистецтво 1920 – 1930-х років були "імперськими" і "державними" [3]. Висвітлення радянської політичної системи в контексті теорії тоталітаризму, а цьому сприяли праці

М. Восленського, Е. Морена, Р. Конквеста, які були перекладені та видані у 90-х роках ХХ – на початку ХХІ ст. [4].

Центральною фігурою у стосунках влади та культури постає Сталін, а його безпосереднє політичне зацікавлення мистецтвом привернуло увагу істориків і культурологів. Західних дослідників приваблювали стосунки Сталіна і Шостаковича – “диктатора і митця” [5], становище інтелектуалів в умовах диктатури Сталіна та Гітлера [6], особливості розвитку радянської культури та мистецтва під тиском сталінщини [7]. Для згаданих праць характерна фактологія, а теоретично вони віддзеркалюють так звану концепцію тоталітаризму щодо висвітлення радянської культури доби сталінізму. Не є винятком і праці відомого німецького дослідника історії культури в СРСР 1917–1932 рр. К. Аймермахера [8], які вирізняються джерельною базою, тематично, однак перебувають від впливом сучасних політологічних концепцій становлення і функціонування тоталітарного більшовицького режиму.

Історико-теоретичні проблеми розвитку радянської культури міжвоєнного періоду досліджує німецький історик Ш. Плаггенборг. Він виокремлює політичну культуру еліти та народу, а також переконаний у тому, що розглядати культуру ізольовано від політичної системи – справа безперспективна [9]. Проблемно-хронологічно його монографічна праця, яка вийшла 2000 року [10], стосується культури "раннього періоду радянської влади", а за тематично-сюжетними пріоритетами вона висвітлює історію стосунків соціальних груп, історію влади, фрагменти історії російської інтелігенції, її зв'язки з народом. Дослідник показав ідеал людини раннього періоду радянського суспільства, його "антропологічний вимір". Перехід до НЕПу (1920 – 1921 рр.) і початок колективізації та форсованої індустріалізації (1928 – 1929 рр.), а вони для вченого є "періодизацією соціальної історії", які "абсолютні й не підлягають сумніву" [11]. Стосовно хронології можна дискутувати, але повернемося до методології і концептуальних засад його ґрунтовної праці. Дев'ять її розділів присвячено з'ясуванню соціально-психологічних аспектів культури, тобто її функціональним орієнтирам, соціалістичній модернізації суспільства й людини засобами культури. Вражає проблемно-тематичне розмаїття сюжетів: трудова культура, культура трудящої людини, армія і культура, "соціалістична" евгеніка, друковане слово, дефіцит і масовий випуск літератури, проблеми книжкового ринку, хати-читальні, бібліотеки та їхні відвідувачі, радіомовлення на службі партії, виготовлення й розповсюдження плакатів, їхня культурно-історична інтерпретація, інфраструктура кінематографа, кінохроніка, формування світогляду через наочність, культура музею і музейна культура, її "радянська концепція", народна культура, радянські свята. Історія, соціологія та філософія культури переплітаються, але концепція її висвітлення є оригінальною.

Німецький дослідник обґрунтував власну теоретико-методологічну базу дослідження, підкреслюючи той факт, що прихильником “чистої методології” його книга не дуже сподобається, позаяк її автор дозволив собі "...вдатися до звичних методологічних прийомів критичної інтерпретації джерел і застосування принципу історизму" [12]. Плаггенборг переконаний у тому, що будь-яка абсолютизація "методологічної установки перетворює об'єкт дослідження на раба методики" [13]. Зосереджуючись на теоретичних аспектах, історик може потрапити до “суб'єктивістського полону”, займаючись виключно "об'єктивістським описанням історії". Застосовуючи принцип історизму та критичного аналізу джерел, він свідомо стає на шлях об'єктивного висвітлення подій та явищ, але застерігає істориків різних напрямків від шельмування його книги: "...представників соціальної історії тому, що в мене немає теорії, під яку я стану підтасовувати дійсність; історики побуту, тому що я не описую мікроісторії і не дивлюся “знизу”; історики етнографічного напрямку, тому що я недостатньо застосовую "щільне описання"; прихильники історизму, бо для них ця книга

виявиться марною". Цураючись перелічених методологічних підходів Ш. Плаггенборг розглядає культуру в контексті розвитку радянського суспільства, тобто "...весь історичний комплекс". Якщо його колега К. Аймермахер зосереджується на історико-теоретичних проблемах літературних об'єднань 1920 – 1930-х рр., а також вивчає культуру в контексті соціологічних та культурологічних символів, то Ш. Плаггенборг обрав іншу парадигму: влада й культура, радянзації культури з погляду її споживача та носія.

Будучи прихильником соціально-історичного підходу, Ш. Плаггенборг критично, але з повагою і толерантністю, аналізує науковий доробок його попередників. Він позитивно оцінює працю Р. Стайтса [14], автор якої намагався показати утопічність форм життя та ідей післяреволюційного періоду, неабиякий ентузіазм населення Росії задля "трансформацій повсякденного укладу життя". Принагідно мушу зазначити, що Ш. Плаггенборг 1991 року опублікував критичну й розлогу рецензію на книгу Р. Стайтса [15]. Радянська влада гучними ідеологічно-пропагандистськими кампаніями й символічними формами маніпулювала свідомістю населення, оволодіваючи ним за допомогою радянзації культури. Р. Стайтс, на думку Ш. Плаггенборга, мав рацію, коли говорив про "лабораторію утопій і експериментальних форм життя", впроваджуваних протягом 1917 – 1927 рр., але, дотримуючись періодизації соціальної історії, обмежує його кінцем 1920-х років, тобто переходом до сталінізму. Виявляється, судячи з концепції Р. Стайтса, що бурхливий і революційний розвиток культури, моделювання її форм призупинив Й. Сталін.

Історіографічний аналіз наукової літератури, запропонований Ш. Плаггенборгом, не самоціль, а намагання відомого вченого пояснити те, чому він прагне уникнути того чи іншого методологічного підходу. Він не погоджується з думкою його німецького колеги Б. Гройса стосовно того, що "сталінізм підготував авангард" [16], а відмінності між політиками й владними структурами, з одного боку, та людиною мистецтва, з другого – будуть подолані, "...якщо за реалізацію естетичного проекту візьметься політична влада". Розв'язка подібної суперечки відбулася, за Б. Гройсом, у роки правління Й. Сталіна, тому він є "художником-тираном". Теоретичні, а місцями надумані ідеї, які характерні для книги Б. Гройса, випереджали історичні події та явища.

Концепція Ш. Плаггенборга не абстрактна теоретична установка, а результат дослідження соціально-політичних взаємин влади і суспільства, режиму й культури, але в контексті трансформації внутрішнього світу людини. Спостерігається відносна гносеологічна залежність німецького ученого від творів М. Бердяєва, Д. Мережковського, А. Сінявського, які розвинули релігійно-містичний погляд на походження та функціонування системи радянської культури, але його вирізняє винятково світський аспект впливу режиму на людину, тобто "...колективний задум більшовиків в галузі культури" [17], її відповідні організаційні форми ("трудова культура", "фізична культура"). Головною темою його книги є загалом "соціалістична" евгеніка, тобто формування образу радянської людини засобами масової культури, її колективне культивування. Структурно німецький учений розглядає стосунки влади та особи, не уникає класичної для сучасної історіографії формули про взаємодію "влади і культури".

Новизна методологічного підходу, крім уже сказаного, полягає у тому, що Ш. Плаггенборг торкається проблеми "символізації режиму" його самореалізацією через культуру, а крім того, використання її для впливу на людей. Влада, судячи з його інтерпретації подій і явищ, "насаджувала революційну культуру" різними формами й методами (екскурсії, музеї, плакати, преса, кіно, радіо тощо). Дивно, але він уникає такого дієвого інструменту впливу на культуру, яким виявилася система політичної цензури.

Завершивши науково-історичне дослідження, Ш. Плаггенборг дійшов висновку, що більшовики спочатку не мали державного "культурного плану", а "культурний дискурс" виявився багатовекторним, котрий ніяк не обмежувався лише освітою та мистецтвом. Політики й фахівці перебували в пошуках "...нової культури і нової людини". Революційна влада, яка звикла діяти за принципом революційної доцільності, об'єктивно унеможливила бурхливий розвиток еволюційних форм культури, але й не висловлювала категоричного протесту. Принципи радикалізму співіснували з еволюційними тенденціями, особливо в царині повсякденного мистецького життя. Міфологізація, на переконання Ш. Плаггенборга, яка стала складовою формування нової культури, походила не тільки від політичного режиму, а також від творців культури символу, особливо в плакатних образах. Ідеологічні компоненти мали місце, але для "раннього радянського періоду" марксистсько-ленінська термінологія була для "дизайнерів культури" складовою "політичного жаргону". Водночас, дослідивши теорію і практику культурного розвитку післяреволюційного суспільства, Ш. Плаггенборг застосовує термін "революція "згори" стосовно радянських "проектів нової культури", тому що її творили окремі політики й "специ" для всієї маси населення. "Нова" культура, на його думку, мала авторитарний характер, вирізнялася уніфікацією, а не диференціацією, допомагала більшовикам розв'язувати суспільні протиріччя і конфлікти, стала обов'язковою для всіх. Створювався специфічний "культурний код", якого мали дотримуватися всі, започаткувавши поділ на "своїх" і "чужих".

Для дослідників культури 1920 – 1930-х рр. принципове значення має висновок Ш. Плаггенборга про фази її розвитку. Відмова сталінізму 1930-х рр. від концепції реорганізації революційної культури й перехід до відвертої соціальної інженерії, на переконання німецького дослідника, виявилася кроком назад. Можна не погодитися з його тезою про те, що в роки сталінізму не з'явилося чогось нового в розвитку культури з погляду концепції, але дослідник дотримується принципу єдності "революційної культури", спадкоємності та цілісності. Необхідно зазначити інше: Ш. Плаггенборг запропонував функціональний підхід до висвітлення дихотомії – "влада і культура", котрий суттєво відмінний від їхньої інтерпретації у контексті тоталітаризму.

На концептуальних засадах теорії тоталітаризму висвітлюється історія культури України в монографії М.В. Поповича [18], про що свідчить термінологія ("сталінський тоталітарний режим", "однопартійна диктатура", "параноїдальні тенденції", "політична релігія"), структура та авторські узагальнення. "Утвердження тоталітаризму, – наголошує український вчений-філософ, – означало ліквідацію вільних літературно-мистецьких об'єднань і створення унітарних організацій, повністю підконтрольних партії та державі" [19]. Встановлення партійно-державного контролю за розвитком культури і мистецтва досліджує С.І. Білокін [20], а функціонування органів цензури в публічних бібліотеках стало предметом дисертаційного дослідження О.А. Каракоз [21]. Вони ототожнюють цензуру з владою, яка здійснювала функцію політичного нагляду за культурою.

Висвітлюючи взаємини культури і влади, російські історики Б.Д. Безпарточний, З.Д. Ільїна, В.Г. Карнаевич, спираючись на архівні джерела, висвітлюють "сталінський тоталітаризм", котрий намагався уніфікувати культуру, свідомість, погляди, вірування радянських людей [22]. Проблеми взаємостосунків і взаємовпливу влади та преси розглянуто в дисертації І.В. Турицина [23], автор якої торкається функцій "серйозних цензурних організацій", розгрому незалежної "непівської" преси та "інформаційної війни" держави проти приватних видавництв. Стосунки радянської влади і мистецтва, держави та художньої інтелігенції у 1917 – 1932 рр. показала А.О. Волгушева, досліджуючи особливості "культурної політики", розподіливши її на три періоди: 1917 – 1922, 1922 – 1927, 1928 – 1932 рр. [24] Вона підкреслює конструктивний вплив

лібералізації НЕПу на розвиток культури, формування інституту "політичного вето" впродовж наступних років.

Проблемно-тематична конструкція "влада і культура", "влада і мистецтво", "влада та інтелігенція", характерна для переважної більшості монографічних і дисертаційних досліджень, віддзеркалюють загальну тенденцію розвитку пострадянського історіографічного дискурсу. Притаманний для горбачовської "перебудови" термін "командно-адміністративна система" змінив нейтральний та абстрактний термін – "влада". На переконання російської дослідниці радянського суспільства 30-х рр. Т.В. Павлової поняття і явище "влада" значно ширше [25], яке охоплює державні інститути, самореалізує їх, але вирізняється від визначення "номенклатура". Тоталітарність влади означала її панування над суспільством, а отже і культурою. Вона вважає, що теорія тоталітаризму й сучасні концепції висвітлення соціальної історії неспроможні забезпечити вичерпне висвітлення духовного і соціально-політичного розвитку радянського суспільства 1930-х років [26]. Однак, судячи із сучасної наукової літератури, концепція тоталітаризму стосовно вивчення радянської історії залишається дійовою [27].

Концептуальний тандем "влада і культура" є візитною карткою сучасної історіографії. Він є методологічною основою монографічних досліджень Л.Г. Берлявського, котрий розкриває взаємини "влади і вітчизняної науки", формування "державної наукової політики" [28]. Фактично висвітлюється механізм партійно-державного управління наукою, а поняття "влада" в деяких випадках, зокрема щодо створення наукових шкіл або філософських дискусій з питань методології, набуває дуже опосередкованого відношення. Документально-історичні розвідки про історичну науку побудовані на теоретичних основах концепції тоталітаризму [29]. Дисертаційні дослідження з історії науки також перебувають під методологічним пресом теорії тоталітаризму, тому висвітлюється вплив цензури, встановлення "марксистського контролю" за університетською освітою, переслідування десидентських тенденцій серед професорів і студентів [30].

Конкретизуючи проблематику наукового висвітлення стосунків влади та культури, сучасні дослідники духовного життя радянського суспільства обрали тему "письменник і влада", тобто поринули в літературний процес. Його центральною фігурою виявився М. Горький, творчості та громадській діяльності якого присвячено тематичні збірники статей [31] і монографічні праці [32]. Оцінки ролі й місця пролетарського письменника вирізняються категоричністю визначень: "буревісник революції", "співець ГУЛАГу", "буревісник у клітці" тощо. Вони свідчать про суперечливі стосунки письменника й влади. Монографія ізраїльського ученого-славіста М. Вайскопфа присвячена аналізу сталінської стилістики [33]. Образний вислів дослідника про те, що "...Сталін відредагував Радянський Союз" [34], певною мірою розкриває авторську концепцію, яка в основному відповідає сучасним тлумаченням політичного механізму стосунків влади й творчої інтелігенції.

Новим напрямком історико-культурологічних досліджень взаємин влади й мистецтва є проблема становлення і функціонування системи політичної цензури в СРСР 1920 – 1930-х рр. Її вивчення лише розпочинається, особливо в Україні, хоча зарубіжна історіографія давно розробляє історію радянської цензури. Однією з перших праць, присвячених з'ясуванню її впливу на творчість письменників, виявилася монографія Д.Л. Бабиченка, яка стосувалася особливостей здійснення політичного контролю ЦК ВКП(б) за літературою [35]. Малодосліджена проблематика, позаяк система політичної цензури СРСР була ліквідована 1991 р., стала пріоритетною для дослідників політичної історії. Функціонування ідеологічного нагляду за радянською літературою і творчістю М. Шолохова тривалий час вивчає Г.С. Єрмолаєв, ґрунтовні

монографії якого з'явилися у 1997 та 2005 роках [36]. В літературі постав термін "літературна цензура" [37], тобто він набув статусу ключового слова, засвідчуючи конкретний напрямок наукових студій.

Монографії і документальні дослідження російських істориків, які вивчають систему радянської цензури, висвітлюють проблему стосунків влади й культури, але пріоритетним є діяльність органів політично-ідеологічного контролю. Культура й мистецтво втрачають інституційний статус, бо їх розглядають тільки в контексті цензури. Так, у ґрунтовних працях А.В. Блюма показано функціонування "цензурного терору" проти образотворчого і музичного мистецтва, існування літератури під "цензурним конвоєм" у СРСР у 1917 – 1953 роках [38]. Нову версію "сталінської культурної революції" запропонував Л.В. Максименков, висвітлюючи діяльність державних органів "ідеологічно-цензурного контролю" за музикою, композиторами, творами, організаціями і спілками [39]. Він опублікував також документально-історичне видання про особливості творчості письменників і журналістів під контролем радянської цензури [40]. Відомим дослідником історії формування і діяльності органів політичної цензури в СРСР 1917 – 1991 рр. є Т.М. Горєва [41], яка першою розпочала висвітлювати її організаційні форми, методи роботи, функції, повноваження, але не торкається проблеми стосунків влади й культури.

Отже, з'ясувавши концептуальні підвалини висвітлення істориками взаємин радянської влади й культури в 1920 – 1930-х років, автор дійшов висновку про наявність однотипної теоретико-методологічної парадигми. Її основу становить поширена серед західної політології, починаючи з 60-х років ХХ ст., так звана теорія тоталітаризму, тобто виявлення функціональних ознак радянської політичної системи, з'ясування її деструктивного впливу на розвиток соціально-економічних, культурно-духовних відносин. На початку 90-х рр. втратило теоретико-пізнавальну функцію тлумачення "командно-адміністративна система", очевидно, у зв'язку з ліквідацією СРСР, а натомість з'явилася інша науково-історична категорія – "влада і культура". Вона виникла певною мірою під впливом соціальних істориків, особливо західних, які зосереджувалися на мікроісторії, але в контексті суспільного розвитку, уникаючи проблем державного будівництва. Поштовхом до вивчення взаємостосунків влади й культури став історичний факт демонтажу радянської політичної системи та цензури, а також розсекречення архівних фондів органів політцензури й особливо справ відомих письменників, творчих спілок.

Проблема "влада і культура" потребує нових теоретичних підходів. Існуюча в історіографії методика її висвітлення вичерпала себе, тому дослідники застосовують звичайний наратив, уникаючи системного аналізу. Дослідження діяльності органів політичної цензури є теоретичним подоланням лінійного підходу щодо вивчення взаємин влади і культури. Для сучасної української історіографії проблема "влада і культура", "цензура і мистецтво" є новими, а тому важливо врахувати переваги й недоліки різних методик та підходів, щоб уникнути помилок та упущень. Досі історики висвітлюють вплив влади на культуру, не запропонувавши системних підходів, а без з'ясування зворотньої дії, тобто діалектичного поєднання цих глобальних явищ, неможливо вивчити цілого, досягнути вичерпних знань про стосунки держави й творчої інтелігенції. Категорія "влада і культура" набула стереотипних ознак, яка вимагає критичного переосмислення. "Культура", тобто установи системи Наркомосу УРСР (музеї, театри, бібліотеки), належали до державної номенклатури, до владних структур. Поняття і явище "культура" широке, яке потребує конкретизації предмета дослідження, виокремлюючи літературу, різні галузі мистецтва, освіту, установи, творчу інтелігенцію. Вони вирізняються організаційно й функціонально, а при наявності величезної джерельної бази найоптимальнішим варіантом висвітлення має стати системний

галузевий підхід. Для його здійснення актуальними є весь сучасний методологічний арсенал, враховуючи й формаційний підхід. Обмежуватися тим чи іншим підходом (теорія тоталітаризму, соціальна історія) означало звужувати проблематику, суб'єктивізувати її висвітлення. Перспективним є дослідження взаємин влади й творчої інтелігенції, тобто виконання партійно-радянськими органами функції самозбереження та утвердження, а крім того, дозування умов для самореалізації інтелектуального потенціалу радянського суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Красовицкая Т.Ю. Власть и культура. Исторический опыт организации государственного руководства национально-культурным строительством. – М.: Наука, 1992. – 297 с.
2. Соскин В.Л. Революция и культура (1917 – 1920 гг.) Историко-теоретический аспект. Методические рекомендации к курсам “История отечественной культуры”. – Новосибирск: НГУ, 1994. – 127 с.; Соскин В.Л. Российская советская культура (1917 – 1927 гг.): очерки социальной истории / Отв. ред. И.С. Кузнецов. – Новосибирск: Изд-во СО РАН, 2004. – 452 с.; Соскин В.Л. Советская художественная культура (1917 – 1927 гг.): социально-политический аспект. – Новосибирск: НГУ, 2002. – 287 с.
3. Громов Е. На страже имперского искусства // Страницы отечественной художественной культуры. 30-е годы. Сборник. – М.: Гос. ин-т искусств Мин. культуры РФ, 1995. – С. 25–54; Хренов Н. Социально-психологический аспект государственной культуры 30–40-х годов // Там само. – С. 55–80; Громов Е. Сталин. Власть и искусство. – М., 1998. – 286 с.
4. Восленский М. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. – М., 1991. – 624 с.; Морен Эдгар О природе СССР: Тоталитарный комплекс и новая империя (А.В. Карлов, М. Чешков (перев. с фр.)). – М.: Наука для общества, РГТУ, 1995. – 220 с.; Конквест Р. Роздуми над сплюндрованим сторіччям. – К.: Основи, 2003. – 371 с.
5. Wolkow S. Stalin und Schostakowitsch: Der Diktator und Künstler. – Berlin, 2004. – 461 s.
6. Beyrau D. Im Dschungel der Macht. Intellektuelle Professionen unter Stalin und Hitler. – Goettingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2000. – 368 s.
7. Gorzka G. Kultur im Stalinismus. Sowjetische Kultur und Kunst der 1930-er bis 50-er Jahre. – Bremen: Edition Temmen, 1994. – 127 s.
8. Аймермахер К. Политика и культура при Ленине и Сталине. 1917–1932. – М.: АИРО-XX, 1998. – 208 с.; Культура и власть в условиях коммуникационной революции XX века. Форум немецких и российских культурологов / Под ред. К. Аймермахера, Г. Бордюгова, И. Грабовски. – М.: АИРО-XX, 2002. – 188 с.; Знак. Текст. Культура. – М.: Дом интеллектуальной книги, 1998. – 258 с.
9. Plaggenborg Stefan Grundprobleme der Kulturgeschichte der sowjetischen Zwischenkriegszeit // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 2000. – № 48. – S. 109 – 118.
10. Плаггенборг Штефан. Революция и культура. Культурные ориентиры в период между Октябрьской революцией и эпохой сталинизма. – Санкт-Петербург: Журнал «Нева», 2000. – 416 с.
11. Там само. – С. 8.
12. Там само. – С. 22.
13. Там само. – С. 22 – 23.
14. Stites Richard Revolutionary Dreams. Utopian Vision and Experimental Life in Russian Revolution. – New York; Oxford, 1989. – 213p.
15. Plaggenborg St. Stationen der sowjetischen Gesellschaft auf dem Weg in den Stalinismus Archiv für Sozialgeschichte. – 1991. – Heft 31. – S. 606 – 617.
16. Grozs Boris Gesamtkunstwerk Stalin. Die gespaltene Kultur in der Sowjetunion. München ;Wien, 1988. – 282 s.
17. Плаггенборг Штефан. Революция и культура... – С. 27.
18. Попович М.В. Нарис історії культури України. – К.: “АртЕК”, 1999. – 728 с.
19. Там само. – С. 629.
20. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – 446 с.
21. Каракоз О.А. Цензура в публічних бібліотеках України: сутність та форми прояву (1917–1939 рр.): Автореф. дис... к. і. н. – К., 2006. – 21 с.
22. Беспарточный Б.Д., Ильина З.Д., Карнаевич В.Г. Культура и власть: из рассекреченных архивов ВЧК–ОГПУ–НКВД. – Курск: Изд-во КГПУ, 1998. – 245 с.

23. Турицын И.В. Советская власть и российская пресса: проблема взаимоотношений и взаимовлияния (1921–1929 гг.): Автореф. дис... д. и. н. – М., 1998. – С. 21.
24. Волгушева А.О. Культурная политика советской власти и художественная интеллигенция (1917–1932 гг.): Автореф. дис... к. и. н. – Саратов, 2004. – 25 с.
25. Павлова И.В. Власть и общество в СССР в 1930-е годы // Вопросы истории. – 2001. – № 10. – С. 46–56.
26. Павлова И.В. Современные западные историки о сталинской России 30-х годов (Критика «ревизионистского» подхода) // Отечественная история. – 1998. – № 3. – С. 107 – 120.
27. Kappeler Andreas Russische Geschichte. – München: Verlag C.H.Beck, 2005. – 111 s.
28. Берлявский Л.Г. Власть и отечественная наука: формирование государственной политики (1917–1941 гг.): Автореф. дис... д. и. н. – Ростов-на-Дону, 2004. – 46 с.; Власть и отечественная наука (1917–1941): Ростов-на-Дону: Изд-во СКНУ ВШ, 2003. – 360 с.
29. Брачев В.С. “Дело историков”. 1929 – 1931 гг. – Санкт-Петербург: Нестор, 1997. – 113 с.
30. Калистратова Т.И. Историческая наука в российских университетах (1917–1931 гг.): Автореф. дис... д. и. н. – М., 1993. – 38 с.
31. Горький и его эпоха. Исследования и материалы / Под ред. проф. Б.А. Белика. – Вып. 5. – М., 1998. – 342 с.; Горький и его эпоха. Вып. 6. Вокруг смерти Горького: Документы, факты, версии. – М., 2001. – 354 с.
32. Примочкина И.Н. Писатель и власть. М. Горький в литературном движении 20-х годов / 2-е изд., доп. – М.: РОСПЭН, 1998. – 302 с.
33. Вайскопф М. Писатель Сталин. – М.: Новое литературное обозрение, 2001. – 384 с.
34. Там само. – С. 3.
35. Бабиченко Д.Л. Писатели и цензоры. Советская литература 1940-х годов под политическим контролем ЦК (Серия “Первая монография” под ред. Г.А. Бордюгова). – М.: Изд-во “Россия молодая”, 1994. – 173 с.
36. Ermolaev h. Censorship in Soviet Literature. 1917 – 1991. – New York; London, 1997. -245p.; Ермолаев Г.С. “Тихий Дон” и политическая цензура. 1928 – 1991. – М.: ИМЛИ РАН, 2005. – 253 с.
37. Майорова О.В. Литературная цензура и проблема становления “русской идеи” в художественно-публицистическом процессе XIX – XX веков: Автореф. дис... к. ф. н. – Краснодар, 2006. – 22 с.
38. Блюм А.В. За кулисами “Министерства правды”. Тайная история советской цензуры. 1917 – 1929. – Санкт-Петербург: Гуманитар. агент. “Академический проект”, 1994. – 319 с.; Советская цензура. 1929 – 1953. – Санкт-Петербург: “Академический проект”, 2000. – 312 с.
39. Максименков Л.В. Сумбур вместо музыки: Сталинская культурная революция. 1936 – 1938. – М.: Юридическая книга, 1997. – 320 с.
40. Максименков Л.В. Большая цензура: писатели и журналисты в Стране Советов. 1917 – 1956. – М.: Материк: Демократия, 2005. – 750 с.
41. Горяева Т.М. Политическая цензура в СССР. 1917 – 1991. – М.: РОССПСН, 2002. – 400 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Стоян Тетяна Андріївна – доцент кафедри історії та історіософії Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Наукові інтереси: інтелігенція 1920 – 1930 рр. в Україні, цензура.

МАТЕРІАЛИ ІНОЗЕМНИХ АРХІВІВ З ПРОБЛЕМАТИКИ ФРАНЦУЗЬКОЇ БЕЗПЕКИ В ПЕРШУ ПОВОЄННУ ДОБУ (1918 – 1924 рр.)

Борис АЧКІНАЗІ (Кіровоград)

Вивчення проблем безпеки Франції по завершенні світової війни 1914 – 1918 рр. дає багато приводів для роздумів. Сумний досвід її змагання і тривалого двобою з Німеччиною свідчить, що він дорого коштував Європі та світу. Для Франції проблема безпеки перетворилася на загальну з другої половини XIX ст., з моменту утворення

Німецької імперії. Поразка у франко-пруській війні 1870 – 1871 рр., втрата Ельзасу та Лотарингії, сплата величезної (5 млрд.) контрибуції сприймалися як знуцання над національним суверенітетом і гідністю. Тривала конфронтація Франції і Німеччини породжувала перманентні кризи й сприяла розв'язанню двох світових воєн.

Ознакою неврегульованості проблеми безпеки, що визначила долю Франції у ХХ столітті, стали дві дати: 1918 і 1940 рр. Перша пов'язана з перемогою у війні 1914 – 1918 рр. і тріумфом над Німеччиною в результаті укладення Комп'єнського перемир'я. Проте вже через два десятиліття, 1940 року, Франція пережила національну катастрофу. Наступ гітлерівських військ призвів до краху армії і держави, до розчленування країни й окупації північної та центральної частин території. Франція зазнала поразки від рук того ж ворога, над яким святкувала перемогу 1918 року.

Звідси – інтерес до питань війни й післявоєнного примирення, які завжди пов'язані зі створенням безпеки. Загалом проблеми облаштування світу, які постали перед правлячими колами Франції та інших держав-переможниць після завершення Першої світової війни, виявилися сакраментальними. Версальська Європа була нездатною розв'язати ці доленосні проблеми.

Неоднозначність ситуації полягала в тому, що, на перший погляд, такої проблеми для Франції загалом не мусило бути. Країна, яка чотири роки стримувала німецьку навалу на власній території, зазнала величезних втрат і руйнувань, змогла переломити несприятливий хід подій. Спираючись на підтримку союзників, французькі війська в червні 1918 р. почали масовий наступ під Амьеном. Цей наступ завершився перемогою і підписанням перемир'я у Комп'єні в листопаді. Війна посилила вплив мілітаристських і націоналістичних кіл, які домагалися тотального знищення німецької могутності й закріплення здобутків перемоги. Уряд Ж.Клемансо (7 листопада 1917 р. – 18 січня 1920 р.) прагнув зверхності при розв'язанні питань післявоєнного врегулювання. Внутрішні і зовнішні складові урядового курсу, від соціальних заходів і господарчої реконструкції до боротьби проти більшовизму й розбудови нової міжнародної системи, обґрунтовувалися необхідністю одержання дієвих гарантій безпеки.

У той же час майже не дослідженими залишаються питання впливу фактора безпеки на внутрішньополітичну ситуацію у Франції, розуміння суті й специфіки безпеки різними політичними силами, з'ясування способів і форм її реалізації, без чого неможливо зрозуміти характер боротьби навколо цієї проблеми впродовж усього міжвоєнного періоду.

Варто зазначити, що проблема безпеки у всій своїй складності постала ще в умовах жорстоких випробувань воєнних років, потім підготовки перемир'я і мирних договорів з Німеччиною та її союзниками, наповнення їх реальним змістом. Отже, у першу повоєнну добу 1918 – 1924 рр. робилися спроби закласти систему національної і колективної безпеки, здатної позбавити країну жертв і руйнувань, яких вона зазнала під час світової війни. Гарантіями безпеки мусило бути врегулювання німецького питання, укладення гарантійних пактів із союзниками військової доби – Великою Британією і США, миротворча діяльність Ліги Націй, поширення системи союзів на Європейський Схід, подолання загрози більшовизму, що надходила від радянської Росії. Неабияку роль відігравали внутрішні чинники безпеки: подолання післявоєнних негараздів, стабілізація фінансово-економічної сфери, соціальне врегулювання, збереження національної єдності, розв'язання демографічних проблем та ін.

Вивчення тематики безпеки, у якій щільно перепліталися міжнародні, зовнішні фактори із військовими й внутрішньополітичними, вимагало виявлення різноманітних джерел, серед яких чільне місце посідали архівні матеріали. В архівах Парижа, Москви та Києва автором опрацьовані документи, які розкривають різні аспекти проблеми. Наголос робиться на тих з них, що відбивають стратегічні інтереси Франції у

східноєвропейському регіоні, роль українського та російського факторів, близькосхідного питання тощо.

У фондах Національного архіву Франції (Archives Nationales), заснованого у 1789 – 1790 рр., зберігаються матеріали, у яких відображено формування офіційної політики французького керівництва (монархічних установ, представницьких і законодавчих органів, урядів і міністерств). Архів залишається найбільшим сховищем історичних джерел. Стара секція містить матеріали королівського архіву, Скарбниці хартиї, фонди Паризького парламенту, Рахункової палати, судових закладів, документи рицарських орденів, церков і монастирів, нотаріальні архіви, колекції стародавніх грамот, реєстрів, хронік. Хронологічно вони репрезентують період від римського завоювання Галлії і доби раннього середньовіччя до Великої Французької революції. У новій секції зосереджені основні документи закладів періоду революції і Першої республіки (1789 – 1799), Консульства (1799 – 1801), Першої (1801 – 1814) і Другої (1852 – 1870) імперій, Другої (1848 – 1852) і Третьої (1870 – 1940) республік. Зокрема, тут зберігаються документи Міністерства внутрішніх справ часів Першої світової війни й міжвоєнної доби, які являють собою інтерес для дослідження зазначеної проблематики.

Документальний матеріал нової секції, як і всього архіву, розподілений на серії. Документи й матеріали МВС і Канцелярії Ради Міністрів позначені латинськими літерами AP.

Фонди Національного архіву зазнали ретельної технічної модернізації. Ще з кінця 40-х рр. ХХ ст. почалося мікрофільмування і ксерокопіювання документів, переведення на магнітні плівки. В останні 15 – 20 років широко використовуються електронні засоби копіювання, виготовлення комп'ютерних дискет і дисків з оригіналів. Зазвичай матеріали й документи з фондів видаються дослідникам на персональний чи службовий E - mail.

Багато документів, що містяться у фондах 10 – 12, присвячені подіям Першої світової війни й повоєнного періоду. Найбільш цікавими серед них є інструкції, розпорядження, звіти, пам'ятні та доповідні записки міністрів, вищих урядових чиновників, державних секретарів, політичних лідерів. У цих документах містяться міркування і обґрунтування французьких інтересів. Низка документів і матеріалів (протоколи засідань Ради Міністрів, звіти міністерств, що фіксувалися канцелярією прем'єр-міністра, офіційні меморандуми, заяви та ноти) розкривають підходи до проблем післявоєнного врегулювання, зокрема в контексті одержання гарантій безпеки. Вони допомагають краще зрозуміти реакцію в урядових і політичних колах Франції на німецьку політику в Східній Європі та в Україні, на укладення Брест-Литовської угоди УНР (9 лютого 1918 р.) і РСФРР (3 березня 1918 р.) з державами Четверного союзу, діяльність французьких військових, економічних і дипломатичних місій, політичних емісарів уряду в 1918 – 1924 рр. [1]. Слід зауважити, що східноєвропейський регіон розглядався важливим геополітичним чинником французьких стратегічних інтересів, де Париж намагався усунути німецький вплив і нейтралізувати експансію з боку більшовицької Росії.

Зміст документів стосується як внутрішніх факторів прийняття рішень, так і дуже широкого геополітичного простору (Антанти, США, Росії, Четверного союзу, нейтральних держав, колоній), азійських союзників – Японії, Китаю. У фонді 94 містяться матеріали й документи, що стосуються французької політики в російських та українських справах [2]. У переважній більшості в Архіві є оригінальні автентичні документи (стенограми засідань, протоколи, меморандуми, дипломатичні ноти), які підписувалися президентом Ради Міністрів і затверджувалися Президентом Республіки. (Реально дослідник може працювати з їхніми електронними копіями). Дуже корисним у цьому плані було ознайомлення з фондом (“Паперами”) видатного державного та

політичного діяча Третьої республіки Р.Пуанкаре, який у 1913 – 1920 рр. посідав пост Президента Франції, а в 1922 – 1924 рр. і 1925 – 1927 рр. – президента Ради Міністрів [3].

Потрібно зауважити, що презентовані у фондах Національного архіву документи історії Франції першої повоєнної доби мають “цільове” призначення. Вони присвячені конкретним аспектам ведення військових дій, відносин із союзниками, проблемам господарчої реконструкції, мобілізації армії після підписання мирних договорів, організації допомоги постраждалим департаментам, встановленню дипломатичних відносин з новоутвореними державами на Сході Європи і т.д. Проте в багатьох з них, як, наприклад, розпорядженнях президента уряду (Ж.Клемансо), заявах президента (Р.Пуанкаре), відомчих інструкціях міністрів (С.Пішона – міністра закордонних справ, Ж.Жоффра – воєнного міністра), наказах головнокомандуючого союзними військами маршала Ф.Фоша та ін. і прямо, і непрямо наголошується про значення справи для національної безпеки. Так, у телеграмі Ж.Клемансо, відісланої 17 квітня 1919 р. канцелярією прем’єр-міністра генералу М.Жанену, головнокомандуючому військами союзних держав у Східній Росії і Західному Сибіру (94 AP 204), висловлювалося побажання наступу “основних сил” союзників і Сибірського уряду (адмірала А. Колчака) “у головному напрямку – на Москву”. В обґрунтуванні містилися вказівки на дестабілізаційну роль російського більшовизму в Європі, його прагненні до експансіонізму та ліквідації наявного соціального порядку, розв’язанні кривавої революції, що загрожує справі переможців на мирній конференції та підвалинам світової цивілізації.

В Архіві Міністерства закордонних справ Франції, розташованого в комплексі будівель Міністерства на Ке д’Орсе (Набережна д’Орсе) і вулиці Робера Есно Пельтрі, містяться оригінальні документи різноманітного характеру, яких можна поділити на декілька груп за формою, змістом і призначенням:

- традиційні дипломатичні матеріали (ноти, циркуляри, інструкції, звіти послів і дипломатичних агентів, офіційні заяви МЗС);
- листування уряду та МЗС з власними дипломатичними й військовими місіями за кордоном та іншими відомствами, передусім, у союзних державах;
- листування іноземних дипломатичних місій з МЗС Франції і власними міністерствами.

Серед документів і матеріалів часів світової війни 1914 – 1918 рр. і першого повоєнного періоду в контексті теми найбільший інтерес викликали ті, на базі яких формувалася “мирна програма” уряду Ж.Клемансо до Паризької конференції 1919 р. В Архіві зберігається велика колекція документів (від офіційних заяв і меморандумів до дипломатичного листування та інструкцій послам і консулам), які відбивають важливі напрямки зовнішньополітичної діяльності французьких урядів у період переходу від війни до миру [4].

До перших двох груп варто віднести матеріали, у яких містяться оцінки французькими урядовцями, дипломатами та військовими ситуації в Європі, зокрема в Німеччині, Австрії, Росії, Україні, на Балканах, у таборі союзників Антанти, у США. У них висловлено бачення перспектив післявоєнного врегулювання під кутом реалізації французьких стратегічних інтересів і набуття гарантій безпеки. Досить багато місця приділяється різним аспектам німецького питання, франко-німецьких відносин і ролі німецького фактора як головної загрози безпеці [5].

Аналіз документів дає підстави стверджувати, що існували не лише великі розбіжності в оцінках і рекомендаціях. Впадає у вічі те, що керівники воєнного кабінету на чолі з прем’єр-міністром Ж.Клемансо не приділяли належної уваги пропозиціям, які

надходили “з місць”, нав’язуючи у своїх інструкціях посольствам і місіям підходи, що розкривали складну міжнародну кон’юнктуру воєнної і першої повоєнної доби.

Третя група документів містить у собі офіційне листування дипломатичних місій союзницьких і нейтральних держав, а також новоутворених держав, що виникли на терені колишніх династичних монархій. Особливий інтерес викликає листування української місії і делегації УНР у Парижі під час роботи мирної конференції у зв’язку з розглядом українського (галицького) питання. У листах міститься інформація про склад українського представництва в Парижі, яке офіційно не було визнане, його місцезнаходження, характер та цілі діяльності [6].

Цікава інформація щодо пріоритетів французького уряду в східноєвропейському регіоні і на території колишньої Російської імперії міститься в матеріалах переговорів Центральної ради з представниками французької воєнної місії у Києві на чолі з генералом Ж.Табуї. У фондах 81 – 87 досить широко репрезентовані документи з українського питання наприкінці й після Першої світової війни, часів Української революції. Зокрема, зберігаються документи й матеріали переговорів представників французького командування в Одесі з уповноваженими Директорії у лютому – березні 1919 р. [7]. Цінні свідчення щодо розстановки політичних сил у Східній Європі та в Україні, з аналітичним розбором і конкретними пропозиціями щодо реалізації тут французьких стратегічних пріоритетів знаходимо в матеріалах парламентської комісії закордонних справ. У цьому плані викликає інтерес телеграма журналіста Ж.Пеліс’є, який виконував спеціальні доручення уряду на сході, зокрема в Україні, – голові комісії А.Франклен – Буйону від 16 червня 1919 р. з пропозиціями згуртування чехословацьких і польських частин, військ Директорії і Добровольчої армії для витіснення більшовицьких сил з України [8].

Велика колекція документів стосується польсько-української (1918 – 1919 рр.) і польсько-радянської (1920 р.) воєн. У них розкриті майже всі нюанси в підходах французьких урядовців і дипломатів до врегулювання цих конфліктів на платформі задоволення претензій Речі Посполитої [9].

Фонди Національного архіву та Архіву Міністерства закордонних справ Франції періодів світової війни 1914 – 1918 рр. і першого повоєнного часу далеко не вичерпані дослідниками. У науковий обіг не введені цінні документи, що відбивають колізії формування зовнішньополітичної програми французьких урядів цієї доби й ставлення в лавах політичного світу до проблем безпеки. Майже не вивченими залишаються колекції документів, що стосуються укладення Комп’єнського перемир’я, сприйняття у Франції “14 пунктів” президента США В.Вільсона й, загалом американських планів світового переустрою. Матеріали, що введені французькими дослідниками в науковий обіг подаються здебільшого в контексті дипломатичної історії. Це стосується насамперед фондів, у яких зберігаються документи і матеріали взаємовідносин Франції із союзниками військової доби – Англією, Італією, США, Росією тощо. Не повною мірою вивчені документи, у яких йдеться про підходи французьких кабінетів, парламенту й політичних сил до урядів, що виникли на терені колишньої Російської імперії, зокрема до українських. Більш глибоке й ретельне їхнє дослідження, без сумніву, відкриє невідомі факти формування післявоєнної системи безпеки, того впливу, який на цей процес чинили фактори соціально-економічного й політичного порядку, революція і громадянська війна в Росії, революційні струси в переможених країнах, визвольні змагання народів Східної Європи.

Матеріали російських архівів уможливають дослідити характер французької політики щодо Росії, радянської влади та білого руху. У фонді 391 Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ) містяться документи стосовно подій завершального етапу війни та реакції на них у політичних колах Франції. Певну цінність містять інформаційні

повідомлення закордонного бюро Російського телеграфного агентства (РОСТА). Вони розкривають ставлення у лавах французького політичного світу до декларації президента В.Вільсона (“14 пунктів”), переговорів його адміністрації з представниками Німеччини в жовтні – листопаді 1918 р., до національних рухів і новоутворених держав. Документи фонду розкривають витoki антирадянської політики уряду Ж.Клемансо, дають змогу встановити характер розбіжностей у політичних колах щодо російського й німецького питань, радянсько-польського конфлікту 1919–1920 рр. тощо [10]. Аналіз документів дає підстави стверджувати, що міжнародні події, стосунки із союзниками, підхід до національних рухів і розпаду імперій, до державотворення в Східній Європі розглядалися у політичних колах Франції під кутом набуття гарантій безпеки.

Певний інтерес мають фонди російських емігрантських організацій, фонди персонального походження, передусім фонд міністра закордонних справ Тимчасового уряду, одного із засновників конституційно-демократичної партії, відомого історика П.Мілюкова (1856–1943) (фонд 579). У ньому є тексти промов, виступів, листування, чернетки статей, фрагменти публіцистики.

У матеріалах, що стосуються періоду 1914–1919 рр., викликають інтерес судження П.Мілюкова про “відповідальність” французького керівництва за посилення хаосу в Росії та обґрунтування вимог допуску російських представників на Паризьку конференцію [11]. Заяви і звернення П.Мілюкова відбивають його великодержавні погляди, у площині яких подається характеристика урядів і діячів Третьої республіки й критичні зауваження щодо французької політики, котру він уявляє як таку, що сприяє децентралізації Росії і заохоченню сепаратизму [12]. Матеріали публіцистики та листування свідчать про критичне ставлення цього непересічного діяча до ролі Франції у російських справах. Вони розкривають також причини його пронимецької орієнтації під час перебування на Дону 1918 року.

Думки П.Мілюкова про роль, яку союзники (Франція) відводили Росії у своїй післявоєнній стратегії, що ескізно чи в загальному вигляді подані в документах фонду, більш детально розгорнуті в його післявоєнних мемуарно-історичних працях „Історія Другої російської революції” (1921) і „Росія на зламі” (1926). У них розвивалися думки, притаманні ліберальному крилу російської еміграції, про намагання союзників під час інтервенції здійснити „експлуатації Росії як колонії, урахувуючи її багатства і необхідність сировини для Європи” [13].

Цінність для розкриття теми являють собою матеріали Архіву зовнішньої політики Російської Федерації (АВП РФ), передусім фонд 136 (Референтура з Франції). Переважну частину документів тут становлять офіційні (урядові) радіограми з Парижу. В них висловлюються протести й попередження стосовно арештів і переслідувань французьких громадян у більшовицькій Росії. Частина матеріалів торкається умов обміну російських вояків колишнього експедиційного корпусу у Франції на французьких підданих у Росії. Зміст документів, присвячених Росії, громадянській війні та політиці більшовицького уряду, свідчить, що французькі урядовці (президент Р.Пуанкаре в телеграмі від 12 липня 1918 р.) відокремлювали Раднарком від російського народу, щодо якого декларувалися “дружні почуття” [14]. Документи дають можливість констатувати, що поширення більшовизму сприймалося у Франції як загроза безпеці [15].

Неабиякий інтерес мають оригінали листів, відправлених у березні – квітні 1919 р. одним з провідних діячів РКП(б) Д.Мануїльським з Франції, де він перебував як голова місії Російського Червоного Хреста (до складу місії входили також І.Арманд і Г.Давтян) на адресу Г.Чичеріна з проханням ознайомити з їхнім змістом В.Леніна, Л.Троцького, М.Бухаріна. У них містилася із суто революційних позицій, притаманних більшовицькому керівництву, оцінка становища Франції, політичної ситуації у країні,

синдикалістського та соціалістичного рухів, міжнародних відносин під час роботи Паризької конференції [16]. З листів Д.Мануїльського створювалося враження, що у Франції посилюються соціальні й політичні негаразди та розростається революційний рух робітників. Саме вияви революційної загрози, за його твердженням, змушували уряд Ж.Клемансо вдатися до реформ, а крім того активізувати свій антирадянський курс і посилити тиск на Німеччину з метою стягнення репарацій [17].

Фонд 04 „Секретаріат Чичеріна” містить багатоманітні матеріали, що стосуються майже всіх сторін міжнародного життя першої повоєнної доби. Частина документів (копії заяв, нот, меморандумів французького уряду у вигляді радіограм і повідомлень із Парижа) торкається проблем депортації вояків колишнього російського експедиційного корпусу із Франції і французьких підданих та військовополонених із Росії. Заслужують на увагу дослідників протест французького МЗС з приводу затримки французьких військовополонених із загрозою здійснити відповідні санкції, якщо вони не будуть доставлені до 1 жовтня на фінський кордон чи в Одесу від 24 вересня 1920 р. та чернетка Г.Чичеріна на бланку НКІС із звинувачуваннями на адресу французького уряду „у ворожнечі проти трудового народу Росії та його революційних завоювань,...розробці нових планів наступів”, відмові від визнання „самого існування Радянської Росії” від 25 вересня 1920 р. Останній документ, пов’язаний з допомогою французького уряду генералу П.Врангелю, цінний не лише тим, що розкриває стратегічні цілі Франції у Східній Європі та Причорномор’ї, а й звинувачує уряд Ж.Лейга в підтримці контрреволюційного „екс-генерала”, який ніби-то виступає знаряддям „імперіалістичної німецької реакції” [18].

Оригінальні матеріали, що містяться у фонді, дають змогу також висвітлити ставлення в урядових, політичних і громадських колах Франції до ситуації на Балканах і до близькосхідного питання, пов’язаного з розгортанням кемалістської революції. Проблеми ці залишаються практично недослідженими у вітчизняній історіографії, хоча південно-східний фланг відіграв велику роль у системі французької безпеки, і саме тут інтереси Парижа зіштовхнулися з англійськими, італійськими, грецькими, радянськими тощо.

Події на Сході в 1919 – 1923 рр. викликали велике обурення у французькому політичному світі. Документи фонду (аналітичні огляди, повідомлення французьких інформаційних агентств, копії урядових телеграм, нот і меморандумів) свідчать, що націоналістичний рух М.Кемалю серйозно загрожував стратегічним позиціям Франції у регіоні. Тому велике значення кабінетами Національного блоку приділялося переговорам з Грецією, а точніше підштовхуванню її до продовження військових дій проти кемалістів. У заявах проурядових фракцій, копії яких зберігаються в матеріалах фонду, містяться вимоги здійснити “рішучі дії” проти Мустафи Кемалю, бо як “у його армії, так і в армії Леніна, є чимало німецьких офіцерів” [19].

Проти політичного курсу французького керівництва, яке заохочувало Грецію до активізації дій у Малій Азії і займало ворожі позиції щодо кемалістського руху, виступали соціалісти. У матеріалах фонду містяться копії текстів виступів і заяв представників СФІО у палаті депутатів, та огляд преси, зокрема, і соціалістичної. Так, наводяться заяви фракції СФІО, присвячені рішенням Лондонської конференції лютого 1920 року, оприлюднені М.Кашеном. Характерним у них є те, що соціалісти, які певний час дуже поділяли пацифістські настанови президента США В.Вільсона, починають, з одного боку, сприймати їх як лицемірні, що приховують справжні імперіалістичні цілі держав-переможниць, а з другого – трактувати їх як абсолютно надумані, ілюзорні й нереальні. У заяві М.Кашена від березня 1920 р. висловлювався протест проти дій уряду А.Мільерана на Сході у зв’язку з чим констатувався „цілковитий крах вільсонізму” в цьому регіоні. Усе це, доводив член соціалістичної фракції, свідчить про те, що

“буржуазне суспільство не в змозі забезпечити міжнародного миру, заснованого на справедливості, такого миру, який був би тривким і непорушним” [20].

1921 року Туреччина і взагалі Близький Схід перетворилися на найбільш вагомий з погляду безпеки Заходу регіон. У політичних і громадських колах Франції були порушені питання мусульманської загрози, котра поєднувалася в цей період, як свідчать документи фонду, з феноменом радянської Росії. Мабуть, вперше в пропаганді і в аналітичних викладках урядовців, спостерігачів і публіцистів вказувалося на зближення і переплетіння більшовизму з ісламом. У вищезгаданому фонді зберігаються цікаві матеріали стосовно цього аспекту проблеми безпеки. Викликають інтерес аналітичні матеріали (коментарі, доповідні записки, огляди іноземної преси, дайджести з коментарями, нотатки, довідки з викладками зарубіжних аналітиків та ін.) відомого експерта-східознавця Г.Сандомирського.

Приміром, аналізуючи політику союзників, радянський експерт відзначив, що “солідарність Антанти на Близькому Сході дає все більші тріщини” у зв’язку з переглядом Севрського договору й намаганнями загравати, виходячи з власних міркувань, водночас з Мустафою Кемалем та константинопольським урядом, з одного боку, та еміром Фейзулом (так у тексті, тобто Фейсалом, який виборював незалежність Аравії – Б.А.), з другого.

Характерні зауваження, що розбіжності Англії і Франції з близькосхідного питання є найгостріші, що вони навіть не йдуть у порівняння з їхніми чварами навколо “німецьких” проблем, тобто роззброєння Німеччини, стягнення репарацій, демілітаризації Рейнської області та ін. Звідси робилися висновки для НКЗС: “Вузол суперечностей, що роздирають сучасну Антанту, швидше буде розрубаний на Сході, ніж на Заході”.

Виходячи з цього, Г.Сандомирський у своїх оглядах аналізує причини “загравання” Франції з М.Кемалем, незважаючи на негативне ставлення до цього англійської сторони. Він указує на „зміну тону” французької преси після поразки греків на р.Сакар’я і наводить багато фрагментів з газет різних напрямків, у яких доводилася необхідність „радикальної зміни політики стосовно Кемалю” [21].

Аналіз архівних матеріалів, що містяться у фондах 136 і 04 АВП РФ, дає змогу розкрити різні аспекти проблеми безпеки Франції та ставлення до неї у лавах політичного світу, глибше розібратися в суперечностях, які приводили її до зіткнення з радянською Росією у різних регіонах.

Таким чином, архівні матеріали, що зберігаються у сховищах Франції та Росії, дозволяють дослідити найважливіші аспекти дипломатичної й військової боротьби за розв’язання проблеми французької безпеки та висвітлити низку її аспектів і відтінків, що суттєво поглиблюють можливість всебічного вивчення цієї теми.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Archives nationales de la France (далі – Arch.nat.). Fondes 10 – 12.
2. Arch.nat. 94 AP 200 ; 94 AP 204.
3. Arch. nat. Papiers Poincaré. – Vol. XXXIV – XXXL.1914-1918. Notes journaliers. Marsaouit 1914. Fondes nouvelles:acquisitions françaises.
4. Archives du Ministère des affaires étrangères de la France (далі – AMAEF). – Onde 81. – Vol.693, 720, 722; AMAEF.Vol.619. L’Europe 1918 –1929. Russie.
5. AMAEF. – F. 81. – Vol.693,722.
6. AMAEF. – F. 81. – Vol.720. Dossier A.
7. AMAEF. – F. 81 – 87. F.81. – Vol.720 – 722.
8. AMAEF. – F. (Carton)101. – Dossier 44. – P.261 – 262.
9. AMAEF. – F. 86 – 87. L’Europe 1918 – 1929. L’Europe orientale.
10. Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф. 391. – Оп.2. – Д. 7.
11. ГАРФ. – Ф. 579. – Оп. 6. – Д. 309.

12. ГАРФ. – Ф. 579. – Оп. 6. – Д. 311.

13. Миллюков П.Н. Россия на переломе. – Париж, 1926. – С.156.

14. Архив внешней политики Российской Федерации (далі – АВП РФ). – Ф. 136. – Оп. 2. – Д. 6. – П.1.

15. АВП РФ. – Ф.136. – Оп. 2. – Д. 6. – П.1. – Л. 23 – 25.

16. АВП РФ. – Ф.136. – Оп. 3. – Д. 21. – П. 2. – Л. 3 – 5.

17. АВП РФ. – Ф.136. – Оп. 3. – Д. 21. – П. 2. – Л. 5 – 6.

18. АВП РФ. – Ф. 04. – Оп. 42. – Д. 53572. – П. 258. – Л. 28.

19. АВП РФ. – Ф.04. – Оп. 42. – Д. 53574. – П. 258. – Л. 25 – 26.

20. АВП РФ. – Ф.04. – Оп. 42. – Д. 53574. – П. 258. – Л. 26 – 27.

21. АВП РФ. – Ф.04. – Оп. 42. – Д. 53574. – П. 258. – Л. 33.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ачкаіназі Борис Олександрович – доктор історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: історія Франції і франко-українських відносин новітньої доби.

МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИКА

ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Зоя СТЕЖКО, Григорій СТЕЖКО (Кіровоград)

Розглядається методологічний потенціал діалектики в історичних дослідженнях, її роль в інтеграції наук.

Annotation deals with the methodological potential of dialectics in historical investigations, its role in the science integration.

Українська історична наука сьогодні виходить на новий теоретико-методичний та методологічний рівень досліджень. Пануючі тривалий час уявлення про партійність філософії, про діалектико-матеріалістичну методологію як служницю ідеології нині вступили в суперечність з демократизацією суспільства, новим баченням його історії, вимогами об'єктивності наукових знань. Характерною рисою сьогодення є звільнення історії від диктату кон'юнктурної, ідеологічно спрямованої методології. Тому нагальною потребою постає формування нової філософської парадигми історичного процесу, піднесення діалектики на рівень науково вивіреної методології реконструкції історичної дійсності. Наукового значення історія набуває тоді, коли вона позбавлена будь-якого ідеологічного забарвлення, тоді, коли логіка мислення збігається з об'єктивними закономірностями розвитку предмета дослідження.

Ідеологічне насилля над наукою, котре чинилося партійною філософією історичного матеріалізму, спричинило зневажливе ставлення певної частини науковців до діалектики як методології історичних досліджень або ж сформувало позитивістське бачення ролі філософії в науковому пізнанні. Повністю відсторонитися від філософських основ науки не вдалося ще жодному досліднику, тому що свідомо чи несвідомо він змушений визначатися із власною філософською позицією, але така стихійність оберталася світоглядним самовизначенням науковця не завжди найкращого гатунку. Великий знавець філософії науки Г.Гегель зазначав, що "... науки, скільки б вони не намагалися розмірковувати, не звертаючись до філософії, вони без неї не можуть оволодіти ні життям, ні духом, ні істиною" [2, 37]. Отже, якщо нам пощастить у цій статті бодай привернути увагу істориків до філософії об'єктивної діалектики як методології історичних досліджень, то будемо вважати нашу роботу успішною.

Методологія історичних досліджень на сьогодні ще не набула як чітко окресленого змісту, так і чітко визначених меж застосування. На зламі епох вітчизняна історична наука опинилася на роздоріжжі – остаточно ще не звільнилася від пут історичного матеріалізму, проте вже потрапила під вплив поширеного на Заході позитивізму, так і не обравши власного шляху розвитку. Проте аналіз сучасної наукової літератури з проблем історичних досліджень засвідчив, що все більш чітких обрисів набувають два підходи до розуміння наукової методології. Один тлумачить її лише як філософське вчення про застосування принципів, законів та категорій діалектики. Інший підхід розширює методологічні рамки, характеризуючи її як систему декількох рівнів, котрі мають різні ступені загальності, враховуючи й спеціально наукові, нижчі за ступенем загальності, однак не суперечливі між собою. Втім питання про особливості їхнього застосування та узгодженості на сьогодні залишається дискусійним.

Наш погляд полягає у тому, що методологія історичних досліджень є складним інтегрованим утворенням, у якому узгоджуються положення різного ступеня загальності між собою та з діалектикою, адже, окрім філософських основ в історичній науці, є і власні нефілософські методологічні засади, які відображають потреби та специфіку історичних досліджень на кожному етапі їхнього розвитку.

З часів Геродота під впливом соціокультурних змін у світовій філософії, соціології сформувалося багато парадигм історичного процесу. Теоретико-методологічні розробки пройшли великий шлях від концепції кругообігу історії античних часів, провіденціалізму епохи середньовіччя, романтизму Й.Гердера, І.Канта, неокантіанства Й.Фіхте, Ф.Шеллінга, Г.Гегеля до новітніх концепцій типологізації історичних моделей М.Вебера, Х.Ортеги-і-Гассета, П.Сорокіна, А.Д. Тойнбі, А.Тофлера, Ф.Фукіями, О.Шпенглера. Значний внесок у розвиток історичної науки, її методології зробили вітчизняні вчені В.Антонович, М.Бердяєв, М.Грушевський, Н.Данилевський, М.Драгоманов, М.Костомаров, І.Лисяк-Рудницький, С.Томашівський, М.Яворський та інші. Кожен із дослідників розвивав окремих напрямом історичної науки, формував школу історичних досліджень.

Значні труднощі доводилося долати за часів проголошення партійності не лише філософії, але й науки. Особливим чином це позначилося на історичних науках. Проте навіть за часів безроздільного панування марксистсько-ленінського тлумачення діалектики історичного процесу за “єдино правильною” концепцією формаційного підходу до періодизації історії проривалися паростки цивілізаційного, культурологічного та інших підходів до історичного процесу.

Кожна концепція пережила часи свого піднесення і забуття, проте полишила по собі помітний слід у розвитку методики та методології історичних досліджень. Однак жоден з істориків, котрі намагалися віднайти наукову істину, не міг обійти своєю увагою зумовленість спеціально-наукової історичної методології загальнонауковою, діалектикою, її об’єктивним змістом, фундаментальним принципом детермінізму. Ось як характеризував діалектизацію науки академік А.Мігдал: “Вчені всього світу, зазвичай, мислять діалектично, не називаючи й не формулюючи “законів діалектики”, а керуючись здоровим глуздом і науковою інтуїцією” [7, 31]. Проте є нагальна потреба піднести її розуміння на теоретико-методологічний рівень.

Історичні дослідження спираються на емпіричні здобутки архівного пошуку, археологічні артефакти тощо, які становлять необхідну передумову для раціонального осмислення в контексті певних соціокультурних умов, відомих їх методик датування, антропологічної ідентифікації тощо. Тому без відповідного методологічного забезпечення кожного із етапів наукового дослідження годі сподіватися на успіх. Досвід дає нам багато прикладів, коли дослідження були приречені на неуспіх лише тому, що спиралися на хибні методологічні засади або їхнє поверхове розуміння і, навпаки, маємо доволі результативні зразки методологічно вивіреного дослідження. В історичних науках проблема дотримання вимог діалектики як методології досліджень постає значно гостріше, ніж у соціально-гуманітарних чи природничих. Це зумовлено особливістю історичної науки, адже, на відміну від природничих наук, вона дає знання не об’єктивно-об’єктивні, а об’єктивно-суб’єктивні. Отож, виникає спокуса вкласти в істину власні вподобання. Якщо істинність природничих знань спирається на експериментальну доказовість, то історична наука є оберненою у минуле, що унеможливорює емпіричне відтворення подій.

Історична істина неодмінно несе в собі відбиток творчості, яка, за визнанням М.Бердяєва, “є проривом із нічого, із небуття, із свободи в буття і світ” [16, 268]. Інколи цим проривом у пізнанні є інтуїція вченого, що виникає на основі відрефлексованого досвіду. Але суб’єктивність, неминуча в цьому разі, не має поставати суб’єктивізмом, свавіллям у тлумаченні фактів. Не поділяючи в цілому філософську позицію К.Поппера, все ж можна погодитися з ним у тому, що “ми можемо довіряти нашій інтуїції лише тоді, якщо дійшли до неї внаслідок багатьох випробувань нашої уяви, багатьох помилок, багатьох перевірок, багатьох сумнівів і критичних пошуків” [9, 455]. Об’єктивного характеру висновкам надає знання суб’єктом дослідження закономірностей історичного

розвитку та ретельність у висновках. Це накладає додаткові вимоги щодо теоретичної фаховості та методологічної сумлінності дослідника, його здатності до діалектичного мислення як рефлексії щодо самого процесу пізнання. У поняття суб'єктивної діалектики як осягнення історичної дійсності вводиться таким чином не тільки діалектика, що відображає закономірності розвитку людства, але й діалектика, котра розкриває взаємодію суб'єкта та об'єкта в процесі пізнання і в об'єктивних його результатах, що відображають практику суб'єкта з оволодіння об'єктом.

Історичні дослідження ґрунтуються як на спеціальних засадничих принципах, притаманних історії, так і на філософсько-методологічних засадах, визначальних щодо перших. Як зазначає академік Л.Львів, "...спеціально-наукова методологія має своєю необхідною передумовою принципи загальної, а отже, філософської методології" [5, 82]. Тому історична реконструкція соціальної дійсності має здійснюватися на основі діалектичних принципів єдності історичного та логічного, бачення історичного процесу як цілого в окремих його виявах, узгодження інтерпретації факту із культурно-історичними умовами тощо. Саме діалектичне розуміння дійсності забезпечує історичні дослідження від упередженості, відрізняє їх від так званої " нової археології" (американська, англійська школи) Л.Бінфорда, Р.Ватсона, Д.Кларка, їхніх сумнівних спроб реконструкції історичних процесів тільки за культурними рештками, методами, котрі не витримують серйозної критики. Діалектика також постає перешкодою спробам витлумачити історію з позицій методологічного розмаїття на кшталт постпозитивізму з його спотворенням принципу об'єктивності істини. Діалектика, за визначенням А.Деборіна, "має своїм завданням не привносити нічого від себе в предмет, а наслідувати йому, спостерігати за ходом розвитку самого предмета" [8, 500], а отже, найбільш повно та об'єктивно відтворювати процес історичного розвитку об'єкта дослідження.

Поза сумнівами, кожна парадигма історичного процесу має своє раціональне зерно, проте ми не схильні вбачати в цьому доцільність методологічної еkleктики історичних досліджень. Адже саме діалектика, а не будь-яка інша основа постає синтезуючою методологією за умов творчого підходу до її застосування, відповідного збагачення змісту її засадничих принципів сучасними здобутками історичної науки, її інтеграції із соціально-гуманітарними, природничими, а то й технічними науками. Зокрема йдеться про застосування можливостей методів математики, кібернетики, фізики, антропології, соціології та інших наук в історичних дослідженнях. Тому ми ставимо за мету окреслити інтегративні методологічні можливості загальнонаукових засадничих принципів діалектики в сучасних історичних дослідженнях.

Історична наука, як і будь-яка інша, має власний арсенал методів та методологічних засад пошуку істини, однак без чіткого філософсько-методологічного бачення загальної концепції історичного розвитку дослідник неминує на кожному кроці буде поставати перед потребою розв'язання проблем філософського характеру, поєднаних із характером взаємозв'язків між пізнавальною діяльністю та об'єктивною дійсністю, панівною теорією та новими фактами. Ці взаємозв'язки можуть набувати різного змісту: коли факти не підтверджують теорію, але й не суперечать їй; коли факти підтверджують теорію; коли факти суперечать теорії або формальнологічним висновкам, котрі з неї випливають. Саме розв'язання суперечностей між фактами та панівною теорією, між потребами практики та наявними знаннями й становлять рушійну силу розвитку наукового пізнання. На разі діалектика як логіка й теорія пізнання дає усвідомлення об'єктивності цієї суперечності, забезпечує формулювання наукової проблеми як усвідомленої суперечності між новими фактами та відомими теоріями. Така взаємнесумісність може досягати різного ступеня невідповідності, котрий адекватно має бути розкритий у постановці наукової проблеми. А досвід досліджень свідчить, що

правильно сформульована наукова проблема становить чи не половину успіху в її розв'язанні. Отож, йдеться про діалектичні суперечності, розв'язання котрих є рушійною силою розвитку наукових знань, а не про суперечності, спричинені порушеннями законів логічного мислення. Ми наголошуємо на цій відмінності тому, що саме на її ототожненні будують свою критику діалектики прихильники постпозитивізму. Зокрема К.Поппер звинувачує діалектику в тому, що вона “призводить до руйнації науки, наполягаючи на неминучості та плідності суперечностей” [17, 322]. За цим простежується прагнення за будь-що виправдати доцільність методологічного розмаїття, знецінити діалектику як методологічну основу об'єктивної істини.

Просування на шляху до історичної істини відбувається через відповідну модифікацію спеціальнонаукової історичної методології та передусім розвитку такої форми наукової думки, як гіпотеза. Історик протягом усього процесу пізнання балансує на межі достовірності й гіпотетичності, відомого та його екстраполяції на невизначеність, недостовірність тощо. Вибудовуючи гіпотезу як ідеальну конструкцію історичних реалій, вчений виявляє творчу активність, убачаючи дійсне в можливому, виходячи з того, що кожна наука, зокрема й історія, має власну специфічну логіку розвитку. Отож, логіка мислення дослідника має збігатися із логікою об'єктивного розвитку історії, його суперечливості – це один із визначальних принципів діалектики як методології і теорії наукового пізнання. Такою логікою історичного пізнання має бути діалектична логіка, яка здатна охопити всю багатоякісність виявів та суперечливості суспільних процесів.

Здатність науковця до конкретно-історичного осмислення дійсності, діалектико-логічного аналізу фактів постає неоціненою на ключовому етапі дослідницької роботи – генеруванні гіпотез. Здебільшого гіпотеза висувається в умовах гострого дефіциту інформації, емпіричного матеріалу, а це накладає додаткову вимогливість щодо чистоти, методологічної вивіреності в розбудові теорії з тим, щоб дійсно не перетворити наукові пошуки в “історію безвідповідальних мрій, впертості та помилок” у розумінні К.Поппера [17, 216].

З позицій діалектики гіпотеза постає якісним стрибком у русі до істини завдяки накопиченню емпіричного матеріалу. В діалектичній методології гіпотеза як знання походить із данності, але є її запереченням у можливості, котру утримує в собі об'єктивна дійсність. У такому разі можливість як гіпотеза породжується не порожнім, безпідставним фантазуванням, а є припущенням, що ґрунтується на отриманих фактах та попередніх знаннях, а отже, постає певною мірою екстраполяцією відомого на незвідане. І чим вищий ступінь обґрунтованості гіпотези, тим ймовірніше її самоскасування як можливості та утвердження як дійсності, істини. Наголошуємо, що рух знання від менш ймовірного до більш ймовірного визначається повнотою дотримання вимог діалектики щодо врахування якомога більшої кількості сутнісних зв'язків, факторів причинно-наслідкової обумовленості, понятійної однозначності, спираючись при цьому не лише на формально-логічний аналіз, а й на діалектичне бачення суперечливості дійсності, відносності та конкретності історичної істини. Приміром, матеріальні артефакти, предмети різних культур, цивілізацій та сучасності різняться не лише змістом, а й своєю конкретно-історичною значущістю. На разі й оцінювання їх має здійснюватися, виходячи із соціокультурних особливостей епохи на підставі специфічного внутрішнього взаємозв'язку історичного та логічного. Історична наука потребує цілісного бачення культурно-історичних процесів як взаємообумовленості усіх соціокультурних факторів. Отож, інтерпретація історичних джерел, археологічних артефактів набуває змісту оберненої у минуле діалектики. Ми наголошуємо на методологічному монізмі дослідження як єдино вивіреному підході в реконструкції соціальної дійсності, тому що достатньо голосно звучить й інший погляд – позиція

методологічного плюралізму, щоб не сказати анархізму. Одним із його активних провідників є П.Фейєрабенд, котрий розглядав філософію науки як ідеологічну спекуляцію, шкідливу для науки й для суспільства. Вимоги щодо методологічного монізму, послідовності, коректності в його застосуванні П.Фейєрабенд визнає необґрунтованими, вважає методологічним примусом. Суть його позиції полягає у тому, що не існує жодного методологічного припису, котрий би не порушувався і при тому успішно. За його словами, “невігластво, сліпа впертість, забобонність, облудність не тільки не перешкоджають розвитку пізнання, але є його суттєвими передумовами, і що якби такі традиційні чесноти, як точність, неупередженість, “чесність”, повага до фактів, максимум знань... дійсно впроваджувалися в життя, то це могло б призвести до припинення пізнання” [15, 418]. У своїй аргументації П.Фейєрабенд вдало використовує софістику, а то й спекуляцію на випадках, коли порушення тих чи інших методологічних приписів не стало перепорою на шляху до істини, і на підставі одиничних випадковостей він робить узагальнення на користь методологічного плюралізму, приписуючи йому здобутки науки. “...Такі події і досягнення, як винахід атомізму в античності, коперніканська революція, розвиток сучасного атомізму, – пише він, – ... стали можливими лише тому, що декотрі мислителі або свідомо *вирішили* розірвати пута “очевидних” методологічних правил, або *мимовільно* порушували їх. ... Така ліберальна практика є не просто *факт* історії науки – вона є і розумною, і *абсолютно необхідною* для розвитку знання” [15, 153]. Втім, на нашу думку, то як зазначені успіхи, так й інші відкриття в історії розвитку будь-якої науки завдячують не методологічному плюралізму, до котрого, на думку П.Фейєрабенда, вдавалися дослідники, а саме діалектичному баченню суперечливості дійсності, а отже й адекватному її відображенню в логіці мислення вченого, діалектичній формі методологічної діяльності. Поза нею можливі тільки концепції на кшталт тієї, що “сам наш Всесвіт є моделлю в Комп’ютері, що існує у всесвіті, первинному щодо нашого, змодельованого” [10, 4], котру інакше ніж породженням методологічної еkleктики важко й визначити. Автори дійшли такого висновку, розв’язуючи основне питання філософії у площині того, чи “наші індивідуальні свідомості є частинами свідомості Всесвіту, або ж, що всесвіти породжують розумне життя, яке, досягнувши певного рівня, створює нові всесвіти” [10, 4] і зрештою визначилися із позицією, – “наш Всесвіт – одна з багатьох моделей. А виникнення Життя і Розуму у Всесвіті – це, можливо, лише побічний наслідок розвитку моделі, мета створення якої зовсім інша, нам не відома” [10, 13]. Постає питання, то що ж має досліджувати історія – об’єктивні процеси суспільного розвитку чи “що ставить за мету Той, Хто запрограмував Комп’ютер”? [10, 10]. Вочевидь спостерігається намагання авторів поєднати щось на зразок ідеалізму, релігії та матеріалізму.

Дійсні наукові теорії, у тому числі й зазначені П.Фейєрабендом як здобутки методологічного плюралізму, виникають на основі реалізації гегелівської ідеї збігання діалектики, логіки й теорії пізнання, розвинутої на матеріалістичній основі, плідної у силу свого об’єктивного змісту. За Г.Гегелем, у “свідомості є два моменти: момент знання і момент негативної стосовно знання предметності” [2, 19], котрі сприймаються як суперечливі один одному, а отже створюють ілюзію методологічного плюралізму в пізнанні. У матеріалістичній діалектиці це набуло змісту закономірності “обернення методу”. Віддаючи собі звіт щодо філософської системи Г.Гегеля, проілюструємо його бачення протиставлення знання і предмета. “У “Феноменології духу”, – пише він, – я зобразив свідомість в її поступальному русі від першої безпосередньої протилежності між нею і предметом до абсолютного знання. Цей шлях проходить через усі форми ставлення *свідомості до об’єкта* і має своїм результатом *поняття науки*” [3, 26]. Розвиток пізнання завершується знанням, у якому протиставлення знання (свідомості) і предмета долається, досягається їх тотожність як повнота істини. Цей феномен у

пізнанні може бути витлумаченим як вияв заперечення заперечення. У пізнанні такого роду “обернення методу” в контексті “човникового” руху між емпіричним і теоретичним рівнями ґрунтовно описане В. Стьопіним [13]. Приміром, перехід від конкретного до абстрактного з наступним сходженням від абстрактного до конкретного, індукція та дедукція, аналіз та синтез тощо, котрі за своєю спрямованістю в русі до істини є протилежностями, втім в істині вони виявляють тотожність. То чи є мислимим досягнення тотожності протилежностей поза діалектикою, спираючись на філософсько-методологічний плюралізм? Питання видається риторичним. Тому говорити про філософсько-методологічний плюралізм правомірно, на нашу думку, лише в сенсі образності, висловленої С.Грабовським: “Коли плюралізм методологій зосереджується в одній голові, то це або негранична безпринципність, або клінічна шизофренія” [1, 17]. Хоч серед суперечностей самого процесу пізнання трапляються і такі випадки, котрі в тією чи іншою мірою є результатом випадкових помилок або ж впливу застарілих стереотипів мислення попередників.

Щодо розвитку сказаного звернемо увагу ще на одну тезу П.Фейєрабенда концептуального значення, а саме його твердження стосовно відсутності епістемологічних відмінностей між наукою, з одного боку, та такими ірраціональними формами осягнення дійсності, як міф, теологія, магія тощо, а з іншого – зникає межа між наукою і не-наукою [15]. Таке ототожнення видається неправомірним, як неправомірним видається і те, що під гаслом критики “методологічного примусу” ним заперечується особливий епістемологічний статус науки, її специфічність щодо інших продуктів культури. Наша позиція полягає у тому, що дійсно історію не можна вивчати у відриві від форм культури, позбавлених раціональності. Не варто вбачати суперечність між раціональним осмисленням дійсності та такими формами її осягнення як міфологічне, релігійне, естетичне та навіть містичне. Таке розширення світоглядних меж є виправданим та навіть необхідним. Тому треба не уникати взаємозв’язку різних форм пізнання, а, навпаки, шукати точки їхнього дотику, глибинні зв’язки, що лише доповнюють наукове бачення дійсності. Діалектичне бачення взаємозумовленості всіх сфер суспільного буття свідчить про методологічну зрілість дослідника, його сумлінність у ставленні до розв’язання проблеми. Ще В.Вернадський відзначав, що “найбільш характерною стороною наукової праці й наукового пошуку є ставлення людини до питання, яке підлягає вивченню” [8, 183].

Проте ставити на один щабель значущість наукового та ірраціонального осягнення дійсності є неприпустимим, методологічно хибним. У процесі пізнання має бути чітке розмежування наукової достовірності та ірраціонального пояснення. Останнє має слугувати лише доповненням до логічної вивіреності висновків, об’єктивної реконструкції дійсності. У цьому контексті видається дискусійним погляд М.Романенка про те, що “історії як гуманітарному предмету мають бути властиві поліваріантність, концептуальність, діалогічність і особливо аксіологічність” [11, 2 – 3]. Найбільш сумнівною видається остання теза щодо аксіологічності історії, що за своєю суттю є нічим іншим, як виявом суб’єктивного оціночного ставлення самого дослідника до дійсності, а це вже суперечить ключовому методологічному принципу пізнання – принципу об’єктивності.

Втім, погляд щодо методологічного плюралізму має право на існування, але не у філософському сенсі, як це визначає П.Фейєрабенд. Про методологічний плюралізм видається за доцільне говорити в аспекті інтегративних процесів, котрі відбуваються в історичних дослідженнях. Йдеться про те, що сьогодні історична наука все більше інтегрується зі знаннями інших галузей, методами природничих досліджень як на етапі отримання емпіричних фактів, так і на наступному етапі їхнього раціонального осмислення. Варто нагадати неоціненну роль методу датування артефактів археології за

радіоактивним вуглецем, успішне застосування методів петрографічного та спектрального аналізу або математичних методів, завдяки яким, скажімо, були розшифровані стародавні письмена та інші успіхи, досягнуті на основі взаємозв'язку історії з іншими науками.

Методи формалізації, котрі використовують для фіксації, опису, систематизації історичних матеріалів, археологічних артефактів, вимагають від дослідника володіння не лише відповідною методикою, але й методологією дослідження. Взірцем ефективності поєднання археологічних та математичних методів, який став уже хрестоматійним, може бути успіх відомого археолога Р.Сулейманова, котрий застосував методи математичної статистики до аналізу археологічного матеріалу печерної стоянки Обі-Рахмат, вдало поєднав типологічний аналіз з метричним [14]. Іншим прикладом є світове визнання трасологічного методу (інтегративного за своїм змістом), вивчення знарядь праці первісного суспільства, розробленого С.Семеновим [12]. І цей перелік можна продовжувати.

Сьогодні все більше спостерігається поглиблення інтеграції історичних наук із природничими, технічними, математичними та іншими знаннями, знаходяться нові форми та сфери їхнього застосування. Методи зазначених наук, з якими інтегрується історична наука, також є продуктом історико-культурного розвитку суспільства, відбитком соціокультурних умов. А це вже підносить проблему методології на більш високий щабель. У цьому випадку на діалектику, окрім синтезу методологій, ще покладається функція інтеграції знань, узгодження понятійного апарату та методів різних галузей науки. Відповідно постає потреба в інтеграції методологічних засад як спеціальнонаукових, так і загальнонаукових, у ролі яких постає філософія за умов відповідної їхньої узгодженості та підпорядкованості.

На окремий розгляд заслуговує інтеграція історичних наук із математикою. Застосування математичних методів усе більше постає показником рівня осмислення історії, засобом модельного відтворення історії розвитку людства, опрацювання фактичного матеріалу, обсяги якого збільшуються за геометричною прогресією. Завдяки математичним методам виникає можливість модельного відтворення історико-культурного контексту артефактів, висунутих гіпотез тощо. Однак евристичні можливості математизації історії, її ефективність залежить від діалектико-матеріалістичного розуміння співвідношення математичних абстракцій та матеріального світу. Постає питання, наскільки математичне абстрагування інформаційно відображає сутність історичних фактів? Для відповіді на це питання наведемо декотрі філософсько-методологічні підходи до розуміння ролі математики у відображенні дійсності, її прикладного значення для історичних досліджень: “Математика є творінням чистого розуму і тому не потребує зв'язків з іншими сферами діяльності людини” [6, 95]; “У принципі сучасна математика в основі своїй не має будь-якої утилітарної мети, а являє собою інтелектуальну дисципліну, практична користь якої зводиться до нуля...” [6, 95]; “Результати в чистій математиці оцінюються не за безпосередньою користю, яку вони приносять і яка зазвичай відсутня, а за їхньою логічною завершеністю і за майстерністю їх виконання” [6, 96]; “немає нічого такого, котре б більше відштовхувало для нормальної людини, ніж клінічна послідовність визначень, аксіом і теорем, які породжуються працями чистих математиків” [6, 96]. Видається вкрай сумнівною можливість методологічного узгодження такого бачення прикладної ролі математики із потребами й методологією історичних досліджень та й самою діалектикою. Тому немає і потреби коментувати можливі наслідки застосування зазначених методологічних засад математики. Ми навели лише незначну підбірку відомих підходів до розуміння співвідношення математичних абстракцій та дійсності, але таку, яка красномовно свідчить про неможливість їхньої методологічної гармонізації із діалектикою.

Нам імпонує бачення науки математики, за яким “саме життя математики і її продуктивність належать переважно до застосування, тобто до взаємних зв’язків її абстрактних об’єктів з усіма іншими галузями. Позбавити математику застосування – це те ж саме, що шукати живу істоту з однією тільки кістковою основою, без м’язів, нервів та судин” [6, 96]. Таке діалектичне розуміння співвідношення формального та змістовного в пізнанні, поза сумнівами, розкриває великі можливості в інтеграції історичних та математичних методів пізнання.

Однак ефективність методів формалізації в історичних дослідженнях не підміняє творчу пошукову діяльність науковця. Йдеться про поєднання спеціально наукової методології історії та методології математики чи інших наук в пізнанні, їхнього узгодження на основі інтегративної ролі діалектики, її загальнонаукових засадничих принципів пізнання: об’єктивності, конкретності істини, творчої активності суб’єкта, визначальної ролі практики тощо. Ми підкреслюємо цей аспект проблеми тому, що деякі дослідники в проникненні методології формалізованих наук в історію вбачають її “дегуманізацію”, вияв світоглядного сцієнтизму науковця. На нашу думку, про таку світоглядну позицію дослідника правомірно говорити лише за умови хибного застосування діалектики як методології пізнання.

Проте проблема методології в історичних науках це більше ніж комплекс засадничих принципів наукового пізнання, оскільки це й проблема свободи та моральної відповідальності вченого. В історичних науках діалектика відіграє винятково важливу роль і як моральний імператив. Йдеться про здатність дослідника піднятися в пізнанні до глибин сутнісного розуміння історичних фактів, спираючись на свободу творчості, але творчості не в сенсі суб’єктивістського свавілля, абсолютної свободи в оперуванні фактами, а як суб’єктивності в оцінках, що впливає із усвідомлення власної моральної відповідальності за істинність висновків. Тому слова Ж.Дюбі: “Те, що я пишу, – це моя історія, і я не маю наміру приховувати суб’єктивності власних висловів” [1, 11] можна визнати як заклик до творчої активності дослідника тільки в тому методологічному контексті, що істина виявляється як необхідність через масу випадковостей – суб’єктивних оцінок експертів. У кожному ж окремому випадку суб’єктивність оцінок не завжди адекватно відображає об’єктивну дійсність. Отож, зі слів Ж.Дюбі, історичну істину кожен може тлумачити на власний розсуд. Тому нам більше імпонують слова К.Поппера: “Найголовніше усвідомлювати свій погляд і ставитися до нього критично, тобто уникати по можливості несвідомого, а тому некритичного упередження у викладі фактів” [9, 291].

Дотримання принципу об’єктивності покладає особливі вимоги щодо моральних якостей дослідника. Неупередженість в оцінках емпіричного матеріалу, логічна послідовність у його аналізі – вищий критерій фахової моральності дослідника. Науковість передбачає уведення моральних цінностей в арсенал засобів дослідника. Прагнення пристосувати емпіричний матеріал до далекої від пошуку істини мети може лише загальмувати загальний розвиток науки, але аж ніяк його не зупинити. Адже логіка розвитку будь-якої науки суб’єкту непідвладна. Історія, як ніяка інша наука, дає нам зразки осуду як аморальної спроби спотворити істину, штучно припасувати факти під бажану логіку історичного процесу, результати дослідження може тільки перетворити науку історію в схоластичне теоретизування без будь-якої практичної значущості. Видається незаперечним, що мета науки – пошук істини, а істина аморальною бути не може, про щоб вона не свідчила.

Однак навіть високі моральні якості науковця не можуть убезпечити дослідження від наукової похибки. В історичному пізнанні творчість, інтуїція вченого, якщо вона спирається на знання об’єктивних закономірностей історичного розвитку, а не є відстороненим від дійсності фантазуванням, відіграє надзвичайно важливу роль на всіх

етапах пізнавальної діяльності. У сам зміст історичної науки має бути вмонтованим загальнонауковий метод єдності історичного і логічного. Дослідник не повинен підмінити чистоту реконструкції історичних реалій доцільністю або потворністю, навіть якщо вона зумовлена самими патріотичними намірами визначити свою націю колискою людського роду. Діалектика лише тоді є дійсно загальнонауковою методологією стосовно історії, коли вона позбавлена будь-якої корисливості чи ідеологічних нашарувань.

Таким чином, активне оволодіння історичною наукою новими здобутками значною мірою завдячує використанню в дослідженнях досягнень природничих, математичних, а також суміжних з історією наук, таких, як палеонтологія, геологія, біологія тощо, а відтак і застосуванню відповідно до їхніх потреб методологічних підходів. Інтеграційні процеси наближують історію до точних наук, суттєво підвищують ефективність її досліджень, зводять до мінімуму вплив суб'єктивного чинника. Підставою тому стала діалектизація всіх галузей науки. Ми далекі від думки, що діалектика може затьмарити значущість застосування спеціально-історичного методологічного арсеналу, але й не схильні принижувати її роль, особливо на тлі інтегративних процесів, у яких переплітаються історичні та філософські проблеми. Саме діалектика визначає суперечності, які становлять рушійну силу розвитку наукових знань, саме вона завдяки високому ступеню абстрактності своїх категорій спроможна забезпечити інтеграцію наук, узгодити їхні методи, понятійний апарат. У діалектизації історичних наук реалізується їхня стратегічна мета – проникнення в глибинну сутність причин, законів суспільних процесів. Оцінити методологічний потенціал діалектики у сфері історичних наук найбільш точно можна словами І.Желеніної: "...діалектика методологічно себе далеко не вичерпала. Негативне ставлення до неї було викликане тим, що вона була спотворена..." [4, 74]. Повернути діалектиці втрачені позиції, розкрити всю її методологічну потужність – нагальна потреба часу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баханов К. Навчання історії в школі: інноваційні аспекти. – Харків. – Основа, 2005. – 128 с.
2. Гегель Г. Сочинения в XIV т. – М.: Соцэкгиз, 1929 – 1958. Т.IV. – 676 с.
3. Гегель Г. Сочинения в XIV т. – М.: Соцэкгиз, 1929 – 1958. Т.V. – 440 с.
4. Желенина И. Методологический потенциал диалектики // Новая и новейшая история. – 1996. – № 6. – С.73 – 75.
5. Ильичев Л. О соотношении философских и методологических проблем // Вопросы философии, 1976. – № 4. – С. 71 – 82.
6. Методологические проблемы современной науки // Сост. А.Т.Москаленко. – М.: Политиздат. – 1979. – 295 с.
7. Мигдал А. Физика и философия // Вопросы философии. – 1990 – № 1. – С. 5 – 33.
8. На переломе. Философия и мировоззрение // Сост. П.В.Алексеев. – М.: Политиздат, 1990. – 528 с.
9. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Том 2. – К.: Основи, 1994. – 494 с.
10. Проценко М., Шинкарьок Ю. Космологічний аспект питання про первинність матерії чи свідомості // Філософські обрії – 2000. – № 4. – С. 3 – 14.
11. Романенко М. Проблема подолання об'єктивістсько-історичної орієнтації у викладанні історії // Історія в школах України. – 1996. – № 2. – С.2 – 3.
12. Семенов С. Первобытная техника (Опыт изучения древнейших орудий и изделий по следам работы). – М.-Л.: Наука, 1957. – 424 с.
13. Степин В. Становление научной теории: Содержательные аспекты строения и генезиса теоретических знаний физики. – Минск: Наука и техника, 1976. – 276 с.
14. Сулейманов Р. Статистическое изучение культуры грота Оби – Рахмат. Ташкент, 1972.
15. Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки – М.: Прогресс, 1986. – 542 с.
16. Хрестоматия по философии. – М.: Проспект, 1998. – 576 с.
17. Popper K. Conjectures and refutations. The Growth of scientific knowledge. – N. Y. 1962. – 532 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Стежко Зоя Василівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Кіровоградського національного технічного університету.

Наукові інтереси: проблеми детермінації соціальних процесів.

Стежко Григорій Петрович – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми методології наукового пізнання.

ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ: СПЕЦИФІКА ТА ЗАКОНОМІРНОСТІ

Олег РАФАЛЬСЬКИЙ (Київ)

У статті зроблена широка ретроспекція закономірностей та особливостей цивілізаційних процесів, що відбувалися на території України.

The article deals with the retrospective view of the consistent patterns and peculiarities of the civilization's processes, which took place in Ukraine.

В одній із своїх праць видатний філософ М.Бердяєв розмірковував: “Все историческое знание есть не что иное, как припоминание, как та или иная форма торжества памяти над духом тления. Через память мы восстанавливаем это отношение о нас, умершее, удалившееся и, как будто канувшее в какую-то темную бездну, прошлое. Поэтому память есть вечное онтологическое начало, создающее основу всего исторического.

Память хранит отчее начало, нашу связь с отцами, потому что связь с нами и есть связь настоящего и будущего с прошлым. Окончательное забвение нашего отечества было бы окончательным забвением прошлого. Это было бы тем сумасшествием, при котором человечество пребывало бы в ключьях времени, в разорванных мгновениях времени, без всякой связи времен” [1, 16, 58].

“Батьків” у сучасних українців було багато. А це, у свою чергу, наклало відбиток і на їхню цивілізаційну історію. “Надзвичайна складність етногенезу на нашій території виключає можливість пошуку єдиного народу-предка для сучасних українців. Ми не можемо вибирати в давній історії, що є кращого, й оголошувати своїм, а на решту явищ не звертати уваги або великодушно поступатися ними іншим народам. Все, що відбувалося в межах України впродовж тисячоліть, є “наше” і, так чи інакше, генетично успадковане українським народом. При всіх міграціях і навіть військових катаклізмах не зафіксовано жодного факту повної зміни етносів на території майбутньої України. Якась частина населення завжди лишалась жити на своїх предковічних місцях і саме вона, хай і в зміненому етнічному вигляді, була гарантом збереження історичної пам'яті, культурного і життєдіяльного генофонду регіону. Тож, упродовж тисячоліть різноетнічні давні народи, зливаючись і розпадаючись, поступово витворювали сучасну етнокультурну карту Східної Європи, у тому числі й України” [2, 5].

Повною мірою така концепція передбачає розгляд цивілізаційної історії України. Звичайно, цивілізаційний процес був непростий: часто глобальні події переривалися або взаємоперетиналися. Слід згадати хоча б одночасний різностадіальний розвиток скіфського й античного суспільств, “накладки” в розвитку козацької державності та входження України до складу Російської імперії, відновлення української “державності” в рамках СРСР та ін. Але цей поступ був безповоротний та історично логічний.

Цивілізаційний процес на теренах сучасної України почався ще за часів сивої давнини, коли тут з'явилися перші протоцивілізації. Не слід принижувати їхнього

значення, але не слід і переоцінювати, при цьому ще й підкреслюючи супервизначну роль у світовій історії. Треба визнавати права на цивілізаційну історію й інших народів. “Ура-патріотизм” не повинен мати місця в серйозних дослідженнях.

Так, зромантизовані й певним чином заідеологізовані концепції неоромантичного напрямку намагаються удавнити історичні корені українців, використовуючи не зовсім коректні, а часто й не наукові методи у своїх розмірковуваннях. Наприклад, Ю.Канигін, не будучи ні істориком, ні археологом, накреслив власну “концепцію” походження українців, у якій “реальний історичний етнос перетворюється... на фантом, що хаотично рухається у часі та просторі безвідносно до фактичних подій” [3, 89 – 90]. Необхідно згадати, що його праця не є першою спробою доведення тези про генетичні зв'язки аріїв-оріїв-орачів. Адже, “ознайомившись з працями з ведичної міфології, такий же “фахівець” Ю.Шилов переносить мотиви і образи твору на археологічні матеріали, а потім під ці ідеї підганявся археологічний матеріал – ось і виникає нова “концепція” [4, 94 – 103].

Роман-есе Ю.Канигіна написаний за матеріалами вторинних творів і тому його не можна вважати науковим. Головна суть “концепції Канигіна полягає у доведенні ним, що основа цивілізації світу – це давня Україна – Пра-Україна. Вона подарувала світові мову, писемність, засоби землеробства тощо... Він пропонує поглянути на місце і роль України в духовній історії людства очима Гуру – авторської вигадки неіснуючої людини, який знівечує історію інших народів” [5, 62].

Для серйозної наукової роботи такий волюнтаристський підхід є неприпустимим. Цивілізаційна історія України має достатню кількість реальних фактів і подій, на яких акцентується увага в цьому дослідженні.

Слід відзначити, що за панування первіснообщинних відносин на теренах України була лише одна “біла ворона” – антична цивілізація на землях Північного Причорномор'я, яка зробила неповторний внесок в історичний розвиток місцевого населення. Але, все ж, це був локальний випадок. “Східноєвропейці”, передусім хозари та руси, на цивілізаційний рівень вийшли лише в кінці I тисячоліття н.е. Перші з них відносно швидко зійшли з історичної арени, а другі стали безпосередніми учасниками майбутніх цивілізаційних процесів.

Як відзначав відомий американський дослідник Ф.Дворнік, “Київська держава, створена за допомогою варягів, невдовзі перетворилася на могутню країну по той бік Карпатських гір. Її столиця, Київ, стала важливим центром торгівлі між Візантією, арабським світом і Західною Європою, зокрема Німеччиною і Скандинавією. Тут розвинулася жвава культурна діяльність, яку живили слов'янські літературні впливи з Болгарії та Богемії. Візантійські митці передавали русам секрети своєї майстерності, а візантійські єпископи вчили їх східного богослов'я та духовного життя. Невдовзі русичі опанували цю науку й досягли надзвичайно високого рівня цивілізованості. Попри свою належність до візантійського християнства та цивілізації, Київська держава підтримувала жваві стосунки з латинським Заходом, вважаючи себе рівноправним партнером у європейській співдружності народів. Віддаленість від Візантії захищала Київ від імперських втручань у його внутрішні справи; визнаючи візантійського імператора носієм верховної влади в християнській співдружності, кияни створили власну політичну систему – дивовижне поєднання демократичних міст-держав з монархічними принципами.

Ця непевна політична система, однак, виявилася для Києва фатальною. Послаблена внутрішніми чварами між князями з правлячої династії та набігами нових азійських кочовиків – тюрків-половців, які відрізали їй вихід до Чорного моря, Київська держава неухильно занепадала. Монголи швидко поклали край руській політичній вольності, і Русь на двісті років зникла з європейської арени” [6, 5].

Величезне цивілізаційне значення для подальшої долі східних слов'ян мало прийняття київськими князями на рубежі IX – X ст. візантійської версії християнства. Давньоруська держава до кінця X ст. стала органічною складовою Східнохристиянської цивілізації, яку на той час очолювала Візантія з її багатоміліярною християнською культурою, що мала у своїй основі античні й біблійні традиції. Починаючи із середини XI ст., східне християнство в повному обсязі визначає обличчя давньоруської культури. Однак, як справедливо зазначає професор Ю.Павленко, на Русі наочно простежують місцеві особливості інтерпретації християнського світосприйняття: у цілому більш світлі, оптимістичні й життєстверджувальні, ніж у Візантії або в Західній Європі тих часів. Самостійність давньоруської соціокультурної системи, яка містила в собі й природно-язичницькі традиції, у сприйнятті візантійської православної доктрини особливо яскраво виявилася у збереженні старої (з її наступними модифікаціями) концепції і побудови політичної влади. Цивілізаційна місія православ'я, яке з Києво-Печерської лаври поширювалося на решту загальноруських теренів, позначилася на всій подальшій історії східнослов'янських народів [7, 463].

Цивілізаційна еволюція на землях сучасної України проходила в наступні часи в литовсько-польських державних структурах, а також Османській Порті (мається на увазі входження Кримського ханату під протекторат цієї країни). А на більшій частині українських територій сформувалася держава Богдана Хмельницького та його спадкоємців-гетьманів, ідеологічна основа якої втілювалася в конституції Пилипа Орлика. Правда, цей перший в Європі документ такого змісту з'явився вже в часи згасання державотворчих акцій у цьому регіоні. На перше місце виступала Російська імперія, котра поступово, але неухильно підпорядковувала своїй владі українські терени.

Як зазначав російський філософ М.Трубецькой, “на рубежі XVII – XVIII століть відбулася українізація великоруської духовної культури, різниця між західноруською і московською редакціями руської культури була упразднена шляхом викоренення московської редакції, і руська культура стала єдиною... Ця єдина руська культура післяпетровського періоду була західноруською – українською по своєму походженню, але руська державність була по своєму походженню великоруською, а тому і центр культури повинен був переместитися з України в Великоросію. В результаті і отрималося, що ця культура стала не специфічно великоруською, не специфічно українською, а общеруською” [8, 367].

Загальноруською ця культура була, звичайно, як східно-слов'янсько-православна, суттєво прозахідна з Петровських часів, тобто культурою не національною, навіть не просто імперською, а цивілізаційного плану (що, зрозуміло, передбачає і її етнічний вимір [7, 478].

Російська імперія після Переяслава отримала колосальний імпульс для зміцнення своїх позицій як у східнослов'янському світі, так і на більш обширних просторах. Сили були нерівними й українське суспільство поступово входило до нових соціально-економічних та політичних структур, а тому ставало лише їхньою частиною. У зв'язку з цим М.Драгоманов риторично запитував: “Що ж нам була за користь з того, що і ми перетерпіли жорстокість Петра I, остервенілість Меншикова і німців Биронових, дурості Павла I, солдатське звірство Аракчеєва, холодну самоволлю Миколая I, про котрих українці не можуть навіть сказати, що це були “свої собаки, котрих ми ж самі вигодували”, бо в нас позаду не було ніякого Івана IV. Та й самі ці Петербурзькі самовольники і нівечники натури чоловічої ніколи не вважали нас українців за своїх і, коли случалось, давили нас з більшою злістю, менш жаліли “безмозглих, упрямых хохлов”, ніж своїх “руських”. Хіба допомоглось що-небудь великорусам од того, що терпіли разом з ними і ораття черкаси, вмерти за котрих обіцялись батьки їх тоді, як Хмельницький прохавсь у підданство “царя восточного”? [9, 563]

Таку специфічність і недосконалість цивілізаційних стосунків між народами в рамках функціонування імперських структур спробував проаналізувати В'ячеслав Липинський (під псевдонімом Василь Безрідний): “Якби Росія була державою національностей, а не державою національною, то цей процес державної асиміляції її народів, в тому числі і українського, треба було б вважати процесом зовсім нормальним і навіть з огляду на скріплення сильної держави – процесом бажаним. Але Росія державою національностей ніколи не була, нею не є і, думаєм, бути такою не може. Росія це державна організація народу російського (великоруського, московського) і тому зміст держави є зростом нації, асиміляція державна є разом з тим асиміляцією національною”. Але при цьому він висловлював обережний оптимізм: “Подавилася нами Польща, дасть Бог не проковтне нас так легонько і Росія” [10, 143, 146].

Як показали події останніх часів, це так і сталося. Але шлях до нинішньої ситуації був довгим і непростим.

Перший етап закінчився відміною інституту гетьманства й ліквідацією Запорозької Січі за часів царювання Катерини II. Із цього приводу розмірковував М. Драгоманов: “Ми вже не будемо питати про те, чому так, коли вже козаччина перешкоджала років двісті мирному життю нашої землі і Руської держави, то чому скасовано тільки українську козаччину, а зоставлено Донщину? Хіба степи Донські не так же потрібні для “миру й освіти”, як Дніпрові й Дністрові? Відповісти буде легко: Дон більш свій Московському царству, вірний йому, хоть і Донові врізано волі, бо й він колись бунтувавсь! Ну, та це ми залишимо. Ми зовсім не заздriamo “тишому Донові”, – хай живе, як йому любо, хай задержить зерно волі, яке ще зосталось у нього, до других, ліпших часів, поки воно зійде буйним деревом. Тоді він непримінно згадає, що колись Дон і Дніпро, як правились самі собою, більш знали один про одного, ніж опісля, як над тим і другим стали верховодити петербурзькі канцелярії, а не ради козацькі, згадає, що колись співали кобзарі українські “славу війську запорозькому і донському з усією черню низовою на многая літа до кінця віка” [9, 562 – 563].

Впродовж наступного етапу основна частина України була складовою Російської імперії, і на її землях відбувалися події та проходили процеси, котрі являлись притаманними всій країн у цілому. Зокрема, це була русифікація та перехід значної частини української еліти на службу до нових господарів. Нові умови існування призвели й до появи нової ідеології. Типовими для “малоросійської ментальності” можуть бути слова Віктора Кочубея – українця, який належав до найближчого оточення імператора Миколи I. Коли до нього звернулися по допомогу у розв’язанні деяких нагальних питань земляки з Лівобережжя Дніпра, то і відповів: “Хоч і народився я хохлом, я більший росіянин, ніж хто інший... Моє становище підносить мене над усякими дріб'язковими міркуваннями. Я розглядаю турботи ваших губерній з точки зору спільних інтересів усього нашого суспільства. Мікроскопічні погляди мене не турбують” [11, 189].

Але одночасно це був і початок національного українського відродження, коли почала викристалізовуватися українська ідея, але й розпочалися репресії проти її носіїв. Скінчився цей етап розвалом самої імперії і формуванням нової цивілізаційної ситуації. Україна вийшла на другий пік у становленні своєї державності.

Поява Союзу Радянських Соціалістичних Республік, однією з яких була Українська, певною мірою зацементувала й законсервувала національний гніт попередніх часів. Але одночасно простежуються й позитивні моменти в тогочасних глобальних процесах – у межах однієї республіки почали перебувати практично всі території, де проживали українці.

М. Драгоманов вважав перебування України в складі Російської імперії “пропащим часом”. А не менший від нього мислитель П. Куліш ще 1864 року писав: “Странно, что умные люди воображают, что будто бы Россия находится накануне своего разрушения и

что Украина готова выступить на политическое поприще во имя либеральных начал своей народности, тогда как потребны целые века невзгод и смут для разрушения того, что сложилось веками и выпробовано столькими испытаниями. Что же касается до Украины, я не увижу для нее другой участи, как – сделаться игрищем соседних наций. Совсем другое было бы дело, когда бы мы едиными устами и единым сердцем работали над пробуждением общественно-политического сознания в Украине” [12].

На наш погляд, до середини минулого століття вихід України зі складу російської наддержави скінчився б саме так – вона була б розшматована сусідами й навіки втратила б надію стати повноцінною цивілізацією і державою. Інша річ, що за своє “визрівання” в імперському інкубаторі українці заплатили жахливу ціну в мільйони безневинних жертв. Проте цілком має рацію професор С.Кульчицький, коли зазначає: “Ми бачили, скільки горя і нещастя випало на долю України після її втягнення в силове поле імперії. Однак звинувачувати в цьому російський народ не доводиться... У росіян як в імперській нації не існувало правових, економічних або соціальних привілеїв, що їх мали панівні нації західних колоніальних імперій. Неможливо обтяжувати росіян і злочинами ленінсько-сталінської доби. Певна річ, вони постраждали від терору тоталітарної держави незрівняно менше, ніж українці. Проте масовидність терору (неологізм, запроваджений В. Леніним) завжди визначалася невеликою (до того ж і багатонаціональною) купкою комуністичних вождів. Завдяки специфіці встановленого ними політичного ладу, вожді не звіряли своїх дій з побажаннями поневоленого державою суспільства... Українська політична нація не може консолідуватися на русофобії. Екстремістські оцінки спільної історії України і Росії суперечать національним інтересам українського народу. Врешті-решт, в історії існує об’єктивна істина, яку треба поважати за всіх умов” [13].

Цивілізаційні процеси відбувалися і в тих регіонах України, які в XVII – XX ст. входили до складу інших держав – Речі Посполитої, Габсбурзької монархії, Чехословаччини, Польщі, Угорщини та Румунії. Відзначимо, що в Галичині, Закарпатті та Буковині українці, користуючись більш ліберальним порівняно з Російською імперією, режимом Австро-Угорщини, в цивілізаційному плані мали сприятливіші умови для розбудови структур громадянського суспільства, місцевого самоврядування, створення партійної мережі тощо. Саме в цей час виник цивілізаційний розлам українського етносу, західна частина якого мала можливість (хоча й обмежену) користуватися здобутками європейської цивілізації і сприймати її ідеали, а східна – була змушена розвиватися в рамках євразійської системи. Проте, завдяки постійним контактам у культурно-політичній та просвітницькій сферах, виробленню в другій половині XIX ст. в обох гілках українського народу уяви про українську соборність, національне тіло не розклаталося й продовжувало існувати, в ім’я майбутньої єдності й незалежності.

Як уже відзначалося вище, об’єднання України в її сучасних кордонах відбулося в рамках СРСР приєднанням до неї Криму, що в часі майже збіглося із завершенням сталінської епохи. Відтоді один з найбільших слов’янських народів дістав можливість, хоча й спотворену специфікою радянської політичної системи, розвиватися законами локальних цивілізацій окремих країн. Звичайно, УРСР неможливо ідентифікувати з повноцінною державою, але факт створення “критичної маси”, яка навіть за законами фізики мала, врешті-решт, призвести до автоматичного поділу радянської імперії, став реальністю з усіма наслідками, що з нього випливали.

1991 рік (час, коли розпався СРСР) увійшов в історію як завершення розпочатого 1917 року експерименту, призвів 1922 року до утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Нежиттєздатність системи, яка протягом семи десятиліть у формі СРСР була фактично спадкоємицею колишньої царської імперії, породила

більше проблем, ніж виявилася спроможною розв'язати. “Незважаючи на всю невизначеність майбутнього, – відзначає французький суспільствознавець Н.Верт, – одне не викликає сумнівів: те, що відбувається на наших очах, визначає майбутнє не завершеного ще оновлення і, отже, новонародженої – і також дуже крихкої – демократії” [14, 461].

Попри всі складнощі, за роки незалежності українська цивілізація зробила величезний крок уперед. Підтвердилися пророчі слова В.Липинського про те, що як мати народжує дитину, так і власна держава народжує націю. Український народ напрочуд швидко за історичними мірками пережив пострадянський період. В Україні створено політичну націю, яка готова влитися в європейську цивілізаційну систему.

Визначаючи шляхи суспільного розвитку сучасної України, маємо враховувати прогресуючу глобалізацію соціально-економічних процесів суспільного життя в цілому. Прилучення до сучасних надбань цивілізаційного розвитку можливе лише через утвердження відкритого суспільства, зокрема відкритої економіки, її прискореної інтеграції у світовий економічний простір.

Звичайно, відродження України передусім залежатиме від глибини здійснюваних внутрішніх реформ і насамперед реальних змін в економічному житті, темпів та масштабів соціально-ринкової перебудови економіки. Однак ці зміни є складовими від інтеграційних процесів. Вони взаємозумовлені. Ринок, валюта, капітал, соціальні цінності, демократія – інтернаціональні за своєю суттю поняття. Це потрібно глибоко усвідомлювати.

Сучасний процес глобалізації суспільного життя має вагомі об'єктивні передумови. Вони пов'язані з особливостями утвердження постіндустріальної технології виробництва, поглибленням міжнародного розподілу праці, перетворенням інформації, також інтернаціональної за своєю суттю, в основний виробничий ресурс суспільства, соціалізацією економічних процесів, демократизацією політичних інституцій, зближенням духовних цінностей, відстоюваних народами [15, 100].

Загальновідомо, що історія людської цивілізації була позначена всесвітністю розвитку й на попередніх етапах. Людство завжди було єдиним. Навіть тоді, коли взаємини між націями й народами за своїми зовнішніми ознаками не лише не мали чіткого вияву, а й були антагоністично суперечливими. “Ми повинні розглядати людство в його спільності, – писав ще на початку минулого сторіччя відомий російський філософ і богослов В.Соловйов, – як соціальний організм, живими членами якого є різні нації. З цього погляду очевидно, що жоден з народів не може жити в собі, через себе й для себе. Життя кожного народу є лише певною участю в загальному житті людства” [16, 4].

Та на відміну від постіндустріальної цивілізації, що утверджується, всі попередні розвивалися тільки за нормами сумативної цілісності. Принципова новизна постіндустріальної цивілізації полягає в тому, що її розвиток здійснюється в напрямі поступового переростання сумативної цілісності світу в структурну.

Як зазначав Карл Поппер, “кожне покоління має право по-своєму тлумачити історію, і не лише має право, а певною мірою зобов'язане це робити, щоб задовольнити свої визначальні інтелектуальні потреби” [17, 310]. Задоволення цих потреб, розуміння закономірностей та знання особливостей цивілізаційних процесів, що відбувалися на теренах нашої держави, дає змогу глибоко осмислити місце українців та місію України в глобалізованому світі, вибудувати в сучасних умовах прагматичні стосунки з іншими цивілізаційними системами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бердяев Николай. Смысл истории. – М., 1990.
2. Етнічна історія давньої України. – К., 2000.

3. Толочко П. Историчний етнос, перетворений на фантом // Вісник НАН України. – 1996. – № 3 – 4.
4. Кузін-Лосев В.І. Деякі зауваження з приводу інтерпретації археологічного матеріалу // Археологія. – 1995. – № 2. – С.94 – 103.
5. Онищенко Ірина. Діалектика становлення українського етносу та нації (етнополітологічний аспект). – К., 1997.
6. Френсіс Дворнік. Слов'яни в європейській історії та цивілізації. – К., 2000.
7. Павленко Ю.В. История мировой цивилизации. – К., 2004.
8. Трубецкой Н.С. История. Культура. Язык. – М., 1995.
9. Драгоманов Михайло. Пропаший час. Українці під Московським царством (1654 – 1876) // Драгоманов М.П. Вибране. К., 1991.
10. Василь Безрідний. Другий акт // The Political and Social ideas of Vjacheslav Lypynskyj. – Harvard Ukrainian Studies. – Vol. IX. – Num. 3/4. – December, 1985. – P.143, 146.
11. Субтельний Орест. Україна. Історія. – К., 1991.
12. Інститут рукопису Національна бібліотека України – Ф.1. – № 28803.
13. Кульчицький Станіслав. Три Переяслави // Дзеркало тижня. – 2002 р. – 31 серпня.
14. Верт Н. Історія Радянської держави. 1900 – 1991. – Рівне, 2001.
15. Гальчинський Анатолій. Кінець тоталітарного соціалізму. Що далі? – К., 1996.
16. Соловьев Вл. Русская Идея. – М., 1991.
17. Поппер К. Открытое общество и его время. В 2-х т. – М., 1992. – Т.1.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Рафальський Олег Олексійович – доктор історичних наук, завідувачий кафедрою історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми національних меншин в Україні, цивілізаційна історія України.

МЕТОДОЛОГІЧНІ КАНОНИ ДОСЛІДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ У ТВОРЧОСТІ ВОЛОДИМИРА АНТОНОВИЧА

Олександр КІЯН (Кіровоград)

Досліджується методологічний аспект творчості Володимира Антоновича. Вказується на національну мотивацію розроблених українським ученим канонів історичного пізнання і методів наукових досліджень.

Methodological aspects of Volodimir Antonovich's creative activity is researched. It is pointed out the national motivation of canons of historic cognition and methods of scientific researches made by the Ukrainian scientist.

Важливою проблемою, пов'язаною з тенденціями розвитку світової історіографії, є складання доктрин національної творчості. Ще в XIX столітті, яке традиційно кваліфікується як ера націоналізму, в умовах формування націй та національних держав пошуки історико-ідеологічних важелів обґрунтування національних домагань починають відігравати все більшу роль і стають надбанням провідних європейських істориків. Розвиваючись у руслі методологічної дихотомії, що означало, з одного боку, обґрунтування національно-політичних інтересів, а з іншого – прагнення до участі у формуванні науково-раціоналістичної концепції минулого, історіографія прагне подолати цей методологічний негаразд і сформуванню об'єктивістський підхід до осмислення національної історії [1, 39].

Ці дві тенденції повною мірою були властиві й українській національній історіографії, що знайшло повне вираження у творчості одного з головних її adeptів Володимира Антоновича. Показовим щодо цього є визначення історії як науки, котру він кваліфікує за розвиток “самопознання народа и уяснения непосредственных мотивов его гражданской и политической жизни” [2, 66]. Такий дискурсивний підхід Антоновича заперечує досить поширену в тогочасній історіографії думку про історію, як системний,

у хронологічній послідовності виклад подій з історії народу чи держави. Він вважає подібний підхід недостатнім. “Остается, – пише він, – ещё другая половина – проследить моменты, переживаемые народными массами в их политической, экономической и нравственной жизни, подметит идеалы народа в различные периоды жизни его, проследит развитие культуры и цивилизации у народа” [2, 67].

Таким чином, в епіцентрі визначення функції історичної науки і теорії історичного пізнання два ключові, взаємозв'язані поняття: культура і цивілізація. Тому, згідно з Антоновичем, “первостепенная задача истории – повествование о развитии культуры и цивилизации данного народа и человечества” [5, 5]. Під культурою він розумів “развитие физического, умственного и нравственного состояния народа” [5, 6], у той час як цивілізацію інтерпретує в дусі “развития общественных отношений на началах справедливости” [4, арк. 8].

Відповідно до такого культурологічно-цивілізаційного підходу, Антонович аналізує панівні в тогочасній історичній науці схеми вивчення національної історії. На його думку, “изложение истории страны делает задачу историка очень широкой, так как в этом случае он должен будет изложить историю всех народов когда-либо живших на этой территории, а следовательно, и историю их культуры и цивилизации, между тем как ему нужно изложить только историю народа, в данный момент занимающего известную территорию” [5, арк. 2 зв.]. Окрім того, в історії людства дуже мало прикладів, коли один етнос, позбавлений різноманітних флюктуацій, постійно мешкає у певних географічно-територіальних межах. Тому, не заперечуючи країнознавчий, територіальний підхід, “который при надлежащем профессионализме исследователя может быть поставлен во главу изучения истории” [6, 17], Антонович як національний історик відводить йому другорядну роль. Але особливе заперечення викликала в нього підміна історії народу історією держави, характерна для adeptів гегелівської історіософії в європейській історіографії і особливо в інтерпретації історії Росії, так званого “державницького напрямку”, презентованого московською школою “великорусских” істориків. Практично у всіх своїх лекційних курсах, роблячи історіографічні екскурси, Антонович відмічає їхній головний методологічний промах – інтерпретацію “общерусской” історії “с высоты московской колокольни Иоанна Великого” і в ракурсі територіальних нарощувань і розбудови державної організації [7, 11]. Такий односторонній, державницький підхід при написанні історії він вважає абсолютно антинауковим і недопустимим, оскільки “есть народы, никогда не составляющие государство и, однако ж, имеющие свою культуру и цивилизацию, что дает им полнейшее право на место в истории” [2, 68]. Державницький підхід до написання історії, вважає Антонович, унеможлиблюється й тим, що народи при певному збігу історичних обставин можуть утрачати вироблені раніше державні форми або на основі одного етносу з'являються кілька держав. Але навіть в ідеальному випадку, коли один народ складає державу, її історія не може підміняти історію народу, оскільки “излагаю дела правительства, дела представителей власти в данное время, оно совершенно не касается жизни масс во всех её проявлениях” [7, арк. 12 зв.]. Написана з чисто державницьких позицій, декларує своє методологічне кредо Антонович, історія “не будет история, а биография лиц которые далеко не всегда могут быть выразителями жизни народа, так как в истории государства мы видим только показную сторону, видим актеров на сцене, не зная того, что делается за кулисами” [2, 68]. Тому для Антоновича наукова історія повинна займатися вивченням життя власне народних мас, що становлять певну народність. “История, – пише він, – объясняется фактами внутренней народной жизни и её отношениями” [8, 1].

При такому методологічному підході до написання історії, який означив Антонович, сильно зростає роль науковця як збудника національної самосвідомості, і він

окреслює ті принципи, котрі має сповідувати кожний дослідник історичного минулого. На перше місце Антонович ставить об'єктивізм. “Я позволю, – зазначає він в одній із своїх вступних лекцій з методології, – останить внимание на одно обстоятельство, относящееся к личности того, кто посвящает свой труд разработке отечественной истории, обстоятельство это – непременно обязанность относиться по мере возможности более объективно к предмету своих занятий” [2, 67]. Особливо потрібен об'єктивізм при дослідженні національної історії, оскільки саме тут він завжди важче дається. Антонович далекий від схвалення відомого положення Ф.Вольтера, згідно з яким науково-об'єктивістську національну історію може створити лише стороння особа, представник іншого народу, але він все-таки визнає, що саме при її складанні навіть видатні європейські історики допускають “искажения и умышленные фактические погрешности для достижения национального эффекта” [3, 6 зв.]. Наслідки такого явища в історичній науці надзвичайно згубні, оскільки “всякое увлечение естественным чувством симпатии, которому поддается историк, затрудняет уяснение того народного самопознания, которое составляет важнейшую цель науки, оно ведет к народному самовосхвалению, или в противоположном случае, к отрицанию коренных основ народной жизни и, как крайний результат, доводит или до научного романтизма, состоящего в возведении в идеал известных отдельных моментов прошлой жизни народа” [7, 9]. З наближенням історичних подій до сучасності досліднику національної історії особливо важко втриматися на об'єктивно-наукових позиціях.

Спостерігаючи сталу тенденцію в сучасній йому історіографії, Антонович приходить до невтішного висновку стосовно ставлення істориків до предмета своїх досліджень, оскільки більшість із них керуються суб'єктивними мотивами. Вони вивчають і пишуть не просто заради наукової істини, а відповідно до різних політичних теорій і провідних ідей. Пов'язаний із сучасністю суб'єктивний метод деформував французьку історичну науку на догоду політичним партіям, німецьку в ім'я слави германської раси, польську в догоду лжепатріотичній місіонерській ідеї. Така методологічна закономірність виявляє себе повною мірою при розробці історії України, оскільки в її основі лежить боротьба народу за свої одвічні ідеали, а це відкриває шляхи для ретроспективного аналізу з привнесеним не властивого духу часу ідеології. Тому, як уважав Антонович, лише “беспристрастное, проверенное критикою, основанное на добросовестном изучении исторической судьбы народа, исследование способно принести пользу науке” [7, 27 зв.].

Застерігаючи від апологетизації національних принципів у наукових дослідженнях, Антонович водночас є противником нерозважливого історичного скептицизму, який приводить до “отчуждения от всего того, что составляет нравственное достояние народа в прошедшем и задаток его будущей жизни” [9, 33]. Позбутися цих крайнощів дослідник національної історії, відзначає Антонович, зможе тільки тоді, коли матиме тверезий критичний погляд на минуле, збудований на глибокому розумінні змісту епохи, а не на суб'єктивно-кон'юнктурному підході. “Нам кажется, – розвиває Антонович своє методологічне кредо історика, – что только писатель, не доверяющий умственным силам и духовному могуществу своего народа, может per tacitum consensum остерегаться прикосновения к исторической традиции даже тогда, когда на основании критических исследований он потерял доверие к ней” [9, 5 – 33]. На його думку, роль історика “не должна совпадать с ролью ни прокурора, ни адвоката; задача его не состоит в том, чтобы вызвать приговор обвинительный или оправдательный, а в том, чтобы точно установить без предвзятых суждений характер данного исторического явления и главное указать вызвавшие его причины, чем и устанавливается по преимуществу историческое самопознание...” [10, 163]. Тому однією з найважливіших рис кожного дослідника історії Антонович схильний уважати його готовність визнати свої помилки й негайно

внести корективи в зміст своїх праць.

Постійно декларуючи примат об'єктивізму в історичному дослідженні й наголошуючи на особисті якості кожного дослідника національної історії, Антонович тим часом далекий від наукового індиферентизму. “Требовать от историка, – стверджує він, – бесцветности, отсутствия личных убеждений по отношению к своей народности значило бы унижать науку и вместе с тем требовать недостойного и невозможного” [2, 66]. Більше того, Антонович переконаний, що, залишаючись об'єктивним, позбавляючись тенденційних думок і захоплень, історик не лише не відмовляється від права на особисті переконання та симпатії, але, навпаки, пояснює і зміцнює їх на ґрунтовній фактичній основі науковим аналізом. Таким чином, при науковій розробці вітчизняної історії її дослідник може не тільки зберегти природні почуття любові до своєї Батьківщини, але й повинен розвинути їх на основі об'єктивної критики й знання. “Историк, – пише Антонович, – должен быть патриотом, но его патриотизм не имеет права оставаться слепым пробуждением естественного чувства – он должен быть сознательным убеждением вполне развитого человека” [2, 67].

Методологічні принципи Антоновича суттєво впливали й на характер методики історичного дослідження. Якщо відкинути популяризаторські твори й сфокусувати увагу на суто науково-академічних студіях, таких, наприклад, як “История Великого княжества Литовского”, то можна констатувати, що його методичний стиль досить близько підходить до тих канонів історичного дослідження, які були вироблені німецькою історичною школою (Л.Ранке, Ф.Савін'ї та ін.) і стали аксіомою європейської історичної науки другої половини ХІХ століття. Безпосередня заслуга в опануванні саме цієї методики пов'язана з М.Іванишевим, вихованцем Берлінського університету, під егідою якого пройшов процес становлення Антоновича як історика “Юго-Западной России”. Згідно з німецькою історико-науковою традицією, метод історичного дослідження мав зводитися до потрійного завдання: збирання джерел (евристична діяльність), аналіз і критика та вироблення концепції їхнього використання, яка виявляється в інтерпретації, комбінації, репродукції та синтезу. Цей методологічний стиль Бенедетто Кроче називав “історією ерудитів”, оскільки прихильники такого підходу до написання історичних праць прагнули до “такого історичного викладу, коли будь-яке слово могло бути підкріплене джерелом і де не було нічого, окрім того, що є в джерелах, ретельно підібраних, але не інтерпретованих...” [11, 175].

Праць, збудованих на такому методологічному каноні, у послужному списку Антоновича не так уже й багато. Окрім згаданої монографії з історії Литовсько-руської держави, варто виділити його академічні студії з історії козаччини та гайдамацького руху, але саме вони мають з погляду розвитку української історичної науки велике значення, оскільки торують нові шляхи в царині методики дослідження, вигідно виділяючись на фоні кращих здобутків тогочасної вітчизняної історіографії компонуванням матеріалу, технікою аналізу історичних джерел. При їхньому написанні Антонович дотримувався чіткої методичної формули: “Знакомство с историей – факты – обобщения и выводы – критика и художественная обработка” [3, 12].

У плані джерельної евристики історик традиційно віддавав перевагу актовому матеріалу, справедливо зараховуючи його в розряд найбільш достовірних історичних свідчень. Саме широке залучення до академічних досліджень цієї категорії джерел позначилось на стилі праць Антоновича, які відзначаються лаконізмом та відсутністю претензій на художність викладу. Широке залучення істориком актового матеріалу можна вважати своєрідною методичною візією його досліджень. Воно зумовлене як методичними уподобаннями науковця, так і тематичною спрямованістю його праць, більшість із яких лежить у площині соціальних явищ, для пояснення яких інших джерел просто бракувало. Окрім того, актові свідчення були основою Київського центрального

архіву, що відповідно детермінувало джерелознавчий діапазон лабораторії творчості Антоновича. Цю специфіку творчості київських істориків, у тому числі й Антоновича, підмітив ще в 60-х роках М. Драгоманов, який відзначав, що широке впровадження актового матеріалу з провінційних архівів веде істориків “в самую глущь народной жизни, поскольку действующие лица этих актов, – большей частью казаки, помещики, крестьяне, – словом, тот простой люд, который собственно “исполняет” историю, иначе сам народ” [12, 47]. Водночас М. Драгоманов абсолютно справедливо зазначив і негативний аспект широкого впровадження актів, оскільки праці, написані переважно на їхній основі, “носят реляционный характер, и вообще отличаются сжатостью, излишней краткостью общих выводов, излишней изолированностью задач и отсутствием сравнительного обобщения” [12, 47 зв.].

Очевидно, що й сам Антонович прекрасно розумів односторонність методики історичного дослідження, збудованого на основі переважно актових свідчень. Він наголошував, що “материал этот не может доставить сколько-нибудь цельной картины; он уже по своему существу отрывочен и неполон; он не может служить для точного констатирования фактов; не возможно, желая изображать цельную картину жизни и делать о ней выводы, ограничиваясь исключительно архивным материалом” [13, 419]. Тому актовий матеріал у кращих розвідках Антоновича заповнюється свідченнями очевидців, мемуарами, записками, які несуть у собі менше вірогідності, але дають можливість пізнати прагнення людей та ідейний зміст епохи, що досліджується. “Если источник, – констатирует с этого привода историк, – уступает в отношении фактической точности сведениям архивным, то он дополняет несомненно свидетельства актов, представляя полную, живую и разнообразную картину народного быта и дает возможность оценить уровень общественного развития и отношение общественного мнения к событиям, происходившим в описываемое мемуаристом время. Поэтому мы полагаем, что для полного и беспристрастного понимания каждого исторического момента необходимо при его изучении ознакомиться с записками современников” [14, 2].

Важливим методичним положенням Антоновича стосовно впровадження нарративів в історичному дослідженні є наголос на науковий аналіз історичного джерела. Перш ніж приводити фразу із нарративу, потрібно встановити її зміст у контексті й загальному зв'язку; звідки вона взялась, оскільки фрагментарна цитата може виказати думку зовсім протилежну тій, яку мав повідомити дослідник. Тому, згідно з Антоновичем, найважливішим при використанні історичних свідчень є “степень достоверности цитируемого источника” [13, 420].

Слабкий бік методики Антоновича в підході до використання історичних джерел полягає у відсутності зовнішньої критики, на що справедливо вказують сучасні дослідники [15, 92]. Але це варто пояснювати не слабкістю методичної кваліфікації Антоновича, а залежністю її від його одвічної боязні суб'єктивних домішок з боку сучасного дослідника. Оскільки Антонович сповідував методичний принцип, згідно з яким “исторические источники должна сами говорить за себя” [3, 14], то його праці практично не містять коментарів до джерел. Таке ставлення Антоновича до зовнішньої критики не мало негативних наслідків і майже не позначилося на характері його праць, оскільки більшість із них має відношення не до політичної історії, де суб'єктивізм джерельних свідчень виявляє себе з особливою силою, а сконцентрована тільки на внутрішньому устрої: господарстві, побуті, громадських стосунках і т.д. Зовнішніх подій у своїх працях Антонович торкається досить рідко, лише в разі нагальної потреби ілюстрації внутрішнього життя. Для такого дослідження історії питання елементи зовнішньої критики джерел, переважно нарративного походження, не відіграють головної ролі. Робота Антоновича в цьому плані статична, а не динамічна, він

характеризує стан, а не процес. Центр ваги лежить для нього в аналітичній роботі, де він демонструє свої методичні здібності й досягає значних успіхів. Інтерпретація текстів завжди інтенсивна й цікава, групування історичних свідчень для наукової аргументації логічне й послідовне.

Як історик-позитивісту, Антоновичу властиве апологетичне ставлення до твердо встановлених наукою історичних фактів, які він уважав за “анатомию исторического исследования” [6, 19 зв.]. Тому й завдання першочергове він убачив насамперед у тому, щоб “путем критики и продолжительного труда восстанавливать факты минувшей жизни...” [6, 14 зв.]. Довільне поводження з фактами, на його погляд, недопустиме, оскільки поява навіть дрібного лжесвідчення може зіпсувати характер усього дослідження. “Мелкие неточности, – констатує Антонович, – могут значительно умалить значение почтенного, в других отношениях, труда и подорвать, может быть, излишнее доверие к прочности данных, на которых основаны выводы автора” [13, 423]. Історичне дослідження має ґрунтуватися на достовірних, перевірених наукою фактах. Завдання дослідника – з’ясувати їхній взаємозв’язок та причини історичних подій, викладаючи факти не лише в хронологічній послідовності, але й у міру їхньої репрезентативності та характеру відтворення картини минулого. “Беспристрастное отношение к предмету занятий, – вважав Антонович, – обязывает историка не обходить, не скрывать и не насиловать фактов... оно заставляет его тщательно проверять добытые из фактов выводы и положения...” [2, 66].

Відповідно до його позитивістських уподобань, учений віддає перевагу фактам внутрішнього, соціального звучання, оскільки вони чіткіші за політичні, відтворюють народні прагнення й мотиви дій різних груп населення. “История, – стверджує Антонович, – объясняется фактами внутренней народной жизни и её отношениями” [8, 1].

Поборник фактологічної констатації у позитивістському розумінні, Антонович був прихильником двох методологічних принципів їхнього трактування. По-перше, кожен факт слід було розглядати як річ, що її можна було визначити через окремий акт пізнання чи дослідницький процес, і таким чином уся нива історично пізнаваного кроїлася до безконечності на дрібніші факти. Тому такий методологічний підхід по суті перетворював Антоновича в майстра мікроскопічної деталі. Це відмічав і М. Драгоманов, який стверджував, що “ніхто з наших істориків не вміє так точно возстановити факти, коли який князь або гетьман став правити, коли взяв яке місто і т.д.” [16, 488].

По-друге, згідно з методологічними настановами Антоновича, кожен факт годилось уявляти як незалежний не тільки від усіх інших фактів, але й пізнавача, так що з історичного погляду мали бути усунуті всі суб’єктивні елементи. Історик не повинен висловлювати ніяких своїх суджень щодо фактів – він тільки повинен сказати, які вони, ці факти, відкривати й констатувати їх відповідно до знаменитої формули Л. Ранке “Wie es eigentlich gewesen” (як воно власне було). Такий методологічний підхід Антоновича по суті підміняв техніку історичного дослідження технікою знання індивідуальних фактів.

Ці методичні правила, які стали візією його кращих наукових досліджень, принесли певну користь українській історіографії, оскільки змусили істориків більш акуратно обходитися з дрібнішими матеріалами, уникати забарвлення своїми емоціями історичних сюжетів. Але водночас цей методичний стиль Антоновича підштовхував його епігонів до гіпертрофувальної фактографії, перетворював їх у майстрів дрібних деталей, опрацювання проблем дрібного масштабу. Відмова від узагальнень, власної інтерпретації відомостей з національної історії, властива Антоновичу та його послідовникам, створювала ілюзію, що українська історія може бути лише історією подій, а не історією думки, з якої ці події постали.

Отже, аналіз творчості Антоновича засвідчує наявність методологічних канонів історичного дослідження, які розкриваються в ідеї визначення самотності і самоцінності національної історії, застосуванні об'єктивістських методів наукового пізнання для розв'язання проблеми національно-історичної ідентифікації. Ці методологічні принципи зумовлені як станом розвитку тогочасної європейської історичної науки, так і новими політичними реаліями, що постали перед українською історіографією у період національного відродження другої половини XIX століття.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Iggers G. G. *New Directions in European Historiography*. – Connecticut, 1996. – P. 36 – 39.
2. Кіян О. Кафедральне “вірую” Володимира Антоновича // Київська старовина. – 1992. – № 3. – С. 65 – 69.
3. Антонович В. Б. Конспект лекцій з історії Передмонгольської Русі до XIII ст. Лекції в Київському університеті 1878 р. – Національна бібліотека України ім. В. Вернадського, Інститут рукописів (далі – НБУ ІР). – Ф. 1. – Од.зб. 7903. – Арк. 1 – 140.
4. Антонович В. Б. Періодизація історії України. – НБУ ІР – Ф. 164. – Од.зб. 1. – Арк. 1 – 11 зв.
5. Антонович В. Б. Вводная лекция в курс истории. – НБУ ІР – Ф. 1. – Од.зб. 8089. – Арк. 1 – 6 зв.
6. Антонович В. Б. Древняя русская история. Лекции, читанные на Высших женских курсах 1879 г. – НБУ ІР. – Ф. 1. – Од.зб. 8106. – Арк. 1 – 30.
7. Антонович В. Б. Лекції в Київському університеті 1870-х рр. – НБУ ІР – Ф. 1. – Од.зб. 7901. – Арк. 1 – 34.
8. Антонович В. Б. Содержание актов о казаках (1500–1648) // Архив Юго-Западной России. – К., 1863. – Ч. III. – Т. 1.
9. Антонович В. Б. Н. И. Костомаров как историк // Киевская старина. – 1885. – Кн. 5. – С. 5 – 33.
10. Антонович В. Б. Несколько слов г. Корзону // Киевская старина. – 1893. – Т. 40. – С. 163.
11. Кроче Бенедетто. Теория и история историографии. – М., 1998.
12. Драгоманов М. П. Новые исследование южнорусской истории (60-е гг. XIX ст.) – НБУ ІР – Ф. 172. – Од.зб. 2. – Арк. 1 – 137.
13. Антонович В. Б. Богдан Хмельницкий // Киевская старина. – 1882. – Т. V. – С. 419 – 420.
14. Антонович В. Б. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. 1. – К., 1890. – С. 2.
15. Ульяновський В., Короткий В. Володимир Антонович: образ на тлі епохи. – К., 1997.
16. Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу // Вибране. Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні. – К. 1990.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Кіян Олександр Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: методологія й історіографія другої половини XIX ст.

КОНЦЕПТУАЛЬНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН У РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

Алла КИРИДОН (Полтава)

Наукова розвідка присвячена аналізу концептуальних засад і методології дослідження державно-церковних відносин у радянській Україні в 1917 – 1930-х роках. Дослідниця пропонує нове концептуальне переосмислення історії державно-церковних відносин через упровадження соціального дискурсу, а отже розгляду проблеми в площині „державна – церква – суспільство”.

The relations of the state and orthodox church in the Soviet Ukraine during 1917 -1930-s in the context of socio-historical discurs is considered in the given dissertation. On the base of fundamental analysis of the archives and published sources, scientific historiography the conceptual research of the traditional paradigm of state church relationships is investigated.

Особлива форма секулярних процесів, притаманна радянській тоталітарній системі, та штучна емансипація соціального буття від впливу релігії, яка здебільшого відбувалася під тиском держави, визначали церковно-релігійну ситуацію в СРСР у цілому, і в Україні зокрема. Тому очевидно, що усунення державного примусу в другій половині 1980-х років викликало активізацію церковного чинника в суспільній свідомості, поширення релігійних цінностей та уявлень, значне піднесення суспільного авторитету церкви на початку 1990-х років.

Водночас навіть сьогодні слід констатувати відсутність чіткої державної політики в царині релігійно-церковного життя, брак моделі державно-церковних взаємин у незалежній Україні (попри декларованість принципу відокремлення церкви від держави). Та й сама церква виявилася нездатною до чіткого окреслення своєї позиції стосовно новітніх складних суспільно-політичних проблем та стосунків з державою. Як наслідок, церква опинилася в орбіті тих чи інших течій українського політикуму.

Усвідомлення важливості релігійної сфери для громадського життя в процесі побудови демократичного суспільства, пошук основних векторів та визначення пріоритетів державно-церковних відносин на сучасному етапі актуалізує вивчення досвіду минулих десятиріч, зокрема періоду 1917 – 1930-х років в Україні.

Державно-церковні відносини в сучасній українській державі розвиваються в принципово нових суспільно-політичних умовах, однак вивчення досвіду першого етапу становлення більшовицької влади та суперечливих процесів 1920–1930-х років залишається актуальним (звісно, новизна ситуації вимагає адекватних, таких, що відповідають сучасним реаліям, підходів до моделювання державно-церковних взаємин). Варто враховувати те, що відносини цих інституцій (держави і церкви) склалися доволі непросто, вони обтяжені тривалою історією помилок і перегинів. Як це не парадоксально, але більш ніж 70-річний досвід тотального войовничого атеїзму корелює становлення моделі державно-церковних взаємин і сьогодні, зберігаючи постулат (проголошений на конституційному рівні) відокремлення церкви від держави з виразними „ленінськими рудиментами”. Тому дослідження процесу становлення державно-церковних відносин у радянській Україні періоду 1917 – 1930-х років становить не лише значну цінність для об’єктивного відтворення історичного минулого, але й водночас рефлексує до сучасності, окреслюючи визначальні орієнтири в розв’язанні державно-церковних проблем сьогодення. Наявність значної кількості конфесій, активна громадсько-політична діяльність церковних організацій, складні процеси суспільного розвитку, тісний зв’язок релігійних і національних почуттів і надалі потребує вдосконалення політичних, правових, соціальних аспектів з урахуванням ретроспективного звернення до подій вітчизняної історії.

Сподіваємося, що ґрунтовний науковий аналіз державно-церковних відносин через залучення зрізу розвитку суспільства на основі нових концептуально-теоретичних та науково-методологічних підходів сприятиме розробленню практичних рекомендацій для розв’язання сучасних проблем державно-церковних відносин.

Формулюючи тему, визначаючи об’єкт і предмет, дослідниця враховувала ступінь вивчення проблеми та пріоритетність міждисциплінарних проектів, на якій наголошували учасники Другого Міжнародного наукового конгресу українських істориків „Українська історична наука на сучасному етапі розвитку” (Кам’янець-Подільський, 17 – 18 вересня 2003 року). Зокрема, академік НАН України В. Смолій, зауваживши, що історія як наука надалі не може результативно розвиватися лише в межах подієвого вивчення цивілізаційного процесу, послідовної реконструкції його причинно-наслідкових виявів у різних хронологічних періодах, наголосив: „Охопити цей процес у всій його багатомірності та багатогранності можливо лише через паралельне

дослідження його як історичної об'єктивної, так і суб'єктивної реальності у колективному сприйнятті певних суспільних страт і цілих соціумів"[1, 33].

Починаючи з останнього десятиріччя ХХ сторіччя і до теперішнього часу спостерігається активізація досліджень з історії державно-церковних відносин в Україні. Якщо концептуальність радянської історіографії ґрунтувалися на партійно-класовому спрямуванні вивчення проблеми, то перед новітньою українською історіографією постала проблема розробки та реалізації нового методологічного інструментарію та переосмислення подій. На деякий час основним завданням дослідників стала ліквідація „білих плям” історії, у тому числі й лакуарності проблеми державно-церковних відносин на різних етапах радянської дійсності. При цьому основна увага при дослідженні теми акумулювалася на політиці компартійно-радянського керівництва щодо нищення церкви та викорінення релігійного світогляду.

Аналізуючи методологічне підґрунтя сучасної історіографії визначеної теми, можна говорити про значні напрацювання істориків як у тематичному діапазоні, так і фактологічному наповненні. Основним надбанням у розробці проблеми було осмислення процесів у контексті подієвої історії, що можна вважати цілком виправданим з огляду на наявні фактологічні лакуни, зокрема стосовно періоду 1917 – 1930-х років. Ми свідомі того, що методи та методологія позитивістської історіографії далеко ще не вичерпали себе, тим більше з огляду на відкриття цілого пласту невідомого документального матеріалу, можливості роботи українських вчених у зарубіжних архівосховищах тощо.

Водночас концептуальні побудови праць не відзначаються багатобарвністю, ґрунтуючись на доволі усталеній парадигмі державно-силових методів у розв'язанні проблеми взаємин держави і церкви в радянській Україні перших десятиліть утвердження більшовицького режиму.

Ще однією доволі прикметною рисою історіографії останніх років був розгляд порушеної теми у дихотомічній площині „державна – церква”. Це дало можливість сформулювати уявлення про дії владних структур стосовно церкви та відтворити інституціалізацію самої церкви (зокрема, і через посилення інтересу до проблематики). Крім того, історики не приділяли належної уваги суспільному чиннику (настрою суспільства, його реагуванню на процеси утвердження більшовицького атеїзму, порушенням усталених норм соціуму, морально-ціннісним імперативам тощо).

Дослідниця пропонує нове концептуальне переосмислення історії державно-церковних відносин у радянській Україні 1917 – 1930-х років через упровадження соціального дискурсу, а отже розгляду проблеми в площині „державна – церква – суспільство”. Базова теза концепції автора: впровадження більшовицької моделі державно-церковних відносин стало можливим не тільки через іманентну природу більшовизму, а відповідно – і характер рис держави, але й через стан самого суспільства. При цьому авторка зважає на те, що історична концепція створюється на основі історичної гіпотези і є головним задумом, провідною ідеєю дослідження, за допомогою якої обґрунтовується вибір об'єкта й предмета дослідження, здійснюється формулювання проблеми, аргументація принципів понять, які в сукупності творять чітку схему, своєрідний каркас історичного дослідження.

Історична гіпотеза як форма наукового історичного пізнання спрямована на раціональну організацію історичного дослідження. З погляду логічного історична гіпотеза є сукупністю висловлювань, що мають характер відношень, сформованих на підставі наявних фактів щодо істотних стосунків і зв'язків, вірогідних для досліджуваного об'єкта [2, 73, 205]. Виходячи з визначеного об'єкта дослідницької проблеми, основою конструкції гіпотези стало твердження про складність, суперечливість і багатовимірність процесів досліджуваного періоду і, зокрема,

утвердження більшовицької моделі відокремлення церкви від держави. Вивчення джерельної бази проблеми дозволило відтворити подієво-фактологічну основу процесів розгляданого періоду й порушити питання про каузальність процесів у ракурсі: „чому це стало можливим?”. Відповідно було висунуте припущення, що відповідь слід шукати саме в площині „суспільство” (яким були його характерні риси, що визначало його світоглядні уявлення? як воно реагувало на процеси секуляризації? якими були морально-ціннісні імперативи? у чому виявився трансформаційний злам у контексті порушеної проблеми?).

Зрозуміло, що необхідність обґрунтування гіпотези стимулювала розширення емпіричної бази дослідження, а водночас спонукала до поглиблення теоретизації історичного пізнання, пошуку нових концептуально-доказових побудов, розвитку понятійного апарату, розширення номенклатури стратегії та методологій розуміння історичних явищ.

Висунення історичної гіпотези призвело до усвідомлення того, що об'єктивна реконструкція історичного процесу потребує вивчення соціального фактора, але не в цілому, а в контексті порушеної проблеми. Авторка свідомо того, що цей контекст поглиблення дослідницького інтересу спонукав до розширення предметного поля за рахунок актуалізації відповідного предметного поля соціальної історії. Останнє, у свою чергу, зумовило необхідність адаптації для реалізації дослідницького проекту методів і наукових прийомів соціальної антропології, соціальної психології, соціології релігії, філософії та ін. При цьому авторка виходила з того, що саме міждисциплінарний синтез становить одну з особливостей методологічної конструкції її дослідження.

Значущість звернення до соціальної історії полягає у тому, що це дає можливість наблизитися до розуміння процесів 1917 – 1930-х років в Україні і, зокрема, спробувати пояснити обумовленість реалізації більшовицької моделі відносин церкви і держави. Особливий інтерес являє собою установка соціальної історії на вивчення історії „знизу”, що зумовило використання методів мікроісторії, а останнє, у свою чергу, спонукало до дещо своєрідного вибору й розстановки акцентів при опрацюванні джерел. При цьому ми усвідомлюємо необхідність використання методів усної історії, залучення до аналізу матеріалів особистих і сімейних архівів, фотодокументів, щоденників, листування тощо.

Методологічними засобами всебічного аналізу проблеми державно-церковних відносин в Україні 1917 – 1930-х років постали принципи актуалізму та історичних реконструкцій. Вони дають змогу поєднати дві перспективи дослідження: погляд із сучасного в минуле – у першому випадку і погляд із минулого в сучасне – в іншому.

Важливою для дослідження стану суспільства в розглядуваній період є провідна ідея одного із основоположників соціальної історії Е. Томпсона, який стверджував, що головна мета історії як науки, що вивчає людину, узагальнювати та інтегрувати з метою цілісного охоплення соціальних і культурних процесів.

Така методологічна установка допомагає з'ясувати характеристику основних соціальних груп, найбільш детально зупинившись на аналізі духовенства та його становища в радянській Україні, визначити морально-ціннісні імперативи суспільства 1920 – 1930-х років, з'ясувати причини швидкої атеїзації суспільства в умовах радянської дійсності та ін. Дослідниця постійно усвідомлювала, що за всіма процесами суспільно-політичного, економічного й культурного життя стояли конкретні люди. Особливістю процесів досліджуваного періоду був розкол суспільства й своєрідне „склеювання” його через упровадження більшовицьких ідеологічних установок.

Одним з найголовніших методів нашого дослідження став принцип історизму, який дав змогу ґрунтовно з'ясувати процеси періоду 1917 – 1930-х років у їхній структурній єдності. Спираючись на проблемно-хронологічний і аналітико-типологічний методи дослідження, нам вдалося послідовно в часі розглянути основні

складові механізми регулювання державно-церковних відносин, напрямки антирелігійної роботи, простежити процеси, які відбувалися в церковному житті, еволюцію державно-церковних відносин упродовж визначеного періоду. Порівняльно-історичний метод було застосовано для виявлення загальних рис й особливостей релігійної політики партійно-державного керівництва щодо різних православних конфесій.

Серед визначальних засад у вивченні проблеми державно-церковних відносин 1917– 1930-х років в Україні є інтеграція мікро- і макроісторії, що дає можливість стежити не лише за розвитком подій (своєрідною канвою) та виявити загальні тенденції цього розвитку, але й простежити їхні особливості на рівні окремих соціальних груп. Так, залучивши до аналізу методи мікроісторичного та факторного аналізу ситуації, на прикладі окремої соціальної групи нами було зроблено спробу з'ясувати реакцію суспільства й мотиваційно-регулятивні чинники поведінки на проведення більшовицького наступу на релігію і церкву (на прикладі с.Буки Троянівського району Волинського округу при розгляді питання про закриття церкви).

Поєднання історичних і соціологічних методів аналізу суспільних процесів, запропоноване М. Вебером, допомогло здійснити ретроспекцію політики держави щодо церкви через суспільний зріз.

Метод історичної ідеографії, в основі якого – виявлення, адекватна фіксація та осягнення унікальності реалій історичної дійсності як таких, що мають самодостатнє, аксіологічне значення, використаний для опису фактичного матеріалу, що характеризував вироблення основ політико-правової моделі взаємин церкви і держави, механізм її впровадження, конкретні вияви її впровадження. В оцінці різносторонніх нормативно-правових актів, що регламентували й регулювали державно-церковні відносини в державі 1917 – 1930-х років, застосовувався метод контекстуальної інтерпретації. На його основі було здійснено конкретно-історичний аналіз декрету „Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви”, інструкцій народного комісаріату юстиції з його впровадження, директив і постанов центральних комітетів РКП(б) – ВКП(б) і КП(б)У, Ради народних комісарів (РНК) СРСР і УСРР й інших органів влади.

Теоретичні узагальнення й висновки здійснено в площині основоположних законів діалектики як універсальних категоріальних систем, що пояснюють часові й просторові форми існування історичних об'єктів, уособлених у партійних і державних органах, котрі займалися виробленням основ церковної політики, формували державний апарат для їхньої реалізації, послідовно дотримувалися стратегічного курсу на знищення релігії і церкви. Водночас нами враховувався підхід видатного історика філософії України Д. Чижевського: „Кожна епоха має своє обличчя, свій власний характер, свій „стиль”. Встановити цей стиль є одне із завдань історичного дослідження” [3, 27].

Необхідною умовою вивчення явищ і фактів суспільного життя і водночас одним із основоположних принципів історичного дослідження є об'єктивність, відповідно до якого (принципу) ми намагалися підходити до розгляду подій та фактів неупереджено, зіставляючи різні інформаційні джерела, обґрунтовуючи факти.

Французький філософ П. Рікер зазначав: „Об'єктивним є те, що опрацьоване, впорядковане, осмислене завдяки застосуванню методичної думки, а отже, й доступне, внаслідок цього, для розуміння... Існує стільки рівнів об'єктивності, скільки існує видів методичної поведінки”. Водночас філософ порушив проблему аналізу історичної об'єктивності через призму суб'єктивності історика, оскільки „історик іде до людей минулого зі своїм власним людським досвідом” [4, 28–29, 37]. У цьому ж контексті доречно навести твердження С. Тулміна: „Якими поняттями людина користується, які стандарти раціонального судження вона визнає, як вона організує своє життя та

інтерпретує свій досвід – усе це, виявляється, залежить... й від того, коли людині довелося народитися й де їй довелося жити” [5, 154].

Аналізуючи взаємини церкви і держави в даний період, авторка прагнула здійснити комплексне інтегральне дослідження. При цьому ми свідомі того, що в суспільстві не існує окремо взятого фактора, який детермінував би його розвиток. Одночасно діє багато причин і факторів – економічних, політичних, ідеологічних, етнічних, конфесійних, що зумовлювали конкретні прояви й впливали на формування державної політики щодо релігії та церкви. Попри заданість об’єкта дослідження, авторка визнає важливість процесів у всіх сферах соціуму, тобто не гіпертрофує значення релігійно-конфесійного чинника. Зasadничими вважаємо твердження академіка І. Ковальченка, який писав, що історичний процес слід розглядати як єдність об’єктивного і суб’єктивного, можливого і дійсного, закономірного і випадкового, масового й одиничного, соціального, етнічного та індивідуального. Окреслюючи коло теоретико-методологічних проблем, пов’язаних з розумінням і трактуванням основних факторів і мотиваційної поведінки людської діяльності, відомий учений застерігав від крайнощів одностороннього висвітлення цих процесів, наголошуючи на необхідності синтезу всього раціонального, що пропонується в різних підходах: „Основною для такого синтезу є органічне поєднання в реальній дійсності буття і свідомості, матеріального і духовного” [6, 11].

Незважаючи на міждисциплінарний характер проблеми, ми свідомі того, що дослідження здійснюється в межах конкретної дисципліни (історії України) як специфічної структури, котра визначила в загальних рисах предмет аналізу, сукупність проблем та способи їхнього розв’язання.

Практично-теоретичний рівень кожної галузі науки визначається належним рівнем розробки її понятійно-категоріального апарату, наявність якого власне й виділяє напрямок досліджень у самостійну наукову систему. У свою чергу, понятійно-термінологічний апарат характеризується внутрішньою будовою, котра складається з окремих підструктур у вигляді категорій (понять і суджень), принципів, постулатів, які є підмурками в розробці концепцій, парадигм, виведенні закономірностей. Часто терміни страждають від „тягаря часу” або мають зумовлену традиціями їхнього ненаукового використання установами щодо тих чи інших процесів.

Тому вважаємо за доцільне домовитися про вживання тих чи інших термінів у контексті порушеної проблеми.

Згідно з усталеним тлумаченням „державно-церковні відносини” – це один з видів суспільних відносин, який характеризує рівень, глибину, характер взаємозв’язків церкви та інших релігійних організацій і держави, ступінь їхньої інтеграції або ж дезінтеграції. На практиці система державно-церковних відносин надзвичайно складна, неоднозначна: її характер значною мірою детермінований історично, соціально й політично.

Зважаючи на „подвійну природу Церкви (її божественна незмінна сутність, виявлена в Символі Віри), та еволюціонуючий „одяг”, на якому відбивається жива людська історія”, за висловом відомого історика В. Ульяновського [7, 4–5], виходячи з предмета дослідження, „церква” розглядається автором як соціальна інституція. При цьому слід пам’ятати, що місія церкви в соціумі пов’язана з подоланням певної антиномії, яку доволі категорично сформулював російський богослов, протоієрей Георгій Флоровський: „Церква, що встановлює себе в світі, завжди піддається спокусі надмірного пристосування до навколишнього середовища, спокусі, що змальовується зазвичай як „світськість” церкви. Церква, яка у відчутті власної радикальної „іншосвітності” відділяє себе від цього світу, постає перед іншою загрозою – загрозою надмірного відриву від цього світу” [8, 260]. Отже, церква – це „специфічний соціальний інститут, тип релігійної організації зі складною, чітко централізованою та

ієрархізованою системою стосунків між священнослужителями та віруючими, що продукують, зберігають і передають релігійну інформацію, координують релігійну діяльність і здійснюють контроль за поведінкою людей” [2, 405]. Дослідниця вживає термін „церква” в одному ряду з іншими соціальними інститутами, тому вважає за доцільне написання його з маленької літери. Однак існує небезпека підміни понять, оскільки термін „церква” використовують для назви християнської культової будівлі. Ми намагалися для позначення будівлі дотримуватися вживання термінів „храм”, „культова споруда”, „молитовні будівлі”, хоча іноді, йдучи за джерелом, вживали термін „церква” (контекстуально було зрозумілим значення поняття).

Поняття „державна” в широкому сенсі тлумачиться як „стала соціально-політична структура, що відтворює на певній території впродовж тривалого часу власну систему суспільних відносин, норм, цінностей та ідеалів”. При цьому важливе значення має „розрізнення держав з погляду наявного в них політичного режиму, під яким розуміють систему методів здійснення державної влади, ступінь реалізації демократичних прав і свобод особистості, ставлення державної влади до правових засад власної діяльності, співвідношення офіційних конституційних і правових форм з реальним політичним життям” [2, 94–95]. У науковому дослідженні йдеться про більшовицьку державу з певним акцентуванням уваги на суті її політичного режиму. Разом з тим зазначимо, що уособленням державності для основної маси населення виступав компартійно-радянський апарат.

Під „суспільством” розуміємо історично конкретний тип соціальної системи, певний соціальний організм і форму соціальних відносин, які формувалися в умовах революційного трансформаційного зламу та становлення радянської дійсності 1917 – 1930-х років. Водночас ураховуємо тлумачення французького історика й соціолога Ж. Башлера, котрий уважав, що „потрібно розуміти „суспільство” в сенсі соціального інстинкту, принципів єдності та зв’язності, які утримують разом індивідів, групи населення, мережі, з яких складається суспільство” [9, 160]. У нашій роботі „суспільство” розглядається через зріз ставлення до релігії, православної віри та конкретної конфесії в контексті різних демографічних і соціокультурних параметрів.

Поняття „модель державної церковної політики” було впроваджене до наукового обігу російським релігієзнавцем М. Одінцовим. За його визначенням – це стійкий комплекс якостей і характеристик політики держави стосовно релігійних організацій, усталений в конкретний історичний період. У рамках „моделі” науковець виділив три складові: перша – теоретико-ідеологічна, друга – правова база (Конституція, закони та інші нормативні акти, які визначають зміст поняття „свобода совісті” і „свобода віросповідань” та регулюють діяльність релігійних організацій, права і обов’язки релігійних громад, характер взаємин держави і церковних інституцій), третя – організаційно-управлінські структури (підрозділи), які безпосередньо реалізують політику держави в питаннях свободи совісті та віросповідань [10, 132-133]. Використовуючи запропоновані підходи, нами подано сутнісну характеристику моделі державно-церковних відносин, яка була впроваджена і функціонувала в 1917 – 1930-ті роки; розглянуто теоретичне обґрунтування і відповідні установки партійно-державного керівництва щодо церкви та релігії; визначено основи політико-правової моделі державно-церковних відносин та їх еволюцію; показано роль і значення кожного з підрозділів, причетних до регулювання цих відносин, і їхня підпорядкованість.

При структурній характеристиці релігійно-конфесійної мережі ми оперували термінами й поняттями, зафіксованими в джерелах того періоду. До того ж автор свідомий того, що партійно-державні функціонери 1917 – 1930-х років часто доволі вільно оперували поняттями, ігноруючи їхні чіткі дефініції, що особливо помітно в ставленні до релігії. Іноді терміни страждають від „тягаря часу” або мають зумовлену

традиціями їхнього ненаукового використання „установку” щодо тих чи інших процесів. Це стосується поняття „секта”, „сектантство”, які не є науковими. Їхня життєвість у розглядуваний період була зумовлена усталеною традицією використання цього поняття з часу, коли панівна державна релігія піддавала решту релігійних учень гонінням, використовуючи при цьому навіть на законодавчому рівні кримінальне поняття „зловредная секта” [11, 134–136].

Термін „обновленство” в аналізованих джерелах досліджуваного періоду вживався для характеристики конкретного релігійного утворення, котре виникло на початку 1920-х років як результат складних процесів у розвитку внутрішньоцерковного життя, сутнісними характеристиками якого був розкол у православ'ї. Тобто термін „обновленство” в документах партійно-радянського керівництва використовувався у „вузькому розумінні” – релігійне об'єднання, яке постало в результаті розколу в РПЦ, при цьому цей корпус джерел дає можливість говорити про зацікавленість і підтримку конфесійного утворення на певному етапі його розвитку з боку самого партійно-державного керівництва з метою поглиблення подальшого розколу. На нашу думку, це звужене трактування поняття, оскільки обновленство в широкому розумінні явище доволі складне, котре пройшло певну еволюцію і може визначатися як реформаторський рух, як складова соціальних і національних рухів. Навіть для 1920-х років обновленство слід розглядати як відповідь на потребу часу, як складову частину загального соціокультурного процесу модернізації суспільства [12, 268–274].

Поняття „трансформація” відображає певний момент у розвитку суцього, що характеризується переходом від нагромаджених певних ознак нового до руйнування старих засад, становленням якісно нового стану предмета. Соціальна трансформація – це період становлення нових соціальних форм, утвердження нових принципів соціального устрою та виникнення нових соціальних інститутів. Поняття „соціальна трансформація” розкриває перехід у розвитку суспільства, коли становлення, утвердження нових соціальних принципів співіснують зі ще активно функціонувальними колишніми соціальними формами.

Трансформація суспільства – це процес зміни соціуму, що не визначається цілковито перетворювальною свідомою діяльністю людини: значним за обсягом є стихійний, неконтрольований потік процесів. Соціальна трансформація зумовлюється соціальними потрясіннями: революціями, реформаторською діяльністю окремої історичної особи, активністю тих чи інших соціальних спільнот. Для суспільства період трансформації означає перервність, відхилення, руйнування наявної соціальної традиції.

У сучасному суспільствознавстві не існує сталої теорії трансформації. Серед істотних ознак соціальної трансформації дослідниця А. Бойко виділила наступні:

1) радикальна зміна принципів соціального устрою у всіх сферах життя суспільства;

2) руйнування (повне чи часткове) старих соціальних інститутів;

3) виникнення соціальних ніш, що не контролюються державою;

4) злам ідеологічних традицій, розмивання моральних норм, правовий нігілізм, заперечення необхідності державної релігії чи політичної ідеології, соціального міфу, які об'єднують та мобілізують маси;

5) кризу всіх сфер функціонування суспільства як результат нігілізму в ставленні до попереднього соціального досвіду перетворення суспільства та ін. [13, 24]

Певною мірою поняття „трансформація” суспільства наближене до змісту поняття „перехідний період” розвитку суспільства. У сучасних дослідженнях з історії, соціології, політології та інших соціо-гуманітарних наук використовується також поняття „модернізація”, „модернізація суспільства”. Теорія модернізації – панівна парадигма пояснення глобального процесу, в ході якого традиційні (аграрні) суспільства

перетворюються на сучасні (індустріальні). Однак це поняття також не є усталеним і однозначним. Сучасний український історик Г. Єфименко наголошує на неможливості застосування цієї теорії щодо 1920–1930-х років у розумінні модернізації як процесу звільнення особистості, створення громадянського суспільства та демократизації суспільного життя. Водночас автор зазначає, що ставлення до модернізації американських учених, котрі з 1950-х років під цим терміном стали розуміти індустріалізацію та урбанізацію країни, є цілком прийнятним для вивчення історії України 1920–1930-х років [14, 363].

Ми поділяємо погляд А. Бойко, яка стверджує, що поняття „трансформація суспільства” ширше від поняття „модернізація суспільства”. Останнє передбачає „осучаснення” традиційних соціально-економічних і духовних структур суспільства або його оновлення із урахуванням нових засад та вимог. Трансформація суспільства, на відміну від модернізації, передбачає якісну зміну соціуму в цілому [13, 24].

Методологічною конструкцією, що дала змогу досягнути проблему державно-церковних відносин в Україні, було вивчення „історії знизу” або в руслі соціальної історії, основною характерною рисою якої є спроба осмислити й показати світосприйняття реалій 1917 – 1930-х років в українському суспільстві, простежити досить стрімку зміну стереотипів поведінки його членів, взаємовплив владних дій та суспільних настроїв. Однак, ми свідомі того, що виконання такого завдання потребує значної кількості узагальнень, а це детермінує подальшу перспективу. Перевага в історичному дослідженні надавалася інтерпретації суспільного розвитку в соціальній практиці окремих його учасників (як хід історичного процесу віддзеркалювався у світосприйнятті певних груп населення України). Основний акцент ми робили на аналізі тих явищ, які допомагали реконструювати характер взаємин держави і церкви в 1917 – 1930-х роках і здійснити спробу аналізу трансформації суспільства в цей період, з’ясувати причини готовності людей терпіти політичне насилля, підкорятися владі, нездатності чи неможливості протистояти руйнуванню храмів тощо. Адже, досліджуючи уявлення певних груп населення про ті чи інші вияви політики владних структур, ми повинні бути добре обізнаними із сутністю такої політики.

Однією з дослідницьких засад у вивченні проблеми державно-церковних відносин було використання теорії тоталітаризму, хоча в роботі не подано її теоретичного обґрунтування (оскільки це не входило до окреслених завдань проекту). Маркуючи проблему, ми мали на увазі контекст утвердження тоталітарної влади в 1920–1930-х роках. Використання вищезгаданої теорії уможливорює глибше осмислити сутність процесів і явищ зазначеного періоду, переконатися в тому, що з утвердженням та зміцненням тоталітарного режиму посилювалися процеси соціальної маніпуляції (насамперед, через використання засобів масової пропаганди). Але разом із тим ми враховували і той факт, що розвиток науки передбачає зміну парадигми, методів, стереотипів мислення. У свою чергу перехід від однієї парадигми до іншої часто не піддається логічному опису, бо кожна з них несе принципово новий результат дослідження, який не можна логічно вивести з відомих теорій. Тому дослідниця намагалася враховувати неприпустимість механічного перенесення основних положень будь-якої теорії для пояснення різних за своєю суттю процесів і явищ.

Побіжно зауважимо, що не вдаємося до пояснення наукових визначень понятійно-категоріального апарату, характерного для сучасного етапу розвитку історичної науки (наприклад, „парадигма”, „концепт”, „дискурс”, „дефініція” та ін.), оскільки для істориків, які працюють у межах одного „сміслового поля”, наукова термінологія (попри іноді неоднозначність трактувань) не потребує коментарів.

Особливість структурної композиції наукової праці полягає у використанні при її побудові принципу ризоми. Образ-концепт ризоми був запозичений нами з праці

сучасних французьких філософів Ж.Делюза і Ф.Гваттарі „Ризома” [15], котрі подали його (концепт) як модель неявного зв'язку. Це дало змогу розглядати розділи наукового дослідження як окремі самостійні частини, але разом з тим (як і всі точки ризоми) нерозривно пов'язані між собою. Таким чином, ми немов одержуємо можливість провести комплексне дослідження через аналіз окремих елементів не лінійно, а у вертикально-горизонтальній площині прочитання історії. Розглядаючи кожен сегмент тріади „державна – церква – суспільство”, ми об'єднуємо їх концептуально під кутом зору заданості об'єкта й предмета дослідження. Така структурна побудова є оригінальною, хоча й змушує до повторюваності окремих сюжетів (до якої автор вдається свідомо) з огляду на заявлену конструкцію. Крім того, запозичення окремого концепту було використано лише в структурно-композиційній будові дисертації, а не при аналізі сутнісного наповнення (де авторка залишається в дослідницькому полі історичної науки).

Таким чином, застосування авторкою широкого спектра методологічних принципів науково-методичного інструментарію сприяло підійти до розв'язання окреслених завдань та обґрунтувати авторську концепцію державно-церковних відносин в Україні 1917 – 1930-х років. Водночас, ми усвідомлюємо багатовимірність порушеної проблеми дослідження, що має різні рівні та регіональні вияви. У збагаченні теоретико-методологічного ареалу дослідження значну роль відіграють інші галузі соціально-гуманітарного знання. Для здійснення конкретно-історичного дослідження надзвичайно важливе значення має застосування інструментарію соціології, антропології, політології, філософії та ін. Перспективним у дослідженні цієї проблеми видається залучення структурної антропології, орієнтованої на вивчення соціальних структур і масових процесів; культурної антропології, зосередженої на аналізі ментальних структур та „свідомісних” явищ та інших. Це сприятиме вивченню розглядуваних подій, явищ, стану осягнення процесів, що відбувалися, різними соціальними групами на різних рівнях (йдеться про відмінності процесів та їхнє осмислення в місті й на селі, центрі й на периферії, молоддю і старшими віковими категоріями). Диференційованого аналізу також потребують погляди представників влади тощо.

Використання в дослідженні широкого спектра методологічного інструментарію сприяло радикальному зламу наявних концептуальних стереотипів і маркуванню авторської концепції державно-церковних відносин в радянській Україні 1917 – 1930-х років.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Смолій В. Вступаючи у XXI ст.: деякі теоретико-методологічні аспекти історичних досліджень в Україні // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків „Українська історична наука на сучасному етапі розвитку”. Кам'янець-Подільський, 17 – 18 вересня 2003 року. Доповіді та повідомлення / Укр. історичне товариство, Інститут історії України НАН України. Кам'янець-Подільський держ ун-т, Світова наукова рада при світовому конгресі українців. Ред.: Любомир Винар, Олександр Завальнюк. – Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог: Вид-во На УОА, 2005.
2. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навч. посіб. / В.М. Литвин, В.І. Гусев, А.Г. Слюсаренко та ін. – К.: Вища школа, 2002.
3. Чижевський Д. Філософські твори: У 4-х т.т. / Під заг. ред. В. Лісового. – Т. 2. – К.: Смолоскип, 2005.
4. Рікер П. Історія та істина / Пер. з фр. В.Й. Шовкуна. – К.: Видавничий дім „КМ Academia”, Університетське вид-во „Пульсари”, 2001.
5. Тулмин Ст. Человеческое понимание. – М.: Прогресс, 1984.
6. Ковальченко Н.Д. Теоретико-методологические проблемы исторических исследований. Заметки и размышления о новых подходах // Новая и новейшая история. – 1995. – № 1.
7. Ульяновський В. Минуле України через призму історії Православної Церкви: проблеми, уроки, перспективи // Київська старовина. – 2004. – № 1.

8. Флоровський Г. Імперія та пустеля // Дух і літера. – 1998. – № 3 – 4.
9. Башлер Ж. Нарис загальної історії / Пер. з фр. Є Марічева. – К.: Ніка-Центр, 2005.
10. Одинцов М.И. Русская православная церковь в XX веке: история взаимоотношения с государством и обществом. – М.: ЦИНО, 2001.
11. Пчелинцев А. К вопросу о терминах „традиционная религия” и „секта” // Релігійна свобода: мас-медіа, школа і церква як суспільні фактори утвердження. Науковий щорічник. За заг. ред.доктора філос. наук А. Колодного. – К.: [Б.в.], 2001.
12. Киридон А. Обновленство в Україні: до проблеми формування понятійно-категоріального апарату в історико-релігійних дослідженнях // Історія релігій в Україні: Наук. щорічник. – Л.: Логос, 2004. – Кн. 1.
13. Бойко А.І. Соціальна трансформація суспільства та проблема світогляду // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Т.32. Вип. 19. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2004.
14. Єфименко Г. Історія України 1920–1930-х рр.: проблема методології досліджень // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців: Зб. наук. статей. Част. 2. – Чернівці: Рута, 2004.
15. Deleuze G. Guattari F. Rhizome. – Paris: Minuit, 1976. – 74 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Киридон Алла Миколаївна – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка.

Наукові інтереси: проблеми історії державно-церковних відносин в Україні у XX – XXI столітті.

ШКІЛЬНА ПРОГРАМА З ПРАВОЗНАВСТВА: ЕВОЛЮЦІЯ І ТЕОРЕТИЧНЕ ОБРУНТУВАННЯ (1990 – 2006)

Анатолій ГУЗ (Київ)

У статті досліджено проблеми еволюції і теоретичного обґрунтування українськими вченими шкільної програми з правознавства в 90-х роках XX ст. – на початку XXI ст.

In the article the author describes development and theoretical justification by Ukrainian scientists school law program in the last decade of XX-th century and on the beginning of XXI-th century.

Одразу після проголошення Україною незалежності 1991 року представники кількох пострадянських наукових правових шкіл розпочали роботу над теоретичним обґрунтуванням основних функцій і напрямів шкільної правової освіти [1, 114]. Результатом їхньої роботи стали необхідні для школи програми зі шкільного курсу правознавства. Цілком зрозумілою є увага до цієї проблеми представників юридичної чи педагогічної науки. У той же час представники історичної науки менше уваги приділяли цьому без сумніву актуальному питанню.

Окреслена нами проблема не була предметом окремого наукового дослідження. Певним внеском у розробку зазначеної проблеми є навчально-методичні праці українських дослідників [2, 15 – 20]. З прийняттям нової Конституції України було зроблено ще один крок до утвердження демократичних правових цінностей у суспільстві. Допомогти вчителю правознавства у виконанні цього високого й водночас нелегкого обов'язку покликаний навчально-методичний посібник “Конституція України і основи правознавства в школі: книга для вчителя” [2, 7]. Зазначимо, що в цьому посібнику розкрито роль Конституції України в правовому житті, зроблено аналіз розвитку правової освіти в Україні. Значне місце відведено суто практичним питанням, а саме: як створити шкільну юридичну бібліотеку й оформити навчальний кабінет правознавства, як готувати учнів до участі в олімпіадах і до вступу у вищий навчальний заклад, як проводити позакласну правовиховну роботу тощо. Фактично це був перший

після проголошення незалежності України навчальний посібник, який є одним з основних при підготовці до викладання правознавства в школі.

Враховуючи наукове та практичне значення проблеми, недостатнє її вивчення в історичній літературі, автор ставить за мету дослідити проблеми еволюції і теоретичного обґрунтування українськими вченими шкільної програми з правознавства в 90-х роках ХХ ст. – на початку ХХІ ст.

Найпершу спробу теоретично обґрунтувати необхідність викладання правознавства в школі на початку 90-х років було зроблено НДІ теорії і методів виховання АПН СРСР та доповнено Головним навчально-методичним управлінням загальної середньої освіти МНО УРСР у підготовленій програмі зі шкільного правового курсу, тобто ще до проголошення незалежності України [3, 51 – 57]. Кардинальні зміни в системі шкільної правової освіти вимагали соціально-економічні та політичні процеси перебудови в СРСР, проголошення 1990 року державного суверенітету України [4, 3 – 8]. Саме тому, аналізуючи основні положення цієї програми, варто враховувати тогочасні історичні події та політичні процеси, які, безперечно, вплинули при її підготовці.

Необхідність побудови в країні правової держави та процеси демократизації і гласності вимагали посилення уваги до виховання в молоді громадянськості, основ моральної і правової культури. Саме тому в межах змісту програми було запропоновано обговорення негативних сторін розвитку українського суспільства (випадків беззаконня, масових репресій, корупції тощо). Вперше було запропоновано викладати школярам про подібні факти, події і явища, причини та можливі способи їх усунення. Історизм у викладанні права передбачав також звернення до історії правових учень, правових систем у доступній для дев'ятикласників формі і в межах відведеного програмою часу.

Розробники цієї шкільної програми з курсу правознавства намагалися пробудити в учнів інтерес до права, до аналізу морально-правових ситуацій, спонукали до правової самоосвіти, що відповідало вимогам юридичного всеобучу. Було враховано і те, що учні вивчали правовий курс в умовах здійснення глибоких перемін, які торкалися й правової сфери суспільства. Адже розпочинався процес створення по суті нової державності на території СРСР. При аналізі цієї програми стає більш зрозумілим, що вона передбачала певну свободу вчителя в розподілі навчального часу й виборі форм вивчення, матеріалу [3, 51].

Разом з цим у програмі пропонувалося більш поглиблено вивчати законодавство Української РСР, а для розгляду питань, пов'язаних з Декларацією про державний суверенітет України, розробкою нової Конституції республіки, передбачалися спеціальні заняття. Історичні й культурні традиції українського народу, його морально-правові норми мали розкриватися під час опрацювання всіх тем курсу.

Розробники цієї програми вважали, що основні вміння, які формуються в процесі вивчення курсу, допомагатимуть учням оволодіти основами правової культури. Ця програма була розрахована на 1 год. для вивчення на тиждень, разом 34 год. [3, 53].

1991 року Українською асоціацією викладачів права була підготовлена нова програма для шкільного курсу правознавства – «Основи української держави і права», яка також теоретично обґрунтувала основні функції і напрями шкільної правової освіти на той час [5, 22]. Зокрема, автори дотримувалися думки, що здобуття учнівською молоддю правових знань є не лише однією з важливих умов формування правової держави, профілактики всілякого роду правопорушень серед них, а й важливою основою захисту їхніх прав та інтересів.

На початку 90-х років недоліки в організації та проведенні правової підготовки молоді, зокрема, й учнівської, призводили до того, що окремі її права грубо порушувалися, а значна частина злочинів та інших правопорушень скоювалося саме

цією категорією громадян. Ситуація, яка склалась на той час з правовим навчанням та вихованням учнів у школі, серйозні недоліки в цій справі (відсутність підручників, науково обґрунтованої навчальної програми, інших навчально-методичних розробок, незабезпеченість правового курсу викладацькими кадрами тощо) вимагали вжиття заходів щодо поліпшення стану справ у цій галузі.

Зазначена програма “Основи української держави і права” була підготовлена з урахуванням результатів розвитку юридичної науки та новітнього на той час законодавства України, практики його застосування в умовах шкільного життя. Програма охоплювала вивчення таких питань, як історичні умови виникнення і розвитку держави та права, основи конституційного ладу України, правові взаємовідносини між громадянами й державою, гарантії забезпечення прав та інтересів громадян, а також вивчення окремих галузей та інститутів права (адміністративного, цивільного, сімейного, трудового, кримінального тощо).

Особливу увагу в програмі було приділено з'ясуванню проблем, пов'язаних з правовим регулюванням суспільних відносин школярів. Зокрема, розглядалися питання їхнього правового положення, особливості адміністративної та кримінальної відповідальності, укладення та припинення трудових договорів з неповнолітніми та деякі інші.

Крім того, 1991 року колективом учених Інституту держави і права АН України було розроблено альтернативний попередній програмі проект програми курсу “Основи держави і права України” для 9-х класів загальноосвітніх шкіл [6, 15 – 18].

Головним завданням пропонованої програми курсу “Основи держави і права України” розробники вбачали: у відродженні національної самобутності української школи, в організації систематичного, цілеспрямованого впливу на учнівську молодь, який формував би основи її правового світогляду, систему правових уявлень, правові переконання, настанови, почуття та емоції, навички й потреби активної правомірної поведінки в повсякденному житті [6, 15].

Автори програми курсу «Основи держави і права України» наголошували на тому, що справжня повага до закону насамперед ґрунтується не на загрозі примусу, не на жорстокості можливої кари, а на вихованні відповідних інтересів і потреб до додержання правових норм, на розумінні закону як міри свободи, а не поневолення як головного засобу захисту людиною своїх прав.

В основу підготовки програми був покладений принцип «тема – урок, розділ – чверть». Разом з цим перелік основних тем мав суто рекомендаційний характер. Вчителю пропонувалося об'єднувати вивчення кількох тем, рекомендувати окремі теми учням для самостійного опрацювання, змінювати послідовність розгляду конкретних питань, більш детально висвітлювати проблеми, що мають особливе значення для даної місцевості чи учнівського колективу. Ця програма також була розрахована для вивчення із розрахунку 1 год. на тиждень, разом 34 год.

У результаті теоретичного обґрунтування українськими вченими шкільної програми з правознавства в 90-х роках ХХ ст. курс “Основи держави і права України” (у навчальних планах “Правознавство”, 9-й клас) у 1992/93 навчальному році викладався на вибір учителів за проектами двох програм, підготовлених Інститутом держави і права АН України та Українською асоціацією викладачів права.

На практиці в школах викладання велося переважно за програмою, запропованою фахівцями Інституту держави і права імені В. Корецького. Ця програма постійно вдосконалювалася у зв'язку із розбудовою українського суспільства. Так, згодом у 1996, 1998 роках вона була доопрацьована і виходила окремими виданнями [7, 4].

Набутий досвід теоретичного обґрунтування шкільної правової освіти дав змогу 2001 року уточнити ряд положень цієї програми, насамперед у напрямку подальшої адаптації навчального курсу до вікових особливостей учнів. Пропонована програма стала вдосконаленим варіантом програми, яка була вперше опублікована 1992 року в № 13, 15–16 “Інформаційного збірника Міністерства освіти України”. Удосконалений варіант програми розрахований на вивчення курсу правознавства в 9-му класі загальноосвітніх шкіл, гімназій та ліцеїв протягом 51 години (1,5 години на тиждень). Тобто спостерігаємо збільшення кількості годин, відведених на викладання курсу Крім того, нова редакція програми врахувала зміни в освітній політиці держави, ті реформи, які відбулися в українській школі, а також розвиток державно-правових інститутів після прийняття Конституції України [8, 8 – 17].

Запропонована програма курсу “Основи правознавства” не містила послідовного систематизованого викладу першооснов усіх головних юридичних дисциплін, а містила лише ту інформацію, яка була конче необхідною для учнів. Цим була зумовлена й структура навчального курсу, яка дещо не узгоджувалася з традиційною для юристів послідовністю галузей права. Спочатку викладалися необхідні теоретичні знання про самі поняття “держава” та “право”, про призначення цих інститутів у суспільстві й закономірності їхнього розвитку, розкривалися поняття правової держави як своєрідної загальновизначеної мети сучасного державотворення; історико-юридичні знання, потім – проблеми, присвячені конституційним правам, свободам, обов'язкам людини й громадянина в Україні, знайомство з міжнародними стандартами прав людини, вивчалися конституційні засади державного ладу України, інститути безпосередньої та представницької демократії, структура, функції, форми діяльності законодавчої, виконавчої та судової влади. І, нарешті, в останній частині курсу розглядалися окремі положення галузевих юридичних дисциплін, зокрема цивільного, земельного, трудового, сімейного, адміністративного й кримінального права.

У середині 90-х років ХХ ст. науковцями було теоретично обґрунтовано й викладання курсу “Основи правознавства” для 9 – 11 класів, учнів з поглибленим вивченням права та вищих професійних училищ [9, 8 – 14]. Зрозуміло, що цей курс мав врахувати специфіку навчання учнів професійно-технічних училищ, що значно позначилося на змісті запропонованих фахівцями програми. Оскільки програма розрахована на поглиблене вивчення предмета, то на викладання відводилося 2 години на тиждень, або 68 год. на рік у кожному класі.

Ця програма з основ правознавства була однією з перших спроб надати методичну допомогу педагогам щодо поступового поглибленого правового навчання учнів у загальноосвітній школі та в закладах професійно-технічної освіти. При її розробці враховано досвід, напрацьований у різних містах України. Особливістю програми стало визначення оптимального обсягу змісту знань, що відповідало віковим можливостям учнів, забезпечувало єдність навчання і виховання. Матеріал згрупований відповідно до загальнопедагогічних принципів безперервності, наступності, єдності, послідовності, які становили методологічну основу правовиховної роботи. Зазначені принципи реалізовані, зокрема, на трьох рівнях формування правових знань учнів шкіл і професійних училищ через поступове збільшення обсягу, ускладнення та поглиблення змісту правового матеріалу, починаючи з першого рівня (9-й клас) і далі поступово вже до більш високих (10-й, 11-й класи). Це стосувалося і відповідних напрямів, рівнів освітньо-виховної діяльності професійно-технічних закладів освіти. Поетапний відбір змісту, правового матеріалу за ступенем складності сприяв систематизації знань, доступності сприйняття, глибшому усвідомленню, цілісності знань.

Альтернативою цій програмі стало запровадження 2001 року проекту програми “Правознавство для ліцеїв, гімназій, класів з поглибленим вивченням правознавства”

[10, 50 – 55]. На забезпечення цієї програми її авторами було підготовлено і навчальні посібники [11, 2 – 3]. Програма розрахована на два роки навчання (10 і 11 класи) з інтенсивністю 3 години на тиждень. Навчальні заклади, де для вивчення правознавства відведено більшу або меншу кількість годин, мали можливість відповідно змінити запланований програмою розподіл часу.

2002 року фахівцями Науково-методичного центру професійно-технічної освіти та Інституту педагогіки і психології професійної освіти АПН України розроблено новий проект програми для професійно-технічних навчальних закладів, який значно вдосконалив попередню програму [12, 17]. Програма фактично розкрила специфіку викладання правознавства в професійно-технічних навчальних закладах. Адже формування правосвідомості учнів різних професійно-технічних навчальних закладів органічно пов'язане з диференціацією і має свої особливості.

Програма курсу містила теми, у яких розглядалися питання про сутність і призначення права, висвітлювалися поняття та ознаки правової держави, послідовно викладені основні відомості про конституційне, цивільне, господарське, трудове, адміністративне, кримінальне, екологічне, сімейне, цивільно-процесуальне право. Особлива увага приділялася як важливим з погляду вивчення питань правового регулювання господарських відносин. Програма розрахована на 34 години й побудована таким чином, що в межах вивчення тем викладачеві надається повна свобода розподілу навчального часу, включаючи й повторення.

Одним із важливих завдань загальної середньої освіти в Україні на початку ХХІ ст. було формування правосвідомості та правової культури учнівської молоді. Розв'язання цього завдання покладалося на відповідні предмети в основній та старшій школі, насамперед на курс “Основи правознавства”. Особливістю навчання правознавства в школі є те, що воно спрямоване не тільки на підвищення рівня правової освіченості учня, але й на поєднання правових знань із внутрішньою позицією особистості, розвиток у нього здатності керуватися відповідними знаннями в сучасному суспільному та повсякденному житті вміння діяти відповідно до вимог права, закону.

У 2006 – 2007 навчальному році викладання правознавства в середніх навчальних закладах здійснювалося за програмою, розробленою вченими ще 2001 року [13, 8 – 9]. Для профільних класів чинними залишалася програма “Правознавство для ліцеїв, гімназій, класів з поглибленим вивченням правознавства”. Ця програма мала навчальне забезпечення посібниками “Основи теорії держави і права”, “Основи публічного права України” та “Основи приватного права України”, виданих протягом 2003–2005 років видавництвом “Версія” (автори І. Котюк та О. Котюк), де враховано найновіші досягнення теорії держави та права, а також окремих галузей права України на сучасному етапі.

Разом з вивченням правового курсу у 9 класі в середині 90-х років почали активно порушувати питання безперервності правової освіти в школі. У повному обсязі розв'язати це питання не вдалося, однак учені почали теоретично обґрунтовувати необхідність викладання у школі ще одного правового курсу “Права людини” [14, 45 – 50].

Саме цей курс став важливим елементом у структурі юридичної освіти, який рекомендувалося вивчати в 10 – 11-х класах загальноосвітніх шкіл та для поглибленого вивчення (на основі цієї ж програми) у школах, ліцеях та гімназіях гуманітарного, насамперед, юридичного профілю.

Ідея вчених ґрунтувалася на необхідності безперервної довгострокової програми юридичної освіти та виховання, розрахованої на всі види освітніх закладів, починаючи з дитячого садка. Саме тому курс “Права людини” для 10 – 11-х класів став продовженням курсу “Основи держави і права України” (“Правознавство”), який вивчається в 9-х

класах загальноосвітніх шкіл, поглиблюючи знання про основні права людини й громадянина. Принциповою відмінністю нової навчальної дисципліни стала її спрямованість на певну переорієнтацію у правовому світогляді школяра. Розробниками запропоновано викладати курс у розрахунку 1 год. на тиждень, разом 68 год.

У 2006 – 2007 навчальному році викладання курсу “Права людини” пропонувалося за новою програмою та посібником, що мають гриф Міністерства освіти і науки України [15, 8 – 9].

Одним із основних елементів шкільної правової освіти в Україні в середині 90-х років став курс “Конституції України”. Викладання цього курсу було викликане передусім прийняттям 1996 року нової Конституції України. Саме тому Президентом України був виданий Указ “Про першочергові заходи пов’язані з прийняттям Конституції України” [16, 2 – 4]. Міністерство освіти України на виконання п.6 цього Указу видало наказ, який врегулював питання викладання нового курсу в закладах освіти [17, 3]. Цим наказом до програм навчання у закладах освіти усіх форм власності в 1996 – 1997 навчальному році внесено обов’язкові спеціальні курси й дисципліни з вивчення Конституції України, затверджені їхньої програми [18, 14]. Слід зазначити, що цей наказ зобов’язував керівників закладів освіти організувати вивчення Конституції України. Для цього пропонувалося широко використовувати бесіди, лекції диспути, учнівські конференції, тематичні вечори, екскурсії, стенди, спеціальні стіннівки тощо з метою роз’яснення положень Основного закону країни [18, арк. 15].

Для забезпечення викладання правового курсу Конституція України науковцями була розроблена програма [2, 265 – 268]. Вона була розрахована на використання у 1996 – 1997 / 1997 – 1998 навчальних роках для корекції знань учнів 10 – 11-х класів, які вже вивчали основи конституційних знань, але на старій нормативній базі. Ця програма розрахована на 17 год.

У середині 90-х чимало уваги приділено теоретичному обґрунтуванню викладання в школі ще одного правового курсу “Практичне право”. Програма курсу “Практичне право” ознайомлює школярів: з правом і юридичною системою, роллю права і юристів у житті суспільства, вчить подолати правовий нігілізм і прищепити інтерес до права й мотивувати його використання; забезпечити практичне розуміння права, що учні можуть використати в повсякденному житті як звичайні громадяни; з розумінням таких фундаментальних принципів і цінностей, як права людини, демократія, правова держава, ринкова економіка і т. ін., що лежать в основі Конституції, законів, правової системи й суспільства в цілому [19, с.15].

Таким чином, у ході роботи досліджено проблеми еволюції та теоретичного обґрунтування українськими вченими шкільної програми з правознавства в 90-х роках ХХ ст. – на початку ХХІ ст. Варто також зазначити, що українськими науковцями теоретично обґрунтовано викладання кількох правових курсів у школах України в досліджуваний період. Шкільні програми з правознавства стали основою для теоретичного обґрунтування основних функцій та напрямів шкільної правової освіти. Розробка та затвердження цих документів дає можливість стверджувати, що протягом 1990 – 2006 років розпочато створення системи шкільної правової освіти в Україні хоч і не в повному обсязі, а лише в старшій школі. Складання цієї системи триває і в наш час.

У майбутньому потребує наукової розробки й теоретичного обґрунтування викладання правознавства в початковій та основній школі. Дослідженням цієї актуальної та важливої для суспільства проблеми вже сьогодні займаються українські вчені, актуальним для дослідників ця проблема буде й у перспективі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Акт проголошення незалежності України // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 38. – С. 114.
2. Конституція України і основи правознавства в школі: Книга для вчителя / За ред. І. Усенко, С. Бобровник, В. Ваксман та ін. – К.: Укр. центр правничих студій. – 1999. – С. 15 – 47.
3. Проект програми з “Основ радянської держави і права” // Інформаційний збірник Міністерства народної освіти УРСР. – 1991. – № 15 – 16. – С. 51 – 59.
4. Декларація про державний суверенітет України: Прийнята Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 р. // Нове законодавство України. – Вип. 1. – К.: Україна, 1992. – С. 3 – 8.
5. Опришко В., Гринчишин В., Демський С. Проект програми “Основи української держави і права” // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1992. – №13. – С. 21 – 30.
6. Мироненко О., Усенко І. Проект програми курсу “Основи держави і права України” для 9-х класів загальноосвітніх шкіл // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1992. – № 13. – С. 15 – 35.
7. Лист Міністерства освіти і науки України від 21.07.2004 № 1/9 – 382 “Про перелік програм і навчально-методичних посібників, рекомендованих Міністерством освіти і науки України для використання в дошкільних навчальних закладах у 2004/2005 навчальному році” // ІПС “Законодавство”, версія 2.6.3.; Наказ Міністерства освіти і науки України від 25.04.2001 № 342 “Про типові навчальні плани загальноосвітніх навчальних закладів на 2001/2002 – 2004/2005 навчальні роки” // ІПС “Законодавство”, версія 2.6.3.
8. Усенко І. Програма до навчального курсу “Правознавство” для юридичних ліцеїв і спеціалізованих юридичних класів // Історія в школах України. – 1999. – № 3. – С. 8 – 17.
9. Ткачова Н. Тематичні плани та програми курсу “Основи правознавства для 9 – 11 класів з поглибленим вивченням права та вищих професійних училищ” // Історія в школах України. – 1998. – № 2. – С. 8 – 14; № 3. – С. 15 – 25.
10. Котюк І., Котюк О. Проект програми “Правознавство для ліцеїв, гімназій, класів з поглибленим вивченням правознавства” // Історія в школах України. – 2002. – № 5. – С. 50 – 55.
11. Котюк І., Котюк О. Курс правознавства. Частина І: Основи теорії держави і права: Навчальний посібник. – К.: Версія, 2003. – 225 с.
12. Інструктивно-методичні рекомендації щодо вивчення шкільних дисциплін у новому 2006/2007 навчальному році // Інформаційний збірник МОН України. – 2006. – № 17 – 21. – С. 17 – 23.
13. Методичні рекомендації щодо викладання курсу “Основи правознавства” у загальноосвітніх навчальних закладах у 2006 – 2007 навчальному році // Історія та правознавство. – 2006. – № 22 – 24. – С. 8 – 9.
14. Денисов В., Рабинович П., Семенов В., Усенко І., Заблоцька Л. Програма курсу “Права людини” для учнів середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладів // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1998. – № 19. – С. 45 – 50.
15. Ремех Т., Пометун О., Програма курсу “Права людини” // Історія в школах України. – 2006. – № 4. – С. 5 – 8.
16. Указ Президента України від 12.07.1996 р. № 553 “Про першочергові заходи пов’язані з прийняттям Конституції України” // ІПС “Законодавство”, версія 2.6.3.
17. Наказ Міністерства освіти України від 12.08. 1996 р. № 269 “Про вивчення нової Конституції України у закладах освіти” // ІПС “Законодавство”, версія 2.6.3.
18. Центральний державний архів вищих органів виконавчої влади у м. Києві. – Ф. 166. – Оп. 18. – Од. зб. 163. – Арк. 14.
19. Пометун О. Курс “Практичне право” – новий підхід до правової освіти підлітків// Шлях освіти. – 2001. – № 4. – С. 8 – 15.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Гуз Анатолій Михайлович – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Інституту політології та права Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова.

Наукові інтереси: проблеми шкільної правової освіти в Україні.

УДОСКОНАЛЕННЯ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ В СЕРЕДНІХ СПЕЦІАЛЬНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ У 80-Х – 90-Х РР. ХХ СТОЛІТТЯ

Наталія БІДЕНКО,

АНАТОЛІЙ БІДЕНКО

(Кіровоград)

Автори цієї статті розкривають зміни в навчально-виховному процесі середніх спеціальних навчальних закладів України, які відбулися у 80-ті роки ХХ століття. Особлива увага приділена впровадженню нетрадиційних методів навчання, комп'ютеризації навчального процесу, розвитку студентського самоврядування. Проаналізована причина створення та результативність роботи навчально-виробничих комплексів.

The authors of the given article reveal the changes in the pedagogical process of the special secondary establishments in Ukraine which took place in the 80-s of the XX century. Special attention was payed to the usage of the nontraditional teaching methods, computarization of the pedagogical process, development of students' selfruling. The purpose of creation and resultiveness of work of studying-producing structures are being analysed.

Соціально-економічний розвиток суспільства на початок 80-х років вимагав загальної активізації інтелектуального, духовного потенціалу країни, докорінного поліпшення підготовки кадрів, у тому числі й спеціалістів середньої ланки. В Україні в 1980/81 навчальному році діяли 726 технікумів та училищ, які були підпорядковані 72 органам управління, із них: 27 республіканським і союзнореспубліканським та 45 союзним міністерствам і відомствам. Високий рівень їхньої компетентності, громадська свідомість повинні були забезпечити успішне розв'язанням проблем, що постали на той час перед народним господарством. Але серед молоді впала престижність середньої спеціальної освіти, особливо технічного та сільськогосподарського напрямків. Так, наприклад, на металургійні спеціальності в 90-ті роки практично був відсутній конкурс вступників. Середній шкільний бал серед тих, хто подав заяви був найнижчий серед технікумів, ліцеїв, коледжів та училищ республіки (3,3 – 3,5) [1, 11].

Рівень знань і вмінь випускників також не задовольняв потреби виробництва. Прибулі за направленням молоді спеціалісти з вузів і технікумів недостатньо володіли знаннями, які вимагала передова практика (мається на увазі прогресивна технологія, програмування, нові форми оплати праці та ін.) [2, 13].

Причинами цього було те, що нові стосунки з підприємствами вимагали від технікумів та училищ деяких організаційних змін, у тому числі і в організації навчально-виховного процесу. А це у свою чергу, вимагало демократизації навчання, відмови від жорсткої регламентації навчально-виховного процесу. Потрібно було вдосконалювати зміст навчання та виховання.

Час "застою" породив не одне покоління слухняних виконавців, мовчунів, пристосованців. В умовах розвитку нових економічних відносин навчальні заклади повинні були готувати спеціалістів іншого типу. Потрібна була така модель спеціаліста-керівника, організатора, вихователя трудового колективу, в якій поєднувалися б підприємливість, діловитість, уміння приймати оперативні самостійні рішення, вести дискусію та ін. Виходячи з цього, треба було змінювати й навчально-виховний процес.

Для поліпшення якості підготовки кадрів у середній спеціальній школі Мінвузом УРСР ще в кінці 70-х років був введений щомісячний рубіжний контроль знань та умінь учнів. У технікумах й училищах Львівської області успішно розроблялася і впроваджувалася комплексна система управління якістю підготовки спеціалістів [3, арк.14].

Але до середини 80-х років масового розкриття творчого потенціалу викладачів неможливо було досягти через регламентацію усієї діяльності навчальних закладів. "Прорив" робили лише одиниці одержимих педагогів-новаторів, які вводили в навчально-виховний процес нове, передове, що підвищувало якість підготовки спеціалістів.

Лише з початком перебудови намітилося пом'якшення в регламентації навчально-виховного процесу, розпочалося орієнтування на розвиток мислення учнів у процесі підготовки спеціаліста середньої ланки.

Недоліком середньої спеціальної школи до того часу залишався значною мірою, консерватизм у змістові й методах навчання. Авторитарний стиль спілкування педагога з учнем домінував, а безпосередній контакт учителя та учня був привілеєм ентузіастів від педагогіки. Звичайно, при таких умовах про виконання соціального замовлення з підготовки якісного спеціаліста не могло бути і мови. Народне господарство вже вимагало, щоб кваліфікований спеціаліст відзначався не тим, що працює більше, а тим, щоб працює інакше й виконує роботу краще, затрачуючи набагато менше безпосередньої праці й часу, ніж непрофесіонал. Основним у його навчанні повинно стати не оволодіння якоюсь сумою конкретних знань та навиків, а виховання культури професійного мислення, професійної інтуїції і, як наслідок, професійної етики.

Аналізуючи тенденції розвитку методів навчання 80-х років, можна зробити висновок, що всі вони об'єднані загальними, давно відомими, але використовуваними раніше формально принципами. Так, згідно з принципом активності нічого не може бути "вкладено" в голову учня викладачем без активної діяльності самого учня. Отже, і методика повинна бути побудована так, щоб стимулювати учнів до активних самостійних дій, спрямованих на процес засвоєння. Це вимагає від викладача творчої активності, вміння підвести учня до самостійного пошуку засобів і способів розв'язання завдань. Така творчість педагогів не завжди допускалася жорсткою регламентацією навчально-виховного процесу. Тому відомий принцип проблемності в навчанні, на жаль, часто зводився до поставлення знаку питання після висловлювання, де раніше ставилася крапка. Принцип розвивального навчання і принцип мотивації були покликані підбирати посильні завдання й формувати в учнів бажання їхнього розв'язання, а це часто вступало в протиріччя із затвердженою програмою, від якої викладач не мав права відійти.

Заформалізована система подання нових знань за довгі роки створили серед викладачів та учнів хибне уявлення: навчання – це обов'язково важка робота, найбільше розрахована на пам'ять, зубріння. Викладач, сам роблячи навчання важким, відмовлявся від перспективної формули "грою навчай", яка була основою методик відомих педагогів-новаторів. Тому радами директорів середніх спеціальних навчальних закладів велася відповідна робота з упровадження нових методів навчання. Так, Кіровоградським базовим технікумом механізації сільського господарства 1984 року була проведена науково-практична конференція "Використання методів активного навчання в процесі формування світогляду учнів", де узагальнювався передовий досвід викладачів Кіровоградщини [4, 15].

Досягнення передових педагогів доводили, що освіта повинна бути розвивальною. Це, очевидно, ні в кого не викликало сумнівів, але до іншого привели поширені у викладацькій практиці установки на механічні вправи, на заучування, на формування звички діяти всліпу, оперуючи елементами і частинами, не бачачи всього цілого. Як спосіб виходу з цього зачарованого кола – це впровадження інтелектуально-творчих (ділових) ігор. Вони інтенсивно почали впроваджуватися в другій половині 80-х років двадцятого століття. Їхньому масовому впровадженню сприяла демократизація навчального процесу, пом'якшення регламентації навчально-виховного процесу.

Активні методи навчання значною мірою реалізують викладені вище принципи навчання й мають головну відмінність як метод навчання – можливість моделювання різних процесів, явищ і їхніх складових компонентів; моделювання типових життєвих ситуацій, у ході яких її учасники ведуть напружену розумову працю; колективний пошук оптимального рішення, використовуючи власний практичний досвід і теоретичні знання. Вільність форми заняття, інтерес гри посилює плідність пошукової діяльності учнів. Взагалі психологи впевнені, що потяг до гри керує людиною не меншою мірою, ніж любов і голод.

Проте слід відзначити, що саме в названий нами період впровадження нетрадиційних методів навчання, відмова від формального застосування принципів навчання, стримувалися жорсткою регламентацією діяльності викладача. Так, наприклад, інструктивний лист Управління середніх спеціальних навчальних закладів Мінвузу СРСР ще від 13 вересня 1954 р. № Т-11-19/3076 вимагав до початку семестру затвердження директором середнього спеціального навчального закладу викладацьких календарно-тематичних планів, що виконувалися без відхилень від програми й регламентували всю урочну діяльність викладача. Відхилення на уроці від затвердженого плану не допускалися [5, 26].

Після прийняття Основних напрямків перебудови вищої і середньої спеціальної освіти наказом Мінвузу СРСР № 310 від 30 квітня 1987 року підвищувалася самостійність середніх спеціальних навчальних закладів й були трохи розширені їхні права в організації навчального процесу. Так, їм дозволялося корегувати затверджені навчальні програми спеціального циклу в межах 15% загального обсягу навчального часу, відведеного на предмет для оперативного розкриття досягнень науково-технічного прогресу, запроваджувати спеціалізацію з урахуваннями специфіки та особливостей майбутньої роботи, перерозподіляти відведені навчальними планами години в семестрах для більш повної реалізації міжпредметних зв'язків, змінювати співвідношення між теоретичними та практичними видами навчання. Викладачі звільнялися від деякої рутинної роботи і складання навчально-методичної документації [6, 23].

Наприкінці 80-х років уже був нагромаджений досвід роботи викладачів з використання активних методів навчання. Республіканський науково-дослідний кабінет із середньої спеціальної освіти Мінвузу УРСР проводив значну роботу в цьому напрямку. З допомогою лабораторії методів активного навчання Київського інженерно-будівельного інституту було організовано навчання директорів навчально-методичних кабінетів, галузевих міністерств і відомств, голів республіканських навчально-методичних комісій, викладачів спецдисциплін технікумів республіки. Активно організовував роботу лабораторії професор В.І.Рибальський. Під його керівництвом зроблена класифікація активних методів навчання, а головне доводилося, що це цілісна система, яка поєднує організацію та управління навчально-пізнавальною діяльністю на новому рівні, активізувала мислення і поведінку учнів, розвивала у них самостійність у виборі рішення і забезпечувала постійну взаємодію викладача або навчальної машини та студента з допомогою прямих і зворотних зв'язків [7, 6].

На базі Одеського обласного базового технікуму харчової промисловості було проведено республіканську нараду-семінар директорів обласних (міських) базових технікумів й училищ з обміну досвідом розробки і впровадження методів активного навчання. У рамках наради були організовані відкриті заняття з елементами ділових ігор і виробничих ситуацій [8, 32].

На базі Львівського поліграфічного технікуму для навчальних закладів, підпорядкованих Мінвузу УРСР, а також технікумів та училищ Львівської області організовано семінар-практикум з використання методів активного навчання з проведенням зразкових уроків [9, 79].

У період, який ми вивчаємо, досить ефективно була проведена Республіканська науково-практична конференція з вивчення, узагальнення і пропаганди передового педагогічного досвіду, на якій в основному розглядалися питання інтенсифікації та оптимізації навчально-виховного процесу, вдосконалення структури сучасного уроку.

У лютому 1987 року спільними силами НДІ педагогіки та психології і Української сільськогосподарської академії організовано республіканську науково-дослідну конференцію "Досвід організації і проведення науково-методичної роботи в середніх спеціальних навчальних закладах республіки". Учасники конференції ознайомилися з досвідом інтенсивних форм і методів навчання. Дещо пізніше, а саме 29-30 жовтня 1987 року, викладачі ряду технікумів та училищ України взяли участь у республіканському семінарі з використання методів активного навчання у вузах, який відбувся на базі київських вищих навчальних закладів [10, 14].

Аналіз архівних матеріалів дає нам право зробити такі висновки: у системі середньої спеціальної освіти в 80-ті роки двадцятого століття було приділено достатньо уваги впровадженню нетрадиційних методів навчання і зокрема гри, важливість якої полягала в тому, що це спілкування друзів. За своїм значенням гра – це вид непродуктивної діяльності людини, мотив якої полягає не в її результаті, а в самому процесі. Завдання повинні бути змістовними, і головна привабливість гри – у її виконанні, а не у формах нагородження. Гра відома з давніх часів як спосіб перевірки знань й умінь застосовувати їх на практиці. Інтелектуально-творча гра обов'язково дає людині хоч невеликі, але нові знання. Такі закони мислення, які не можуть бути зведені лише до функціонування старих знань [11, 9].

Розвиток науково-технічного прогресу вимагав уведення в навчальний процес усіх середніх спеціальних навчальних закладів вивчення основ інформатики та обчислювальної техніки. Упровадження комп'ютерної техніки в навчальний процес насамперед мав змінити негативне ставлення викладачів до неї. Спочатку викладачі з великим стажем педагогічної роботи вважали, що впровадження обчислювальної техніки в навчальний процес матиме негативні наслідки. І тільки в результаті проведеної роботи з оволодіння викладачами навиків роботи на персональних електронно-обчислювальних машинах стало зрозуміло, що комп'ютеризація навчального процесу підвищує ефективність навчання, розвиває творчу діяльність учнів, уможливорює постійно поновлювати навчальний матеріал, забезпечувати самостійну роботу учнів, використовувати ігрові заняття та інші активні методи навчання, звільняє викладача від трудомістких видів навчальної роботи, зокрема, таких, як контроль знань та вмінь. Але вона вимагає від викладача широкої ерудиції, вміння користуватися комп'ютерною технікою.

Для набуття викладачами навиків роботи на електронно-обчислювальній техніці багато зробили факультети підвищення кваліфікації при вищих навчальних закладах. Так, на більшості ФПК республіки, починаючи з 1985 року, для всіх викладачів, що проходили підвищення кваліфікації, був уведений курс "Інформатика та обчислювальна техніка" з урахуванням профілю технікуму або училища й дисциплін. Так, наприклад, для викладачів загальноосвітніх та спеціальних дисциплін середніх спеціальних навчальних закладів гуманітарного, сільськогосподарського та медичного профілів курс було розраховано на 48 годин, для викладачів загальнотехнічних предметів – 70 годин, для викладачів математики та фізики – 110 год [12, 35 – 42].

У зв'язку з уведенням у навчальні плани середніх спеціальних навчальних закладів з 1985/86 н.р. обов'язкового предмета "Основи інформатики та обчислювальної техніки" й на виконання постанови Мінвузу УРСР із забезпечення комп'ютерної грамотності учнів середніх спеціальних навчальних закладів, на ФПК було організовано перепідготовку викладачів для викладання цього предмету [13, 35]. При технікумах та

училищах України для викладачів проводилися факультативні заняття з оволодіння елементами програмування.

Особлива увага приділялася в цей період виховній роботі в середніх спеціальних навчальних закладах. Демократизація навчання вимагала насамперед максимальної гуманізації навчально-виховного процесу, навчання юнаків та дівчат загальнолюдської культури. Деякий "прорив" у виконанні цього завдання зробили нові навчальні плани, на які перейшли технікуми та училища в 1981 – 1983 н.р. У зв'язку з цим була проведена велика робота із розробки комплексу методичного забезпечення навчально-виховної роботи в середніх спеціальних навчальних закладах України. Для полегшення цієї роботи Республіканський навчально-методичний кабінет видав методичні рекомендації, які передбачали перелік форм і методів роботи, необхідного матеріалу для методичного забезпечення викладача, голови циклової (предметної) комісії, відділення, під час проведення виховної роботи, виробничого навчання та ін. Це, безумовно, мало велике значення для поліпшення якості підготовки спеціалістів.

У період, який ми вивчали, заслуговувала на увагу робота львівських технікумів із складання наскрізних програм підготовки спеціаліста й структурно-логічних схем предметів. Колегія Мінвузу УРСР схвалила досвід роботи Львівського будівельного технікуму із спеціальності 1202 "Промислове та цивільне будівництво". Цей досвід широко використовувався в усіх навчальних закладах України, у тому числі й у технікумах Кіровоградської області [14, 38].

Помітні зміни відбулися і в навчальних планах 1981–1983 рр., де передбачалося в більшому обсязі вивчення загальноосвітніх предметів.

Але потрібно відзначити, що й години виділялися в основному на вивчення російської мови, а стосовно української мови та літератури приділялося мало уваги. Наприклад, на вивчення предмета "Література і російська мова" відводилося 190 годин. Наказом Мінвузу УРСР "Про заходи щодо поліпшення вивчення російської мови і літератури в середніх спеціальних навчальних закладах учням, які навчалися на базі восьмирічної загальноосвітньої школи, виділялося ще 50 годин на вивчення цього предмета за рахунок факультативних занять. При цьому не допускалося скорочення часу на обов'язкове вивчення предмета "Література і російська мова". Згідно з інструктивним листом Мінвузу УРСР "Про порядок вивчення української літератури в середніх спеціальних навчальних закладах Української РСР" від 24.07.1979 року № 270-12-221 українська література вивчалася як обов'язковий предмет лише в обсязі 40 годин (за рахунок резерву годин з предмета "Література і російська мова"). Крім цього, за рахунок факультативного предмета "Удосконалення мовної підготовки" 50 годин виділено на вивчення української літератури [15, 7].

Для порівняння: на вивчення української літератури в 9-10 класах загальноосвітньої школи відводилося 238 годин, у середньому профтехучилищі – 230 годин, у технікумах – 40 годин на обов'язкове вивчення і 50 годин на факультативне, а крім того, вивчення цього предмета було за бажанням учнів. Така кількість годин не дозволяла дати учням знання навіть в обсязі середньої загальноосвітньої школи, фактично учні тільки знайомилися з українською літературою кінця XIX – початку XX століття (16 годин) і радянською українською літературою (24 години) [16, 33].

Це привело до того, що вже на початок 80-х років у більшості технікумів та училищ республіки викладання велося російською мовою, а в публікаціях московських учених того періоду ми знаходимо такі висновки: "Как правило, учащиеся, получившие достаточную подготовку для восприятия читаемых на русском языке специальных и других предметов, более успешно овладевают будущей профессией" [17, 2].

Таким чином, у кінці 70-х – початку 80-х років середні спеціальні навчальні заклади України стали однією з ланок проведення русифікації. На виконання майже

щорічних постанов ЦК КПРС "Про поліпшення вивчення російської мови як мови міжнаціонального спілкування" узагальнювався і впроваджувався досвід роботи з русифікації практичної діяльності навчальних закладів, проводилися конференції та наради, велася пропаганда російської мови в позакласних заходах. Обладнанню кабінетів російської мови та літератури приділяли особливу увагу. Широко пропагувалося створення клубів любителів російської мови, проведення конкурсів на кращого знавця російської мови та ін. Усе це проводилося під гаслом "Російська мова – мова дружби і братерства всіх народів СРСР".

Наприкінці 80-х років на вивчення предметів "Російська мова і література" та "Мова і література республіки" відводилося в середньому по 200 годин. Проте в ланах не було виключалося вивчення таких загальноосвітніх предметів, як "Біологія", "Іноземна мова" та ін. Це, звичайно, було значним недоліком, який ліквідовано лише інструктивним листом Міносвіти № 1/9-64 від 19 травня 1993 року "Про викладання соціально-гуманітарних дисциплін". Цим листом було відмінено заполітизованість навчально-виховного процесу, яка особливо збільшилася в середині 80-х років, коли у всіх навчальних закладах вводилися державні іспити з суспільно-політичних предметів.

Усе це викликало незадоволення як у батьків, так і в студентів. На початку 1988 року відбувся форум студентів, на якому вказувалося на недоліки в підготовці спеціалістів. Студенти відзначили, що здійснюється диктат викладача, мають місце навіть образи; не працює студентське самоврядування, не розвивається педагогіка співпраці. Студенти недостатньо інформувалися про зміни в навчанні, як результат – недовіра до викладачів з боку студентів, слабка суспільна активність їх, низька загальнокультурна та гуманітарна підготовка, відсутні знання з історії. Після цього було введено в дію студентське самоврядування. Соціологічні обстеження, проведені серед учнівської молоді 1989 року, дали такі результати: 6% – побачили зміни, в результаті впровадження самоврядування; 7% – уважали, що необхідна активна участь у перебудові; 53% – уважали, що викладачі не бажають їх зрозуміти; 47% – відзначили, що викладачі некомпетентні; 29% – були переконані, що причина неефективності навчання викликана застосуванням заборонних методів; 59% – підкреслили, що в системі навчання нічого не змінилося [18, 17].

20 – 22 листопада 1989 р. в Києві відбувся республіканський семінар директорів середніх спеціальних навчальних закладів України з проблем підвищення якості підготовки спеціалістів згідно з рішеннями лютого (1988 р.) Пленуму ЦК КПРС та Всесоюзного з'їзду працівників народної освіти. На семінарі зверталася увага керівників республіки на те, що прорахунки в роботі середніх спеціальних навчальних закладів негативно позначаються на народному господарстві [19, 21].

Однією з тенденцій у розвитку системи професійної освіти в кінці 80-х років стала інтеграція підготовки робітників та спеціалістів середньої ланки й вищої кваліфікації у навчальних закладах-комплексах, що об'єднували кілька навчальних закладів різного рівня, поширювався досвід створення комплексів типу: радгосп-технікум, підприємство–ПТУ–технікум, вуз–НДІ. Передбачалося, що такі комплекси повинні готувати спеціалістів різного рівня кваліфікації залежно від обдарованості особи, тобто навчальний заклад вищого рангу в ході початкової підготовки може відібрати для завершення навчання найбільш здібну молодь, надаючи можливість усім бути прийнятими на навчання, набути професійну підготовку відповідно до особистих здібностей рівня, а також дещо скоротити загальний строк підготовки спеціаліста вищого рівня за рахунок недопущення дублювання вивчення окремих предметів, що мали місце при традиційній системі підготовки. У цих комплексах поліпшувалися також

умови використання навчально-виробничої та лабораторної бази навчальних закладів, підвищувалася зацікавленість учнів в оволодінні знаннями.

Аналіз складу в 1990–1991 навчальному році різноманітних комплексів дав право виділити такі групи:

1. Навчальний комплекс (НК), який об'єднував навчальні заклади одного профілю різного рівня освіти (будівельне ПТУ–будівельний технікум–інженерно-будівельний інститут).

2. Навчально-виробничий комплекс (НВК), який об'єднував у своєму складі навчальні заклади різних рівнів іта базові підприємства (наприклад, до Харківського навчально-виробничого комплексу з підготовки кадрів для системи громадського харчування входили: професійно-технічне училище, технікум, Харківський інститут громадського харчування, підприємства громадського харчування).

3. Навчально-науково-виробничий комплекс (ННВК), який має у своєму складі поряд з навчальними закладами та підприємствами науково-дослідні установи (наприклад, Харківський ННВК з автомобільно-дорожньої освіти охоплював харківський автомобільно-дорожній інститут (ХАДІ), автотранспортний технікум (ХАТТ), Куп'янський автотранспортний технікум КАТТ), навчально-експериментальні майстерні, проектно-конструкторське бюро, кооперативи, навчальні гаражі).

Ця система поряд з позитивними аспектами мала й свої проблеми, зокрема, у складності відбору учнів для навчання на наступних ступенях через відсутності критеріїв оцінки здібностей та підготовленості особи, а також системи морального й соціального порядку. Не розроблені були умови переведення на наступний рівень підготовки вимоги, гарантії, статус, права та обов'язки учнів, викладачів й інших працівників комплексів та інші [20, 52].

Середня спеціальна освіта, як ланка народно-господарського комплексу у 80-х роках зазнала також великих змін, наспрямованих в основному на поліпшення підготовки кадрів, але запити виробництва до кінця не були задоволені. І лише наказом Мінвузу СРСР від 30 квітня 1987 р. № 310 середнім спеціальним навчальним закладам дозволялося:

1. Коригувати навчальні програми предметів спеціального циклу в межах 15% від загального обсягу навчального часу, відведеного на предмет, що дало можливість оперативно розкривати досягнення науково-технічного прогресу в конкретній сфері знань. Пропозиції з коригування програм уносилися цикловими комісіями й затверджувалися заступниками директора з навчальної роботи.

2. Після узгодження із спеціалістами впровадних підприємств галузі затверджувати програми предметів вузької спеціалізації з урахуванням особливостей майбутньої роботи учнів в умовах конкретного виробництва, передбачаючи навчальними планами обсягу годин.

3. Перерозподіляти відведені навчальними планами години з предметів, що вивчаються за семестри для більш повної реалізації міжпредметних зв'язків при обов'язковому збереженні в межах одного курсу загального обсягу часу на вивчення предмета й проведення екзаменів у встановлені строки. Пропозиції із перерозподілу годин у семестрах вносилися предметними (цикловими) комісіями й затверджувалися директорами технікумів (училищ) наказом по навчальному закладу.

4. З метою розширення можливостей для активації й індивідуалізації пізнавальної діяльності учнів змінювати співвідношення між теоретичними й практичними видами навчання для збільшення часу на останні при обов'язковому поглибленому вивченні теоретичних питань програми із збереженням загального обсягу часу, відведеного на вивчення предмету та сприяти широкому впровадженню в навчальний процес активних методів навчання (ділових ігор, проблемних ситуацій та ін.). Пропозиції про зміни

співвідношення між теоретичними й практичними заняттями з предметів уносилися і затверджувалися в порядку, обумовленому п.3. наказу.

5. Дозволялося розробляти календарно-тематичні плани на весь період дії навчальної програми предмета, передбачивши їхнє щорічне корегування за графіком навчального процесу й перезатвердження в установленому порядку для оперативного розкриття питань, пов'язаних з досягненнями науки, нової техніки й технології, прогресивних методів організації праці, передового педагогічного досвіду.

6. Педагогічні колективи мали право перезатверджувати екзаменаційні білети в період дії навчальної програми предмета після внесення відповідних змін у календарно-тематичні плани.

При цьому потрібно було дотримуватися умов, що сприяють розвитку активних методів навчання, а саме:

- у результаті розв'язанні завдань повинно чітко визначитися невідоме або відоме, але те, що раніше вважалося невідомим;

- завдання або питання повинно формулюватися так, щоб виникала пізнавальна потреба, яка спонукає людину до інтелектуальної діяльності;

- під час формулювання завдань або питань потрібно було враховувати інтелектуальні можливості людини, її творчі можливості й досвід.

Для активізації процесу інтелектуальної творчості у 80-х роках були розроблені різні методики. Найбільш популярним став метод "мозкового штурму", який лежить в основі більшості активних методів навчання ("Що? Де? Коли?", "КВН" та ін.).

Таким чином, за вивчений нами період відбулися значні зміни як у формах роботи середніх спеціальних закладів, так і в змісті програм, методах і прийомах навчально-виховного процесу. Саме у 80-ті роки розпочали роботу різноманітні комплекси. Особливо виділялися такі їхні групи:

навчальний комплекс (НК), який об'єднував навчальні заклади одного профілю різного рівня освіти, навчально-виробничі комплекси (НВК), які об'єднував у своєму складі навчальні заклади різних рівнів та базові підприємства, та навчально-науково-виробничі комплекси (ННВК), які включали в свій склад поряд з навчальними закладами і підприємствами науково-дослідні установи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архів Міністерства освіти і науки України. – Ф. – 4621. – Оп.13. – Од.зб. 4621.
2. Архів Міністерства освіти і науки України. – Ф. – 6235. – Оп.13. – Од.зб. 4621.
3. Архів Міністерства освіти і науки України. – Ф. – 7884. – Оп.6. – Од.зб. 4621.
4. Актуальные проблемы совершенствования учебно-воспитательного процесса и повышения качества подготовки специалистов со средним специальным образованием в условиях научно-технического прогресса. Материалы Всесоюзной научно-практической конференции./Под ред. В.Г.Шипунова. – Саратов, 1983. –143 с.
5. Туманская Е.В., Белова М.Е. Применение методов активного обучения в средних специальных учебных заведениях Украинской ССР.Д М., 1986.–136 с.
6. Среднее специальное образование. Сб.основных постановлений, приказов и инструкций. В 2-х ч. Ч.1./Сост. А.А.Богданов, Т.И.Ветрова, Е.Я.Малахова, Т.П.Митиль. Под ред. А.А.Богданова, А.И.Фурсенко. – М., Высш. шк., 1983. –164 с.
7. Нормативные документы Гособразования СССР по перестройке среднего специального образования (Вып.1). – М., 1990. –37 с.
8. Игровые занятия в строительном вузе: Методы активного обучения. /Под ред. профессоров Е.А.Литвиненко, В.И. Рыбальского. – К., Вища шк. 1985. – 96 с.
9. Методические материалы по проблеме "Эффективность новых методов обучения в высшей школе"/Сост.А.Т.Лысенко Г.П.Владыченко, Ю.М.Барданов. – Одесса, 1986. – 32 с.
10. Методические указания по классификации методов активного обучения /Сост. Ю.С.Арутюнов, М.М.Бирштейн, В.Н.Бурков и др. – К., 1989. – 79 с.

11. Актуальные проблемы совершенствования учебно-воспитательного процесса и повышения качества подготовки специалистов со средним специальным образованием в условиях научно-технического прогресса. Материалы Всесоюзной научно-практической конференции /Под ред. В.Г.Шипунова – Саратов, 1983. – 172 с.
12. Методические указания по классификации методов активного обучения./Сост. Ю.С.Арутюнов, М.М.Бирштейн, В.Н.Бурков и др. – К., 1989. – 12 с.
13. Архів Міністерства освіти і науки України. – Ф. – 7884. – Оп. 13. – Од.зб. 7884. – С. 35.
14. Бюллетень Министерства высшего и среднего специального образования СССР. – М. – 1984. – № 4. – 138 с.
15. Архів Міністерства освіти і науки України. – Ф. – 4621. – Оп. 13. – Од.зб. 1676.
16. Архів Міністерства освіти і науки України. – Ф. – 4621. – Оп. 13. – Од.зб. 5810.
17. Винокурова В.В., Оснач Е.П., Опыт работы по обучению русскому языку учащихся национальных групп средних специальных учебных заведений. – М.:НИИ, Высш.шк., 1985. – 44с.
18. Архів Міністерства освіти і науки України. – Ф. – 4621. – Оп. 13. – Од.зб. 6235.
19. Матеріали республіканського семінару директорів середніх спеціальних навчальних закладів України з проблем підвищення якості підготовки спеціалістів. – К., 1989. – 121 с.
20. Симушина Л.Т., Ярошенко Н.Г., Ненашева Л.А. Проблемы учебных заведений-комплексов // Проблемы средней специальной школы: Обзор информации НИИВО; Вып. 3. – М, 1991. – 252 с.
21. Встреча преподавателей-новаторов средней специальной школы // Среднее специальное образование. – 1989. – № 9.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Біденко Наталія Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: розвиток освіти України в другій половині ХХ століття.

Біденко Анатолій Васильович – колишній директор Кіровоградського будівельного технікуму.

Наукові інтереси: розвиток освіти України в другій половині ХХ століття.

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

Світлана ПРОСКУРОВА (Кіровоград)

Стаття присвячена проблемі формування національної ідентичності в студентів вищих навчальних закладів у процесі викладання дисциплін суспільного-гуманітарного циклу (на досвіді факультету історії та права Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка).

The article is dedicated to the problem of forming of national identity of high school students in the process of teaching the humanities (based on the experience of history and law department of Vynnychenko Kirovograd State Pedagogical University).

Незважаючи на те, що з моменту здобуття Україною суверенітету минуло вже 16 років, але досі значна частина українського соціуму, і молоді зокрема, перебуває у невизначеності щодо своєї національної ідентичності.

М. Степико, посилаючись на дані соціологічного опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України в рамках моніторингу “Українське суспільство: 1994 – 2003 рр.”, звертає увагу на те, що тільки 41,1%, тобто менш ніж половина респондентів, уважали себе передусім громадянами України. Для 32,3 % респондентів більш важливою була регіональна ідентичність: ця група насамперед бачить себе мешканцем села, району чи міста, в якому живе, а не громадянином України. Ще 13,1 % респондентів продовжували ідентифікувати себе з державою СРСР, яка вже не існує. Менш ніж половина етнічних українців співвідносили свою етнічну ідентичність із національною, громадянською [1, 85 – 96].

М. Степико пов'язує таку невизначеність національної ідентичності громадян України із поширеністю явища суспільної аномії*.

Однією з основних причин невизначеності національної ідентичності громадян України, поряд з економічними проблемами, відчуженням громадян від держави, М. Степико вважає негативну роль гіперболізації ідентичності крайової, просторової. Вихід з цієї ситуації дослідник убачає у творенні ідентичності часової та культурної: "Україні, щоб вижити в культурному змісті, необхідно постійно робити рефлексію й ідентифікацію не відносно просторових координат, а відносно культурних, ціннісних" [1, 86].

Загалом ідентичність – це сконструйовані за допомогою культури самосприйняття індивіда, самоусвідомлення власного існування як особистості у взаємозв'язку з іншими індивідами – членами культурної спільноти. Теоретичний аналіз поняття ідентичності може бути здійснений на міждисциплінарному рівні з використанням соціологічного, психологічного, етнологічного, філософського, історичного, політологічного методологічного інструментарію.

В ієрархії ідентичностей (родинна, гендерна, територіальна, соціально-економічна, релігійна, політична, етнічна, національна) національна посідає одне із провідних місць, будучи сплетінням етнічної та політичної (позаяк нації є насамперед етнополітичними утвореннями).

В умовах сучасних трансформаційних процесів національна ідентичність впливає на визначення способів формування не тільки української державності, а й усього громадянського суспільства. Недаремно упорядники антології, присвяченої теорії нації та націоналізму, у вступній статті назвали питання про ідентичність найпершим, що постає перед дослідником суспільно-політичних ідей, адже воно "передбачає з'ясування того, що складає своєрідність, основу даної традиції політичної думки, яка цінність є найважливішою в даній політичній ідеології" [2, 11].

Базовою працею з проблеми національної ідентичності, на яку здебільшого посилаються націологи, є монографія професора Лондонської школи економіки, провідного фахівця з питань виникнення й розвитку націй Ентоні Сміта [3].

За Е. Смітом, найголовнішими рисами національної ідентичності є:

- 1) історична територія або рідний край;
- 2) спільні міфи та історична пам'ять;
- 3) спільна масова, громадська культура;
- 4) єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів спільноти;
- 5) спільна економіка з можливістю пересуватись у межах національної території [3,

23].

Е. Сміт розглядає національну ідентичність як колективний культурний феномен і застосовує для його аналізу соціологічний та етнологічний методологічний інструментарій. Учений розкриває природу національної ідентичності, її функції та значення, пов'язуючи національну ідентичність і націоналізм із питаннями етнічної ідентичності та етнічних спільнот.

До зовнішніх функцій національної ідентичності Е. Сміт відносить територіальні, економічні та політичні, а до внутрішніх функцій – формування колективної національної свідомості з метою "...згуртування членів як людей "однієї національності" і "громадян". Сьогодні цього досягають завдяки обов'язковій, стандартизованій державній системі масової освіти, з допомогою якої державна влада сподівається прищепити вірність нації й самобутню однорідну культуру..." [3, 43].

* *Суспільна аномія* – поняття, уведене в науковий обіг Е. Дюркгеймом для позначення станів відхилень від звичайної поведінки (апатія, розчарування), що знаходить своє вираження в історично обумовленому процесі руйнування базових елементів культури, передусім в аспекті етичних норм.

Дослідження проблеми формування національної ідентичності в студентів вищих навчальних закладів має сенс тільки в рамках загальноукраїнського дискурсу національної ідентичності.

На відміну від звичайного обговорення суспільної проблеми (припущень, тверджень, способів аналізу, суспільно обумовленого пасивного відображення наявної реальності), дискурс є активним конструюванням нової реальності. Дискурс – акт виявлення влади, накидання своєї волі (за М. Фуко). У випадку українського дискурсу національної ідентичності йдеться про те, що культурні та політичні еліти не просто ініціюють обговорення національної ідентичності, а накладають іншим своє бачення її [4, 59].

Активними дійовими особами зазначеного дискурсу у сфері впливу на національну ідентичність гуманітарної, зокрема історичної освіти, є вчені-історики.

У сучасній українській історіографії (Я. Дашкевич, Н. Яковенко, Я. Грицак, З.-Є. Когут) поняття національної ідентичності є ключовим при аналізі проблем витоків української національної ідеї.

Пошуку коріння української національної ідентичності присвячено збірку статей з проблем вітчизняної історіографії ранньомодерної та модерної історії України американського історика українського походження Зенона-Євгена Когута [5].

На слушну думку автора, який працює у рамках національної парадигми історичного процесу, різні інтерпретації українського минулого від XVII ст. до наших днів розкривають відповідні стадії національного та державного будівництва українців на імперському чи національному ґрунті. З.-Є. Когут не бачить суперечності між сучасним історіографічним дискурсом і завданнями українського національного та державного будівництва. На його думку, об'єктивізм у науці не заперечує існування історичних міфів, які можуть і повинні використовуватися в процесі формування нової української історичної свідомості.

З.-Є. Когут занепокоєний сучасним станом української історичної свідомості, формування якої, на його думку, все ще перебуває на рудиментарній стадії і притаманне лише обмеженому колу національно свідомих представників населення. Труднощі становлення української історичної свідомості історик пов'язує з колоніальним минулим України: “Швидко й широко прищепити українську візію історії складно, оскільки за імперської російської і советської влади домінантні інтерпретації стали загальноприйнятими навіть серед багатьох українців. Крім того, консенсусу досягнуто тільки щодо деяких тем та інтерпретацій. Щоб сформувалося бодай попереднє українське бачення, необхідно принаймні видати нові підручники й запровадити нові навчальні плани. Навчальні плани для шкіл мають також допомогти українському погляду на історію проникнути в ширші кола суспільства” [5, 240 – 241].

Думка З.-Є. Когута про те, що українські історики повинні допомогти суспільству віднайти його власну національну ідентичність, є співзвучною з тезою Наталії Яковенко про те, що історія академічна не заперечує актуальності історії дидактичної, головне завдання якої – утвердження української національної ідентичності.

Н. Яковенко скептично оцінює шанси історіографії, що свідомо очищає себе від “національного”: “Така операція перетворює її на мертвонароджене есперанто – для всіх і ні для кого. А коли так, то історик, пускаючись у плавання по частковому матеріалу, який досліджує, мусить мати в голові якусь мапу-схему свого “національного” маршруту” [6, 9].

В одному з інтерв'ю історик відстоює позицію щодо розмежування історії на дидактичну й академічну: “На дидактичній історії (передусім підручничовій) ширший загал сприймає свою історію. На дидактичній історії виростає ціла культурна традиція. Підручники виконують функцію формування юного громадянина”. На думку

Н. Яковенко, у дидактичній історії має бути присутня легендарна історія, міфологія, пантеон героїв, вона повинна виховувати культуру пам'яті й шанування, визначати національні цінності, формувати національні орієнтири [7].

У час, коли суспільство охоплене аномією, саме університети мають стати ініціаторами процесів його якісного оновлення й консолідації. Ректор НаУКМА С. Квіт пов'язує призначення університету із продукуванням наукових, культурних і політичних ідей та візій. Найважливішим завданням національного університету він вважає формування ціннісних ідентичностей інтелектуала й громадянина, який самостійно мислить і здатний до саморозвитку: “Від часів Вільгельма фон Гумбольдта... університет покликаний виховувати національно свідому еліту, яка, у свою чергу, розвиває власну державу... Якщо ми ведемо мову про призначення університету, то неодмінно повертаємося до ідеї модерності як визначеності в пошуку істини. Ця визначеність формується також через модерний європейський принцип продукування ідентичностей – індивідуальної, національної, європейської” [8].

Очевидно, це має стати настановою до дії для університетських викладачів, які мусять змістити акценти в навчально-виховній роботі з метою актуалізації проблеми подолання суспільної аномії, формування загальноукраїнської ідентичності, згуртування майбутньої еліти навколо демократичних цінностей.

На нашу думку, з цією метою на гуманітарних факультетах університетів варто ефективніше використовувати виховний потенціал дисциплін гуманітарного циклу, а саме: історії України, етнології, етнополітології, етнодемографії, етнографії України, етногеографії України, історії вітчизняної культури та ін. Адже національна ідентичність тісно пов'язана з ідеологією як сукупністю ідей, висловлюваних конкретною групою людей. У нашому випадку йдеться про викладачів дисциплін суспільно-гуманітарного циклу, які є ретрансляторами наукових досягнень у своїх галузях, суспільних настроїв та інтересів. Саме викладачі є інтерпретаторами різного роду ідеологічних форм, тобто культурних текстів, якими є також підручники, посібники, лекційні тексти тощо. Вони повинні не просто подавати, а накидати студентам певну візію світу.

Яким же чином стандартизована історична освіта справляється із завданням формування національної ідентичності студентської молоді в ситуації, коли значна її частина є носіями настроїв і ціннісних орієнтацій, характерних для стану соціальної аномії?

У зв'язку з цим дозволю собі навести кілька фрагментів з письмових робіт студентів історичного факультету Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

“...Свідомість у нас антиморальна: спочатку гроші, а потім уже розвиток культури. А не навпаки, щоб культурний розвиток країни спричинив розквіт її економіки. Як у середньовічній Іспанії, яка економічно збанкрутіла, але не втратила своїх високих культурних традицій, і країна вистояла попри все...”

“...Я захоплююся нашою культурною самобутністю й героїчною історією і зовсім ні в що не ставлю нашу сучасність – ми деградуємо, вироджуємося й перестаємо бути українцями, а це страшно. Страшно, коли забувають про своє коріння, коли турбуються тільки про матеріальний бік життя, нехтуючи духовним, коли стає все одно, що буде далі, після нас. Так зникали, розчинялися цілі народи...”

“На мою думку, коли визначити етнічну свідомість пересічного українця в нашому регіоні, то результати будуть невтішні, тому що більшість населення краю не ставить перед собою цього питання й не вважає його важливим...”

У той же час стриманий оптимізм викликає те, що студенти стурбовані низьким рівнем національної ідентичності пересічних українців, очікують позитивних змін у

житті країни, пов'язаних передовсім із культурним відродженням, утвердженням української мови, розвитком українського книгодрукування, кінематографа, телебачення. Вони усвідомлюють свою майбутню місію щодо формування історичної свідомості підрастаючого покоління.

Викладацький колектив історичного факультету для сприяння становленню ідентичності активно використовує участь студентів у так званих “живих” культурних практиках. Ними є колективні відзначання загальнонаціональних пам'ятних дат, екскурсії з відвіданням пам'ятних місць, історико-культурних заповідників, різного роду літературні та художні презентації. На факультеті в День пам'яті жертв Голодомору та політичних репресій стала традицією “хвилина мовчання”, коли студенти разом із викладачами, тримаючи запалені свічки, переживають своєрідний катарсис, пов'язаний із пам'яттю про загальнонаціональну трагедію.

З кожним роком усе більш органічним та об'єднувальним університетську спільноту стає театралізоване свято “Вересневі самоцвіти” в історико-культурному заповіднику – музеї “Хутір Надія”. Парадоксально, але саме хутір, який мав би символізувати культурну загумінковість, стає загальноукраїнським культурним центром, який об'єднує різні покоління. Усвідомлення студентами тривалої етнокультурної тяглості сприяє формуванню в них загальнонаціональної і загальнокультурної ідентичностей.

Студенти разом з викладачами святкують Різдво, Великдень, свято Покрова пресвятої Богородиці. Позитивним прикладом може слугувати традиція проведення факультетських Андріївських вечорниць (на день святого Андрія), якій цього грудня виповниться майже десять років.

Особливо ефективними в плані формування національної ідентичності студентів є польові практики (археологічна, географічна та етнографічна). На факультеті напрацьований позитивний досвід їхньої організації та навчально-методичного забезпечення. Підсумки практик обговорюються в ході науково-практичних конференцій, кожна з яких має не лише загальнофакультетський, а й загальноуніверситетський резонанс [9].

У ході польової етнографічної практики 2007 року студенти взяли участь у реалізації програми “Усна історія про Голодомор 1932-1933 років”, розробленої Українським інститутом національної пам'яті у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932 – 1933 років в Україні.

Вибір об'єкта експедиції (мешканці сіл Новоукраїнського району Кіровоградської області) був не випадковим, адже саме на цій території Голодомор забрав в окремих населених пунктах кожного третього або й кожного другого мешканця.

Учасниками експедиції нинішнього року було опитано 65 респондентів – безпосередніх свідків Голодомору 1932 – 33 років та голоду 1946 – 1947 років, які мешкають у 20 населених пунктах. Зібрані свідчення дають уявлення про розгорнуту картину масштабної трагедії, якою був охоплений весь досліджуваний район.

Студенти безпосередньо контактували з людьми, які були свідками трагічних подій і досі переживають психічні травми. Відчуття емпатії об'єднало молодих людей з їхнім народом та його трагічною історією.

Усвідомлення своєї причетності до дискурсу національної ідентичності й відповідальності за участь у ньому мають спонукати викладачів вищої школи гідно відповідати на виклики часу.

Фахова етика вимагає від них постійно працювати над змістом своїх публічних виступів, критично ставитися до добору навчально-методичної літератури, здатної справити вплив на формування національної ідентичності студентів, особистим прикладом сприяти подоланню суспільної аномії, активно залучати студентів до

обговорення проблем ідентичності, орієнтованої на демократичні та європейські цінності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Степико М. Український соціум на шляху до нової ідентичності. //Український соціум /Власюк О., Крисаченко В., Степико М. /За ред. В. Крисаченка. – К.: Знання України, 2005. – 792 с.
2. Націоналізм: Антологія /Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – 872 с.
3. Сміт Е. Національна ідентичність. – К.: Основи, 1994. – 224 с.
4. Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність. – К.: Критика, 2005. – 528 с.
5. Когут З.-Є. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К.: Критика, 2004. – 368 с.
6. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К.: Критика, 2005. – 584 с.
7. Яковенко Н. Історик є невіддільним джерела. //Дзеркало тижня. - № 42 (517). – Субота, 16 – 21 жовтня 2004 р.
8. Квіт С. Призначення університету і клітка для тигра. //Дзеркало тижня. – №3 (582). – 28 січня – 3 лютого 2006 року.
9. Проскурова С. Щодо особливостей теоретико-методичного забезпечення етнографічної практики студентів історичних факультетів. // Збірник наукових праць НДІУ– Т. XIII. – К., 2007. – С. 515 – 521.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Проскурова Світлана Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: етнологія; етнопсихологія, зокрема проблеми етнокультурної ідентичності українців.

ОРГАНІЗАЦІЯ ПОЗАКЛАСНОЇ НАУКОВОЇ РОБОТИ СТАРШОКЛАСНИКІВ З ІСТОРІЇ (НА ОСНОВІ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ)

Нінель БОКІЙ, Ірина КОЗИР (Кіровоград)

Стаття має методичний характер і присвячена питанню організації гурткової роботи з історії та археології у загальноосвітній та вищій школі.

The character of the article is methodical. The article is dedicated to problem of organization of the society work in History and Archaeology in secondary and highest school.

При вивченні стародавньої історії України важливе значення мають археологічні матеріали. Їхнє виявлення, охорона й дослідження можливі не тільки на академічному рівні, а й завдяки участі в наукових пошуках учнів старших класів, студентів. Залучити їх до такої роботи, навчити методики опрацювання археологічних джерел, виховати потяг до наукових досліджень є одним з важливих навчально-виховних завдань середніх і вищих освітніх закладів.

Сучасна загальноосвітня школа перебуває на важливому етапі розвитку, зумовленому змінами, що відбуваються в суспільстві. Час покладає на школу відповідальність за всебічне виховання майбутніх поколінь громадян, формування в них високих моральних якостей, почуття історичної спадковості, дбайливого ставлення до матеріальних і природних багатств та історико-культурної спадщини.

У зв'язку з цим одним з головних завдань у галузі освіти є вимога зробити викладання якнайбільш професійно грамотним, цікавим, доступним і неординарним й водночас збагатити його елементами науковості, творчого підходу, дослідницького пошуку, підсилити його патріотично-виховну спрямованість. Здійснення цього можливе за умови поєднання різних форм аудиторної і позакласної роботи.

Одним із засобів активізації творчої діяльності учнів є організація гурткової роботи (краєзнавчої чи археологічної) для раннього вияву й розвитку нахилів учнів до наукових історичних досліджень.

У шкільному курсі історії тема давнього минулого посідає значне місце. Найдавніший період історії є водночас чи не найважчим розділом шкільної програми. Цей період надто віддалений від наших днів, що вже внаслідок цієї обставини він дуже складний для сприймання. Не можна не враховувати й вікових особливостей контингенту учнів 5–7 класів з властивим їм конкретним, образним мисленням [1, 14 – 15]. Отже, на вчителя історії покладається велика відповідальність перед дитячою аудиторією: стандартна, невиразна, суха розповідь може викликати антипатію до всього курсу історії, до історичної науки і, навпаки, яскраво, цікаво побудовані, емоційно насичені перші уроки історії запам'ятовуються на все життя, захоплять учнів, зроблять для них вивчення дисципліни постійним осягненням нового, джерелом духовного збагачення, а для декотрих – покликанням. Збудити такий ранній і стійкий інтерес до науки (чи трудової діяльності певного профілю) – це не лише велике моральне задоволення для педагога, а й виконання відповідального обов'язку перед суспільством: пряма зацікавленість, свідомий вибір життєвого шляху сприятимуть у подальшому максимальному опануванню всієї суми набутих знань з обраної галузі та обернуться в майбутньому найбільшою професійною віддачею [2, 26 – 29].

Слід мати на увазі ще один аспект проблеми. Оскільки йдеться про підготовку вчителя історії, то з позицій педагогічного вузу окреслюється більш близька початкова мета. З моменту вступу до навчального закладу студенти включаються до активної суспільної, виховної, дослідницької роботи. Заняття в наукових гуртках розкривають перед ними як можливості більш поглибленого вивчення дисципліни (або її окремої частини), так і можливості творчої самореалізації. Свідомий вибір наукового гуртка допомагає студентам швидко й упевнено зорієнтуватися в обсязі знань, що викладаються, допомагає уникнути втрат часу в розрахунку на потенційний результат. Важливо, щоб студент, вступивши до вищого навчального закладу, вже володів елементарними навичками науково-дослідної роботи: складання бібліографії, опрацювання джерел та монографічної літератури, опис матеріалу тощо. Набуття навичок такої роботи може й повинна забезпечити школа. І вона це деякою мірою робить: адже пишуть учні середніх і старших класів реферати з різних дисциплін, роблять тематичні огляди, повідомлення, доповіді, беруть участь у конкурсах, предметних олімпіадах, працюють у Малій Академії наук і т.п. Зацікавленість і користь, як цілком очевидно, подвійні й взаємні: організація плідної творчої позакласної роботи з учнями можлива при умові, коли вчитель добре уявляє і саму роботу та кінцеву мету. Для нього самого такою “школою”, засобом всебічної підготовки є участь у вузівських наукових гуртках, що допоможе йому в подальшому самостійно організувати для своїх вихованців подібну роботу в школі.

Уявляється можливим серед заходів такого цілеспрямованого впливу на учнів визначити кілька етапів з формування в старшокласників навичок до творчої, дослідницької роботи. Досвід шкільного викладання свідчить, що вияв зацікавленого, свідомого, з перспективою ставлення до тієї чи іншої дисципліни найпевніше можливий, починаючи з восьмого – дев'ятого класу. Не боячись залишитися незрозумілим, не підтриманим, учитель історії може такому контингенту учнів у повному обсязі показати, що таке археологія як галузь історичної науки, її специфіку, можливості, значення, розповісти про багатство нашої країни археологічними пам'ятками, про їхню охорону, вивчення, використання. Ефект від такої бесіди буде, безумовно, значнішим, якщо вчитель має можливість організувати для учнів екскурсію до краєзнавчого музею і на конкретному археологічному матеріалі ознайомити їх із стародавньою історією краю.

Психолого-педагогічне чуття та й опитування допоможуть вчителю визначити ступінь емоційного впливу заходу, зацікавленість дітей побаченим матеріалом у поєднанні з розповіддю спеціаліста й виділити тих, хто виявив найбільший інтерес як майбутніх членів археологічного (або краєзнавчого, історичного) гуртка. При цьому багатопрофільність гуртка не може бути перешкодою у розвитку цілеспрямованої зацікавленості дітей до історичної науки. Такий гурток є умовою формування юних дослідників, первинною “академією” для захоплених археологічним пошуком дітей, середовищем, де їхні прагнення можуть зміцніти й вирости або вичерпатись. Безумовно, багато залежить від особистості вчителя, рівня його професійних знань, методичної підготовки, його щирості в роботі з дітьми, розуміння їхньої психології, емоцій, вікових особливостей.

Приступаючи до створення гуртка, вчитель повинен усвідомлювати, що це не разовий захід, а тривала, багаторічна, копітка праця з багатьма невідомими й досить віддаленим фінішем, адже навіть за наявності сприятливих умов завершення роботи можливе не раніше, ніж за три – чотири роки, впродовж яких учитель усією силою свого педагогічного таланту інтерес у юних дослідників повинен не лише підтримувати, а й допомагати йому знайти спосіб реалізуватися бодай у невеликому, але самостійно досягнутому результаті.

Специфіка й перспектива шкільного археологічного гуртка полягають у тому, що він має практично необмежені можливості нових наукових відкриттів. Адже, як відомо, археологічних знахідок немає лише там, де їх не шукають [3, 57 – 58]. Звичайно, пошук таких матеріалів полегшується для гуртківців сільських шкіл у навколишній, звичній, добре відомій місцевості. Збір підйомного археологічного матеріалу може не тільки підтвердити важливість виконуваної учнями конкретної наукової роботи, але нерідко приводить до виявлення нових, невідомих пам'яток. Весною або восени, коли поля ще не вкрилися сходами або вирощений урожай уже зібраний, на місцях стародавніх стоянок і поселень добре видно уламки посуду й кістки тварин, залишки жител та виробничих майданчиків. Діти – великі ентузіасти польової роботи. Попереднє вивчення відповідних інструкцій допоможе юним дослідникам правильно провести пошуки [4, 11 – 18]. Ретельний опис, фіксація знахідок на місці, необхідні зарисовки й фотографування, складання найпростіших планів-схем місцевості – уже початок самостійної діяльності учнів. Камеральне опрацювання матеріалів (сортування, чистка, реставрація, шифрування, складання опису) ще більше переконують дітей у важливості виконуваної ними роботи, і їм неважко буде пояснити, що ніяке, навіть найвидатніше відкриття в археології неможливе без подібних операцій. Не слід при цьому забувати й про те, що безпосередній контакт з археологічним матеріалом, пряме прилучення до давнини не можуть не впливати благотворно на дітей, не можуть не викликати в них позитивних емоцій. Це, без сумніву, конкретизує вивчення історії рідного краю, загострює патріотичні почуття, робить школярів щирішими, серйознішими, відповідальнішими.

У подальшому в старших класах ті ж члени гуртка зможуть виконати більш складні завдання і приступити до наукового опрацювання матеріалу. Теми обраних досліджень можуть бути найрізноманітнішими, загальними й конкретними – варіанти їх необмежені. Але досвід переконує, що учням важко а’ргіогі обрати тему. Не можна, щоб діти займалися творчою роботою “взагалі”. Вона повинна бути посильною, чітко визначеною, способи її виконання доступними, кінцевий результат зримим. Тема, звичайно, легше формулюється після того, як учням надасться можливість узяти безпосередню участь у дослідницькій роботі й предметно ознайомитись із старожитностями. При цьому нерідко діє неписаний закон – пріоритет знайомства з конкретним археологічним матеріалом, внаслідок чого саме цей, перший, матеріал (період) стає найбільш цікавим і бажаним,

саме він заохочує до подальших пошуків, і це вже не просто матеріал, – за ним убачаються живі люди, картини їхнього життя й побуту [5, 52 – 58].

Вибір теми визначає і подальшу роботу з нею: вивчення відповідної літератури і складання бібліографії, створення альбому малюнків, схем і креслень, підбір аналогій. Нарешті, можливий і перший підсумок роботи з обраної теми, яким є написання реферату й апробація його перед членами гуртка. У ньому обов'язково мусять бути присутні елементи самостійного творчого пошуку.

З педагогічної точки зору надзвичайно важливо не випустити з уваги особливості дитячої психології: учень хоче й повинен обов'язково бачити конкретні наслідки своєї роботи, відчутти реакцію на них оточення, своїх ровесників. Важливо не загасити прагнення школярів до пошуку й стимулювати в них розвиток однієї з найнеобхідніших для археолога та і взагалі для історика якостей: розвивати фантазію, уміння уявити собі події минулого, подумки реконструювати, відтворити конкретну ситуацію, образ, подію. Найпростіша й найдоступніша спроба реконструкції – репродукування з елементами етнографії: відтворення рис побуту, одягу, зброї, прикрас і знарядь праці, їхнє використання [6, 71 – 75].

Завершенням три-чотирирічних зусиль юного дослідника та його керівника можуть бути тези або наукова публікація, хай невелика, але самостійна й створена на основі опрацювання нових археологічних матеріалів. Отже, йдеться про чи не найсерйозніший з типів дослідницької діяльності учнів.

Але варто зазначити, що багатство й різноманітність археологічних пам'яток в Україні, у краї, далеко не достатня їхня вивченість в окремих регіонах передбачають чимало практичної роботи. А саме: виявлення та облік археологічних пам'яток силами гуртківців, складання характеристик їхнього сучасного технічного стану з оглядом та описом поверхні та необхідними вимірами, догляд за пам'ятками, ведення щоденників з конкретними спостереженнями за їхнім використанням і збереженням. Можна навести чимало прикладів громадянської активності школярів, їхньої сумлінності в охоронних діях, що призводило до врятування унікальних пам'яток старовини. Дуже важливо підтримувати в учнях віру в те, що саме їхні зусилля та участь потрібні в збереженні і вивченні старожитностей. Проживаючи в рідній місцевості, вони мають можливість постійно стежити за станом пам'яток, фіксувати зміни і порушення в їх використанні. Подібна діяльність членів шкільних історичних, краєзнавчих гуртків цілком може розглядатися як робота важливого державного значення.

Наведені пропозиції не вичерпують можливих форм організації дитячої дослідницької діяльності, стосуються лише декотрих з них. Суттєво те, що подібна позакласна робота має глибокий, очевидний суспільний зміст і цілком реальна за умови максимальної, постійної, систематичної активності і належної професійної підготовки вчителя історії [7, 59 – 65].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Шардаков М. Мышление школьника. – М., 1963. – 50 с.
2. Степанков Н.К. Твое призвание. – Минск, 1983. – 60 с.
3. Авдусин Д.А. Археологические разведки и раскопки. – М., 1959. – 72 с.
4. Винокур І.С. Збирання і вивчення археологічних пам'яток та методика їх використання. – К., 1967. – 18 с.
5. Методика проведення полевых археологических работ с учащимися. – К., 1990. – 80 с.
6. Массон В.М. Археологические материалы и исторические реконструкции // Тезиси докладов конференции “Историзм археологии: Методологические проблемы”. – М., 1976. – С. 71 – 75.
7. Козир І.А. Археологія та археологічне краєзнавство в школі // Наукові записки з історії України. – Вип. 2. – Кіровоград, 1993. – С. 59 – 65

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бокій Нінель Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: археологія, давня, середньовічна та новітня історія України.

Козир Ірина Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: археологія, давня та середньовічна історія України.

ПОВІДОМЛЕННЯ

ВИКОРИСТАННЯ КОНЦЕНТРАЦІЙНИХ ТАБОРІВ НАЦИСТСЬКОЮ НІМЕЧЧИНОЮ ДЛЯ ЗДІЙСНЕННЯ ПОЛІТИКИ ФІЗИЧНОГО ТЕРОРУ ЩОДО НАСЕЛЕННЯ ОКУПОВАНИХ КРАЇН

Анжела ІРЖАВСЬКА (Черкаси)

Наукова розвідка присвячена проблемі використання нацистською Німеччиною концентраційних таборів щодо населення окупованих країн під час Другої світової війни. У статті розкривається мета створення та призначення концтаборів, подається характеристика структури таборів та особливості їхнього розміщення, аналізуються форми та методи знищення в'язнів.

This scientific research is dedicated to the problem of using the nazi death camps by nazi Germany as to the population of occupied countries during the Second World War. The article depicts the purpose of creation and allocation the nazi death camps, gives the characteristic structure of camps and the peculiarities of their location, analyses forms and methods of prisoners annihilation.

Друга світова війна була найбільшим потрясінням і найжахливішою катастрофою ХХ століття. Важливим уроком цієї трагічної події стало розуміння необхідності глибшого усвідомлення і врахування національних, територіальних і правових аспектів створення всесвітньої безпеки й міжнародного контролю за їхнім виконанням. Адже механізм нацистської диктатури був спрямований на зміну наявних державних кордонів, анексію окремих територій та країн, насильницьке нав'язування їм німецько-фашистських політичних і соціально-економічних порядків, на масове переселення, депортацію та фізичний терор щодо мирного населення, хижацьке використання економіки та людських ресурсів. Слід зазначити, що саме в період панування нацистського окупаційного режиму та проведення ним політики фізичного терору щодо населення окупованих країн стала особливо зрозумілою значущість загальнонаціональних, загальнодемократичних та загальнолюдських цінностей – тих принципів, які стають пріоритетними в наш час. З огляду на це тема пропонованої розвідки є надзвичайно актуальною на сучасному етапі розвитку суспільства.

Ця проблема дослідження посідає вагоме місце в історичній літературі й знайшла висвітлення в працях радянських, сучасних українських та зарубіжних дослідників. На особливу увагу заслуговує праця М.Г.Дубик „Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941 – 1944)” [3] та наукова стаття „Нацистские лагеря на оккупированной советской территории: проблемы терминологии” [4], у яких автор вводить нову класифікацію таборів та місць примусового утримання на окупованих територіях, зазначаючи що в сучасній історіографії переважає описовий підхід при висвітленні теми таборів. Не менш цінним для дослідження цієї теми є зарубіжне наукове видання польських авторів „Aushwtz: Nazi Death Camp / D. Czetch, T. Iwaszko and others. – The Auswitz-Birkenau State Museum in Oswiencim.” [1], де містяться документи та свідчення з архівних фондів музею Освенцімського концтабору Аушвіц-Біркенау. Завданням же пропонованої наукової розвідки є висвітлення форм і методів знищення населення окупованих країн у нацистських концтаборах.

Плануючи агресивну війну, нацисти проводили посилену ідеологічну підготовку до неї. Концепція зверхності арійської раси була вигідним інструментом для ідеологічного обумовлення звірств стосовно народів, яких нацисти вважали

неповноцінними. Прагнучи встановити світове панування та захопити величезні території, фашистська Німеччина створила „індустрію знищення людей”, залучивши до скоєння злочинів десятки тисяч виконавців.

Зловісними символами расизму й геноциду стали концентраційні табори. Міжнародний Військовий Трибунал у Нюрнбергу назвав їх одним із найганебніших засобів терору стосовно населення окупованих країн, а скоєне в них – злочинами проти людства [7, 295]. Державний апарат Третього рейху використовував концентраційні табори як головний інструмент гітлерівської політики експлуатації робочої сили та фізичного винищення народів окупованих країн.

Зауважимо, що при розробці програми фізичного винищення неарійських народів німці перейняли колоніальний досвід англійців в Індії. Рейхсфюрер СС Генріх Гімmlер зазначав: „Ми вчимося не тільки на теорії, але й на практиці в англійців в Індії... Не ми винайшли концтабори. Англійці будували їх ще в часи бурської війни”. Для швидкого й максимального знищення людей Адольф Гітлер планував увести в процес своєрідний конвеєр, „технологічну лінію” таборів смерті. Він говорив: „ Я не хочу, щоб табори перетворювалися на сімейні пансіони. Терор є наймогутнішою політичною зброєю, і я не відмовлюся від неї...” [10, 109].

Перші концентраційні табори були створені нацистами 1933 року з метою утримання та знищення в них противників гітлерівського режиму. Під час війни істотним чином змінилися завдання й мета їхнього функціонування. З огляду на те, що з початком війни в концтаборах опинялися переважно громадяни різних національностей окупованих Німеччиною країн Європи та Радянського Союзу, втратила свою актуальність першочергова мета ув'язнення в таборах, тобто ізоляція і „перевиховання”. Нацисти створили нові осередки смерті, основним призначенням яких було масове фізичне знищення населення окупованих країн. 1939 року система концтаборів була поширена на всі окуповані німецькими військами країни Європи, а починаючи з 1941 р., і на території Радянського Союзу. З цього часу людей відправляли до них не стільки за політичну діяльність і переконання, а скільки за їхню належність до ворожої нації, суспільної, расової та релігійної групи. Кожна нова перемога гітлерівських військ над народами Європи та Радянського Союзу знаменувалася розширенням мережі таборів та їхніх філіалів.

Розташування концентраційних таборів уже було своєрідним методом винищення людей, оскільки більшість з них перебувала в районах зі шкідливими для здоров'я природними умовами. Осередки смерті будувалися на болотах, у гірській або важкопрохідній місцевості. Для прикладу Бухенвальд розміщувався на північній стороні гори Еттерсберг, де постійно продував пронизливий вітер. Концтабір Міттельбау-Дора містився в темному підземеллі гори Кронштейн, і в'язні місяцями не бачили сонячного світла. [2, 29].

Усі табори смерті зводилися за майже однаковим планом. Територія табору огорожувалася колючим дротом, який був під високою напругою. Обов'язковими були високі башти для спостереження, в яких пильнували охоронці-кулеметники. На території табору розміщувалися бараки для в'язнів, спеціальні блоки для вбивств і тортур, а також лабораторії для злочинних медичних дослідів, приміщення крематоріїв з печами [1, 31 – 32]. При вході до кожного табору, як правило, на воротах було написане якесь „повчальне” для в'язнів гасло. Так, над воротами концентраційного табору Аушвіц (Освенцім) висів напис „Праця зробить тебе вільним” [8, 112 – 113]. Аналогічні гасла висіли на воротах Заксенхаузена, Равенсбрюка, Бухенвальда, Дахау „До волі веде лише один шлях. І його віхами є покірність, старанність, чесність, стриманість, чистота, самопожертва, порядок, дисципліна і любов до батьківщини”, „Кожному – своє” і т.д. [11, 34]. Гасло „Кожному – своє” нацисти запозичили з відомого твору Данте Аліґ'єрі

„Божественна комедія”: у Данте пекло складається із дев’яти кіл, а фашисти створили своє, десяте коло пекла – табори [6, 56].

Якщо до війни представники антинаціональної опозиції потрапляли до концтаборів на визначений строк, то під час бойових дій в’язням з окупованих країн не було вороття. Нацистська система табірної утримання мала на меті знищення в’язнів через доведення їх до „природної смерті”. Першим етапом реалізації такого плану було транспортування [1, 54 – 62]. В’язнів перевозили в запломбованих вагонах, набиваючи в них якомога більше людей. Залізничні потяги їхали повільно, а відповідно умови перевезення, особливо в період літньої спеки, були причиною високої смертності. Тисячі людей гинули від тісняви у вагонах, нестачі кисню, голоду, спраги, холоду, виснаження та хвороб. Так, 17 вересня 1943 року в одному із вагонів потягу, що прямував із Комп’єна в Бухенвальд, із 130 в’язнів померло 80 [7, 126].

Залізничні потяги звільнялися на платформі, після чого людей змушували долати кілька кілометрів пішки до кінцевого пункту призначення – концентраційного табору. Дорогою їм не дозволяли відпочивати, а тих, хто був знесилений, розстрілювали на місці. Про це свідчать спогади колишніх в’язнів: „Двоє старих чоловіків, стомившись, присіли перепочити. До них підійшов німецький солдат і пострілами з гвинтівки застрелив їх, а потім ногами скинув тіла на узбіччя дороги... Також німецькі солдати били нас палицями” [7, 321 – 322].

В’язні всіх нацистських концтаборів поділялися на кілька категорій: політичні опоненти нацистському режиму, представники „неповноцінних рас”, до яких належали слов’янські народи, євреї та цигани, а також злочинці та антисоціальні елементи. До першої категорії зараховували членів КПН, соціал-демократів, профспілкових активістів та колишніх нацистів, які залишили ряди нацистської партії. Також до неї належали в’язні, які не сприймали нацизм за релігійними мотивами: католицькі та протестантські священики, свідки Ієгови та ін. Друга категорія була найчисленнішою, оскільки до неї належали слов’янські народи, а також цигани та євреї, котрі підлягали фізичному винищенню. Категорія злочинців була поділена на рецидивістів та злочинців, яких помістили в концтабір для профілактики.

Нацисти розробили систему розпізнавальних знаків, яка дозволяла їм безпомилково орієнтуватися у величезній масі в’язнів. Есесівцю не потрібно було запитувати в’язня про те, хто він за національністю, за що потрапив до табору й на який строк. На всі ці питання відповідали кольорові трикутники – „вінкелі”, що були нашиті на одязі зліва на грудях та правому коліні, а також номер, прилагоджений на смугастій курточці [1, 62]. В’язні, яких підозрювали в підготовці втечі, повинні були носити червоно-білу мішень на грудях і спині.

Знищення людей у концтаборах мало багато форм: отруєння газом, розстріл, смертна кара через повішання, після заборонених медичних дослідів та експериментів, голодна смерть, смерть внаслідок антисанітарних умов через хворобу, виснажливу працю та самогубство [7, 604 – 614].

Керівництво будь-якого концентраційного табору дотримувалося одного правила: мінімальне харчування – максимальна праця. Режим голоду в таборах був одним із суттєвих факторів у загальній системі знищення людей. Харчування, яке отримували в’язні, дозволяло їм протриматися близько 3 – 6 місяців [9, 83].

Намагаючись постійно тримати в’язнів у покорі, аби зламати їх фізично й морально, нацисти практикували систему жорстоких покарань. Приводом до цього міг стати будь-який непослух: невчасно знята шапка з голови перед есесівцем, руки в кишенях, піднятий комірець у холодну погоду, занадто брудне взуття, підбирання недопалків. За такі провини в’язнів позбавляли їжі, відправляли на штрафні роботи або до карцера, підвішували на стовпі або на реї за руки.

В усіх нацистських концтаборах широко практикувався такий метод знищення представників „нижчих” рас, як газові камери. В’язням наказували роздягатися нібито для проходження дезинфекції, а потім запускали їх у приміщення, схожі на душові кімнати, закривали двері й через отвори в стінах пускали газ. Коли все закінчувалося, трупи переносили до крематорію і спалювали. Комендант Освенціма гауптштурмфюрер СС Рудольф Гесс вважав газ „Циклон Б” найефективнішим і найнадійнішим способом масового отруєння людей [9, 98].

Деякі в’язні не витримували жахливих умов життя і знущань у концтаборах і наклали на себе руки. Щоб покінчити життя самогубством, достатньо було доторкнутися до колючого дроту, який перебував під високою напругою. Однак порівняно невелика кількість в’язнів зважувалася на такий відчайдушний крок.

Антисанітарні умови, голод та виснажлива праця призводили до епідемій тифу, туберкульозу, різноманітних шкірних захворювань. Хворим в’язням у лікарнях таборів надавалася „своєрідна допомога”. Деякий час лікування не проводилося. Згодом, коли для потреб військової промисловості була потрібна робоча сила, німецькі лікарі почали надавати допомогу лише тим хворим, які були спроможні працювати, інших – вбивали ін’єкціями фенолу або відправляли до газових камер. Крім того, лікарі СС проводили над в’язнями медичні експерименти, які викликали смерть: випробовували нові медичні препарати, стерилізували рентгенівським опромінюванням, випробовували штучне переохолодження та зараження інфекційними хворобами.

Нацисти кинули за колючий дріт 18 мільйонів осіб, 11 мільйонів з яких були знищені найжахливішими способами.

Нацистські концентраційні табори були одним із головних знарядь у здійсненні політики фізичного терору стосовно різних національностей. Людство ніколи не повинно забувати страшну статистику знищення людей в осередках смерті, де щоденно гітлерівці вбивали й спалювали від 10 до 12 тисяч осіб тільки за те, що вони не були „арійського походження, не належали до „вищої раси”. Пам’ять про цей трагічний період в історії народів окупованих країн Європи та Радянського Союзу не повинна згасати.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Aushwitz: Nazi Death Camp / D. Czetech, T. Iwaszko and others. – The Auschwitz-Birkenau State Museum in Oswiecim, 1996. – 343 p.
2. Брицкий А.П. Интернациональная солидарность в борьбе с фашизмом: Деятельность антифашистского подполья в гитлеровских концлагерях. – Л., 1980. – 135 с.
3. Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941 – 1944) Упорядник М.Г. Дубик. – Державний комітет архівів України, український національний фонд „Взаєморозуміння і примирення”. – К., 2000.
4. Дубик М.Г. Нацистские лагеря на оккупированной советской территории: проблемы терминологии // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2002. – Вип. 6. – 320 с.
5. Краль В. Преступления против Европы. – М.: Мысль, 1968. – 348 с.
6. Майданов А. Вампиры в фашистской форме: О Саласпийском концлагере // Военно-исторический журнал. – 1995. – № 2. – С. 52 – 56.
7. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сборник материалов в семи томах / Под общ. ред. Р.А. Руденко. – Т. 4. – М.: Госуд. изд-во юридической литературы, 1959. – 896 с.
8. Освенцим глазами СС: Рудольф Гесс, Пери Брод, Йоганн Пауль Кремер / Ред. кол. К. Смолень, Т. Ивашко и др. – Варшава: Изд-во Интерпресс, 1991. – 237 с.
9. Освенцим. Гитлеровский лагерь массового уничтожения / Ред. Ю. Бушко. – Варшава: Интерпресс, 1988. – 190 с.
10. Семиряга М.И. Тюремная империя нацизма и её крах. – М.: Юридическая литература, 1991. – 384 с.

11. Энциклопедия третьего рейха / Сост. С. Воропаев. – М.: Локид – Миф, 1996. – 592 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Іржавська Анжела Петрівна – старший викладач кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

Наукові інтереси: проблеми Другої світової війни.

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРАКТИКА СТУДЕНТІВ ФАКУЛЬТЕТУ ІСТОРІЇ ТА ПРАВА КДПУ ІМ. В.ВИННИЧЕНКА 2007 РОКУ

Світлана ПРОСКУРОВА (Кіровоград)

З 2 по 10 липня 2007 року відповідно до навчального плану проведено польову соціально-педагогічну практику студентів II курсу факультету історії та права у формі етнографічної експедиції на території Новоукраїнського району Кіровоградської області.

Основним завданням практики було здійснення заходів з реалізації програми “Усна історія про Голодомор 1932 – 1933 років”, розробленої Українським інститутом національної пам’яті у зв’язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932 – 1933 років в Україні. Програма, зокрема, передбачала фіксацію усних свідчень осіб, які пережили Голодомор або знають про нього з розповідей рідних і близьких, відповідно до програми-запитальника, розробленої професором кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка В. Борисенко.

Об’єкт експедиції (мешканці сіл Новоукраїнського району) було визначено в ході консультацій з методистом Кіровоградського обласного краєзнавчого музею О. Кротовим та методистом Державного архіву Кіровоградської області В. Балашовим. Вибір був не випадковим, адже саме на території Новоукраїнського району Голодомор забрав в окремих населених пунктах кожного третього або й кожного другого мешканця.

Учасниками експедиції було опитано 65 респондентів – безпосередніх свідків Голодомору 1932 – 33 років та голоду 1946 – 1947 років, які мешкають у 20 населених пунктах Новоукраїнського району. Таким чином, опитуваннями було охоплено більшість населених пунктів району. Зібрані свідчення мають репрезентативний характер, дають розгорнуту картину масштабної трагедії, якою був охоплений весь досліджуваний район.

Зафіксовані усні свідчення підтверджують і доповнюють відомості, що містяться в документальних джерелах: про причини та наслідки штучного Голодомору; про методи й безпосередніх виконавців злочину, скоєного радянською владою проти українського селянства в 1932 – 1933 роках; про масовий терор голодом, реквізиції продовольства та майна (у тому числі про діяльність приймальних пунктів контори “Торгсін”, через які в населення фактично “викачувалися” цінності); репресивні дії влади; нещадну експлуатацію колгоспників; масову смертність, зокрема серед дітей; факти канібалізму.

Одним із завдань експедиції було також ознайомлення студентів зі станом упорядкування місць масових поховань жертв Голодомору. На жаль, єдиний приклад гідного вшанування пам’яті селян, безневинно замучених голодом, ми спостерігали тільки на хуторі Шутеньки (Ганнівська сільрада), де на місцевому цвинтарі встановлено хрест із переліком прізвищ та імен односельців, які померли від голоду в 1932 – 1933 роках, а також стали жертвами репресій.

Основним методом роботи експедиції було визначено глибинне інтерв’ю на основі програми-запитальника з найбільш “продуктивними” респондентами вікової групи 1920 – 1930-х років народження. Часто інтерв’ю тривали протягом кількох сеансів.

Паралельно учасниками експедиції були опрацьовані матеріали Новоукраїнського краєзнавчого музею на тему Голодомору.

У ході польової етнографічної практики студенти набули певних умінь та навичок, розширили свій життєвий досвід. Зокрема, навчилися уважно спостерігати за подіями повсякденного життя селян, брати в них інтерв'ю, фіксувати й аналізувати події та явища, вести щоденник спостережень. Студенти безпосередньо контактували з людьми, які були учасниками трагічних подій і пережили психічні травми, пов'язані із Голодомором. В ході опитувань студенти навчилися уважно вислуховувати життєві історії, справлятися з особистим стресом, розв'язувати етичні проблеми, розвинули в собі емпатію до членів сільської громади.

Певну організаційну підтримку щодо здійснення науково-пошукової роботи й збирання свідчень очевидців Голодомору 1932 – 1933 років в Україні на території Новоукраїнського району Кіровоградської області було надано з боку управління освіти і науки, управління культури і туризму Кіровоградської обласної державної адміністрації. Зокрема, учасників практики було поселено в приміщенні ЗОШ № 6 м. Новоукраїнки, організовано співпрацю з педагогічними колективами навчальних закладів Новоукраїнського району.

За клопотанням деканату депутат Новоукраїнської районної ради В. Орсірій посприяв у транспортному забезпеченні експедиції протягом всього часу її роботи (було надано мікроавтобус із водієм). У деяких сільрадах для студентів було організовано комплексні обіди.

На місці сприяння в діяльності експедиції надавалося Новоукраїнською районною державною адміністрацією в особі начальника відділу освіти В. Кривошиї та начальника відділу культури А. Бондаря.

Особливо варто відзначити плідну співпрацю учасників експедиції з методистом музейної справи М. Гаращенком, який щодня брав участь у проведенні інструктивних нарад перед виїздом “у поле”, надаючи історичні довідки про населені пункти, щедро ділячись результатами власних краєзнавчих розвідок.

Для додаткової фіксації усних свідчень про Голодомор 1932 – 33 років експедиція була оснащена цифровою відеокамерою, фотоапаратами, диктофонами.

На нашу думку, головними складовими успішної роботи експедиції були:

1. Якісний склад групи студентів.

Ядро групи становили члени етнологічного гуртка (К. Маковцева, К. Єрко, С. Мельниченко, Ю. Таборовець; К. Маковцева та К. Єрко, вже мали досвід польової дослідницької роботи 2006 року).

Справжніми ентузіастами польової роботи виявили себе І. Ващенко, Т. Потьомкін, Р. Кучкаров, О. Бабенко.

І. Ващенко успішно справився з обов'язками старости.

Ряд студентів, які безпосередньо не працювали “у полі” (С. Тимошевська, О. Шульга, А. Вінничук, В. Багатнов, О. Плахотнік, В. Носов та ін.), взяли активну участь у систематизації, оформленні та друкуванні матеріалів експедиції.

2. Належний рівень методичного забезпечення.

Практиці передували практичні заняття на засіданнях етнологічного гуртка, у ході яких студенти опрацьовували програми-запитальники, отримали консультації щодо методики опитування та фіксації матеріалів усної історії. До учасників практики було завчасно доведено план роботи експедиції, індивідуальні завдання, розподілено обов'язки.

3. Позитивне ставлення місцевого населення до співпраці з учасниками експедиції у рамках реалізації проекту Інституту національної пам'яті.

Респонденти були доброзичливими й відвертими, з розумінням ставилися до нелегкого завдання подолання посттравматичного синдрому. Вони пригадували страшні сторінки власної біографії, прагнули передати молодому поколінню страшний досвід пережитого, “щоб молоді не допустили такої біди в майбутньому”.

4. Належний рівень співпраці з керівниками органів місцевого самоврядування, культпрацівниками та освітянами, які не тільки підказували нам адреси потенційних респондентів, а й особисто презентували студентів – практикантів, пояснювали, з якою метою ведеться опитування.

В жовтні 2007 р. на факультеті історії та права відбулася студентська науково-дослідна конференція за підсумками проведеної роботи.

Матеріали, зібрані експедицією, використано обласною державною телерадіокомпанією у ході створення теле- і радіопередач до Національного дня пам'яті жертв Голодомору та політичних репресій.

За сприяння обласної державної адміністрації студенти-учасники експедиції взяли участь у загальнонаціональних заходах із вшанування пам'яті жертв Голодомору за участю Президента України (посадці калинового гаю та жалобній процесії “Засвіти свічку”), які відбулися 24 листопада 2007 року в Києві.

Впорядковані матеріали щодо усної історії Голодомору 1932-1933 років на Новоукраїнщині передано для опублікування Інститутом національної пам'яті України.

Матеріали експедиції (програма-запитальник, нотатки, звіти, фото-, відео- та аудіоматеріали) зберігаються в лабораторії історії факультету історії та права КДПУ ім. В. Винниченка. Вони також передані до музею історії Новоукраїнського району та Державного архіву Кіровоградської області.

У зв'язку з потребою широкого залучення навчальних закладів до гуманітарної дослідницької програми Українського інституту національної пам'яті “Усна історія про Голодомор 1932-1933 років”, кафедрою історії України було адаптовано і розповсюджено в мережі Інтернет програму- запитальник для записування усних свідчень про Голодомор 1932-1933 років в Україні.

Наступного року керівництво та викладацький колектив факультету історії та права планують продовжити дослідження за програмою “Усна історія про Голодомор” в ході соціально-педагогічної та етнографічної практик студентів.

АРХЕОЛОГІЧНА ПРАКТИКА НА ФАКУЛЬТЕТІ ІСТОРІЇ ТА ПРАВА КДПУ ІМ. В. ВИННИЧЕНКА 2007 РОКУ

Нінель БОКІЙ, Тетяна ПОЗИВАЙ (Кіровоград)

Стаття містить інформацію про організацію навчальної археологічної практики студентів I курсу факультету історії та права 2007 року.

The article informs about organization of training archaeological practice of students of Department of History and Law in the year of 2007.

На початку жовтня 2007 року на факультеті історії та права Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка відбулася підсумкова конференція за результатами літньої археологічної практики студентів I курсу.

Цього року на факультеті було створено три групи практикантів для участі в наступних експедиціях: у м. Бахчисарай, АР Крим (керівник – О.І. Гребенюк), в м. Білгород-Дністровський (керівники – Т.Д. Позивай і О.Л. Синенко) і в с. Торговиця Новоархангельського району (керівники – Н.М. Бокій, Т.Д. Позивай, Н.М. Токар і

О.В. Чорний). Усі три експедиції відбулися протягом липня – початку серпня. Практикою було охоплено понад 60 % студентів I курсу.

В Бахчисарайській експедиції студенти педуніверситету брали участь уже вдруге – з минулого, 2006 р. У столиці Кримського ханства досліджується архітектурний комплекс XVI – XVII ст.: Зинджирли медресе (школа), дюрбе (мавзолей), залишки середньовічної бані. Практикантам з Кіровоградщини випало досліджувати ґрунтові поховання поряд з дюрбе хана Гірея. Знайдено надгробні плити з епітафіями (написами), багато кераміки, у тому числі полив'яної, прикраси, монети, керамічні підсвічники, керамічні труби від водогону та ін. Студенти мали можливість не тільки підтвердити на практиці здобуті в аудиторії знання, а і вчилися різноманітної польової роботи, камерального опрацювання знахідок, ведення польової документації, зокрема щоденників з відповідними кресленнями досліджуваного об'єкта та замальовками знайденого матеріалу. Змогли також цікаво відпочити, здійснивши екскурсії до печерного міста Чуфут-Кале, Свято-Успенського монастиря XV – XIX ст., проводили спортивні змагання, побували на морі (20 км від Бахчисарая).

Археологічна експедиція в м. Білгороді-Дністровському (Аккермані) працює уже багато років, останнім часом – під керівництвом старшого наукового співробітника Інституту археології НАН України, кандидата історичних наук С.О. Біляєвої. Кіровоградські студенти брали участь у розкопках стародавньої фортеці не вперше. Але цього року їм довелося водночас вести розкопки, здійснювати обміри дослідженої частини фортеці для уточнення наявних креслень та планів, розчищати територію розкопу для подальшої роботи з геосканерами. Розкопки проводяться на території Портового та Карантинного (барбакану) дворів. Студенти взяли також участь у консервуванні турецької лазні (хаммам).

Серед знахідок переважає кераміка (антична, золотоординська, періоду Кримського ханства й пізніша). Значну кількість становлять люльки, уламки кахлів, черепиця, труби від водогону, чимало фрагментів віконного скла й скляного посуду. Знайдені також срібні та бронзові монети, прикраси, зокрема, намисто та ін.

Практиканти мали досить активний відпочинок: здійснили екскурсію по фортеці й по місту Білгороду-Дністровському, відвідали Одеський археологічний музей, у “домашніх” умовах проводилися спортивні ігри, змагання і конкурси.

Торговицька археологічна середньовічна експедиція (ТАСЕ) відзначила цього року свій одинадцятий сезон. Як і в попередні роки, у Торговиці було продовжено дослідження комплексу XIV – XVI ст. – одного з об'єктів золотоординського міста, бані лазні й ґрунтового могильника. Торговицька лазня (хаммам) являє собою надзвичайно важливу, цікаву й водночас складну пам'ятку. Впродовж кількох археологічних сезонів споруда вимальовувалася поступово. Виявлена система опалення у вигляді вузьких цегляних каналів, за допомогою яких здійснювався підігрів підлоги, керамічні труби водозабезпечення, деякі деталі внутрішнього планування приміщення. Торік було знайдено сам опалювальний пристрій (піч), а в сезоні цього року вдалося виявити топку печі.

Піч являє собою круглу в плані конструкцію. Очевидно, вона мала куполоподібне цегляне склепіння на потужній кам'яній основі. Уся конструкція опалювального пристрою та його розміри підтверджують припущення стосовно того, що лазня була великою спорудою, створеною за класичними зразками східних лазень. Завдяки дослідженням кількох останніх сезонів майже повністю визначилися зовнішні стіни, контур споруди. Це полегшить і пришвидшить завершення вивчення пам'ятки.

Наявні матеріали (передусім лазня, а також інші об'єкти – печі-тандири, виявлені неодноразово в селі численні знахідки джучидських монет, секції керамічного водогону

та ін.) свідчать, що Торговиця не була поселенням сільського типу, а значним містом Золотої Орди на Правобережжі Дніпра.

Дослідження ґрунтового могильника фактично завершуються. Виявлено 281 поховання рядового міського населення. На жаль, як і попередні, майже всі поховання безінвентарні. Однак у деяких з них збереглися цікаві знахідки: декілька мідних монет, залізний ніж з кістяною, орнаментованою геометричним візерунком ручкою, бронзові кільчасті сережки, бронзовий перстень з ромбічної форми щитком.

Водночас на площі могильника з метою уточнення його меж було закладено декілька шурфів, які також дали надзвичайно цікавий матеріал XIV – XVI ст. – фрагментовані глечики, уламки мисок, у тому числі полив'яних, уламки тарного посуду та ін. У жодному з шурфів не були виявлені поховання. Це дає змогу припустити, що, можливо, у північно-східному напрямку могильник продовження не має.

Цього року вперше з часу роботи експедиції було створено невеликий розвідковий загін під керівництвом В.В. Собчука. Завданням загону було продовження пошуків залишків міської забудови Торговиці, а також, можливо, ще одного (?) кладовища.

Результати роботи загону виявилися надзвичайно плідними. Пошуками була охоплена південна частина села, де опитуванням населення та обстеження присадибних ділянок зібрано велику кількість кераміки, уламків керамічних кахлів і труб, черепиці, виробів із скла, а також заліза і кістки від XVI до XVIII ст. Вдалося виявити ще одне кладовище, але не золотоординського часу. Воно досить пізнє, імовірно, кінця XVII – XVIII ст. Досліджено 9 поховань – дітей, жінок, чоловіків, на жаль, також безінвентарні, лише в одному з них виявлено залізні підкови від взуття, у засипці іншого – уламок керамічної люльки.

В області (та й в Україні) пам'ятки цього часу майже не досліджувалися через те, що вони важко відшуковуються (ґрунтові поховання без жодних зовнішніх ознак), і через зневажливе ставлення до них (дуже пізні!) у радянській археологічній науці. Але ж це – козацький період, в археологічному плані практично не досліджена частина нашої історії. З найбільш відомих синхронних їм частково вивчених пам'яток можна назвати поле Берестецької битви (середина XVII ст.) і Чигиринський некрополь (середина – друга половина XVII ст.)

Знайдений матеріал відкриває великі перспективи для подальшого вивчення Торговиці як одного з найдавніших населених пунктів області (в тому числі й уточнення часу її заснування), дослідження на археологічних матеріалах тривалого періоду її історії впритул до XIX ст.

Не був забутий у Торговиці й відпочинок практикантів: різноманітні ігри та конкурси, шахові зустрічі, змагання з волейболу й футболу з місцевою командою та чимало іншого.

Отже, археологічну практику 2007 року всі студенти-історики завершили успішно. Вони багато чого навчилися в польових умовах і передусім правильно працювати лопатою, відчувати землю. Навчилися робити розбивку й прирізку розкопів, відшукувати в завалах цегли контури будівлі чи інших окремих об'єктів, робити зачистки горизонтальних і вертикальних площин, працювати ножем і щіткою, користуватися компасом, робити заміри й креслення, виконувати камеральні роботи, належним чином поводитися в колективі, з повагою ставитися до колег і старших та й просто поглянути один на одного іншими очима в нестандартних умовах.

Отже, археологічну практику слід вважати не лише одним з видів роботи за навчальною програмою, а й світлою подією у студентському житті, яка запам'ятовується надовго, де робота йде поряд із щоденним осягненням нового, набуттям нових знань, зрештою – це пізнання ще однієї грані життя.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бокій Нінель Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: давня, середньовічна і новітня історія України.

Позивай Тетяна Дмитрівна – асистент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка, здобувач відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України.

Наукові інтереси: давня й середньовічна археологія та історія України.

РЕЦЕНЗІЇ

„Соціальна історія”: Науковий збірник / Гол. ред. Г. Д. Казьмирчук / Кафедра історії для гуманітарних факультетів історичного факультету Київського Національного університету імені Тараса Шевченка. Вип. II. – К.: Логос, 2007. – 140 с.

2007 року кафедра історії для гуманітарних факультетів історичного факультету КНУ ім. Т. Шевченка започаткувала новий збірник. „Соціальна історія”. Інтерес саме до цього напрямку історичного дослідження пов'язаний з гуманітарним поступом світової спільноти й України, зокрема, пріоритетами та ціннісними орієнтирами, спрямованими на досягнення компромісу, злагоди й гармонії у широкому, соціальному вимірі.

У вступному слові головний редактор проф. Г. Казьмирчук відзначив значення наукового збірника для нинішнього покоління українців, що він „покликаний виконувати просвітницьку роботу, ... має ґрунтовно привернути увагу педагогів і науковців, громадських діячів і державних службовців до актуальних соціальних проблем: виховання та освіти молоді, забезпечення житлом, поліпшення побуту людини, умов її праці й відпочинку, оздоровлення та лікування, ефективного використання трудових ресурсів, корисних копалин, автоматизації виробництва, пошуку енергозберігальних технологій тощо”.

Без сумніву, *соціальний чинник* завжди присутній у житті суспільства, він відіграє важливу роль як у діяльності людини, так і політиці держави, а інколи й визначає їх. Це підтверджують результати наукових досліджень, у яких автори довели вагомість саме соціальної складової у різні періоди історії, окремих напрямках діяльності – церкви (Г. Казьмирчук, М. Казьмирчук), аграрному секторі (С. Набока, Н. Глушенко), освіті (Т. Боева.), зовнішній політиці й міжнародних відносинах (О. Купчик, М. Романова), продовольчому й матеріально-побутовому забезпеченні населення (Б. Хорошун, М. Дорошко), національній політиці (Т. Литвих, Н. Макаренко, І. Звіркозький, С. Шамара), діяльності політичних партій (Ю. Латиш, Р. Малиновський), у медицині (І. Юрочкіна). Це уможливило авторам простежити історію окремих галузей роботи, населених пунктів, верств населення, суспільних інститутів та органів влади тощо, і водночас з'ясувати їхній вплив на загальні історичні процеси, вироблення внутрішньої і зовнішньої політики держави та місце в ній особи.

Важливим є, що серед авторів другого випуску збірника – четверо докторів наук, дев'ять кандидатів наук та аспіранти. Додатковим його позитивом є гарне поліграфічне оформлення, а також структурність, насиченість різноманітними рубриками, зокрема, „статті”, „історіографія та джерелознавство”, „сторінка молодого науковця”, „рецензії”, „пам'ятаємо”, „хроніка”, „наші ювіляри”.

Але, збірник не позбавлений певних огріхів. Наприклад, до авторського колективу слід було залучити й здатних до наукової праці студентів. Це дало б змогу їм, з одного боку – засвоїти принципи науково-дослідної роботи, його методик, з іншого – працювати в напрямку саме соціальних досліджень. Фото авторів також були б тут доречними.

Загалом, другий випуск „Соціальної історії” вдалий. Він сприятиме подальшій популяризації соціального аспекту економіко-політичного й культурно-духовного життя українського та інших народів. Сподіваюся, що ця робота буде продовжена і надалі матиме такі ж цікаві наукові результати.

Л.М.Філоретова (Кіровоград)

ЗМІСТ

СТУДІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ	1
ПОЗИВАЙ Т. ДО ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК ЗОЛОТОЇ ОРДИ В УКРАЇНІ	3
МОРОЗОВ Д. МОДЕЛЬ “ШЛЯХЕТСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ” ЯК ПРИНЦИП СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО УСТРОЮ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ XVI – XVII СТ.	8
МОЦЯ О. ІСТОРИЧНО-ГЕОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XVII СТ. З ПОГЛЯДУ САМІЙЛА ВЕЛИЧКА	18
КОВАЛЕНКО О. ПОЛТАВСЬКИЙ МАГІСТРАТ XVII – XVIII СТОЛІТТЯ	28
ТОКАР Н. ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ВАСИЛЯ ДОМАНИЦЬКОГО	31
ЛОБОДА Т. БІЛЯ ВИТОКІВ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ РОЗРОБКИ ВАСИЛЯ КРАВЧЕНКА ТА ЇХНЕ ВТІЛЕННЯ ПРИ ОРГАНІЗАЦІЇ ВОЛИНСЬКОГО ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ (1900 – 1929)	38
ФІЛОРЕТОВА Л. БОРОТЬБА ПРОФЕСІЙНИХ ОБ’ЄДНАНЬ УЧИТЕЛІВ В УКРАЇНІ ПРОТИ ПАНІВНОГО ЛАДУ ПРОТЯГОМ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1907 РОКУ	44
СОЛОВЙОВА В. УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА: БІЛЯ ВИТОКІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ	52
СТОРЧАУС В. ВИБОРИ ДО УКРАЇНСЬКИХ УСТАНОВЧИХ ЗБОРІВ ЗА ДОБИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (ГРУДЕНЬ 1917 – ПОЧ.1918 рр.)	59
РОМАНЬКО І. УКРАЇНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В 1917 – 1920 рр.	65
СИНЕНКО О. ПРОФСПІЛКИ ТА ПРОБЛЕМА ВПРОВАДЖЕННЯ 8-ГОДИННОГО РОБОЧОГО ДНЯ В ПЕРІОД ДІЯЛЬНОСТІ БІЛЬШОВИЦЬКИХ УРЯДІВ (1917 – 1920 рр.)	70
МАРЧЕНКО О. ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ОРГАНІВ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В ПЕРІОД РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ 1917 – 1919 РОКІВ	75
ПОТАПЕНКО М. КІЛЬКІСТЬ ПОЛЬСЬКОЇ ДІАСПОРИ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В ДОБУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ: СПРОБА СТАТИСТИЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ	80
ЖИТКОВ О. В’ЯЧЕСЛАВ ЛИПІНСЬКИЙ ПРО АГРАРНИЙ ЧИННИК РОЗБУДОВИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ	86
ГРІНЧЕНКО В. І. Є. КЛИМЕНКО: СТОРІНКИ ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (1917 – 1921 рр.)	91
КІЗЮН В. РОЗВИТОК СИСТЕМИ КАДРОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ В 20-ті РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ	99

РАФАЛЬСЬКА Т. „ВЕЛИКИЙ” ТЕРОР 1937 – 1938 РОКІВ: ВІД ІДЕОЛОГІЇ ДО РЕАЛІЗАЦІЇ.....	106
БОКІЙ Н. МАТЕРІАЛИ ДО ПОРТРЕТІВ ДІЯЧІВ ОУН – УПА КІРОВОГРАДЩИНИ (1941 – 1943 рр.)	111
ТРОЯН С. ЕВОЛЮЦІЯ І ПРОБЛЕМИ ПЕРІОДИЗАЦІЇ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ.....	118
РЕЄНТ О. ПАРЛАМЕНТСЬКА НЕДОТОРКАНИСТЬ ЯК СКЛАДОВА СТАТУСУ НАРОДНОГО ДЕПУТАТА.....	124
ВРАДІЙ В. НЕЛЕГАЛЬНА МІГРАЦІЯ В УКРАЇНІ – ЗАГРОЗА МІЖНАРОДНІЙ БЕЗПЕЦІ.....	130
КОВАЛЬКОВ О. “ВАЖКИЙ” ЧАС: ПОНЕДІЛОК У НАРОДНИХ УЯВЛЕННЯХ	136
ЦИГУЛЬСЬКА О. МОСКОВСЬКЕ ЗАВОЮВАННЯ ВЕЛИКОГО НОВГОРОДА	141
КІЧЕНКО С. ПОЛІТИЧНІ ДІЯЧІ СЕРБІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ ОЧИМА КОРЕСПОНДЕНТА “КИЕВСКОЙ МЫСЛИ” ТА “ОДЕССКИХ НОВОСТЕЙ”	146
ФІЛОРЕТОВ В. СТВОРЕННЯ ДОГОВІРНО-ПРАВОВОЇ БАЗИ АСОЦІАЦІЇ ТУРЕЧЧИНИ З ЄЕС	152
ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО.....	158
СТОЯН Т. РАДЯНСЬКА ВЛАДА І КУЛЬТУРА (1920 – 1930-ТІ РР.): СУЧАСНІ ІСТОРІОГРАФІЧНІ КОНЦЕПЦІЇ	158
АЧКІНАЗІ Б. МАТЕРІАЛИ ІНОЗЕМНИХ АРХІВІВ З ПРОБЛЕМАТИКИ ФРАНЦУЗЬКОЇ БЕЗПЕКИ В ПЕРШУ ПОВОЄННУ ДОБУ (1918 – 1924 рр.)	165
МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИКА	174
СТЕЖКО З., СТЕЖКО Г. ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ.....	174
РАФАЛЬСЬКИЙ О. ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ: СПЕЦИФІКА ТА ЗАКОНОМІРНОСТІ.....	183
КІЯН О. МЕТОДОЛОГІЧНІ КАНОНИ ДОСЛІДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ У ТВОРЧОСТІ ВОЛОДИМИРА АНТОНОВИЧА	189
КИРИДОН А. КОНЦЕПТУАЛЬНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН У РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ	195
ГУЗ А. ШКІЛЬНА ПРОГРАМА З ПРАВОЗНАВСТВА: ЕВОЛЮЦІЯ І ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ (1990 – 2006).....	205
БІДЕНКО Н., БІДЕНКО А. УДОСКОНАЛЕННЯ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ В СЕРЕДНІХ СПЕЦІАЛЬНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ У 80-х – 90-х рр. ХХ СТОЛІТТЯ	212

ПРОСКУРОВА С. ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У ВИЩІЙ ШКОЛІ	220
БОКІЙ Н., КОЗИР І. ОРГАНІЗАЦІЯ ПОЗАКЛАСНОЇ НАУКОВОЇ РОБОТИ СТАРШОКЛАСНИКІВ З ІСТОРІЇ (на основі археологічних матеріалів)	225
ПОВІДОМЛЕННЯ	230
ІРЖАВСЬКА А. ВИКОРИСТАННЯ КОНЦЕНТРАЦІЙНИХ ТАБОРІВ НАЦИСТСЬКОЮ НІМЕЧЧИНОЮ ДЛЯ ЗДІЙСНЕННЯ ПОЛІТИКИ ФІЗИЧНОГО ТЕРОРУ ЩОДО НАСЕЛЕННЯ ОКУПОВАНИХ КРАЇН	230
ПРОСКУРОВА С. СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРАКТИКА СТУДЕНТІВ ФАКУЛЬТЕТУ ІСТОРІЇ ТА ПРАВА КДПУ ІМ. В.ВІННИЧЕНКА 2007 РОКУ	234
БОКІЙ Н., ПОЗИВАЙ Т. АРХЕОЛОГІЧНА ПРАКТИКА НА ФАКУЛЬТЕТІ ІСТОРІЇ ТА ПРАВА КДПУ ІМ. В. ВІННИЧЕНКА 2007 РОКУ	236
РЕЦЕНЗІЇ	240

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Випуск 11

Серія:
ІСТОРИЧНІ НАУКИ

СВІДОЦТВО ПРО ВНЕСЕННЯ СУБ'ЄКТА ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ
ДО ДЕРЖАВНОГО РЕЄСТРУ ВИДАВЦІВ,
ВИГОТІВНИКІВ І РОЗПОВСЮДЖУВАЧІВ ВИДАВНИЧОЇ ПРОДУКЦІЇ
Серія ДК № 1537 від 22.10.2003 р.

Підп. до друку 25.02.2008 р. Формат 60×84¹/₁₆. Папір офсет.
Друк різнограф. Ум. др. арк. 28,32. Тираж 300. Зам. № 5070.

Редакційно-видавничий центр
Кіровоградського державного педагогічного
університету імені Володимира Винниченка
25006, Кіровоград, вул. Шевченка, 1.
Тел.: (0522) 24 59 84.
Факс.: (0522) 24 85 44.
E-Mail: mails@kspu.kr.ua